

अध्याय १ शोध परिचय

१. विषय परिचय

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन एवम् विश्लेषण पी एच् डी उपाधिका लागि प्रस्तुत गरिएको हो ।

१. १. शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोध-प्रबन्धको शीर्षक संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन एवं विश्लेषण रहेको छ ।

१. २. शोधको प्रयोजन

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयको कला संकायअन्तर्गत भारतीय भाषा विभागको नेपाली प्रभागबाट पिएच डी उपाधि प्राप्त गर्ने प्रयोजनले प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध संयोजित गरिएको हो ।

१. ३. शोधको समस्या

यस शोधको प्रमुख समस्या संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिसंग सम्बद्ध छ । यस शोधपत्रका मुख्य समस्याहरू निम्नलिखित हुन् :-

१. सूक्ति र लोकोक्तिको परिचय, सम्बन्ध, समानता र पार्थक्य के कस्ता छन् ?
२. सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण के कसरी गर्नसकिन्छ ?
३. नेपाली लोकोक्तिले संस्कृत वाङ्मयबाट प्राप्त गरेका प्रेरणा, प्रभाव र मौलिक पक्षको परिचय कसरी दिनसकिन्छ ?
४. सूक्ति र लोकोक्तिका विशिष्टता, समसायिकता र कथ्य/विषयवस्तुका सन्दर्भ के कस्ता पाइन्छन् ?

१. ४. शोधको उद्देश्य

उल्लिखित समस्याका आधारमा प्रस्तुत शोधकार्यका निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन्:

१. सूक्ति र लोकोक्तिको परिचय, सम्बन्ध, समानता र पार्थक्य देखाउनु ।

२. सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण गर्नु ।
३. नेपाली लोकोक्तिले संस्कृत वाङ्मयबाट प्राप्त गरेका प्रेरणा, प्रभाव र मौलिक पक्षको परिचय दिनु ।
४. सूक्ति र लोकोक्तिका विशिष्टता, समसायिकता र कथ्य/विषयवस्तुका सन्दर्भलाई देखाउनु ।

१. ५. पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

आफ्नो शोध थालिनुपूर्व अध्ययन, अनुसन्धान, टिप्पणी र समालोचना गरिएका लेख रचनाको परिदृश्यलाई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिने विधि, पद्धति र प्रकृतिलाई पूर्वकार्यको सर्वेक्षण मानिएको छ । अंग्रेजीमा यसलाई लिटरेचर रिभ्यु (Literature review) भनिन्छ । (नेपाली लोकोक्तिमाथि अध्ययन र अनुसन्धान थोरै भएको पाइएको छ । लोकोक्ति भाषिक प्रयोग र नेपाली लोकजीवनको अभिन्न अङ्ग हो तर अध्ययनको यस पाटोमा त्यति धेरै विद्वान्हरूको ध्यान गएको पाइन्न । यद्यपि संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन र विश्लेषण गर्नुअघि आजसम्म भएका लिखित सङ्कलित अध्ययनहरूलाई पूर्व अध्ययनका रूपमा लिइएको छ-

१. ५. १. नेपाली लोकोक्ति निकटका उखानसम्बन्धी अध्ययन

नेपाली लोकोक्ति अध्ययनको थालनी नेपाली साहित्यका माध्यमिक कालका श्रृङ्गारिक कवि मोतीराम भट्टबाट भएको पाइन्छ । उनले संस्कृतबाट आएका उक्ति, लोकका उक्ति र उखानलाई बेग्ला बेग्लै रूपमा नछुट्याइकन अध्ययन र सङ्कलन गरेका थिए । उहाँका कार्यका सम्बन्धमा नरदेव पाण्डेले मोतीका कृतिको सूची प्रकाशन गरेकै स्थानमा “उखानका बखान” -को नाम गरिएको उखानका पुस्तकको उल्लेख गरेका छन् । वि.सं. १९५२ सालमा प्रकाशित गरिएको ‘वधुशिक्षा’ को द्वितीय संस्करणको भूमिकामा पुस्तकको पूरा नाम ‘उखानको बखान तथा जान्ने कथाको संग्रह’ भन्ने सूचना गरिएको पाइन्छ ।¹ तर हाल यो पुस्तक उपलब्ध छैन । मोतीराम भट्टले लोकोक्तिको सङ्कलन भनेर नेपाली उखानकै सङ्कलनगरी अध्ययन गर्न आरम्भ गरिएकाले अहिलेसम्मको अध्ययनले मोतीराम भट्ट नै प्रथम

¹ रामकृष्ण शर्मा (सं) मोती ग्रन्थावली पु.स. काठ, राष्ट्रिय युवा सेवा कोष, २०४५ पृ. ४

सङ्कलनकर्ता हुन् भनेर पुष्कर शम्शेरले नेपाली उखान टुक्का कोषको भूमिकामा पनि स्पष्टसँग उल्लेख गरेका हुन् । शम्शेरको “उखानको बखान” भनाइबाटै यस कृतिका सम्बन्धमा स्पष्ट भएको छ, तर यस्तो ऐतिहासिक महत्त्वको कृति भने आजसम्म फेला पार्न नसकिएको अवस्था छ ।

मोतीराम भट्टपछिको प्राप्त दोस्रो कृति ई. १९०८ मा दार्जिलिङबाट प्रकाशित पादरी गंगाप्रसाद प्रधानद्वारा प्रकाशित ‘नेपाली उखानको पोस्तक’ हो । यसमा १४३८ वटा उखान सङ्कलित छन् । उनले त्यस कृतिको भूमिकामा ‘बीस वर्ष लगाएर यो काम गर्न सफल भएको हुँ’ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले उखान र लोकका उक्तिलाई लोकोक्ति हुन् भनेर छुट्याएका छैनन् । यो कृति पनि सङ्कलन र सम्पादन मात्र गरिएको रचना हो ।² प्राप्त रूपमा यो कृतिमा उखानको पहिलो पुस्तक हो ।

ई. १९१७ मा काशीबाट काजी महावीरसिंह गडतौलाको ‘उखान बखानको प्रवाह’ प्राप्त हुने क्रममा दोस्रो कृति हो । यसमा ६५० वटा जति उखान छन् । यी ६५० उखान वर्णानुक्रमअनुसार छैनन् । उनले पनि उखानलाई लोकका उक्ति हुन् भन्न भ्याएका छैनन् ।³

पुष्कर शम्शेर जङ्गबहादुर राणाद्वारा “नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसार सूची र वाक्यांश वाक्यद्वित” कोष वि.सं. १९९८ मा प्रकाशित गरिएको हो । उनीद्वारा यस कृतिको भूमिकामा आफ्ना पूर्ववर्ती लेखकद्वय मोतीराम भट्ट र महावीरसिंह गडतौलाप्रति आभार प्रकट गरिएको छ । राणाले उखानलाई लोकका उक्ति त भनेनन् तर उखानका स्थानमा वाक्यांश भन्नुपर्छ भन्ने अभिमत व्यक्त गर्न भने भुलेका छैनन् ।⁴ यिनले अर्को महत्त्वपूर्ण काम अर्जुन शम्शेरको उखान संग्रहलाई कोष भाग १ र कोश भाग २ का रूपमा सँगालेर सार्वजनिक गर्ने काम पनि गरेका छन् । उखान टुक्का कोशका रूपमा वि.सं. २०५० मा परिष्कार परिमार्जन गरेर तेस्रो संस्करण निस्किएको छ । यस कृतिमा ३१०० जति उखान सङ्कलित छन् ।

दार्जिलिङबाट ई. १९५६ तिर पारसमणि प्रधान एकलैको ‘नेपाली मुहावरा’ अनि पारसमणि र अमरमणि प्रधान समेतको ‘नेपाली चल्ला उखान’ नाम गरेका कृतिहरू प्रकाशित

² गङ्गाप्रसाद प्रधान, नेपाली उखानको पोस्तक, दार्जिलिङ, काशी, गोरखा प्रेस ई. १९०८

³ महावीर सिंह गडतौला, उखान बखानको प्रवाह, काशी, दुर्गा प्रेस, प्रत्यघाट ई. १९१७ ।

⁴ पुष्कर शम्शेर जङ्गबहादुर राणा, नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश वाक्यद्वित, इत्यादिको कोष, खण्ड २, ... प्रथम संस्करण वि.सं. १९९८ पृ. भूमिका ।

भएका छन् । नेपाली चल्ती उखानमा संस्कृतका १६ ओटा जति सूक्ति सङ्कलन गरिएको छ^५ अन्य ६०० उखानको सङ्कलन गरिएको छ । उनले उखान नभएको भाषामा प्राण हुँदैन भन्ने बताएका छन् । ५० वटा उखानको अर्थ, अभ्यास दिइएको पाइन्छ । उनले नेपाली अतिरिक्त अन्य भाषाका उखान पनि प्रस्तुत गरेका छन् । केही संस्कृतका सूक्तिको नेपाली र अंग्रेजीमा अनुवाद पनि गरेका छन् ।

सत्य मोहन जोशीले 'हाम्रो लोकसंस्कृति' (वि.सं २०१४) नामक कृतिमा नेपाली उखानका सम्बन्धमा गाउँखाने कथा र उखान शीर्षक राखेर पृ. २६ देखि ३७ सम्म अनुप्रास मिलेका उखान, लामा उखान, भाव र अर्थपूर्ण भएका उखान, लोकगीतका लय र सुर प्रतिध्वनित भएका उखान, उपदेश, दृष्टान्त, उपमा र तुलनात्मक विचारधारा पोख्त उखान, शब्दालङ्कारले भरिएका उखान, व्यङ्ग्यपूर्ण उखान, हास्यपूर्ण उखान, प्रश्नोत्तर, भाषा साहित्यले भरिपूर्ण भएका उखान, मनोवैज्ञानिक उखान, तथ्यपूर्ण र वास्तविकता झल्कने उखान, सत्यताले भरिएका र नीति साहित्यले परिपूर्ण भएका उखान, साङ्केतिक भावप्रधान उखान संयोगपूर्ण भावका उखान, लाक्षणिक भावले पूर्ण भएका उखान, ज्योतिषी भावना बोकेका उखान, जाति विषयका उखान, प्रसिद्धि जनाउने उखान, अन्य भाषा मिसिएर आएका उखान इत्यादि विषय सामाजिक लोक संस्कृतिका अङ्गका रूपमा आएका उखान भनेर चर्चा गरेका छन् । यस खालको चर्चा गर्ने प्रथम चर्चाकार जोशी नै हुन् । उनको यो वर्गीकरण उखानमा मात्र सीमित छ तापनि उखानको अध्ययनकर्ताका लागि यो निकै आधुनिक, उपयोगी र वैज्ञानिक छ । त्यस समयमा यस्तो वर्गीकरणमुखी अध्ययन अन्य स्रष्टा र संकलनकर्ताबाट भएकै छैन । यसैका जगमा आधारित भएर संस्कृतका सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलना भए सुनमा सुगन्ध हुन्छ । प्रायः ६ जना अध्ययनकर्तापछि देखिएको यो वर्गीकरण उखानका क्षेत्रमा बढी यथार्थपरक र सत्य-तथ्यमा आधारित छ । प्रारम्भिक अवस्थामै जोशीले उखानका क्षेत्रमा पुऱ्याएको यस्तो योगदान र दृष्टिकोण निकै भरपर्दो र मार्मिक छ । उनले यस कृतिमा ९५ वटा उखान समावेश गरेका छन् ।^६

लक्ष्मण शास्त्रीद्वारा 'नेपाली मुहावरा' (२०१६) मा वाक्पद्धति वा टुक्काहरू सङ्कलन गरिएका छन् । ती सङ्कलन गरिएका टुक्काको अर्थ र वाक्यमा प्रयोग गर्ने अभ्यास शैक्षणिक

^५ पारसमणि प्रधान र अमरमणि प्रधान, नेपाली चल्ती उखान, वार्जेलिड, भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन २०५६

^६ सत्यमोहन जोशी, हाम्रो लोक संस्कृति, नेपाल, काठमाण्डौ, रत्न पुस्तक भण्डार, (मदन पुरस्कार गुठीको निमित्त) २०१४ पृ. २६ देखि पृ. ३७ सम्म ।

प्रयोजनबाट प्रस्तुत गरिएको छ । उनले ५० वटा उखान पनि त्यसैमा समावेश गरेका छन् तर लोकोक्तिको उठान भने कृतिभिन्न कतै गरेका छैनन् ।⁷

संखुवासभा मादी विर्ताका भोलानाथ उपाध्याय दाहालले २०१७ सालमा 'उखान संग्रह (सहस्रावलि)' नामको कृति प्रकाशित गरेका छन् । यसमा १०९१ वटा उखान सम्पादन गरिएका छन् । यिनले पनि लोकका उक्तिका सम्बन्धमा कुनै कुरा गरेका छैनन् । संस्कृतका सूक्तिसँग उखान र लोकोक्तिको तुलना गर्नुता परै जाओस् । उनीद्वारा केवल उखानको सम्पादन मात्र भएको पाइन्छ ।⁸

शङ्करप्रसाद श्रेष्ठले 'हाम्रो उखान टुक्का' (२०१८) शीर्षक भएको स्फुट लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उखानको परिचय र उखानका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएका पाइन्छन् ।⁹

कृष्णप्रसाद पराजुलीले 'राम्रो रचना मीठो नेपाली' २०३३ मा उखानको परिचय पनि दिएका छन् र अभिव्यक्तिमा उखानलाई प्रयोग गर्ने विधि पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यो भाषा शिक्षणको व्याकरण भएकाले उखान अभ्यासका निमित्त मात्र उल्लेख गरिएको हो । यसले पनि लोकोक्तिलाई छोएकै छैन ।¹⁰

हर्षनाथ भट्टराई शर्माको 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३) मा उखानको परिचय र अभ्यास फेला पर्छ । यो पनि शिक्षण व्याकरण मात्रै हो । रचना, शिल्प, शिक्षण गर्न केही उखान र केही टुक्काको परिचय र अभ्यास विद्यार्थीका निमित्त लेखिएका हुन् । यसले पनि लोकोक्तिबारे बोल्लै विर्सको छ ।¹¹ भट्टराई शर्माले यसमा ६३२ वटा उखान समावेश गरेका छन् । शर्माकै "नेपाली उखान टुक्का" (२०२४) मा ५०० वटा उखान सङ्कलन भएको अर्को कृति हो ।¹²

तुलसीप्रसाद दुङ्ग्यालको 'नेपाली रचनाशिल्प' भन्ने कृतिमा ४८९ वटा उखान समावेश छन् । यो वि.सं. २०२५ मा पाठ्यपुस्तककै रूपमा लेखिएको हो । पाठ्यपुस्तकका लागि लेखिएका सबै नै प्रायः उखानको अर्थ, प्रयोग र अभ्यासका लागि मात्र लेखिएका हुन्छन् । लोकोक्ति कुन हुन् ? र उखान कुन हुन् ? भनी तिनमा छुट्याइएका हुँदैनन् ।¹³

⁷ लक्ष्मण आचार्य शास्त्री, नेपाली मुहावरा, विराट, आजाद स्टोर खण्ड सरस्वती बुक डिपो, ई. १९५९

⁸ भोलानाथ उपाध्याय दाहाल, उखान संग्रह (सहस्रावलि) संखुवासभा मादी, २०१७

⁹ शङ्करप्रसाद श्रेष्ठ, हाम्रो उखान टुक्का, रूपरेखा, काठ पूर्णांक ८, २०१८

¹⁰ कृष्णप्रसाद पराजुली, राम्रो रचना मीठो नेपाली, काठ, सहयोगी प्रकाशन प्र.सं. २०२३

¹¹ हर्षनाथ भट्टराई, अनिवार्य नेपाली रचना काठ, शर्मा पुस्तक भण्डार प्र.सं. २०२४

¹² हर्षनाथ शर्मा भट्टराई, नेपाली उखान टुक्का, काठ शर्मा पुस्तक भण्डार प्र.सं. २०२४

¹³ तुलसी प्रसाद दुङ्ग्याल, नेपाली रचना शिल्प, काठ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान प्र.सं. २०२५ पृ.१२०

बालकृष्ण सुवेदीले 'राप्ती अञ्चलका प्रसिद्ध केही उखानहरू' (वि.सं. २०२५) भन्ने स्फुट लेख प्रकाशित गरेका छन्।¹⁴ यसमा ९० वटा उखानहरू प्रस्तुत गरिएका छन्।

देवीचन्द्र श्रेष्ठले मधुपर्कमा जुम्ला र दुल्लुतिर प्रचलित केही उखानहरू सङ्कलन गरेका छन्। उनले आफूले सङ्कलन गरेका उखानको अर्थ र महत्त्वका सम्बन्धमा पनि प्रकाश पारेका छन्। उनको यो प्रकाशन वि.सं. २०२६ तिर 'मधुपर्क' मा गरिएको थियो।¹⁵

पारसमणि प्रधानले 'नेपाली साहित्यमा उखानको स्थान' (ई. १९६९) शीर्षकमा उखानका सम्बन्धमा रोचक उदाहरण दिएर उखानलाई सकेसम्म स्पष्ट पार्न पनि खोजेका छन्।¹⁶ त्यहाँ उखानका विशेषता, प्रकार शास्त्रीय र व्यावहारिक महत्त्वका सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने जमर्को गरिएको छ।

वि.सं. २०२७ सालमा राममणि आचार्य दीक्षितद्वारा 'उखान संग्रह' प्रकाशित गरिएको छ। संख्याका आधारमा सबैभन्दा बढी उखान सङ्कलन गरिएको यो बृहत् कृति हो। यसमा १०,००० (दश हजार) जति उखान सङ्कलित र सम्पादित छन्। यस कृतिमा सम्पादन गरिएका उखानहरू वर्णानुक्रमअनुसार राखिएका छन्। यस कृतिभित्र नेपाली समाजमा प्रचलित भएका उखान राखिएका छन्। दोस्रो संस्कृत र हिन्दीका सूक्ति र लोकोक्तिहरूले समेत र नेपाली लेखकका सिर्जनाभित्र परेर उल्लेख गर्नयोग्य उक्तिले पनि यहाँ स्थान पाएका छन्। यो संग्रह पूर्व प्रकाशित अरू कृतिका तुलनामा स्थूलकाय स्वरूप भएको उखान संग्रह मान्न सकिन्छ। यी हलन्त बहिष्कारवादी व्याकरणकार पनि हुन्। उनको यो पुस्तक सूक्ति र लोकोक्तिको अध्ययनकर्ताका लागि निकै व्यवहारोपयोगी छ।¹⁷ रत्नाकर देवकोटाले 'जुम्लेली शब्द र उखान संग्रह' (वि.सं. २०२७) मा जुम्लेली स्थानीय शब्दका साथमा स्थानीय उखानलाई यसमा प्रस्तुत गरेका छन्। देवकोटाले पुस्तकमा उखानको भावार्थ समेत दिँदै कर्णाली अञ्चलमा प्रचलित ८४ वटा उखान यसभित्र समावेश गरेका छन्।¹⁸

पारसमणि प्रधानद्वारा लिखित 'भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण' (वि.सं. २०२७) मा उखान र टुक्काको परिचय, अर्थ र अभ्यास प्रस्तुत गरिएको छ। यो पुस्तक शैक्षणिक उद्देश्यले तयार पारिएको हो।¹⁹

¹⁴ बालकृष्ण सुवेदी, राप्ती अञ्चलका प्रसिद्ध केही उखानहरू हाम्रो संस्कृति, वर्ष ३ अङ्क २, वि.सं. २०२५

¹⁵ देवीचन्द्र श्रेष्ठ कर्णाली प्रदेशका केही आहान, मधुपर्क, वर्ष २, अङ्क ६, २०२६

¹⁶ पारसमणि प्रधान, नेपाली साहित्यमा उखानको स्थान, टिपनटापन खण्ड १ कालिङ पोड, भाग्य लक्ष्मी प्रकाशन ई.१९६९।

¹⁷ राममणि आचार्य दीक्षित, उखान संग्रह, काठ, जगदम्बा प्रकाशन, २०२७

¹⁸ रत्नाकर देवकोटा, जुम्लेली शब्द र उखान संग्रह, जुम्ला, श्रीमती रत्नाकर देवकोटा, प्र.स. २०२७

¹⁹ पारसमणि प्रधान, भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण, कालिङपोड भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, प्र.स. २०२७

महानन्द सापकोटाको 'नेपाली निर्वचनको रूपरेखा' वि.सं. २०२७ मा नेपाली शब्दका व्युत्पत्तिको बखान गर्दा उखानको पनि चर्चा गर्नपुगेका छन् । उनको यो कृति भाषा शास्त्रीय पद्धतिमा लेखिएको छ । शास्त्रीय पद्धतिमा ढाल्दा यो कृतिका शब्द निरूक्त जस्तै बन्नगएका छन् ।²⁰

प्रदीप रिमालको 'कर्णाली लोकसंस्कृति' (वि.सं. २०२८) मा कर्णाली अञ्चलमा प्रचलित केही उखानको सङ्कलन गरेर त्यसमा रहेका कठिन शब्दको अर्थ स्पष्ट गरी उखानको परिचय समेत गराइएको छ ।²¹ यसमा आञ्चलिक उखानको परिचय पाइन्छ । लोकोक्तिको भने चर्चा उनले पनि गरेका छैनन् ।

नरेन्द्र चापागाईंको, 'शब्द, वाक्य र अभिव्यक्ति' (वि.सं. २०३२) शिक्षणका निमित्त लेखिएकाले पाठ्य सामग्रीका रूपमा केही उखान नमुनाका लागि दिइए पनि त्यसमा संस्कृत सूक्तिसँग नेपाली लोकोक्तिको तुलना गरिएको छैन ।²²

यिनकै अर्को कृति 'भाषातत्त्व' (वि.सं. २०३२) मा प्रकाशित छ । त्यसमा उखानको परिचय गराइएको छ र उखानको प्रयोग गर्न सिकाइएको छ । यो कृति उखानको महत्त्व गाउन र उखानको वर्णन गर्न पनि पछि परेको छैन तर लोकोक्तिको विषयमा भने कही उल्लेखै गरिएको छैन ।²³

रोहिणीप्रसाद भट्टराईको 'बृहत् नेपाली व्याकरण' (वि.सं. २०३३) ले पनि उखानको परिचय दिन्छ । उपयुक्त किसिमले उखानलाई वाक्यमा प्रयोग गर्दा वाक्य रसादार बन्ने धारणा पनि उनले अघि सारेका छन् तर पनि उनले लोकोक्ति र उखान छुट्याउने र तुलना गर्ने काम गरेका छैनन् ।²⁴

महानन्द सापकोटाले 'नेपाली शब्द परिचय' (वि.सं. २०३४) भित्र पनि उखानको उल्लेख गरेका छन् तथापि उनले उखानको मात्र छुट्टै त्यहाँ पनि चर्चा गरेका छैनन् । त्यस कृतिको मध्य भागमा उनले उखानको प्रयोग गरेका छन् । यस कृतिले पनि उखान र लोकोक्तिको निर्णय गर्नसकेको छैन ।²⁵

²⁰ महानन्द सापकोटा, नेपाली निर्वचनको रूपरेखा, विराटनगर, हिमाली प्रकाशन २०२७

²¹ प्रदीप रिमाल, कर्णाली लोक संस्कृति खण्ड ५, काठ, ने. रा. प्र. प्र., प्र.स. २०२८

²² नरेन्द्र चापागाईं, शब्द वाक्य र अभिव्यक्ति, विराट, काफ्ले पुस्तक प्रकाशन, प्र.स. २०३२

²³ उही, भाषातत्त्व विराट, काफ्ले पुस्तक प्रकाशन, प्र.स. २०३२

²⁴ रोहिणी प्र. भट्टराई, बृहत् नेपाली व्याकरण, काठ, ने.रा.प्र.प्र., प्र.स. २०३३

²⁵ महानन्द सापकोटा, नेपाली शब्द परिचय, विराट, महानन्द सापकोटा, प्र.स. २०३४

बद्री विशाल पोखरेलले 'वैतडेली उखानको वर्गीकरण' (वि.सं. २०३५) शीर्षक राखेर स्नातकोत्तर एम.ए. उपाधिका लागि उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन शोधपत्रका रूपमा गरेका छन् । उनी नेपाली उखानको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्नथाल्नेमध्ये जेठा शोधकर्ता मानिन्छन् । नेपाली उखानको विश्लेषणात्मक अध्ययनका आधारमा गरिएको यो पहिलो शोधपत्र हो । यस शोधले उखानको उत्पत्ति, परिभाषा, व्युत्पत्ति, विशेषता र आञ्चलिक उखानको वर्गीकरणसमेतलाई प्रस्तुत गरेको छ । यो पनि लोकका उक्ति खुट्टयाउने काममा पछि नै परेको छ ।²⁶

बालकृष्ण पोखरेलले 'राष्ट्रभाषा' (वि.सं. २०३६) मा उखानको परिचय प्रस्तुत गर्नुका साथै उखानलाई अभिधार्थक, लक्ष्यार्थक र व्यङ्ग्यार्थक गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । पोखरेलद्वारा गरिएको वर्गीकरणको आधार शब्दशक्तिमूलक वर्गीकरण हो भन्न सकिन्छ । यस अध्ययनले नवीन शोधकर्ताका लागि सहयोगी साथीको भूमिका निर्वाह गर्नसक्तछ ।²⁷

कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'नेपाली उखान र गाउँखाने कथा' नामक कृति अनुसन्धानमूलक सुन्दर रचना हो । यसको प्रथम प्रकाशन वि.सं. २०३९ मा भयो । यसमा ५०३ वटा उखान छन् । यी ५०३ वटा उखानको अर्थ र उदाहारण पनि पाइन्छन् । विभिन्न साहित्यिक कृतिबाटै निकै कष्ट र परिश्रमसाथ उद्धरण दिने प्रयास गरिएको छ । शोध तथा अध्ययन गर्नेहरूका लागि यो अद्वितीय आधार बन्न पुगेको छ । उनीद्वारा यसमा सैद्धान्तिक विवेचना र विश्लेषण समेत गरिएको छ । यसर्थः यो पुस्तक भावी अध्ययनका लागि कोशेदुङ्गे हो । हाल यो दोस्रो संस्करणका रूपमा देखापरेको छ ।

पराजुली लोकसाहित्य, लोकोक्ति र नेपाली व्याकरणका प्रखर विद्वान् हुन् । 'राम्रो रचना, मीठो नेपाली' र 'नेपाली उखान र गाउँखाने कथा' उनका विशिष्ट कृति हुन् । उनले नेपाली उखान र गाउँखाने कथा पुस्तकमा नेपाली उखानहरूको संकलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् । 'नेपाली लोकगीतको आलोकमा' भन्ने पुस्तकमा पनि उनले नेपाली लोकोक्तिको चर्चा गरेका छन् । नेपाली लोकगीतलाई समयचक्र, ऋतु पर्व र कालसँग जोडेर हेर्नका साथै समग्र राष्ट्रिय संस्कृति निर्माणमा यसको भूमिका र स्थानबारे पनि प्रस्ट पारेका छन् । यस प्रकारको खोजी ठूलो उपलब्धि हो पनि उनले लोकछन्द, केही रस र अलङ्कारको

²⁶ बद्री विशाल पोखरेल, वैतडेली उखानको वर्गीकरण, त्रि.वि. मा अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर शोध प्रबन्ध, २०३५

²⁷ बालकृष्ण पोखरेल राष्ट्रभाषा, तेस्रो सं. काठ, साभा प्रकाशन, ते.स. २०३६

सन्दर्भ पनि उठाएका छन् तर संस्कृत सूक्तिबारे चर्चा गरेका छैनन् र नेपाली लोकोक्तिसँग सूक्तिको तुलनात्मक अध्ययनको पाटो उनका अध्ययनमा खाली छ ।

विजय चालिसेले 'डोटेली लोकसाहित्य र संस्कृति' (वि.सं २०३९) नामको पुस्तकमा उखानको सामान्य परिचय दिएका छन् । डोटीतिर प्रचलित केही उखानको सङ्कलन त्यसमा गरिएको छ ।

धर्मराज थापा लोकगायक, सङ्कलक र लेखक पनि हुन् । उनले हंसपुरे सुवेदीसँगको सहलेखनमा "हाम्रो लोकसंस्कृति" नामक पुस्तक प्रकाशित गरेका छन् । उखानका केही उदाहरण र तिनको लोकसन्दर्भसँगको व्याख्या पनि दिएका छन् । लोकगीत र संस्कृतिका सन्दर्भमा ती कुरा उठे पनि उनले यसैलाई केन्द्रीय विषय बनाएका छन् । वि.सं. २००३ सालदेखि नै उनका लोकगीतविषयक पुस्तकहरूको प्रकाशन आरम्भ भएको देखिन्छ । पुरै नेपाल र प्रवाससम्म पुगेको थापाको 'मेरो नेपाल भ्रमण' नामको कृति त वि.सं. २०१६ -मै प्रकाशित भएको हो । वि.सं. २०२० मा रेडियो नेपाल प्रकाशक रहेको 'हाम्रो लोकगीत' निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । वि.सं. २०३० मा तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले 'गण्डकीको सुसेली' प्रकाशित गर्‍यो । उनले 'नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ' लिएर पनि आए र लोक अध्ययनको पाटोलाई बलियो पारे र सङ्कलक र गायक थापाले ती पुस्तकहरूमा लोकगीतको व्याख्या विश्लेषणका अतिरिक्त आफ्ना यात्रा अनुभव र टिपिएका लोकभुल्काहरूको तुन्ने-बुन्ने काम गरेका छन् तर थापाले संस्कृत सूक्तिलाई छोएका छैनन् ।²⁸

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको 'लोकसाहित्य विवेचना' (वि.सं. २०४१) मा लोकसाहित्यका विधा, उपविधाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसमा लेखकद्वयले उखानका सैद्धान्तिक पक्षको पनि विवेचना गरेका छन् । यो पाठ्यपुस्तकका आधारमा लेखिएको कृति हो । यसको उद्देश्य नै छात्र-छात्राको अध्ययनलाई पूर्णता दिने र बजारको माग र अभाव पूर्ति गर्ने हो । यस्तो लक्ष्य राखिएकाले विद्यार्थी शिक्षकका जिज्ञासा परिपूर्तिमा यसले धेरै ध्यान दिएको छ ।²⁹

लोकअन्वेषक प्रा. डा. मोहनप्रसाद तिमल्सिना कवि, समालोचक तथा भाषाविद्का रूपमा समेत परिचित छन् । उनले प्रस्तुत गरेको "नेपाली लोकोक्तिको वर्गीकरण र

²⁸ विजय चालिसे, डोटेली लोक साहित्य र संस्कृति, काठ, सा. प्र., प्र.सं. २०३९

²⁹ धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, लोक साहित्य विवेचना, काठ, पा. वि. के., प्र.स. २०४१

विश्लेषण” यस क्षेत्रको निकै महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो । डा. तिमल्सिनाको त्रिभुवन विश्वविद्यालयको अनुदान आयोगको सचिवालयमा प्रस्तुत यो अनुसन्धान लोकोक्ति अध्ययन क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो । डा. तिमल्सिनाले लोकोक्तिको सङ्कलन, वर्गीकरण विश्लेषण र प्रयोग परम्पराको चर्चा गरेका छन् । धादिङबाट प्रकाशित ‘भैरवी’ र ‘आफ्नो माटो’ जस्ता पत्रिकाहरू र राजधानीका अनेकौं पत्रपत्रिका, रेडियो, टिभी तथा बीबीसी नेपाली सेवामा समेत पटक पटक नेपाली साहित्य संस्कृतिविज्ञका रूपमा खरो प्रस्तुत भएका तिमल्सिना स्वयं संस्कृत भाषाका ज्ञाता भए पनि नेपाली लोकोक्तिलाई संस्कृत सूक्तिसँग तुलना भने गरेका छैनन् तर लोकगीतविषयक आलेखहरू सार्वजनिक गरेर तथ्यहरू र गहिराइको धेरै नजिक पुगेका डा. तिमल्सिनाको यही अनुसन्धानको जग टेकेर संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

कुलप्रसाद कोइरालाद्वारा नेपाली र मैथिली भाषाका उखानसम्बन्धी लघु अनुसन्धान पत्र (वि.सं २०४१) मा नेपाली र मैथिली दुवै भाषाका १५०, १५० वटा उखानको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत छ । उनले यस्तो प्रस्तुतिद्वारा तुलनात्मक अध्ययनको कोशेढुङ्गे तयार परिदिएका छन् । दुवै भाषाका उखानको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको यो पहिलो लघु अनुसन्धानपत्र हो ।³⁰

नरेन्द्र चापागाईंले नेपाली ‘व्यावहारिक व्याकरण तथा रचना’ वि.सं. २०४१ मा केही उखानको सन्दर्भलाई चर्चा गरेको पाइन्छ । उनले त्यहाँ उखानको सामान्य परिचय दिएर, वाक्यात्मक प्रयोगको वर्णन गरेका छन् । यो पनि शैक्षणिक प्रयोजनका लागि तयार पारिएको कृति हो ।³¹

हीराबहादुर खड्काले ‘नेपाली उखान टुक्का संग्रह’ (वि.सं. २०४१) प्रकाशित गरेका छन् । उनले यस कृतिमा ९७१ वटा उखानलाई खोजेर सम्पादन र सङ्कलन गरेका छन् ।³²

रामचन्द्र ढुङ्गानाको ‘उखानको बखान’ (वि.सं. २०४२) मा उखानसँग सम्बन्धित कथाका सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आख्यान र उपाख्यान नै नेपाली उखानका पृष्ठभूमि भएकाले उखान शीर्षक राखेर शोधअध्ययन गर्ने र उदाहरण प्रस्तुत गर्नेहरूका लागि यो

³⁰ कुलप्रसाद कोइराला, नेपाली र मैथिली उखानको तुलनात्मक अध्ययन त्रि.वि., मानविकी र सामाजिक शास्त्र संकाय, डीनको कार्यालय २०४१

³¹ नरेन्द्र चापागाईं, नेपाली व्यावहारिक व्याकरण तथा रचना, जनकपुर, भजद्वर प्रकाशन, प्र.स. २०४१

³² हीराबहादुर खड्का, नेपाली उखान टुक्का संग्रह, साभ्ना प्रकाशन, प्र.सं., २०४२

पठनीय र मननीय छ।³³ यस कृतिभित्रका उखान प्रस्तुत वाक्यले वाक्य विस्तारको रूप धारण गरेको भेटिन्छ। त्यहाँ उखानका भनाइहरू आख्यान र यससँग विकास भएका उखानसँग सबैजसो सम्बद्ध छन्।

त्रिलोक नेउपानेको 'नेपाली उखान संग्रह' (वि.सं. २०४२) मा १२०१ (एक हजार दुई सय एक) उखान सङ्कलन गरिएका छन्। यसमा उखानका विषयमा व्याख्या र विश्लेषण केही पनि गरिएको छैन।³⁴

हीरावहादुर श्रेष्ठको 'उखान संग्रह र चुटकिला' (वि.सं. २०४३) मा पुरानै र अरूले नै सङ्कलन तथा सम्पादन गरेका उखान सङ्कलित छन्। उनले त्यहाँ आफूले सङ्कलन गरेका उखानको अर्थ प्रस्तुत गरेका छन्। ठाउँ-ठाउँमा चुटकिला पनि राखिएको पाइन्छ। यसले पनि कुनै नौलो थप कुरा प्रस्तुत गर्नसकेको छैन।³⁵

वल्लममणि दाहाल र ठाकुर पराजुली संयोजक रहेर तयार पारिएको 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन' (वि.सं. २०४६) -मा उखानको परिचय, त्यसको प्रायोगिक महत्त्वलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यो शैक्षणिक प्रयोजनका लागि तयार भएकाले यसमा उखानको शिक्षण गर्ने तरिकालाई देखाइएको छ। यो पुस्तक त्रि.वि.का प्राध्यापकका निम्ति प्राध्यापन गर्न निर्देशिकाका लागि तयार पारिएको थियो।³⁶

मोहनराज शर्माको 'शब्द रचना र वर्ण विन्यास, भाषा वैज्ञानिक पद्धति' (वि.सं. २०४६) ले पनि उखानको परिचय दिन्छ, र उखान टुक्कामाभ भिन्नता देखाउन यो सफल छ। शर्माले विद्यार्थीका लागि उखानका अर्थ र प्रयोग पनि प्रस्तुत गरेका छन्। यो पनि शैक्षणिक प्रयोगको लागि तयार पारिएको कृति मात्र हो।³⁷

भरतकुमार प्रसाईंले 'गुच्छा, एक फूल अनेक' (वि.सं. २०४९) प्रकाशित गरेका छन्। यसमा पनि केही प्रचलनमा रहेका राम्रा उखान सङ्कलित छन्।³⁸

शिवप्रसाद पौडेलको 'लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन' (वि.सं. २०५१) नामको शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभागमा स्नातकोत्तर एम.ए. उपाधिका निम्ति

³³ रामचन्द्र दुङ्गना, उखानको बखान, काठ, रामचन्द्र, प्र.स. २०४२

³⁴ त्रिलोक नेउपाने, नेपाली उखान संग्रह द्वि.सं. विराट, श्रीमती इन्दिरा नेउपाने, द्वि.स. २०४२

³⁵ हीरा वहादुर श्रेष्ठ, उखान संग्रह र चुटकिला, काठ, हीरा वहादुर श्रेष्ठ, प्र.स. २०४३

³⁶ वल्लम मणि दाहाल र ठाकुर प्रसाद पराजुली, संयो अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन, काठ, त्रि.वि. पा. वि. के., प्र.स. २०४६

³⁷ मोहनराज शर्मा, शब्द रचना र वर्णविन्यासको भाषा वैज्ञानिक पद्धति ते.सं., काठ, काठमाण्डौं बुक सेन्टर, ते.स. २०४९

³⁸ भरतकुमार प्रसाईं, गुच्छा एक फूल अनेक, काठ, प्र.स. २०४९

विभागमा प्रस्तुत गरिएको रचना हो । यस शोधप्रबन्धले उखानको सैद्धान्तिक पक्षको विस्तारमा चर्चा गरेको छ । यो आज्जलिकतामा आधारित छ । शोधकर्ताले शोधमा उखानको वर्गीकरण गर्दा विषयात्मक र रूपात्मक आधारमा क्षेत्रकेन्द्री वर्गीकरण गरेका छन् । उनले पनि तुलनाको क्षेत्रलाई ओभेलमा पारेर अगाडि बढेका छन् । लुम्बिनी क्षेत्रका १८२४ वटा सङ्कलन गरिएका उखानको सैद्धान्तिक विवेचना र विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् । शिवप्रसाद पौडेल उखानको पछि-पछि लागेर लुप्त हुनलागेका र ओभेलमा परेकालाई अहिले पनि खोज गरेर हिँड्ने एक खोजकर्ता भनेर चिनिएका छन् । उनका उखानसम्बन्धी थुप्रै कृतिहरू अहिले पनि धमाधम प्रकाशित भइरहेकै छन् ।³⁹

रमेश अधिकारीद्वारा 'केही नेपाली उखान टुक्का संग्रह' (वि.सं. २०५३) नाम गरेको सानो पुस्तिका पनि प्रकाशित छ । यो उखान संग्रह गरिएको पुस्तिका मात्र हो । यसले लोकोक्तिका सम्बन्धमा केही उल्लेख गरेको छैन ।⁴⁰

लीलासिंह कर्माको 'हाम्रो उखान र पुर्खाको बखान' (२०५३) मा लेखकले उखानलाई आफ्ना पुर्खाका विचार भनेर स्वीकारेका छन् । उनले उखानमा पुर्खाको जीवनदर्शन हुन्छ भनेका छन् । उखानैका माध्यमले पुरातत्त्व समेत प्रस्तुत भएको हुँदा कर्माबाट प्रस्तुत उखानसम्बन्धी यो एउटा नौलो कृति हो ।⁴¹

सरला कोइराला चापागाईंको 'नेपाली उखानमा प्रतिबिम्बित नारी चरित्र' (वि.सं. २०५४) मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर क्याम्पस विराटनगरमा, वि.सं. २०५५, स्नातकोत्तर (एम.ए) आठौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार पारिएको अप्रकाशित शोध-पत्र हो । यसमा नारीसम्बन्धी ८५२ वटा उखानको अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ ।⁴² यसलाई अनुसन्धान विधि प्रयोग भएको नारी उखानको अध्ययनमा कोशेदुङ्गे नै मान्नुपर्छ ।

देवीप्रसाद वनवासीको 'आँधी खोले लोक संस्कृति' (वि.सं. २०५५) मा स्याङ्जाको आँधी खोला क्षेत्रमा अति प्रचलित २५० वटाजति उखान सङ्कलन गरिएका छन् । बेला बेलामा कतिपय साहित्यिक पत्रिकामा उनले उखानसम्बन्धी लेख लेखेका पनि छन् ।⁴³

³⁹ शिवप्रसाद पौडेल, लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभागमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध, २०५१

⁴⁰ रमेश अधिकारी, केही नेपाली उखान संग्रह, काठ, प्र.स. २०५३

⁴¹ लीलासिंह कर्मा, हाम्रो उत्पान पुर्खाको बखान, काठ, लुप्त प्रेस, प्र.स. २०५३

⁴² सरला कोइराला चापागाईं, नेपाली उखानमा प्रतिबिम्बित नारी चरित्र, विराट. स्नातकोत्तर क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय २०५५

⁴³ देवप्रसाद वनवासी, आँधी खोले लोक संस्कृति स्याङ्जा, प्र.स. २०५५

मनोहर लामिछानेको 'लोक साहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू' (वि.सं. २०६५) कृतिको पृष्ठ २० मा उखानलाई संस्कृतिको एउटा अङ्ग मानेर लोकसाहित्यभित्रै वर्गीकरण गरिएको छ । उनले उखानलाई गद्यमूलक र आख्यानमुक्त वाक्य भनेर उखान, टुक्का र गाउँखाने कथालाई एउटै संस्कृतिमा समेटेर 'वर्गीकरण' गर्दै पृ. २६ मा तिनको परिचय र पर्यायवाची नामहरू पनि उल्लेख गरेका छन्।⁴⁴

ज्ञानमणि नेपालले 'नेपाली साहित्यमा आदिकविको समस्या' (वि.सं. २०५९) कृतिको परिशिष्ट भागको ३ मा महाकवि उदयानन्द अर्यालका केही सूक्ति शीर्षक राखेर पृ. १२५ देखि १३० सम्म २० वटा सूक्तिहरू सङ्कलन गरी राखिदिएका छन् । नेपाली सूक्ति र उखानको यस अनुसन्धानले मोतीरामभन्दा जेठा र धेरै अधिका उदयानन्द अर्याल भएकाले उखान, सूक्ति र लोकोक्तिको प्रारम्भ नेपाली साहित्यमा उनैबाट भएको मान्नुपर्ने अवस्था पनि छ।⁴⁵

सुकुम शर्मा, नेपाली भाषामा टर्नरको योगदान सं. दोस्रो ललितपुर, जावलाखेल, श्री प्रेस, ओरिएण्टल पब्लिकेशन हाउस वि.सं. २०५९ पृ. ८६ मा उखानको प्रयोग शीर्षकमा टर्नरले शब्दकोशमा प्रयोग गरेका उखानको चर्चा गरिएको छ । यसरी नै पृ. १२१ देखि १४४ सम्म टर्नरको शब्दकोशमा भएका संयुक्त उखानको वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षक राखेर शर्माले उखानलाई विविध विषयका आँखाले हेरेर विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसैले उखान र लोकोक्तिसम्बन्धी अध्ययन गर्नेहरूका लागि कानोलाई आँखो र लगडालाई खुट्टो जस्तै भएको छ, शर्माको यो कृति।⁴⁶

भ्रमक शर्माको 'नेपाली अंग्रेजी उखान कोश' (वि.सं. २०५७) ११३०९ वटा उखानको अंग्रेजी अनुवाद र तिनका समानान्तर अंग्रेजी उखानहरू सङ्कलन गरिएको महत्त्वपूर्ण कृति हो । यो कृतिमा उखानको संक्षिप्त चिनारी दिँदै उखानको विषयमा विधिवत् अध्ययन गरिएको छ।⁴⁷

सत्यप्रकाश सिंह, 'मुहावरे एवं लोकोक्तियाँ' (ई. २०१३) मा प्रायः १००० (एक हजार) जति लोकोक्ति सम्पादित र सङ्कलित छन् । यी १००० वटा लोकोक्तिको हिन्दी व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

⁴⁴ मनोहर लामिछाने, लोक साहित्य र संस्कृतिका पाटाहरू, ललितपुर, पुलचोक, साझा प्रकाशन २०६५ पृ. प्र.स. २६

⁴⁵ ज्ञानमणि नेपाल, नेपाली साहित्यमा आदि कविको समस्या, माधवप्रसाद धिताल, नेपाली इतिहास विकास समिति, २०५९ पृ. १२७ – १३०

⁴⁶ सुकुम शर्मा, नेपाली भाषामा टर्नरको योगदान, ओरिएण्टल पब्लिकेशन वि.सं. प्र.स. २०५९ पृ. ८६ देखि १४४ सम्म

⁴⁷ भ्रमक शर्मा, नेपाली अंग्रेजी उखान कोश, कोशी, संखुवासभा श्रीमती इन्दिरा शर्मा, चैनपुर, फलाटे वि.सं. प्र.स. २०५७ पृ. १ देखि ४० सम्म

१. ५. २. संस्कृत सूक्तिको पूर्वकार्यको अध्ययन

“सूक्तिमञ्जरी”का लेखक बलदेव उपाध्याय हुन् । सुन्दर, सरस, सुभाषित र संक्षिप्त सूक्तिहरू सङ्कलन गरिएको यो संस्कृत भाषाको संग्रह हो । ई. १९९४ मा प्रथम संस्करणका रूपमा चौखम्बा विद्याभवनद्वारा यसको प्रकाशन गरिएको हो । उपाध्यायले प्रायः ४३० वटा सूक्तिहरूको सङ्कलन यसमा गरेका छन् । १४ वटाको मूल शीर्षक राखेर भावार्थ हिन्दीमा लेखेका छन् तर संस्कृतको हिन्दीमा अनुवाद गर्नुका अतिरिक्त अन्य तुलना सम्बन्धी कुनै काम गरेका छैनन् ।⁴⁸

“संस्कृतको हिन्दी अंग्रेजी शब्दकोश” का सम्पादक डा. शिवप्रसाद भारद्वाज शास्त्री हुन् । यसको परिवर्द्धित संस्करण ई. २००७ मा प्रकाशन भएको हो ।⁴⁹ यो शब्दकोश अशोक प्रकाशन, नई सडक दिल्लीद्वारा प्रकाशित गरिएको छ । यस शब्दकोशको परिशिष्ट अन्तर्गत पृ. १०४२ मा ४१० वटा लोकोक्ति छन् । यी संस्कृत, अंग्रेजी र हिन्दी भाषामा दिइएका छन् । त्यहाँ लोकोक्तिलाई प्रोभर्व (Proverbs) भनिएको छ । त्यसै गरी पृ. १०५२ मा सूक्तियाँ शीर्षक अन्तर्गत १८६ वटा सूक्ति छन् । यिनलाई अंग्रेजीमा गुड सेइङ्ग (Good Saying) भनिएको छ । भारद्वाज शास्त्रीले वर्णानुक्रम अनुसारनै लोकोक्ति र सूक्तिको सम्पादन गरेका छन् । उनले गरेको यस कार्यलाई सराहनीय मानुपर्दछ तर शास्त्रीले पनि सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययनको पाटो भने त्यसमा छोएका छैनन् । लोकोक्ति र सूक्ति बेगलाबेगलै राखेर सम्पादन गरिएको मेरो खोजाइमा प्राप्त यो प्रथम कृति हो ।

‘वैदिक सूक्तमञ्जरी’ डा. रामकृष्ण शास्त्रीद्वारा सम्पादन र अनुवाद गरिएको कृति हो ।⁵⁰ यो चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसीद्वारा प्रथम संस्करण वि. सं. २०२० मा र ई. १९६३ मा प्रकाशित गरिएको हो । वेदका सूक्तिहरू यसमा सङ्कलित छन् । ती सूक्तिहरू अंग्रेजी र हिन्दी भाषामा पनि अनुवाद गरिएका छन् । यसमा ऋग्वेदका ७ वटा सूक्ति छन् । यिनलाई अंग्रेजी र हिन्दी भाषामा पनि अनुवाद गरिएको छ तर यसमा पनि सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन र विश्लेषण भने गरिएको पाइँदैन । सय पृष्ठमा ऋग्वेदका मण्डलबाट र शुक्ल यजुर्वेदका अध्यायहरूबाट सङ्कलन गरिएका यिनै १४ वटा सूक्तिको अनुवाद गर्ने काम

⁴⁸ बलदेव उपाध्याय, सूक्ति मञ्जरी, वाराणसी, चौखम्बा विद्या भवन, प्र.सं. ई. १९९५, पृ. ३५ क्रम

⁴⁹ शिवप्रसाद भारद्वाज शास्त्री, अशोक संस्कृतको हिन्दी अंग्रेजी शब्दकोश दिल्ली ६ नई सडक २६१५ अशोक प्रकाशन परिवर्तित प्र. संस्करण ई २००७ पृ. १०५२

⁵⁰ रामकृष्ण शास्त्री, वैदिक सूक्तमञ्जरी, वाराणसी चौखम्बा विद्या भवन प्र.सं. ई. १९६३ पृ. २५

मात्र भएको छ । सूक्त वेदसँग सम्बन्धित हुन्छन् । सूक्ति र लोकोक्ति लौकिक संस्कृतसँग । यी आधुनिक भारोपेली भाषामा पनि प्रयोग भएका पाइएका छन् । लेखकहरूले अध्ययन, अनुसन्धान गरी सूक्त, सूक्ति र लोकोक्तिको भेद देखाएर तुलना गरी अध्ययन र विश्लेषण गर्ने काम भने गरेका छैनन् ।

‘पुण्य नेपाली संस्कृत अंग्रेजी शब्दकोश’ पुण्य निरौलाद्वारा सङ्कलन तथा लेखन गरिएको हो । यो शब्दकोश वि.सं. २०६७ मङ्सिर महिनाको १६ गते कृष्ण पक्षको द्वादशी तिथिका दिन श्री मोहन निरौला र राजन निरौलाद्वारा काठमाडौंबाट प्रकाशन गरिएको हो । यसको परिशिष्ट ३ (Appendix ३) अन्तर्गत पृ. ५५७ मा उखानहरू, जनभनाइहरू, ‘लोकोक्तयः जनकथनानि’ शीर्षक राखेर १३८ वटा सूक्ति र लोकोक्तिको नेपाली भाषामा अनुवाद छ ।⁵¹ यी अनुवाद हुन् । सूक्ति र लोकोक्तिको अनुवाद गरिए पनि तुलना, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने काम निरौलाले गरेका छैनन् ।

“संस्कृत सूक्तिसंग्रह”को संयोजन डा. चूडामणि बन्धुले गरेका छन् । उनका सहयोगीहरू प्रा. शिव गोपाल रिसाल, प्रा. कृष्णप्रसाद घिमिरे र हर्षनाथ भट्टराई रहेका छन् । यो कृति वि.सं. २०४८ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान कमलादी काठमाण्डौं नेपालबाट प्रकाशित भएको हो । यसमा प्रार्थनासँग सम्बन्धित १० वटा, शिक्षा खण्डमा ४३ वटा, नीति खण्डमा र लक्षण खण्ड १० वटा सूक्तिहरू गरी १०७ पृष्ठमा संस्कृतलाई माथि र तल त्यसको शब्दार्थसहित भावार्थ दिइएको छ ।⁵² यस कृतिमा पनि संस्कृतका सूक्तिको अनुवाद र खण्ड छुट्टयाउने काम मात्र भएको छ । नेपाली लोकोक्ति र संस्कृतका सूक्तिको तुलना गर्ने काम भएको छैन । बन्धुको यस कृतिले सूक्तिको अनुवाद गर्ने उद्देश्यलाई केही हदसम्म पूरा गर्न खोजे पनि सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना गर्ने पाटोलाई पूर्ण गर्नसकेको छैन ।

“सूक्ति मुक्तावली”-को प्रस्तावनामा ११ वटा सूक्ति समावेश गरिएका छन् भने मूल भाग ३४ पृष्ठमा १२६ वटा सूक्ति सम्पादन गरिएका छन् ।⁵³ हरिकृष्ण दाताद्वारा ती १२६ वटा सूक्तिको हिन्दीमा अनुवाद गरिएको छ तर लेखक संस्कृत र हिन्दीभाषी भएकाले नेपाली भाषाका लोकोक्तिसँग संस्कृतका सूक्तिको तुलना हुने कुरै भएन । यसमा दिइएका सूक्ति पनि

⁵¹ पुण्य निरौला, पुण्य नेपाली संस्कृत अंग्रेजी शब्दकोश काठमाण्डौं, श्री मोहन निरौला, श्री राजन निरौला प्र.स. २०१०-१२-२ पृ. ५५७ ।

⁵² सं. हरिकृष्ण शास्त्री दातार, सूक्ति मुक्तावली वाराणसी, चौखम्बा विद्या भवन प्र.स. १९९८ पृ. प्रकाशकीय १९ देखि ३४ सम्म ।

⁵³ हेमचन्द्र पोखरेल, सूक्ति सञ्चय, धनकुटा विश्रान्ति प्रकाशन, प्र.स. २०४७ पृ. १ देखि ४७ सम्म ।

सामान्य मानिसद्वारा प्रयोग गरिनेभन्दा पनि विद्वान्द्वारा लेखिएका लामा सूक्तिहरू छन् । संस्कृतमर्मज्ञ र विज्ञले मात्र यी सूक्तिको आशय बुझ्न सक्छन् ।

“सूक्ति सञ्चयका” सम्पादक तथा अनुवादक हेमचन्द्र पोखरेल हुन् । यो कृति विश्रान्ति प्रकाशन, विश्रान्ति मन्दिर मूलघाट, धनकुटाबाट वि.सं २०४७ वैशाखमा प्रकाशन भएको हो । यसका ४७ पृष्ठ छन् । यसमा २१५ वटा सूक्तिको नेपाली भाषामा अनुवाद छ । यसमा मौलिकता छैन, यो सूक्तिसञ्चयन मात्र हो । अनुवाद नेपाली लोकोक्तिसँग मेल खाँदैनन् । यसमा पनि पोखरेलले लोकोक्तिसँग तुलनाको पाटो छुँदा पनि छोएका छैनन् । नेपाली विद्वान्बाट अध्ययन गरिएका यस कृतिमा सूक्ति खोज्ने काम भएको छ । सूक्ति यस्ता हुन्छन् भनी खोजेर राखिएका छन् । सूक्तिको खडेरी परेका बेलामा यस्तो अध्ययन सकारात्मक नै मान्नुपर्दछ ।

संस्कृत साहित्यको इतिहासका लेखक आचार्य बलदेव उपाध्याय हुन् । यो दशौं संस्करण ई. २००१ मा शारदा निकेतन, ५ वी कस्तूरबा नगर, सिगरा, वाराणसीबाट प्रकाशित भएको हो । उपाध्यायले यसै कृतिको पृष्ठ ३१४ मा संस्कृत सूक्ति संग्रह गर्नेहरूको नाम उल्लेख गरेका छन् । उनले सूक्तिलाई चोटिलो उक्ति भनेका छन् । उनी सूक्तिहरूलाई मुक्तसंग्रह मान्दछन् । उनैले प्रबन्ध काव्यभिन्न उल्लेख भएका कतिपय भावपूर्ण पद्यलाई पनि सूक्ति नै भन्नुपर्छ भनेका छन् र यही कथनले उक्तिबाट काव्यात्मक मान्यता पाएको बुझिन्छ । उनले सूक्तिबाटै कविको परिचय हुन्छ भनेका छन् । यसै शीर्षक अन्तर्गत बताएका अनुसार प्राचीन नाम नभएका सूक्ति लेखकहरू पनि छन् । यिनै नाम सूचीबद्ध सूक्तिबाटै नाम थाहा नभएका कविको पनि परिचय हुन्छ, जस्तो भोजराजका सभाकवि चित्तपको नाम पद्यमा रचिएका सूक्तिका आधार र अभिव्यक्तिबाटै थाहा पाइन्छ ।

‘सुभाषित रत्न कोष’-का सङ्कलनकर्ता विद्याधर पण्डित हुन् । सुभाषित संस्कृत साहित्यको सर्वप्राचीन ग्रन्थ हो । कवीन्द्र वचन समुच्चयका नामबाट यो कलकत्ताबाट प्रकाशित (ई. १९१२) भएको हो ।⁵⁴ यो अपूर्ण ग्रन्थ हो । उनीद्वारा प्रायः ई. १९०० तिर प्रथम पटक यसको सङ्कलन गरिएको हो । यी बङ्गाल अन्तर्गत जगदल विहारका मान्य आचार्य थिए । बुद्धाकर गुप्त र भीमार्जुन सोमद्वारा ई. १९३० मा यो पुनः संस्कार भएको बुझिएको छ

⁵⁴ आचार्य बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्यका इतिहास, संस्करण दशौं, वाराणसी शारदा निकेतन ५ वी कस्तूरबा नगर सिगरा प्र.स. २००१ ई. पृ. ३१४

। यी दुई विद्याधरका सहयोगी आचार्य हुन् । उनले प्रायः १७३९ सूक्तिका श्लोक रचना गरेका थिए । यस ग्रन्थमा ५० विभाग छन् । यस ग्रन्थको आरम्भ सुगत ब्रज्याबाट हुन्छ । यसको अन्त कवि स्तुतिबाट गरिएको छ । लेखकबाट सङ्कलन त भयो तर तुलना गर्ने काम हुनसकेको छैन । कतिपयले त यसलाई भोजनरेशको समय ई. १००५ देखि १०५४ माभ्र रचिएका हुन् भनेका छन् त कतिपयले श्रीधर दास ई. १२०५ को उत्तरकालीन अवधिमा रचना भएको मान्दछन् ।⁵⁵ हार्वट प्राच्य ग्रन्थमालामा सं ४२ का रूपमा (ई. १९५७) प्रकाशन भएको र ई. १९६५ मा अनुवाद गरिएको उल्लेख पाइन्छ ।

“सदुक्ति कर्णामृत”-का लेखक श्रीधर दास हुन् । उनले यो कृति ई. १२०५ मा सङ्कलन गरेका थिए भनिन्छ । यसको समय १२ औं शताब्दीको अन्त्य र १३ औं शताब्दीको प्रारम्भतिर हो ।⁵⁶ यसमा अज्ञात कविका सूक्तिहरू सम्पादन गरिएका छन्, यही नै यसको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । सदुक्तिमा सम्पादन भएका उक्तिहरू अमर, श्रृङ्गार, चाटु उपदेश र उच्चावच आदि गरिएका पाँच प्रवाहमा विभाजित छन् । यसका प्रवाह र वीचिमा जम्मा ४७६ पद्य छन् । प्रति वीचिमा पाँच पाँच पद्यको व्यवस्था छ । श्लोक संख्या २३८० छन् । यी २३८० मा ४८५ कविका श्लोक छन् । प्रायः ४०० भन्दा धेरै अरू अरू कविद्वारा रचना गरिएका श्लोक छन् । यसैबाट बङ्गालका राजा लक्ष्मण सेनको पनि परिचय पाइन्छ । यो सूक्ति ग्रन्थ हो । यसले पनि सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन गरिनुपर्छ भन्ने कुरातिर औँल्याएको पाइँदैन ।

‘सूक्ति मुक्तावली’ को सङ्कलन तथा सम्पादन जल्हणले गरेका हुन् ।⁵⁷ उनको यो सम्पादन ई. १२४७ र १२६० का माभ्र तिरको हो । जल्हणको यो सूक्ति ग्रन्थ हो । यी यादव नरेश कृष्ण काकरि बाहिनी पति श्री महारोहक भगदत्त जल्हण हुन् । यो कृतिको उल्लेख खोज गायकवाड प्राच्य ग्रन्थ मालाले गरेको छ । यसको प्रकाशन प्रकाशित ग्रन्थ संख्या ८२ राखेर वडोदा भन्ने स्थानबाट ई. १९३८ मा गरिएको हो । यसको रचनाकालका विषयमा सबै विद्वान् एकमत छैनन् । कसैले १२५८ र कसैले १२४७ देखि १२६० तिर हो भन्छन् । कृष्ण राजले राज्य गरेका आधारमा यसको रचना भएको समय बताइएको छ । सूक्ति मुक्तावलीमा सङ्कल गरिएका रचनाहरू वैद्य भानुका हुन् भनिन्छ । उनी रसिक मानिस थिए । उनकै

⁵⁵ आचार्य बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्यका इतिहास, सं दशौं, वाराणसी शारदा निकेतन ५ वी कस्तुरवा नगर सिगरा प्र.स. २००१ पृ. ३१४

⁵⁶ आचार्य बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्यका इतिहास, सं दशौं, वाराणसी शारदा निकेतन ५ वी कस्तुरवा नगर सिगरा प्र.स. २००१ पृ. ३१५

⁵⁷ आचार्य बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्यका इतिहास, सं दशौं, वाराणसी शारदा निकेतन ५ वी कस्तुरवा नगर सिगरा प्र.स. २००१ पृ. ३१६

मुखले आफै आफ्नो प्रशंसा गरेका छन् । भानुकवि हुन् कि वैद्य भानु हुन् । यसमा भने संशय छ । यिनले पनि सूक्तिका ग्रन्थहरूको संङ्कलन, सम्पादन र रचना गरेका छन् । उनले पनि कुनै अरू भारतीय भाषाका लोकोक्तिलाई लगेर संस्कृतसंग तुलना गरेका छैनन् । भनै नेपाली भाषाका लोकोक्तिसँगको तुलना त उनीहरूबाट कल्पना गर्न पनि सकिदैन ।

‘शाङ्गधर पद्धति’ नामको सूक्ति ग्रन्थ दामोदरका तीन छोरोमध्ये जेठा छोरा शाङ्गधरले ई. १३०१ तिर रचना गरेका हुन् ।⁵⁸ यो पद्यमा र १६३ परिच्छेदमा विभक्त छ । यसमा सम्पादन, गरिएका सूक्तिहरू ६३०० सय जति छन् । हाल करीब ४६१६ मात्र जीवित छन् । अरू कालक्रम अनुसार १५०० जति वेपत्ता भएका छन् । शान्तरस र योग विषयहरू यसमा छन् । अत्यधिक महत्त्व विषय भएको यो नवीनतम कृति हो । यसको अन्तिम भाग प्रयागबाट प्रकाशन गरिएको छ । यसलाई पछिल्लो पटक डा. पीटर्सनले ई. १८८० मा वाम्बै संस्कृत सीरिजद्वारा प्रकाशित गरेका थिए । अहिले यो प्राप्त छ । यसमा पनि सूक्तिको सङ्कलन मात्र छ । कुनै अन्य भारतीय भाषासँग तुलना गरेर अध्ययन गरिएको छैन ।

‘सुभाषितावली’ का रचयिता वल्लभदेव हुन् । यी काश्मीर तिरका मानिस हुन् । यसमा जोनराज र भागवतामृतदत्तबाट सूक्तिहरू सङ्ग्रह गरेका छन् । १४ शताब्दी मै मल्लिनाथद्वारा माघका महाकाव्यको टीका लेखिएको थियो र रायमुकुटद्वारा ई. १४३२ मा अमरकोशको टीका लेखिएको हो ।⁵⁹ यसै आधारमा उनी यी पछिका भएकाले १४५० तिरका मानिस हुन् । यिनले जोन राजा मखक र श्री कण्ठ चरित महाकाव्यको पनि टीका लेखेका छन् । यस ग्रन्थको रचना र कालका समयमा विवाद छ । कतिपयले यो ग्रन्थको रचनाको समय १५ शताब्दी तिर मान्दछ । यसमा १०१ कुल पद्धति र ३५३८ पद्य संग्रह छन् । उनले पनि सूक्तिको संङ्कलन र टीका लेख्ने काम मात्र त गरेका छन् तर कुनै भाषासँग तुलना गर्ने काम भने गरिएको पाइदैन ।

‘सुभाषित रत्न कोश’-को शुरुमै उल्लेख गरिसकिएको छ । यो “प्रसिद्ध साहित्यरत्नाकर” नन्दन पण्डितको सूक्तिसंग्रह हो ।⁶⁰ यो संग्रह अहिलेसम्म प्रकाशित भएको छैन । नेपाली विद्वान् हरप्रसाद शास्त्रीले “नेपालमा रहेको ग्रन्थ सूचि” हेरेर ‘सुभाषित रत्न कोश’ को एक प्रति नेपालको वीर पुस्तकालयमा अहिले पनि विद्यमान छ भनेका छन् । यसमा

⁵⁸ आचार्य बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्यका इतिहास, सं दशौं, वाराणसी शारदा निकेतन ५ वी कस्तुरवा नगर सिगरा प्र.स. २००१ पृ. ३१७

⁵⁹ आचार्य बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्यका इतिहास, सं दशौं, वाराणसी शारदा निकेतन ५ वी कस्तुरवा नगर सिगरा प्र.स. २००१ पृ. ३१७

⁶⁰ उही बलदेव उपाध्याय संस्कृत साहित्यको इतिहास.

सुभाषित रत्नकोषका ४८० लगभग पद्य संडकलित छन् । यीमध्ये २४५ पद्य विद्याधर पण्डितको 'सुभाषित रत्न कोष' बाट र श्रीधर दासको 'सदुक्तिकर्णामृत' बाट केही लिएका हेर्दा भिन्न छन् । सूक्तिको संख्या जम्मा गरी "सहस्र श्लोकानां व्यरचयदिदं नन्दन कवि" भनिएको छ । तर धेरैले १४२८ भन्दा माथि सूक्तिहरू यसमा समावेश छन् भनेका छन् । पछिका अध्ययनकर्ताले यसको थप अध्ययन गरी प्रकाशमा ल्याउने नै छन् । आफूपरका अध्ययनकर्ताका काँधमा केही अध्ययनलाई पुरा गर्न र थप कार्य गर्न अरू अनुसन्धाताका भरमा छोडेर अध्ययन अगाडि बढेको छ । यो ग्रन्थ उडिसा राज्यका कपिलेश्वर गजपति, त्रिविक्रम गजपति, पुरूषोत्तम गजपतिका पनि सूक्ति पद्यहरू यसमा उद्धृत छन् भनी भारतीय विद्वान् आचार्य बलदेव उपाध्यायले 'सं. साहित्यको इतिहास' मा बताएका छन् । यो संग्रह गरिएको समय प्रताप रूद्र गजपतिका आधारमा १४९७ मा उनी राज गद्दीमा बसेको कारण रचना १५ शताब्दीको उत्तरार्द्ध तिर हो भनी उपाध्यायले बताएका छन् । यसको विस्तारमा 'सुभाषित रत्नकोश' को प्रस्तावनामा सम्पादकले विस्तारसँग परिचय गराएका छन् । यो नेपालका पुस्तकालयमा भएको प्राचीन ग्रन्थभित्रै पर्दछ । नेपालले यसको चाँडै लोकार्पण गर्नु जरूरी छ ।

"पद्यावली"कृष्णसँग सम्बन्धित सुन्दर सूक्तिको संग्रह गर्ने गोस्वामी हुन् । यो १४ औं शताब्दीयता संग्रह गरिएको सूक्तिमूलक ग्रन्थ हो । यसमा समयको उल्लेख छैन । गोस्वामी वङ्गालतिरका हुन् र उनको यसमा १२५ कविका सूक्ति छन् । ३८६ वटा उक्तिमा राधाकृष्णका लीलाहरू छन् । यो सूक्तिमूलक पद्यको सङ्कल हो । यसमा अनेकौं वङ्गीय (वङ्गाल) कविका रचना संडकलन छन् । वङ्गीय कविका अतिरिक्त वैष्णव कवि अमरूक र भवभूति आदिले पनि राधा कृष्णसँग सम्बन्धित सूक्तिको संडकलन गरेका छन् । त्यसै समयमा 'कलिङ्ग रायद्वारा सूक्ति रत्नहार' रचना गरिएको छ । यी दक्षिण भारतका निवासी हुन् । यस भित्रका रचनाहरू १४ औं शताब्दीको पूर्वार्द्धमा संडकल र लेखन भएका थिए । गोस्वामी र कलिङ्ग रायले पनि सूक्ति र लोकोक्तिको सङ्कलन त गरे तर अध्ययन विश्लेषण र तुलनाको पाटोमा कुनै हात नै हालेका छैनन् ।

आचार्य सिद्ध चन्द्रमणिको "सूक्तिरत्नाकर" (१३ श.) हरिदासको 'प्रस्ताव रत्नाकर' (१६ श.) हरिकविको "सुभाषित हारावली", सुन्दरदेवको "सुक्तिसुन्दर" (१७ श.) ब्रजनाथको "पद्य तरङ्गिणी" वेणीदत्तको "पद्यवेणी", हरिभास्करको "पद्यामृत तरङ्गिणी", भट्ट गोविन्द जितको

“सभ्याभरण” नारोजी पण्डितको “सूक्ति मालिका” र ‘सुभाषित रत्न भाण्डागार’ (निर्णय सागर, १९३५) यी सबै उल्लेख्य कृति सूक्ति संग्रह हुन् । यी धेरै जसो प्रकाशित छैनन् । सूक्तिको विकास गर्न यी कृतिले पनि ठूलो योगदान गरेका छन् । यी कृतिहरूको पनि कुनै अन्य भाषाका सूक्ति र लोकोक्तिसँग तुलना छैन । सूक्तिको विकासक्रमलाई यिनीहरूले सशक्त टेवा पुऱ्याएका छन् । प्रायः पाण्डुलिपिकै रूपमा ढाका विश्व विश्वविद्यालय (१९३४) र अनन्त शयन ग्रन्थ माला (१९३९) आदि स्थानमा पाण्डु लिपि पाइन्छन् । यी संस्कृतमा लेखिएका सूक्ति संग्रहका पाण्डुलिपि हुन् । यिनीहरूको कुनै भारतीय भाषामा न अनुवाद न तुलना केही पनि गरिएको छैन । यो ‘सुभाषित रत्न भाण्डागारम्’ लाई नारायणराम आचार्यले संशोधन निम्न कृतिका आधारमा गरेका छन् ।

काव्यालङ्कार- नाटक, कथा, पुराण स्मृत्यादि सुभाषित ग्रन्थहरूबाट उद्धृत गरिएको सहृदय, हृदयाह्लादक सूक्ति समुच्चयः ग्रन्थ हो । यो चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ई. २०१३ मा पुनमुद्रित सायणबाट गरिएको छ । यो सूक्तिहरूको शब्दकोश हो । यसमा स्थान निर्देश पनि गरिएको पाइन्छ ।

“पद्यवेणी” पञ्चतन्त्र प्रकाशिका (ई. १६४४) वेणीदत्तकै कृति हुन् । “शाहजहाँ, हरिनारायण मिश्र (१६२८-१६५८) -ले उनको प्रशंसा गर्न लेखिएको १७ औं शतकको रचना हो । यसमा अनेकौं सूक्तिहरूको संग्रह गरिएको छ । यसै शीर्षकमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले पनि ‘शाहाजाहाँको इच्छा’ नामको नेपालीमा कविता लेखेका छन् ।

हरि नारायण मिश्रबाट लेखिएको यो पद्य र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लेखिएको शाहजहाँको इच्छाका पद्यसंग तुलना हुन योग्य छ । थप अनुसन्धानका लागि यसको तुलनात्मक अध्ययन हुनु आवश्यक छ । देवकोटा वि.सं. १९६६ देखि २०१६ सम्मका मानिस हुन् । यो कविता १६२८ देखि १६५८ तिरको शाहजाँहाको प्रशंसामा लेखिएको कविता हो । राम्ररी गौर गरी अध्ययनलाई अगाडि बढाउदा हरिनारायण मिश्र र देवकोटाका पद्यमा तुलना हुन सक्तछ । वेणीदत्त मध्ययुगका कविको एक प्रतिनिधि सूक्ति संग्रह हो । यसलाई सत्रौं शताब्दीतिर देवीदत्तले सम्पादन गरेका हुन् । यस संग्रहमा ८८९ पद्य छन् । यी पद्यमा २३१ जति पद्य उनै वेणीदत्तद्वारा रचना गरिएका हुन् । यसमा उल्लेख गरिएका ११४ कविहरूमध्ये करीव बीस भन्दा ज्यादा परिश्रमी कवि छैनन् । यस भित्रका सूक्तिमा केरली, गौरी, पद्मावती, मोरिका र विकटनितम्बा जस्ता महिला कविहरूका रचना पनि उद्धृत गरिएका छन् । यसमा

मूसलमान वादशाहका विषयमा पण्डितद्वारा रचना गरिएका प्रशस्ति पनि सूक्तिकै रूपमा आएका छन् । 'पद्यवेणी' भन्दा पहिले १५ औं शतकको उत्तरार्धमा जोनराजका शिष्य कश्मीर निवासी श्रीवरले 'सुभाषितावली' सङ्कल गरेका थिए । यसमा पनि लगभग ३८० कविका पद्यहरू उद्धृत छन् ।

'भर्तृहरि शतक त्रयम्' का लेखक गोपीनाथ हुन् । उनले हिन्दी, अंग्रेजी र पाद टिप्पणी र परिशिष्टमा सहित अन्य स्थानबाट खोजेर नेपालीसंग तुलना हुन योग्य र मेल खाने सूक्तिमूलक उक्तिहरू सङ्कलन र सम्पादन गरेका छन् । यस कृतिभित्र उनले नीतिशतकमा ११०, शृङ्गार शतकमा १०० र वैराग्यशतकमा ११६ वटा श्लोकमा मानवीय समाज, धर्म र संस्कृतिका उत्थानको लागि व्यवहारिक उक्तिहरू छन् । यो कृति ३३२ पृष्ठमा छ । भूमिका खण्ड अलगगै छ । त्यस्तै परिशिष्टको छुटा छुट्टै पृष्ठमा व्यवस्था गरिएको छ । नीतिशतकमा सूक्तिहरूको पनि वर्गीकरण गरेर तिनलाई विविध शीर्षकमा बाँडिएको छ । शृङ्गारशतकमा ऋतुसँग सम्बन्धित विषयहरू उनिएर प्रस्तुत भएका छन् । वैराग्यशतकमा पनि नमस्कार, तृष्णा, विषय, वासना, याचना आदि गर्दै प्रकीर्ण भएर रहेका श्लोकमय सूक्तिलाई प्रकरण भनेर अन्त्य गरिएको छ । यसमा रहेका सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलना गर्न सकिन्छ । यसर्थ: अरू ग्रन्थभन्दा यो धेरै नै उपयोगी र लाभदायक छ । यो कृति नागपुर प्रकाशनबाट पुनः संस्करणका रूपमा ई. २०११ मा प्रकाशन गरिएको छ ।

'सूक्ति कुसुमाञ्जलि' का लेखक हरिकृष्ण शास्त्री दातार हुन् । यो कृतिभित्र अध्याय भनिएन बस्तवक भनिएको छ । यो १३२ पृष्ठमा संरचित छ । यस कृतिभित्र ६८ वटा सूक्तिहरू सङ्कलन र सम्पादन गरिएको छ । यी ६८ वटै सूक्तिको हिन्दी र अंग्रेजीमा पनि अनुवाद छ तर हरिकृष्णले पनि कुनै लौकिक भाषाका सूक्ति र लोकोक्तिसँग तुलना गर्ने काम भने गरेका छैनन् । यो ग्रन्थ पनि अनुवादमै सीमित छ । तुलना हुन सकेको छैन ।

'वैदिक सूक्त सङ्कलन' का लेखक डा विजयशङ्कर पाण्डेय हुन् । यो कृतिको प्रथम संस्करण ई. १९९६ सालमा र द्वितीय परिवर्तित संस्करण ई. २००१ सालमा मोतीलाल बनारसी दासद्वारा गरिएको छ । यो वैदिक साहित्यसँग सम्बन्धित कृति हो । यसको २०७ पृष्ठमा संरचना गरिएको छ । वैदिक वाङ्मयमा रहेका र यसमा वेदलाई चिनाउने काम गरिएको छ । वेदका शाखाका रूपमा स्थापित संहिता, ब्राह्मण ग्रन्थ, आरण्यक ग्रन्थ, उपनिषद्, वेदाङ्ग साहित्य, उपवेद र वेदका उपाङ्गलगायतका विषयहरूबाट सूक्तिको परिचय, हिन्दीमा

अनुवाद पनि गरिएको छ । यस कृतिले पनि लौकिक भाषासँग साइनो गास्न सकेको छैन ।
सँगसँगै आधुनिक भाषाका अन्य लोकोक्तिलाई छुने जमर्को गरेकै छैन । नेपाली लोकोक्तिलाई
त भनै स्पर्श हुनेनै भएन तर यसमा शब्दको मसिनो अर्थ भने दिइएको छ । “सुरक्षित धन
निर्धक्क मन नेपाल वैकको आधुनिक पन” यो सूक्ति र लोकोक्ति दुबै हो ।⁶¹

‘बृहद अनुवाद चन्द्रिका (ई. १९५५) चक्रधर नौटियाल हंस शास्त्रीद्वारा रचना गरिएको
कृति हो । यसको प्रथम संस्करण ई. १९६२ मा निस्केको हो । यो कृति १३ पटक पुनः मुद्रण
भइसकेको छ । यस कृतिको पृ. ४९८ मा करीब १०७ वटा लोकोक्तिyaँ भनेर संस्कृत सूक्ति र
हिन्दीका लोकोक्तिको उदाहरण राखिएको छ । यो शैक्षणिक प्रयोजनका लागि लेखिएको कृति
हो । यसमा संस्कृतबाट नेपालीमा प्रचलित भएर आएका लोकोक्ति छन् । यसैका जगमा टेकेर
नेपाली भाषाका लोकोक्तिको अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सघाउ पुगेको छ । यसैको भाव
भूमिमा स्पर्श गरेर नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन र अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउने
काम गरिएको छ तर यसले पनि वर्गीकरण र विश्लेषणको पाटो भने छोएकै छैन ।

“कहावत कोश” (ई. २००९) का लेखक तथा सम्पादक समरसिंह हुन् । उनले
आफूलाई लेखक तथा सम्पादक भनेनन् । यी चार भाषाका उक्तिहरूलाई प्रस्तावनाका रूपमा
राख्न रूचाउने विज्ञविद्वान् हुन् । उनी आफै भन्दछन् यहाँ प्रयोग गरिएका कहावत, न्यायावलि
र सुभाषित बोलचालमा बढीभन्दा बढी आउन सक्नेलाई मात्र चुनी चुनी राखिएका छन् ।
उनको प्रस्तावना अनुसार यो कृति तीन भागमा समाप्त गरिएको छ । यसको प्रथम भागमा
हिन्दीका कहावतलाई वर्णानुक्रमअनुसार दिइएको छ । यसको प्रथम भागमै मात्रै करीव १२००
भन्दा अधिक कहावत छन् । गणना गर्दा १२४५ वटा जति कहावतहरू उनका यस कृतिमा
समावेश छन् । उनले हिन्दीका कहावतका साथमा सबै उक्तिका मर्मज्ञले बुझून् भन्नका लागि
संस्कृत, अंग्रेजी, उर्दू र अरबी भाषाहरूका कहावत पनि सँगै दिएका छन् । दोस्रो भागमा
न्यायावलिसँग सम्बन्धित उक्तिहरू दिएका छन् । न्यायावलिहरू करीव ४०६ वटा जति छन् ।
तेस्रो भाग संस्कृत सुभाषितावलिका लागि छुट्टयाइएको छ । यसमा पनि करीव ७२८ जति
सुभाषितावलि छन् ।⁶² यसरी यी सबै जम्मा गर्दा करीव २३६१ वटा जति सूक्ति र
सुभाषितावलि श्रम र मिहिनतका साथ अन्वेषण गरिएको महत्त्वपूर्ण कृति हो । यसमा नेपाली

⁶¹ ने. वि. लि. विराटनगर प्रा. श्रोतबाट

⁶² राजपाल सिंह, कहावत कोश, दिल्ली काश्मीरी गेट राजपाल एण्ड सन्ज, प्र.स. २००९ पृ. १ देखि ३८४ ।

लोकोक्तिसंग मेल खाने प्रशस्तै उक्ति र उखानहरू छन् । यसैको आधारमा नेपाली लोकोक्तिसंग संस्कृतका सूक्तिको तुलनात्मक अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सहयोगी साथी बनाइएको छ ।

‘संस्कृत सूक्तिरत्नाकर (१९९५)’ रामजी उपाध्यायद्वारा हिन्दी अनुवादसहित चौखम्बा विद्याभवन वाराणसीद्वारा षष्ठम संस्करणका रूपमा प्रकाशन गरिएको हो । यो कृतिले वेदका सूक्तलाई पनि सूक्ति नै भनेको छ । वेद, उपनिषद् ब्राह्मण ग्रन्थबाट, र अन्य पौराणिक शास्त्र सहित ४५ वटा शीर्षकमा सूक्तिको सम्पादन गरिएको छ । यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कृति हो । यस कृतिको माथिल्लो भागमा वेद र पुराण आदिका सूक्ति राखेर पाद टिप्पणीका रूपमा हिन्दीमा अर्थ पनि दिइएको छ । कृति १९८ पृष्ठमा सूक्तिहरूलाई संङ्कलन र सम्पादन गरिएको छ ।⁶³ रामजीले गरेको यो सूक्तिसम्बन्धी स्तुत्य र पाठ्य कृति हो । प्रायः प्रचलित सबै संस्कृतका पुस्तकसंग केही अंशसंग मात्रै भए पनि सूक्तिको पाठकमा स्पर्श गराउनु यसको उपलब्धि हो । संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिसंग मेल खाने उक्तिहरू नभए पनि यसले अध्ययनको मार्गलाई सहयोग गरेको छ । यसमा करीव १२६२ वटा सूक्तिहरूको सम्पादन छ ।

“महाभारत सूक्ति” (वि.सं २०३०) का लेखक तथा सङ्कलनकर्ता मुकुन्दशरण उपाध्याय हुन् । यो कृति नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान साहित्य विभागबाट २०३० सालमा आदर्श छापाखाना रामशाहपथ, थापाथली काठमाण्डौं नेपालबाट प्रकाशित गरिएको हो । यस का २१ पृष्ठमा मुकुन्द शरणका कृतिविषयमा आफ्ना भनाइहरू छन् । उनकै भनाइ अनुसार “एक लाख भन्दा बढी पद्य भएको १ महान् ग्रन्थबाट १७ – १८ सय सूक्तिहरू छान्न खोज्नु ती सूक्तिलाई नेपाली पद्यमा अनुवाद गर्नु र अनुवाद पनि उही छन्दमा गर्नु, यी काम मेरा लागि पाता पल्टाएर कर्मकाण्डमा अधि बढने आधुनिक कर्मकाण्डीय बाहुनहरूका व्यवहारहरू जस्तै मात्र हुन्। समाजका विसङ्गति र विकृतिप्रति घोचो हान्ने जति सूक्ति मैले महाभारतबाट पाए । यी भनाई उनैका हुन् ।⁶⁴ उनले महाभारतका सूक्तिको भाव र मर्म अनुसार २३० पृष्ठमा नेपाली पद्यमा अनुवाद संङ्कलन तथा सम्पादनगरेका छन् । क देखि ठ पृष्ठसम्म शुद्धिपत्र राखिएको छ । एक सूक्तिका निम्ति एक नेपाली पद्य श्लोक भएको उनको

⁶³ रामजी उपाध्याय, संस्कृत सूक्ति रत्नाकर, षष्ठम संस्करण वाराणसी चौखम्बा विद्या भवन प्र.स. १९९५ पृ. ३ देखि १९८ ।

⁶⁴ महाभारत सूक्ति उही १९

यो रचना एकदम पढनीय छ तापनि अनुवाद श्लोकमा गरिएको छ तर शोधविधिका आधारमा तुलनात्मकताको क्षेत्रलाई भने यसले पनि छुन सकेको छैन । यसबाट पनि अध्ययनलाई अगाडि बढाउने प्रशस्त शोधसामग्री संकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

‘चाणक्य सूत्रम्’ (ई. १९९९) यो पनि सूक्ति सम्बन्धी एक उपयोगी ग्रन्थ हो । यसका सम्पादक तथा व्याख्याकार श्री वाचस्पति गैरोला हुन् । उनको यो कृति चौखम्बा विद्याभवन वाराणसीबाट पुनमुद्रित संस्करणका रूपमा ई. १९९९ मा प्रकाशित भएको हो । सूत्रमा, यो कृति ४० पृष्ठको छ । यसमा ५७२ वटा सूत्रहरू चाणक्यसूत्रका नामबाट सम्पादन गरिएका छन् । यसभित्र पनि प्रशस्त ज्ञानबद्धक, व्यवहारिक र समाजोपयोगी सूक्ति छन् । यहाँ बोलचालमा मेलखाने उक्तिहरू प्रशस्त छन् तापनि नेपाली लोकोक्तिसँग तुलना गरेर लेखिएका भने कुनै पाइदैनन् । यसमा पनि अध्ययनलाई काम लाग्ने सन्दर्भ सामग्रीहरू भने प्रशस्त पाइन्छन् ।

‘चाणक्य नीतिदर्पण’ नेपाल काठमाडौं रत्नपुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित गरिएको छ । यो कृति ज्यादै पुरानो हो । यसमा प्रकाशनको तिथि, मिति छैन । यो १०१ पृष्ठमा ३४० वटा श्लोकहरू १७ अध्यायमा बाडिएको छ । यसमा कर्तव्याकर्तव्यका धेरै श्लोक छन् । यसमा भूगोल, राजनीति, धर्म, अर्थ, नीति र सांस्कृतिक कर्तव्यको पनि वर्णन पाइन्छ । प्रायः श्लोकको आदि मध्य र अन्त्यमा सूक्ति रहेका छन् । यो सूक्तिकै काव्य हो । धेरै भाषामा अनुवाद छ तर तुलना गरिएको छैन ।

‘शुक्रनीति’ (द्वि.सं ई. २००६) डा. महेन्द्र मित्तलद्वारा शब्दानुवाद र भावानुवाद गरिएको कृति हो । यो मनोज पब्लिकेशनद्वारा मेनरोड बुराडी, दिल्लीले प्रकाशन गरेको छ । यसका पाँच भाग छन् । यी पाँच भागमा राज्यकृत्याधिकार, युवराजादि लक्षण, नृपराष्टादिको लक्षण, मिश्र प्रकरण, खिलनीति र निरूपण छन् । मिश्र प्रकरणमा सातवटा प्रकरण छन् । उखान, लोकोक्ति, भूगोल, खगोल, राजशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र र धर्मशास्त्रसम्बन्धी नीति र सूक्ति यसमा पाइन्छन् । यसमा पनि लोकोक्ति भेटिन्छन् तर यो कृतिभित्र शोधको विधि अनुसार तुलनात्मक अध्ययन गरिने पाटो खाली छ । तुलनात्मक अध्ययन अरूभन्दा जटिल भएकाले यसतर्फ भने कृति मौन छ । ३६३ पृष्ठमा यो कृति रचना गरिएको छ ।

‘भोज कालिदास’ (वि.सं. २०५७) -का लेखक तथा अनुवादक पं. रामप्रसाद सत्याल हुन् । यसको प्रकाशन बाबु माधवप्रसाद शर्मा दुग्ध विनायक वाराणसीबाट भएको हो । यसको

द्वितीय संस्करण २०५७ सालमा भयो । ५३ वटा शीर्षकमा १४४ वटा पद्यमय सूक्ति यसमा समावेश छन् । यो कृति १५५ पृष्ठको छ । यसको शरीरको अङ्गमा प्रशस्त सूक्ति, संस्कृत पद्यको श्लोकानुवाद र नेपालीमा श्लोकको छन्दमा पद्यानुवाद गरिएको छ । यी सूक्ति हुन कि लोकोक्ति हुन् छुट्टिदैनन् । संस्कृत पद्य र तिनै पद्यका अर्थ मात्र छन् । अनुवाद पनि तुलनाकै लक्षण हो । सूक्ति र लोकोक्तिमा वर्ण, अक्षर, शब्द, पद, र वाक्यमा तुलना हुने भएकाले तुलनात्मक अध्ययनका लागि यो सहयोगी सामग्री हो ।

“सूक्तिकाव्य”को चर्चा नेपाली साहित्यकोशले पृ. ८९५ -मा उल्लेख गरेको छ । यसका सम्पादक मण्डलमा ईश्वर वराल र संयोजक कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, श्रीधर लोहनी, जगदीश चन्द्र रेग्मी, जनकलाल शर्मा, डा. कुमारवहादुर जोशी र डा. माधव पोखरेलद्वारा सम्पादन गरिएको छ । यस कृतिभित्र जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठीले सूक्तिकाव्यको परिचय दिनु भएको छ । उहाँले वेदको अर्थ र सूक्ति शब्दको परिचय पनि गराउनुभएको छ । त्यहाँ सूक्त शब्दलाई सूक्तिकै विशेषणको रूप भनेर परिचय गराइएको छ । उहाँले सूक्तिलाई काव्य नै भन्नुभएको छ । कणिकानीति, शुक्रनीति, विदुरनीति, चाणक्यनीति, भर्तृहरिका शृङ्गारशतक, नीतिशतक, वैराग्यशतक, क्षेमेन्द्रको चारूचर्या, र गुमानी पन्तको उपदेश शतक आदि सूक्तिकाव्यको उल्लेख गर्नु भएको छ । हिन्दूस्थानका सन्त कविहरूको परिचय पनि प्रस्तुत छ । उनले तुलसी, सूर, विहारी देव, कबीर, ब्रज, अवधी, वङ्गाली, मराठी, मुडवरी आदि भाषामा पनि सूक्तिकाव्य लेखिएको उल्लेख गरेका छन् । यी सबैसँग नेपाली लोकोक्ति र सूक्तिको तुलना पछिल्ला शोधकर्ताद्वारा गरिने नै छ । नेपाली साहित्यमा भानुभक्तका रचना रामायणमा तथा तीर्थराज पाण्डेको उपदेश मञ्जरी, जगन्नाथ गुरागाईंको गुणरत्नमाला, सोमनाथ सिंगदेलको समच्छन्द, पद्यमा लेखिएका चारूचर्या र उपदेश शतक, लेखनाथको बुद्धि विनोद, नैतिक दृष्टान्त, सत्यसन्देश, बालकृष्ण समका नाटकहरूमा सूक्तिहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । समलाई देवकोटाले सूक्तिका आढ्य सागर पनि भनेका छन् । आढ्य भनेको धनी हो । “आढ्यो ऽभिजनवानस्मिकोऽस्त्योऽस्ति सदृशो मया”⁶⁵ यसरी सूक्ति काव्यको परिचय र शब्दार्थ दिने काम उनीहरूबाटै भएको छ । धेरै साहित्यकारले कृतिपरक, व्यक्तिपरक र सिद्धान्तपरक अध्ययन गरेका छन् तर प्राचीन संस्कृतको र अंग्रेजी वा अन्य भाषाको प्रभाव र प्रेरणा एवं तुलनात्मक अध्ययन र अनुसन्धान भने कतैबाट खासै भएको पाइदैन । यी उल्लेख गरिएका

⁶⁵ आप्तेकोश : १४३

कृतिसँग नेपाली कविका कृतिभिन्नका सूक्तिसँगै तुलना हुनु अनिवार्य र अपरिहार्य छ । यो क्षेत्रमा गरिने काम भने अहिलेसम्म ओभेले परेको छ । हामीबाट गरिएको यस अध्ययनले पनि तुलनाको सबै क्षेत्र र पाटो समेट्न भने सक्ने छैन । सत्य हो कि पछि अनुसन्धान गर्नेहरूका लागि भने यो सामान्य गोरेटो र डोरेटोको रूपमा रहोस् । राजमार्गमा मिसिने मार्ग भइदियोस् भने यो शोधप्रबन्धको आशय हो । अवश्य सफलता पायो भने त्यही नै यसको उपलब्धि हो । यसरी नेपाली साहित्यमा गद्य, पद्य दुबैमा कलम चलाउने धेरै नै कवि, कलाकारहरूबाट सूक्तिकाव्य लेखिएका छन् । खोज तलासको खाँचो छ ।

‘सुभाषितामृतम्’ (ई. २००४) (Eternal Sanskrit Sayings) मा डा. के. सी. शर्माद्वारा संकलन तथा सम्पादन गरी लेखिएका २८६ वटा संस्कृतबाट हिन्दीमा र संस्कृतबाट अंग्रेजीमा अनुवाद गरिएका सूक्तिहरू छन् । यसको सर्वसिद्धि पब्लिकेशन त्रिकुटा मार्ग, उधमपुरद्वारा २००४ अप्रिल २२ मा पशुराम जयन्तीका दिन प्रकाशन गरिएको हो । यसको उद्देश्य संस्कृत संम्भाषण दिने हो । प्रतिदिनका व्यवहार सञ्चालनका लागि चाहिने भाषा अत्यन्त सरल र सरस छ तर यसमा खोजेर ल्याइएका सूक्ति पनि विभिन्न वेद, उपनिषद, पुराण र अन्य साहित्यिक कृतिहरूबाटै लिइएका छन् । अतः सूक्ति र लोकोक्ति भनेकै लोकले र समाजले बारम्बार दृष्टान्त दिदा प्रयोग गर्न सक्ने उक्तिहरू मात्र मानवीय जन जिब्रोले टिप्छ । त्यसो भएकाले यसमा कैद भएका प्रायः त्यस्तै किसिमका सूक्तिहरू छन् । यसले पनि विधिवत् तुलना कुनै आधुनिक भाषासँग गरेको छैन । न अनुसन्धानको नियमानुसार यसले अध्ययनलाई अगाडि बढाएको छ । शोध अध्ययनको अङ्ग र अङ्गीका नमुनाहरू दिएर तिनीहरूको नेपाली भाषासँग तुलना गरिएको छ ।

समयोचित पद्य मालिकाका संग्रह र सम्पादन कर्ता गंगाधर कृष्ण द्रविडे हुन् । यो कृति शाके १८५८ सनाब्द १९३७ मा मुम्बई निर्णय सागर प्रेसबाट प्रकाशित गरिएको हो । यो कृति संस्कृत भाषामा मात्र छ । यसमा वर्णानुक्रमानुसारका सूक्ति भएका श्लोकहरू दिइएका छन् । जस्तै अ बाट ८१, आ बाट ३२ गर्दै क्रमशः ४, १, १७, १, १, १७, १, १०, ३, २८, २, १०, २२, २३, ४४, ११, १८, ५८, २, २२, १८, ४२, ६०, २०, ६, ५४, ३८, १, १०९, ९ = सहित ९२८ वटा जम्मा छन् । यी सबै श्लोकमा लेखक महोदयले मोटो अक्षरमा सूक्ति परेको स्थान सङ्केत गर्ने काम गरेका छन् । यसबाट सूक्तिको संरचना भएका पद्यका आदि मध्य र अन्त्यका स्वरूप र अवस्थालाई यसमा राम्ररी देखाएका छन् । सूक्ति परेका श्लोक वा

श्लोकको अंशलाई मोटा अक्षर वा तिर्यक अक्षरद्वारा देखाइएको छ । यसैबाट संस्कृतका सूक्तिको परिचय गर्ने दिशा निर्देशन गर्दछ । नेपाली लेखकका उक्ति र स्रष्टा पत्ता नलागेकाहरूको पनि सूक्ति यहाँनेर पर्दछ भनी बताउने काइदा अध्ययनबाट प्राप्त भएको हो । द्रविडेद्वारा गरिएको अध्ययन शोधगर्नका लागि महत्त्वपूर्ण उपलब्धि पाइएको छ । यो ७५ पृष्ठमा रचित छ ।

१. ६. शोधको औचित्य र महत्त्व

नेपाली वाङ्मय समाज उन्नत चेतनाका सूक्ति र लोकोक्तिबाट अनुप्राणित रहेको छ । सूक्तिहरूको काव्यात्मक मूल्य त छँदैछ, यसका अतिरिक्त सामाजिक, सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक मूल्य पनि अन्तर्निहित पाइन्छ । सूक्तिहरूले उन्नत संस्कृति निर्माणमा पनि प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यस्तो अन्यन्त महिमाशाली तथा गौरवशाली विषय आजसम्म अस्पृश्य रहनु, अनुसन्धानका दृष्टिमा नपर्नु सहन गर्नसकिने विषय नै होइन, तसर्थः सूक्तिमा निहित अत्यन्त उच्च, उदात्त, साहित्यिक र सांस्कृतिक धरोहरका बारेमा अनुसन्धान गर्नु यस शोधको औचित्य हो ।

नेपाली लोकोक्ति (उखान) का अनेक संग्रह प्रकाशित छन् । अरू भाषाभाषीले पनि आ-आफ्ना भाषाका सूक्तिहरूलाई लोकोक्ति नै भन्दछन् । नेपालीहरू सूक्ति र लोकोक्ति दुवैलाई उखान भन्दछन् । सूक्ति र लोकोक्तिलाई कतिपयले एउटै ठान्दछन् तर लोकोक्तिभित्र गाउँखाने कथा, टुक्का र उखान पनि पर्छन् । अरू भाषाले लोकका उक्तिलाई लोकोक्ति भन्दछन् । नेपालीमा लोकोक्तिलाई पनि उखान भन्छन् । नेपाली उखानको मौलिक विशेषता हो । यसलाई अध्ययनले छुट्टयाएर पुष्टि गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपाली लोकोक्तिहरू विभिन्न भूगोलका भाषा र भाषिकाका क्षेत्रमा प्रचलित छन् । उखानको सङ्कलन, विश्लेषण र वर्गीकरण गर्न प्रारम्भ गर्ने र संस्कृतका सूक्तिसँग नेपाली लोकोक्ति (उखान) -को तुलना गर्ने परम्परा नथालिरहेको अवस्था रहेको बुझिएको छ । त्यसकारण नेपाली लोकोक्ति र संस्कृतका सूक्तिको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा प्राप्त हुने प्रतिफलको सामान्य फलक नेपाली भाषाका वक्ताले थाहा पाउनेछन् । नेपाली भाषामा कतिपय सूक्ति बोलचालमै पनि छन् भने कतिपय सूक्ति संस्कृत पढेका पाठक वक्तालाई मात्र थाहा छ । संस्कृत भाषाका सूक्ति नेपाली समाजको आँखैमा उदाउनेछन् । संस्कृत साहित्यशास्त्रभित्र मात्र सूक्ति कुजिएर नबसी यिनको

विधिवत् अध्ययन हुँदा एक कान दुई कान मैदानका रूपमा बाहिरफेर निस्केर हिड्न सक्ने हुनेछन् । संस्कृत पढेका छात्र छात्राहरू र स्वाध्ययनप्रति रूचि भएका वक्ता र पाठकले सूक्ति र लोकोक्तिलाई पठनपाठनमा ल्याए पनि सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन अद्यावधि शोधकै रूपमा कतैबाट हुन सकेको थिएन ।

लोकोक्तिले प्रतिबिम्बित गर्ने सामाजिक जीवन, नेपाली संस्कृति, भाषा र शैलीका संरचनात्मक पक्षको सम्बन्धमा पनि यस प्रकृतिको अध्ययनबाट नेपाली समाजलाई दिशानिर्देशन गर्न सक्ने छ । लोकोक्तिको चहलपहल सामाजिक गतिविधिमा नै आधारित हुने भएकाले ज्ञानगुनका कुरा सिकून् र भावी पुस्ताका नेपालीहरूले पछि पर्नु नपरोस् भन्ने हेतुले पनि यी सूत्रबद्ध भएका संस्कृतका सूक्तिलाई यहाँ अध्ययन गरिएको हो । यी दुवै भाषाको भाषातात्त्विक अन्तर्सम्बन्ध र सामाजिक, सांस्कृतिक, व्याकरणिक र साहित्यिक पक्षको अध्ययन पनि गरिएको छ ।

यस अध्ययनले संस्कृतका सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिभित्रका भाषिक समानता र असमानता खोजेर बोध गराउछ । यी दुवै भाषा बीचमा आमाछोरीको सम्बन्ध अझ बढी विकसित हुँदै जानेछ । शैक्षणिक दृष्टिले पनि दुवै भाषासाहित्यका अध्येताहरूलाई दुई भिन्न भाषाका सूक्ति र लोकोक्तिको ज्ञान प्राप्त गर्ने अवसर मिलेछ । संस्कृत भाषा वर्तमानमा लेख्य रूपमा मात्र सीमित रहेको छ । संस्कृतका सूक्तिहरू संस्कृतकै ग्रन्थ र शास्त्र पढ्दा मात्र पढ्न पाइन्छ । अर्कोतिर नेपाली स्तरीय लेखकका लेख रचनामा मात्र सूक्ति पढ्न पाइन्छ । पहिले अनुसन्धान नभएका सामग्रीहरूलाई अनुसन्धान गरिदिँदा नेपाली भाषाका पाठकहरू लाभान्वित हुन सक्छन् । साथै दुवै भाषाको एकअर्कामा भाषिक सामीप्यता बढ्छ र भाषिक शक्तिको समानता र भिन्नताको सूचना संस्कृत र नेपाली भाषाका वक्ताका बीचमा केही न केही ज्ञान हुनेछ । अझ दुवै भाषाभाषी बीचमा भाइचाराको सम्बन्ध बढ्नेछ । एकै घरका सगोलका परिवार भौगोलिक भेदका कारण र अध्ययन अध्यापनको कमी कमजोरीबाट अलग जस्तो देखिए पनि पुरानो सम्बन्धलाई अझ गाढा रूपमा अभिवृद्धि गर्न थाल्नु आवश्यक छ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा पुगेका भारोपेली परिवारका भाषा खलकलाई समेत अध्ययन गर्न सरल र सहज होस् भन्ने उद्देश्य लिएर नेपालमा खस्कदै गएको मानवतावादको संवृद्धि र सामाजिक कटुतालाई कम गर्ने वातावरण जुट्न सक्नेछ । लोकोक्तिका माध्यमले जातीय विद्वेष, धर्म, संस्कृति र नीति, रीति, कीर्ति पद्धति, विधि, र उपदेशसम्बन्धी धारणामा आइरहेको

वितृष्णा र ह्रासलाई यस्ता विषयमा अध्ययन हुँदै जाँदा यी अध्ययनहरू समाजमा पुग्दा सामाजिक आचरणमा सुधार आउने छ । जातीय मैत्रीभावलाई जीवन्त राख्नेछ । राष्ट्र राष्ट्रियता दरिलो र भरिलो एवं राष्ट्रको जग मजबुत हुनेछ । समाजमा रहेका सोचाइका कमी कमजोरीहरू सुधारिने छन् । कतिपय त संस्कृतबाट थपक्कै टिपेर समाजले सूक्तिहरूलाई लोकोक्ति बनाई टपक्क राखेको छ । यिनै विषय अध्ययनमा देखाउनुपर्ने भएकाले यसको अध्ययनको औचित्य स्थापित भएको छ । यसर्थः संस्कृतका सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययनको औचित्य स्पष्ट छ ।

१. ७. शोधको क्षेत्र/सीमा

१. ७. १. क्षेत्र

संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन सम्बन्धी मान्यता, उत्पत्ति, विकास, वर्गीकरण, उपलब्धि, उपादेयता र विशिष्ट प्राप्ति जस्ता विषय नै प्रस्तुत शोध प्रबन्धको कार्य क्षेत्र हो । लोकोक्तिहरूका क्षेत्र नेपाली भाषाका वक्ता भएका स्थानहरू नै हुन् । संस्कृतबाट नेपालीमा आएका लोकोक्तिका सीमामा आवद्ध रही शोधकार्य पूरा गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । यो भाषा धनी र सम्पन्न छ र यसका विधा धेरै छन् यसर्थ क्षेत्र ज्यादै व्यापक छ । संस्कृत भाषाका श्लोकहरू सूक्तिमय नै हुन्छन् । तिनै श्लोकमय उक्ति नेपाली भाषीले रोचिला अंश मौलिक रूपमा प्रयोग गर्दैजाँदा सूक्ति नेपाली लोकोक्ति हुन्छन् । लोकले उत्पादन गरेका उक्ति नेपाली पुगेका र बसोबास गरेका सबै ठाउँमा नेपाली लोकोक्तिको प्रयोग हुन्छ । अर्कोतिर लोकोक्तिभित्र टुक्का, उखान, गाउँखाने कथा, पहेली, ढकोसले आदि पनि पर्छन् । यति धेरै लोकोक्तिका विषय छन् कुन विषयमा मात्र परिसीमित हुने भन्ने समस्या पर्दछ । लोकोक्तिकै पेटबाट उत्पादन भएका धेरै भेद मध्येका टुक्का र उखान त एक अर्कामा छुट्ट्याउन पनि कतिपय ठाउँमा कठिनै छ । टुक्का र संस्कृतका वाक्यधाराको तुलना हुन सक्छ । त्यस्तै संस्कृतका पहेलीसँग पनि नेपाली भाषाका गाउँखाने कथासँग शोध हुन सक्छ । त्यस्तै न्यायावलि र नेपालीलोक न्यायको, उटपट्याङ्ग र ढकोसलेको शोधको अध्ययन हुन सक्ने भएकाले एउटै अध्ययनले मात्र सबैको अध्ययन गर्न सकिदैन । संस्कृतका सूक्तिहरू नेपाली सामाजिक र सांस्कृतिक जनजीवनको भावभूमि बोकेर आउदा लोकोक्ति हुन्छन् । नेपाली भाषाले संस्कृतलाई मौलिक र मौखिक रूपमा ग्रहण गरिसकेको छ । यसले प्रचलित गराएका तत्सम र तद्भवकै रूपमा नेपाली भाषामा आएका लोकमय उक्ति मात्र यसको क्षेत्र

र सीमा मानी अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । संस्कृतका सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिका सामग्रीहरू नेपाली लेखकका विभिन्न कृतिमा पनि छरिएर रहेका छन् । भाषिक विधामा लेखिएका साहित्यिक कृति भित्रका सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक, आर्थिक, दार्शनिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक, ऐतिहासिक र भाषिक नमूनाहरू खोजेर तिनको छनौट गरी कुन क्षेत्रमा र कुन पक्ष विशेषमा संस्कृतका सूक्तिले आफ्नो शक्ति र सामर्थ्य पुऱ्याएका छन् । तिनीहरूको सामर्थ्य नेपाली लोकोक्तिमा प्रयोग भइरहेका अवस्थाको यथार्थ चित्रण गरी अपुग भएका नमूनाहरू परिष्टिमा उल्लेख गरिएको छ । सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको संरचनात्मक अवस्थाको नमूना अध्यायहरूमा अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ । बढीमा सय र कम्तीमा ५० भन्दा माथिका सूक्ति र लोकोक्तिको मात्र अध्ययनको क्षेत्र र सीमा कायम गरिएको छ । कालक्रमिक भाषा र समकालिक भाषाका आधारमा तुलनात्मक पद्धतिको सहाराले सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषण गरिएको छ । सामाग्री सङ्कलन गर्दा जम्मा भएका संस्कृतका सूक्तिहरू र तिनीहरूको अनुवाद, भावार्थ र नेपाली लोकोक्तिहरू सङ्कलित गरिएका जतिलाई शोधको परिशिष्ट ५ मा राखिएको छ । सामाग्री सङ्कलन गर्दा केही नेपाली भाषामा प्रचलित भएका तत्समकै रूपमा प्रयोग भएका र कतिपय तद्भव मिश्रण भई नेपाली लोकोक्ति बनेका सूक्ति र लोकोक्ति छन् तर संरचना फरक भई संस्कृतकै भावार्थ बोकेका लोकोक्तिहरू पनि यस अध्ययनले क्षेत्र मानेको छ । नेपाली लोकोक्तिहरू विभिन्न वर्ण, वर्ग, जात, पेशा, व्यवसाय, कार्य र उमेरका व्यक्तिविशेषका विषयमा लोकद्वारा भनिएका प्रचलित लोकका उक्तिको मानक प्रयोगलाई क्षेत्रभित्र स्थान दिई सीमाबद्ध गरिएको छ ।

१. ७. २. सीमा

संस्कृतका सूक्ति र लोकोक्तिको क्षेत्र ज्यादै नै व्यापक छ । किनभने संस्कृत साहित्यमा लेखिएका वेद, उपनिषद, पुराणहरूमा अभिव्यक्त भएका प्रचलित, अप्रचलित संस्कृतका पुस्तकहरूमा भरमार सूक्ति भरिएको हुन्छन् किनभने संस्कृत त सूक्तिमय भाषा नै हो । भाषा परिष्कृत नभई संस्कृतै हुँदैन । भाषा कथनको निर्मलीकरण नभई सूक्ति नै हुँदैनन् । यी सबैको अध्ययन गर्न एउटा शोधमा सम्भव नै हुँदैन । त्यसकारण संस्कृतबाट नेपाली भाषामा आएका सीमित सूक्तिहरूको मात्र यसको सीमा मानिएको छ ।

१. ८. अध्ययन विधि, भावानुवाद र सामग्री छनौट

एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अनुवाद र तुलना, भाषा बोध र बुझाइकै कारण अध्ययन गर्न जटिल समस्या भएको हुन्छ। अनुवाद कला आफैमै असजिलो काम हो।⁶⁶ एक भाषाबाट अर्को भाषामा अनुवाद अनुवादै चाहिँ हुँदैन, भावानुवाद हुन्छ। त्यो गर्न पनि समस्या हुन्छ। “धूलि प्रक्षेपणो नैव चन्द्रज्योत्स्ना वरूध्यते वा धूलि प्रक्षेपणो नैव सूर्य ज्योत्स्ना वरूध्यते” उक्तिको अनुवाद गर्दा धूलो माथितिर वा आकाशतिर फाल्दा चन्द्रमा र सूर्यको प्रकाश पृथ्वीमा आउन अवरूद्ध हुँदैन। यो उक्तिलाई संस्कृतबाट नेपालीमा भावानुवाद र लोकोक्ति बनाउदा सूर्य र चन्द्रमाको प्रकाश हातले छेकिदैन भन्ने हुन्छ। यसको पछिल्लो वाक्य चाहिँ समकालिक भाषा हो भने पहिलो अनुवाद कालक्रमिक भाषाको अनुवाद मात्र हो। यी दुवै अनुवादमा फरक छ। यस कारण अनुवाद गर्दा समस्या हुन्छ। प्राचीन भाषाको आधुनिक भाषामा अनुवाद गरिदा कालक्रमानुसारको भाषाबाट समकालिक भाषामा आउँदा फरक हुन्छ। लामो समयको अन्तराल र भौगोलिक भेदका कारणले गर्दा उच्चारण गर्ने शैली र बोल्ने विधिमै कठिन हुन्छ। भाषा अध्येताहरू प्राचीन भाषाबाट आधुनिक भाषामा अनुवाद गर्दा ऐतिहासिक अध्ययनको विधिलाई समात्छन्। ऐतिहासिक अध्ययन विधिमा कालक्रमिक भाषाको अध्ययन हुन्छ। यसका विषयवस्तुलाई समकालिक भाषाका विषयवस्तुसँग तुलना हुन्छ। यिनको भावात्मक र शब्दात्मक अनुवादमध्ये कुनै एक विधि र शैलीलाई अपनाउनु पर्छ। अरुका भाषामा उस्तै भाव र अर्थ उच्चारण र अनुवाद उत्रिन्छ कि उत्रिदैन भनी हेसियार रहनुपर्दछ। हरेक भाषाका आफ्नै आँखा र आफ्नै कान हुन्छन्। आफ्नै प्रकारको मौलिक सम्प्रेषणीयता पनि हुन्छ। अनुवादकर्ताहरूले आफ्नो अनुवादलाई सार्वजनीन र जीवन्त बनाउन अनुवाद गर्न चाहेको भाषामा प्राण भर्न सक्नु पर्छ। अनावश्यक लोभ गर्दा समकालिक भाषाको संरचना विग्रिन्छ। यताउताको भाषिक लोभले अनुवाद कला भडकने खतरा र सम्भावना बढी नै हुन्छ। पाठकमा विश्वसनीयतामा कमी नआओस् भन्ने उद्देश्य राखेर अनुवादकर्ता ज्यादै होशियार हुनुपर्दछ। अनुवाद गर्नेले न हौसिइकन आफूलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो काम गर्दा अनुवादकर्ता साहित्यकार जस्तो पङ्ग फुका भएर दौडन पाइदैन। न भावुकता अनुवाद गर्दै लैजादा आफै नै तुलना र विश्लेषण हुन्छ। संस्कृतका सूक्ति

⁶⁶ हेरि.एम.जन्सन, समाज शास्त्र एक विधिवत् विवेचना, अनुवादक योगेश पटल, द्वितीय संस्करण, राजेन्द्रनगर, लुधियाना, कल्याणी पब्लिसस प्र.स. ई. १९९० पृ. अनुवादका सं.और सम्पादन

नेपालीमा मौलिकता आउँदा सबै संरचना एकै किसिमको लिएर आएका हुँदैनन् । जस्तो छ, त्यस्तैमा अनुवाद हुँदैन र मानिदैन । त्यस्तालाई व्याकरण शास्त्रले पनि अनुमोदन गरेको हुनु पर्दछ । तत्सम, तद्भवहरू, मौलिक भाषाका भेद हुन्, परम्पराले यसो भन्दै र मान्दै आएको पनि छ । कतिपय सूक्ति भावका आधारमा पनि नेपालीमा अनुवाद भएर आएका हुन्छन् । समाजशास्त्री योगेश पटलले हेरी.एम.जोन्सनद्वारा लेखेको समाजशास्त्र एक विधिवत विवेचना भन्ने पुस्तकको अंग्रेजीबाट हिन्दीमा अनुवाद गर्दा भूमिकामा यही नै गुनासो गरेको छन् । संस्कृत जस्तो गरिमामय र उत्कृष्ट भाषामा एकै शब्दका अनेक अर्थ हुन्छन् । जस्तै गौ वा गों को सामान्य अर्थ गाई हुन्छ तर अन्य अर्थमा गो - स्वर्ग, गोरू, किरण, वज्र । गो - गाई, आँखा, वाण, दिशा, वाणी, पृथ्वी, जल, इन्द्रिय जिह्वा आदि हुन्छन् भने गौ भन्ने वित्तिकै हिन्दूले लक्ष्मी ठान्दछ भने एउटा क्रिश्चियनले मासु खाने एउटा प्राणी र वस्तु विशेषमा लिएको हुन्छ । त्यसकारण काउँ (Cow) को गाईमा ठाकै अनुवाद हुँदैन । बहु अर्थ लाग्ने भाषा नै संस्कृत हो । सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार शब्दका अर्थहरू पनि प्रयोग हुने भएकाले संस्कृतका सूक्ति नेपालीमा जस्ताको तस्तै केही वर्ण र शब्दका अंश मिल्ने लिएर आए पनि केही अलिकति फरक शब्द भएर पनि आउँछन् । ज्यादा जसो तिनीहरूको भाव मूलकै अनुसार नै हुन्छ । सूक्ति र लोकोक्ति प्रायः संक्षिप्त र वाक्यात्मक हुन्छन् । यिनीहरूलाई साहित्यका अन्य विधा जस्तो संकथनका आधारमा अनुवाद गर्न सकिदैन न बलपूर्वक अनुवाद गर्न खोज्दा पनि त्यसको औचित्य स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ । औचित्यको पुष्टि गर्न नसकिने ठूलै समस्या हुन्छ । न त व्याकरणका नियमहरू हुबहु प्रयोग गरेर उसकै नियमका आधारमा अनुवाद र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । बढीमा चारहरफका श्लोकको संरचनाभित्र एउटा भोक्का वा अंश मात्र सूक्तिको अंश बनेको हुन्छ । श्लोकभित्र त अनेकौं पङ्क्तिहरू सूक्ति बनेर रहेका हुन सक्छन् । त्यसभित्र सूक्ति कुन हो भनी सूक्ति रहेको स्थान पत्ता लगाउन पनि ज्यादै कठिन हुन्छ, किनभने जस्तो “*वसुधैव कुटुम्बकम्*” जस्ता उक्ति कुन कित्तावमा कहाँ, कसले र कहिले भनेको भनी पत्ता लगाउन कठिन पर्छ । “*श्रुति विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्नाः नैका मुनि र्यस्य वच प्रमाण*” का आधारमा पनि यी कसबाट रचना गरिएका हुन् फ्याट्ट भन्न सकिदैन । अनुवादको यावत् समस्यासँग जुद्धै भित्र छिरेर भिजो नमानीकन संस्कृतका सूक्तिसँग नेपाली लोकोक्तिको तुलना वर्ण, अक्षर, शब्द, पद र शैली विज्ञानका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । क्रियासहित र क्रियारहित भएर प्रयोग भएका विविध विषयका

उक्तिलाई विषय मानेर शोधविधि र पद्धतिको वैज्ञानिक ढाँचाभित्र सूक्ति र लोकोक्तिलाई प्रबन्ध गरेर त्यसैको आधारमा यो शोधको अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । तुलना आफैँ एक वैज्ञानिक शोध विधि हो । यसको विषय बृहत्तर भएकाले अध्ययनको क्षेत्र फराकिलो छ । यो विधि परम्परागत अध्ययनविधिमा पनि आधारित हुन सक्तछ । निगमात्मक र आगनात्मक विधिको पनि अध्ययनमा उपयोग गरिएको छ । वैज्ञानिक विधिहरूको सहयोग लिइएको छ । अध्ययन गर्ने क्रममा ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, तुलनात्मक, प्रयोगात्मक, विश्लेषणात्मक र अन्तरविषयात्मक आदि आवश्यकताअनुसार यी सबै विधिको प्रयोग र उपयोग गरिएको छ । शोधविधि सैद्धान्तिक नियम भएकाले सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन एवम् विश्लेषणमा अनुसन्धानविधिले निर्देशन गरेका सबै शोधविधिहरू अपनाइएको छ । अध्ययनबाट सङ्कलन गरेका सामाग्रीलाई प्राथमिक, स्रोत र द्वितीय स्रोतकाबाट पाएका सूक्ति र लोकोक्तिको प्रयोग, सर्वेक्षण, अवलोकन, प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, विभिन्न प्रतिवेदनबाट प्राप्त सूचना र कृतिलाई मानिएको छ । प्रश्नावली र अन्तर्वार्ता बाहेकका स्रोतहरूलाई अध्ययनले मौलिक सामग्री मानेर शोध प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिहरू कृतिबाटै अधिकतम सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् । प्राप्त गरेका सूक्ति र लोकोक्तिका सङ्कलित नमुना शोधभित्र समावेश गर्न नसकिएका जति परिशिष्टमा राखिएका छन् । परिशिष्टमा सङ्कल भएका सामग्रीको सामान्यीकरण अध्ययन, विश्लेषण, परिभाषीकरण, वर्गीकरण, व्यवस्थापन, खण्डनमण्डन, अन्वय, व्यतिरेक, तुलना-प्रतितुलना शोधप्रबन्धका अध्याय र निष्कर्षमा राखिएका छन् । पुस्तकालया पद्धति, प्रयोगशालीय पद्धति, क्षेत्रीय अध्ययनपद्धति र नमुना छनौट पद्धति सूक्ति र लोकोक्तिको सङ्कलन गर्दा अपनाइएका उपकरणहरू हुन् । संस्कृत भाषामा उपलब्ध भएका मूल पुस्तक र पुस्तककै मालाभित्र उनीएका सूक्ति र लोकोक्तिका मिल्दाजुल्दा रूप द्वितीय स्रोतका सामग्रीबाट तयार गरिएका छन् । संस्कृतका संरचनाबाट नेपाली लोकोक्ति बन्न आएकालाई मात्र अध्ययनका सामग्री मानिएको छ । समग्री छनौट र सङ्कलन गर्ने क्रममा विद्युतीय तरङ्गबाट प्राप्त हुने रेडियो, टिभी, इन्टरनेट र विभिन्न स्थानमा रहेका पुस्तकालय र विज्ञ व्यक्तिसँग सम्पर्क बढाएर सामग्रीको सम्पादन गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण शोधविधिको आधारमा भएकै छैन । सूक्ति र लोकोक्ति वर्गीकरण गर्ने आधार पुस्तक र विज्ञ समूह हुन् । लोकोक्तिका लेखक कुन्दनलाल उप्रेती, कृष्णप्रसाद पराजुली, पारसमणि प्रधान सत्यमोहन जोशी, भ्रमक शर्माका रचना र

अन्य हिन्दी र नेपाली लोकसाहित्यका पुस्तिका, ग्रन्थ, शास्त्रहरू पुस्तकलाई मूल आधार मानिएको छ । सकेसम्म शोधप्रबन्धमा मौलिकताले स्थान पाओस् भन्ने होसियारी अपनाइएको छ । यसै आधारमै वर्गीकरण, विश्लेषण र सामान्यीकरण गरी लोकलाई अर्पण गर्ने प्रयास गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषण प्रेरणा, प्रभावका आधारमा गरिएको छ । विषयको प्रस्तुतीकरण त भएको छ तर मानवीय उक्तिको तुलना यथेष्ट काम हुन सकेको छैन । सङ्कलन गर्नेले प्रायः सङ्कलन मात्र गरिदिएका छन् । यिनीहरू अध्ययन गर्ने विधि र पद्धतिको पनि वृहत् रूपमा विकास भइसकेको छैन । अध्ययनद्वारा सकभर आफूले विभिन्न विद्वान्, विदुषीले गरेका पूर्वकार्यमा आधारित भएर सूक्ति र लोकोक्तिको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिहरू श्लोक भित्रैका अंशबाटै खोजेर त्यसैको आधारमा परिचय गराइएको छ । जस्तो अयंनिजः परो वेती, गणनां लघु - चेतसाम् । उदार चरितानान्तु, “वसुधैव कुटुम्बकम्”⁶⁷ यो पुरै श्लोकमा ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ मात्र सूक्ति हो । शोधप्रबन्ध भित्र उल्लेख गरिएका उक्तिहरू प्रायः श्लोककै अंश हुन् तापनि सबै श्लोक उदाहरणमा जसरी शोधप्रबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छैन । श्लोक सूक्ति भएका शब्दका अंशहरूमात्र लोकोक्तिसँग तुलना गर्न टिपेर राखिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिको भाषा साहित्यका सिद्धान्तको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रत्येक पृष्ठको तल्लो भागमा पादटिप्पणी दिइएको छ । पाद टिप्पणी दिदा MLA र APA को सिद्धान्तलाई आधार मानेर गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलनका स्रोत अनुसन्धानपद्धतिमा उल्लेख भएअनुसार नै प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोत खोजी नमुना प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तो “प्रातः रूत्थाय मुञ्चस्थो लाला मुख क्लिन पुमान् । टि कफी विस्कट केकं सेवयो नित्य मेवहि” “आगता दशमी रम्या, ऋण भारं गतागता । बालकावीरमन्त्याश्च वृद्धाश्चिन्ता विमोहिता” यस्ता कहावतलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । आफैले खोजेको सामग्रीलाई शोधको सिद्धान्तले अब्बल ठहराएको हुँदा त्यस्ता मौलिक सामग्रीलाई पनि आफ्नो अध्ययनमा स्थान दिँदै अध्ययनको बाटो फराकिलो पाउँ लागिएको छ । कतिपय सूक्ति र लोकोक्ति प्रथमपटक प्राप्त भई बाहिर आउन नभ्याएका र नपाएका छन् । त्यस्ता सामग्रीको पनि शोधप्रबन्धमा पर्न गएका छन् । “सम्पाताञ्च विपातच्च महापातं निपातनम् । वक्र तिर्यक तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम्” यो हवाई जहाज उडने तरिका श्लोकमा छ ।

⁶⁷ पन्चतन्त्र, २०६१ : ३८६

यिनीहरूको अन्वेषण भएको छैन । यस्तो प्रयोग गरेको सुनेर, सोधेर, सर्वेक्षण गरेर, अवलोकनविधिद्वारा, प्रश्नावली बनाएर, लिखित तथा मौखिक अन्तर्वाताबाट, विभिन्न प्रतिवेदनबाट प्राप्त गरिएका छन् । पूर्व विद्वान्ले प्रयोग गरेका कृतिभिन्नका यस्ता उक्ति र सूक्ति समेत नमुनाका रूपमा शोधप्रबन्धमा यथाशक्य देखाइएको छ ।⁶⁸ प्रस्तुत शोधप्रबन्ध कार्यका लागि निम्नलिखित शोधविधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१ सामग्री सङ्कलन

२ सैद्धान्तिक आधार

सामग्री छनोट र यसको आधार

१. द. १. सामग्री सङ्कलन

संस्कृतमा लेखिएका विभिन्न कृति, ग्रन्थ, शास्त्र, सूक्तिसंग्रह, लोकोक्तिको सङ्कलन गरिएका पुस्तक, पत्रपत्रिका र प्राथमिक श्रोतका आधारमा प्रश्नावली, संवाद, वार्ता, छलफलबाट सामग्री छनोट गरी यस शोधप्रबन्धको आधारहरू तयार गरिएको छ ।

१. द. २. सैद्धान्तिक आधार

यसमा सूक्ति र लोकोक्तिको कालक्रमिक, समकालिक, भाषाका वर्णशब्द र पद परिवर्तनको आधारहरू खोज गरिएको छ । यिनीहरूको उत्पत्ति सिद्धान्त, अनुवाद, विषयगत, संरचना र भावगत वर्गीकरण पनि गरिएको छ । सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका आधारमा सूक्ति र लोकका उक्तिले दिने सामाजिक सन्देशलाई आवश्यक ध्यान दिई शोधप्रबन्धलाई पूरा गर्ने लक्ष्य राखिएको छ ।

१. द. ३. सामग्री छनोट र यसको आधार

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा संस्कृतका सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन कालक्रमिक र समकालिक भाषाका आधारमा सामग्री छनोट र यसको आधार तयार गरिएको छ । सूक्ति र उक्तिको नेपाली भाषामा संबन्ध र अवस्थाको उल्लेख गरिएको छ । सूक्ति, लोकोक्ति र उखानका बीचको पार्थक्यता भिन्नता र समानता देखाइएको छ । यिनीहरूले बहन गरेको समाजिक र सांस्कृतिक दायित्व उच्च उदात्त मानवीय जीवनदर्शनका आधारमा निर्व्योत गरी

⁶⁸ पञ्चतन्त्र, उही २०६१ : १८१

वर्गीकरण गरिएको छ । सूक्तिद्वारा लोकका उक्तिले प्राप्त गरेको प्रेरणा, प्रभाव र मौलिक पक्षको चित्रणका आधारमा सूक्तिको तुलना, व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यसरी सूक्ति र लोकोक्तिको समष्टिगत प्रवृत्ति, विशिष्टता, समसामयिकता र कथ्य विषयवस्तुको संन्दर्भ, प्रसङ्ग, र प्रयोगलाई आधार मानेर शोधप्रबन्धलाई पूर्णता दिइएको छ ।

१. ८. ३. क. पुस्तकालयको प्रयोग

विभिन्न पुस्तकालयमा गएर क्याडलकबाट सम्बन्धित विषयका पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूको खोजको साररूप शोधप्रबन्धमा प्रयोग गरिएको छ ।

१. ९. ३. ख. बुँदा टिपोट

- संकलित सामग्रीहरूको सूचीकरण गरिएको,
- सामग्रीहरूको क्रमबद्ध तालिकीकरण गरिएको,
- सामग्रीहरूको अध्ययन र व्यवस्थापन गरिएको,

१. ८. ३. ग. खेसा लेखनदेखि विश्लेषण, साफी र टंकण

संकलित शोधप्रबन्धका खेसा लेखन गर्दा अन्वेषण, वर्गीकरण, तालिकीकरण, संकेतीकरण, व्यवस्थापन, आरेखीकरण, आलेखीकरण, चित्राङ्कन कार्य आदिको सम्पादन गरिएको छ । विभिन्न ७ परिच्छेद, ५ वटा परिशिष्ट दिइएका छन् । शीर्षक, उपशीर्षकहरूमा सूक्ति र लोकोक्तिका विषयवस्तुहरूको वर्गीकरण गरिएको र विश्लेषणात्मक पद्धतिबाट विवेचना गरिएको छ ।

संग्रहित सामग्रीहरूको अध्ययन र वर्गीकरण गरी तार्किक, तथ्यपरक, वस्तुगत र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । यसरी विश्लेषणात्मक ढंगबाट गरिएको व्याख्या विवेचना गर्ने कार्य सकिएपछि लेखनको एक प्रारूप तयार पारिएको छ । प्रस्तुत रूपरेखालाई शोध निर्देशक तथा अन्य सल्लाहकार, विषय विशेषज्ञ र संबद्ध निकायहरूका विद्वान्हरूसँग विचारविमर्श गरी थपघट तथा परिमार्जनको कार्य गरिएको छ । सारांशमा अनुसन्धानको सैद्धान्तिक (निगमन, आगमन) र वैज्ञानिक दुवै उभयविधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१. ९. शोधकार्यको रूपरेखा

सूक्त वेद, स्तुति र प्रार्थनाका लागि रचना गरिएका हुन् । लोकोक्तिहरू भाषा साहित्यबाट नेपालीमा आएका हुन् । सूक्ति महान् मानिसका महान् आप्त वचन हुन् । अतः

सूक्ति र लोकोक्ति भिन्नभिन्न बाटोबाट आएर एकै दोभानमा भेला भए पनि यी दुबै वाक्यमा एकै सिक्काका दुई पाटा भएर काम गर्छन् । सूक्तले ज्ञान र उपदेश दिने गर्छन् । वेदबाट यही उद्देश्य लिएर भाषा र साहित्यमा आएका हुन् । जे भन्ने हो यिनीहरूले मीठो किसिमले भन्दछन् । यी वेदमन्त्रका समूह पनि हुन् । वैदिक सूक्तको अध्ययनले लोकलाई ज्ञानको प्रकाश प्राप्त हुन्छ । सूक्त, सूक्ति र लोकोक्तिमा मानवीय जीवनका ऊर्ध्वगामी र व्यवहारिक जीवनयात्राका ज्ञानहरू गुह्य रूपमा लुकेका हुन्छन् । यस्ता गुह्य ज्ञान खोतल्न भौतिक सुखले मात्र मानिसले सक्तैन । न त मानिसहरू भौतिकताको भोकबाट सुख र सम्पन्न हुन सक्तछन् । सामाजिक उन्नतिको आधार आर्थिक पक्ष पनि हो तर आर्थिक पक्षले मात्र इहलोक, परलोक, मनोरञ्जन र व्यवहारिकता प्रदान गर्न सक्तैन । अधुरा मानिसलाई मानव बनाउन, पाशविकपनबाट माथि उठाउन र मानवीय जीवनका जुन उच्चता, उदात्तता र महिमा हुन्छन् । तिनलाई आर्थिक सम्पन्नताले मात्र बचाइ राख्न सक्तैनन् । साहित्यको लोक हितपक्ष र सत्यं, शिवं र सुन्दरमूलाई सजिलो र स्थायी रूपमा झल्काउने शक्ति सूक्ति र लोकोक्तिमै अन्तर्निहित हुन्छन् । सूक्तिको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुशीलनबाट नै कला साहित्य सजीव बन्दछ । त्यसैले लोकोक्ति र सूक्तिहरू मानव जीवनमा आलोक सञ्चयन गर्ने शक्तिका श्रोत हुन् । यिनको अभ्यास र साधनाबाट मानिसको बौद्धिक पक्ष जाग्दछ । यसले मानिसलाई विवेकशील बनाउनेछ । ज्ञान र विज्ञानको चिन्तन फलीभूत हुन्छ । मधुर बचनले बोलिदिने, मीठो बोली प्रयोग गर्ने, महान्हरूका वाणीको अन्वेषण गर्ने, आप्त बचनहरूलाई सूचित गर्ने, विद्यमान साहित्यका उल्लेखनीय र उदारणीय पङ्क्तिको छनौट गर्ने, सीपमा वृद्धि हुनेछ । लोकोक्ति र सूक्तिको उत्पत्ति, स्रोत, मान्यता, सर्वेक्षण, विशिष्टता, समसामयिकता र कथ्य विषयको प्रसङ्ग र सन्दर्भ लोकले प्रयोग गर्ने सीप थाहा पाउने छन् । धर्म, नीति, रीति, सुकीर्ति र संस्कृतिलाई कसरी प्राचीन सूक्तिले टेवा दिइरहेका रहेछन् भन्ने बोध यस शोधप्रबन्धद्वारा सर्वसाधारणलाई अवगत हुनेछ ।

१. ९. १. शोधप्रबन्धको संङ्ठनात्मक रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्र सात अध्यायमा सङ्गठित छ । पहिलो अध्यायमा शोधप्रबन्धको परिचय छ । दोस्रो अध्यायमा संस्कृत सूक्तिको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि, परिचय, महत्त्व, विशेषता, स्रोत, उपलब्धि आदि विषयहरू रहेका छन् । तेस्रो अध्यायमा लोकोक्तिको सैद्धान्तिक पक्षसँग सम्बद्ध

उपशीर्षकहरू रहेका छन् । लोकोक्तिलाई चिनारी गराउन, परिचय, आख्यान, उपाख्यान, उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा, पहेली, ढकोसले आदि लोकसाहित्यका विधाहरूको परिचय गराइएको छ । उखान र लोकोक्तिको भिन्नता, समानता, सूक्ति र लोकोक्तिमा समानता र भिन्नता, यसको क्षेत्र, सीमा, नामकरण, परिभाषा, महत्त्व, विशेषता, प्रयोग, परम्परा, प्रयोजन, प्रेरणा, प्रभाव, भाषामा औचित्य र सारांश दिइएको छ ।

चौथो अध्यायमा भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा उपयोगमा आएका सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण भएको छ । यसमा विषय, स्रोत, उत्पत्ति, रस, अलङ्कार, वाच्य, र व्याख्यारचनाका जगमा टेकेर तुलना र विश्लेषण गरिएको छ ।

पाँचौं अध्यायमा सूक्ति र लोकोक्तिहरूको कालक्रमिक, समकालिक भाषा र शैलीका आधारमा तुलना गरिएको छ । यिनीहरूको चयन, छनोट, बनोट, प्रकृति, भाव, शब्दार्थ, विचलन, समानान्तरता, संरचनात्मक तुलना र अन्य प्रस्तुतिको विश्लेषण गरिएको छ ।

छैठौं अध्यायमा सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको राष्ट्रिय महत्त्व र लोक साहित्यका विविध विधा र संस्कृतिको विश्लेषण गरिएको छ । लोकजीवनमा प्रतिबिम्बित हावभाव, पारिवारिक सम्बन्ध, सामाजिक, मनोभावना, मानवता, वैश्विक एकता विभिन्न जातजाति र धर्म संस्कृतिको तुलनात्मक अध्ययन गरी अन्त्यमा सारांश दिइएको छ ।

सातौं अध्यायमा शोधको उपलब्धि, सार र उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिशिष्टमा संस्कृत र नेपाली सूक्तिहरूको अर्थ र सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत पारिएका सूक्तिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्नेहरूका लागि सहयोगी सामग्री बनोस् भन्ने उद्देश्य लिइएको छ । यसमा पपुलर सेयिङ्ग र प्रोभर्व (Popular saying र Proverb) हरूलाई छुट्याएर अर्थ दिइएको छ । शोधप्रबन्धको अन्तमा सूक्ति र लोकोक्तिसँग सम्बन्धित सन्दर्भग्रन्थहरू राखिएको छ । शोधप्रबन्धको रूपरेखालाई निम्नालिखित बुढामा देखाउन सकिन्छ ।

परिच्छेद एक

शोधप्रबन्धको शीर्षक, परिचय, समस्या, उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, औचित्य, शोधविधि, सीमा, क्षेत्र आदि कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

यस परिच्छेदमा सूक्तिको सैद्धान्तिक परिचय, आधार, उत्पत्तिका विविध पक्ष, यसका भावनात्मक, संवेगात्मक तथा रूपात्मक पक्षको विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद तीन

यसमा लोकोक्तिको लोकसाहित्यका आधारमा परिचय गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

सूक्ति र लोकोक्तिको विषयगत विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँच

यसमा सूक्ति र लोकोक्तिको विषयगत र शैलीगत तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

परिच्छेद छ

यसमा सूक्ति र लोकोक्तिको उपादेयता, उपलब्धि, उच्च उदात्त संस्कृति निर्माणमा यिनीहरूका भूमिकाहरूको विभिन्न उपशीर्षकमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद सात

यसमा उपसंहार र निष्कर्ष छ ।

१. १०. भावी अध्ययनका सम्भाव्य शीर्षकहरू

१. संस्कृत न्यायवलि र नेपाली लोक न्यायहरूको तुलना
२. वाग्धारा र नेपाली टुक्काको तुलनात्मक अध्ययन
३. नेपाली साहित्यले प्रयोग गरेको सूक्तिको खोजमूलक अध्ययन
४. नेपाली लेखकका सूक्ति हुने वाक्यात्मक अभिव्यक्तिको अध्ययन
५. संस्कृत सूक्तिको नेपालीमा प्रभाव
६. सूक्ति र लोकोक्तिको राष्ट्रिय र सास्कृतिक प्रभावको अध्ययन

अध्याय दुई सूक्तिको सैद्धान्तिक अध्ययन

२. १. सूक्तिको समाजिक र सैद्धान्तिक आधार

विश्वमा पाइने गरेका विभिन्न भाषा र साहित्यको आधार नै समाज हो । एउटै रहनसहन, व्यवस्था, धर्म अँगालेका एकै स्थानमा बसोवास गर्ने मानिसको समूहलाई समाज भनिन्छ । कुनै पनि समाजमा सज्जन र दुर्जन दुवै थरी मानिसहरू बस्ने गर्छन् । कुनै व्यवहार सञ्चालनको विशेष उद्देश्य लिएर सङ्गठित हुन्छन् । सङ्घ संस्थामा सङ्गठित भई जम्मा भएका प्राचीन मानिसद्वारा मानिसकै लागि केही सूत्रवाक्यहरू व्यवहारको क्रममा कथ्ने गर्छन् । त्यस्ता सूत्रवाक्यहरू सूक्ति हुन् । यी वर्षौ वर्षदेखि आफ्ना पुर्खाद्वारा प्रयोग हुँदै र मान्यता पाउँदै आएका हुन्छन् । ती वाक्यभिन्न मानव व्यवहार र समृद्धिका अमूल्य निधिहरू गुह्य रूपमा लुकेर रहेका हुन्छन् । कालान्तरमा गएर भाषासाहित्य, ज्ञानविज्ञान, कला, संस्कृतिलाई जीवन दिने र प्राण भर्ने मुख्य हतियार बन्छन् । यिनको उदय नयाँ तर्कवितर्क गरिरहेका मौकामा प्वाक्क दृष्टान्त दिने बेलाबखतमा हुन्छ । बृहत् शब्दकोशले वैदिककालीन समाजद्वारा वेदमा प्रयोग गरिएका उक्तिलाई सूक्त भन्छ । सूक्तमा ज्ञान र उपदेश हुन्छन् । भनाइमा मिठास हुन्छ । यिनका रचनाकार ऋषि हुन् यसर्थः वैदिक सूक्तले प्रकृतिको स्तुति गर्छन् । स्तोत्र र प्रार्थनाका यी विशेष प्रतिविम्ब नै हुन् ।¹ मधुर वचन, महान् वाणी र आप्त वचनहरू सूक्ति हुन् ।² लौकिक विद्वान्हरूका उल्लेखनीय र उद्धरणीय पङ्क्ति पनि कालान्तरमा सूक्ति नै हुन्छन् ।³

“वैदिक सूक्त मञ्जरी” ले वेदका सूक्तको अध्ययनबाट मान्छेको मस्तिष्क तिखार्छ भन्छ । संस्कृतका सूक्ति, लोकमा प्रचलित लोकोक्ति र आख्यान उपाख्यान बोकेर आएकाहरू उखान हुन्छन् । क्रियासँग जोडिएर आएका जति सबै वाग्धारा, वाक्पद्धिहरू तुक्का/टुक्का हुन्छन् । वास्तवमा मधुर आर्ष वाणीहरू सूक्त हुन् । आर्ष वाणीहरूबाट प्रभावित लौकिक काव्यिक परम्पराका चोटिला

¹ नेपाली बृहत् शब्दकोश, प्र.स. २०४०, पृ. १३६७

² नेपाली बृहत् शब्दकोश, प्र.स. २०४०, पृ. १३६७

³ रामकृष्ण शास्त्री, वैदिक सूक्तमञ्जरी, वाराणसी, चौखम्बा, विद्याभवन, प्र.स., वि.सं. २०२०, पृ. प्राक्कथन

लाक्षणिक र आलङ्कारिक भनाइहरू सूक्ति हुन् । लोकले बारम्बार प्रयोग गर्दै आएका सारगर्भित शाश्वत् वाणी चाँहि लोकोक्ति हुन् । लोकोक्तिहरू सूक्ष्म र बृहत् मानवीय ज्ञानका घनीभूत रत्न हुन् । यिनैबाट समाजलाई अनुभव र बुद्धिका किरणहरू प्राप्त भइरहन्छन् । यी चारै वर्ण र वर्णसङ्कर जातिका उद्गार हुन् । अभिव्यक्तिका प्राण हुन् । विशिष्ट व्यक्ति, प्राज्ञ, साहित्यकार र सामान्य जनका खारिएका अनुभवी वचनहरू हुन् ।

उखानहरूले नाना किसिमका ऐतिहासिक घटना, आख्यान र उपाख्यानलाई सङ्केत गर्छन् ।⁴ यसकारण कुनै पनि पूर्वाध्ययनहरूमा लोकोक्ति र उखानलाई स्पष्टसँग छुट्याइएको देखिदैन । उखान भनेर गरिएका अध्ययनहरूमा समाविष्ट सबै रचना उखान थिएनन् । यसभन्दा अघि लोकोक्ति र उखानलाई एकै तत्त्व मानिँदै आएको पाइन्छ । उखान भनेका सबै रचना ऐतिहासिक घटनासँग वा आख्यान, उपाख्यानसँग मात्र जोडिँदैनन् ।⁵ उखानको स्रोत आख्यान हो । उखानमा कथा अंश हुनै पर्दछ । लोकोक्तिको स्रोत ऐतिहासिक घटना र आख्यान बाहेकका अन्य विभिन्न लोका अनुभवहरू हुन सक्छन् । यी अनुभव ग्रामीण र नगर सभ्यताबाट प्राप्त हुन्छन् । यिनमा दुःख, पीडा, रोग, शोक, र व्यथाहरू हुन्छन् । लोकजीवनबाट बनाइएका सारगर्भित वाणी लोकोक्ति हुन् जसलाई पुर्खाबाट समाजले पायो, लोकले परिचय पनि गरायो । विषयका आधारमा उखान र लोकोक्ति भिन्न छन् तर यस शोधको अध्ययन उखान र लोकोक्तिको तुलना चाहिँ होइन । संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन र विश्लेषण मात्र हो । यसका आलोकमा सूक्त, सूक्तिका शब्दार्थ, व्युत्पत्ति, आशय, परिभाषा, विश्वजनीन महत्त्व, लक्षण, पक्ष, साहित्यिकता ऐतिहासिकता आदि विषयहरूमा र लोकोक्ति र सूक्तिका तुलनात्मक सन्दर्भमा सूक्तिको महत्त्वबारे खुलाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

२. २. सूत्र वाक्यका रूपमा सूक्ति

सूक्तिहरू पूरै श्लोक होइनन् । यी श्लोकभित्रकै आदि, मध्य र अन्त्यका आंशिक श्लोकांशरूपी सूत्रहरू हुन् । व्यवहारिक कथन, भाषा र साहित्यमा यी प्रशस्त प्रयोग हुन्छन् । यिनै सूत्र वाक्यहरू पछि सूक्तिबाट चिनिन्छन् । भाषामा सूक्ति र लोकोक्ति कुरा बुझाउँदा र दृष्टान्त दिँदा

⁴ बन्धु, नेपाली लोक साहित्य, २०७१ : ३३६

⁵ बन्धु उही : ३३६

आउँछन् । यी विज्ञका सुन्दर कथनहरूमा प्रयुक्त हुन्छन् । त्यस्तै सुन्दर कथनहरूलाई खोजेर अध्ययन गरी “उखानको बखान” भन्ने जेठा मानिस मोतीराम भट्ट हुन् । संस्कृतकै आख्यान र उपाख्यानबाट उखान जन्मेको भन्ने नेपाली अनुसन्धानविद्हरू प्रशस्तै छन् तर उपाख्यान शब्दको नजिक उखान शब्द लागे पनि उपाख्यानबाट उखान भनिदैं आएका कथन अहिले धेरै टाढा भागिसकेका छन् ।⁶

मोतीरामको ‘उखानको बखान’ अहिले उपलब्ध छैन तापनि ‘उखानको बखान’ आफैँ सूक्ति बनेर समाजमा प्रयोग भइरहेको छ । यसरी उखान सूक्तिकै एक अंशका रूपमा प्रयोग हुन्छ तर उखानको बखान सूक्ति अध्ययनको एउटा भिँजो मात्र हो । “*भिँजाले मुँढो डढाउँछ*” भनेभैँ सूक्तिमा प्रयोग भएको सूक्ष्म अभिव्यक्ति, विशिष्टता र समसामयिक मौलिक विचारले विश्वकल्याणको भावनालाई समेटेको हुन्छ । “*उदार चरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्*” यो सूत्र वाक्य हो । यसमा वैश्विक विचार छ । यस उक्तिले मानिसको उदार चरित्र रहेछ भने मात्र वसुधा (पृथ्वी) भरिका मानिसलाई कुटुम्ब देख्न सक्छ । यो उक्तिमा लामो कथन छैन । सूत्रको स्वरूप मात्र छ तापनि यसमा विशिष्ट वैश्विक विचारको गुम्फन छ । यस अभिव्यक्तिमा विश्वका मानिस कैद भएका छन् र यस्तै सूत्रका रूपमा अन्यान्य धेरै नै लोकका उक्ति प्रस्तुत छन् । जस्तो, “*सर्वे भवन्तु सुखिनः*” सबै मानिस सुखी हुन् । यो पनि सूत्रवाक्य हो । यो आर्थिक सम्पन्नता र शारीरिक तथा मानसिक स्वस्थतासँग सम्बन्धित छ । यसले भेदभावविनाको समाजको परिकल्पना गरेको छ । राजनीतिले भूगोलको सीमा नाघ्नै सक्तैन तर सूक्तिले राजनीतिक भूगोलको सीमा अतिक्रमण नै गर्छ । विश्व नै सुखी होस् भन्ने आँखाले हेर्छ र सार्वभौम शिक्षा दिन्छ । स्थान, मान र ज्ञानको गरिमालाई यसले चौडा र फराकिलो पार्छ । यस्तालाई गोडमेल गरी फलाउने फुलाउने जिम्मा पुर्खाले हामीलाई छोडेर विदा भएका छन् । “*दरिद्र दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दनः*” ले हे पाण्डवहरू हो ! “*दान दिन्छौं भने गरीवलाई मात्र देऊ*” भनेर गरीव/गुर्वाको आर्थिक उन्नति गर्ने यस सूत्रले सल्लाह दिएको छ । गरीवहरू आर्थिक पाटोबाट सम्पन्न नहुन्जेलसम्म धनी र सुखी राष्ट्रको परिकल्पना सम्भव हुँदैन भन्ने भाव यसले सम्प्रेषण गरेको छ । “*मरुस्थल्या यथा वृष्टि, क्षुधार्ते भोजनंविना*” यो कृषि र भोकसँग सम्बन्धित सूत्र हो । उषर र उच्चा भूमिमा जलको व्यवस्था उपयोगी हुन्छ । यसले

⁶ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली उखान र गाउँखाने कथा,सातौँ,काठ,रत्न पुस्तक भण्डार, प्र.स. २०६७पृ १५

उपयोगितावादसँग सम्बन्ध राख्छ । पानी पानी भए ठाउँमा जलको आवश्यकतै हुँदैन र “भोकालाई भोजन र निद्रालाई ओच्छ्यान” ले गाँस, बास र कपासको निर्देश गर्छ । भोजन र कृषि पेशालाई यसले प्रमुखता दिएको छ । वर्षौं वर्षसम्म कठोर परिश्रम गरेर पुर्खाले सञ्चित गरिदिएका पुर्ख्यौली सूक्तिहरू मानवीयताको गरिमालाई बढाउने गुगल र रोबट हुन् ।

कहीं न कहीं यी शब्दले आफूलाई विश्वजनिन बनाउँछन् र विश्वसँग परिचय गराउँछन् । आधुनिक अविष्कारका मान्यतालाई आत्मसात् गर्छन् । यी उक्ति समाजका लागि अकाट्य छन् । कहावतरूपी गुगलहरू पुर्खाको अन्वेषण गरी सर्च गर्ने नव पाषाण हुन् । मानव र महामानवका इतिहास चित्रण गरेका उक्तिले भाषिक ढिकुटीमा ज्ञान भण्डारण गरेका छन् । यी गुरु ज्ञानका पोका, कुम्लो र कुटुरोहरू हुन् । यिनीहरूको प्रयोगले जाग्रत, स्वप्न र सुषुप्त अवस्थामा रहेका भौतिक र आधुनिक मानवलाई घचघच्याएर जगाउने गर्छन् । अर्द्धचेत भएकाका लागि यी चेत र होसका औषधि हुन् । अचेतन अवस्थामा पुगी विक्षिप्त भएकाका लागि होसमा ल्याउने ओखतीका खुराक हुन्छन् । विश्वजनका महत्, भावना, धारणा र विचारले आफ्नो घरभन्दा पराइको घर राम्रो र आफ्नो संस्कृतिभन्दा पराइको संस्कार उचित ठान्नेप्रति तथा यौवनावस्थामै ज्ञानको अभावले कुपोषण भएकाहरूप्रति यी ज्ञानका अमृत तुल्य शब्दकोष हुन् । समाजिक अध्ययन गर्नेहरूका लागि उक्तिमा जे खोज्यो त्यही पाइन्छन् तसर्थ सूत्र र सूक्ति कल्पवृक्षरूपी ज्ञानका सुरुचिपूर्ण भोजन पनि हुन् ।

“पितृपूर्वाजिता भूमिर्दरिद्रापि सुखावहा” मा राष्ट्रियता छ । यसले पितापूर्खाले आर्जेको भूमि जस्तो भए पनि प्यारो हुन्छ । यसमा राष्ट्र राष्ट्रियता, देशभक्ति र मातृभूमिप्रतिको प्रेमभाव पाइन्छ । यसकारण सूक्ति समाजका मंगलसूचक उपलब्धि हुन् । यिनीहरू मध्यान्ह समयका विचाररूपी खाजाका चटनी हुन् । सूक्तिको सैद्धान्तिक पक्षका रूपमा निम्नानुसार सूक्तिको व्युत्पत्ति, आशय, परिभाषा, महत्त्व, लक्षण, पक्ष, स्वरूप आदिमा प्रकाश पारिएको छ ।

२. ३. सूक्तिको उत्पत्ति र स्रोत

२. ३. १. सूक्तिको उत्पत्तिका पक्ष

जन्म, आविर्भाव र पैदा हुनुलाई सूक्तिको उत्पत्ति भनिन्छ । सूक्तिको उत्पत्ति यस शोध अध्ययनको उद्देश्यसँग सम्बन्धित छ । “द आक्सफोर्ड डिक्सनरी अफ इङ्गलिस प्रोभर्स” का आधारमा

सूक्तिको उत्पत्ति दुई स्रोतबाट भएको छ ।⁷ उद्भव वा निस्कने कार्यलाई उत्पत्ति भनिएको छ । संस्कृत साहित्यका प्रखर विद्वान् रससूत्रका व्याख्याता भट्टलोल्लटद्वारा रसउत्पादन गर्ने साधनको चर्चा गर्दा यसको चर्चा गरिएको थियो । मूलतः यो शब्द र अर्थबाट वाक्यको उत्पत्ति भए भैं श्लोकभिन्नका वाक्य र वाक्यअंशबाट सूक्तिको उत्पत्ति भएको हुन्छ । यो प्रयोजन र उद्देश्यसँग सम्बन्धित छ । यसको उत्पत्ति सम्बन्धमा विभिन्न मतहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।⁸

स्रोत

१. सामान्यजन २. विद्वान्को कथन

२. ३. १. १. सामान्यजन

हात्तीको दन्त मर्दको बोली(हस्तीदन्तं समानं हि निसृतां परमां वचः । कुर्म ग्रीवैव नीचानां पुनरायाति याति च)

यस्तो सूक्ति सामान्य जनबाट उत्पत्ति भएको हो । कथन सामान्य भए पनि सूक्तिमय भाषा व्यक्त गर्ने क्षमताले सम्पन्न हुन्छ । परिपक्व विचार त्यस्ता मानिसका अनुभव, गहन र गुट्ट्य एवम् गम्भीर ज्ञान कालक्रमको सन्दर्भ लिएर र मिश्रित अनुभवलाई सामाजिक मानसका भावले सार्वजनिक रूप धारण गर्न यो पुग्दछ । वस्तुतः विशिष्ट व्यक्तित्वका यस्ता सामान्य विचार उसका मानस पटलबाट व्यक्त भएका बेलामा सूक्तिहरू उत्पत्ति हुन्छन् । सर्वजन सुखाय, सर्वजन हिताय भन्ने मानव मूल्य बोकेका र गम्भीर भाव भएका सामान्य जनमानसबाटै उत्पत्ति भएको हो । उक्त उक्तिले सामान्य अर्थबाट विशिष्ट अर्थ ग्रहण गरेपछि त्यसैको बलमा ती सूक्तिले उक्तिको रूप धारण गर्छन् । सूक्ति लामो श्रृङ्खला पार भएपछिको अवस्थामा सूक्तिको जन्म हुन्छ ।⁹

२. ३. १. २. विद्वान्को कथन

विद्वान्का कथनलाई उत्पत्तिको दोस्रो स्रोत मानिएको छ । उनीहरूद्वारा मनन, चिन्तन गरी काव्यका बीच बीचमा वा रचनागर्भको सन्दर्भ पारेर महत्त्वपूर्ण सूत्र र उक्ति जन्मन्छन् । यिनै

⁷ श्रीमती उषा सक्सेना, राम चरित मानस, सतनां, मध्य प्रदेश १९१३ पृ. १

⁸ श्रीमती उषा सक्सेना, राम चरित मानस, सतनां. मध्य प्रदेश १९१३ पृ. १

⁹ उषा सक्सेना, रामचरितमानस की सूक्तियो मे निहित विश्वजनीनता पृ. ५ ।

जनजीवनमा प्रचलित भई सबै जनाबाट भन्न, सुन्न, सुनाउन थालियो भने त्यस्ता उक्ति, सूक्ति हुने गर्दछन् । “मानिस ठूलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन” यो विद्वान्को कथन हो । यो देवकोटाको “मुनामदन”-को उक्ति नेपाली समाजमा प्रचलित भएको हो । यसमा आत्मपरकता र मानवतावादको प्रयोग छ । यो मूल सूत्रका रूपमा प्रयोग हुँदै गएपछि यस्तो उक्ति, अब सूक्ति र लोकोक्तिका रूपमा प्रयोग भयो । ‘पति भक्ति त मर्दैन पापी पति भए पनि, देश भक्ति त मर्दैन चुत्थै देश भए पनि’ । “मुकुन्द इन्दिरा”-को यो सूक्तिमा खराब लतमा फसेको पति र अकुशल शासकबाट जनताले भोगेको पीडालाई समले व्यक्त गरेका छन् । अहिले यसले लोकोक्ति रूप ग्रहण गरेको छ । यस्ता विद्वान्का कथनहरू पनि स्तरीय र जनमानसले मुखमुखै टिप्न लायक छन् भने ती सूक्ति र लोकोक्ति हुन्छन् । “प्रजा मोटा भया दरवार बलियो हुन्याछ” (दिव्योपदेश पृथ्वीनारायण शाह), यस उक्तिमा आर्थिक सम्पन्नता राष्ट्रमा होइन जनतामा हुनुपर्छ भन्ने गम्भीर भाव व्यक्त छ । यसरी सूक्ति र लोकोक्तिमा विद्वान्द्वारा भनिएका दुरगामी विचार हुन्छन् । ‘नेपाल चार वर्ण छत्तीस जातको साभा फूलबारी हो । यसमा वैदिक सनातनी वर्ण व्यवस्थाको चित्रण छ । सामाजिक बनेटका साथै जनताले आर्थिक सम्पन्नता हासिल गर्न सके भने मात्र राज्य र शासक बलिया हुन्छन् भन्ने राष्ट्रिय नीति यसमा प्रस्तुत भएको छ । केही उक्तिहरू “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी” चाहिँ सुनै सुनले भरिएको लङ्कामा राजधानी बनाउ है दाजु भनेर लक्ष्मणले रामसँग भन्दा रामले आमा र जन्मभूमि स्वर्ग भन्दा ठूला हुन्छन् भनेर जन्मभूमि र आमाको तुलना गरी जन्म भूमिको महत्त्व दर्शाउँदै राष्ट्रियता बुझाउन रामायणको उत्तरकाण्डतिर भनिएको सूक्ति हो । यस्ता उक्तिहरू स्वतः बोलचालका भाषामा मिसिदै आएका हुन्छन् । यसरी विद्वान् व्यक्तिबाट मौलिक सत्यहरू समाजले एकएक गरी पाउँदै जान्छ र आफ्ना भाषामा ग्रहन गर्दै लान्छ । “एकले थुकी सुकी, सबैले थुकी नदी” भनेभैँ सूक्ति र लोकोक्तिहरू लोकमा एकएक गर्दै थपिदै आएका पाइन्छन् ।¹⁰ “न्यु युनिभर्सल इन्साइक्लोपिडिया”-ले सूक्तिका निर्माता भन्न असम्भव छ भनेर बताएको छ तापनि कुनै कवि, ज्ञानी, सन्त र ऋषिमहर्षिद्वारा प्रारम्भिक अवस्थामा नभनी सूक्ति र लोकोक्तिको प्रचलन हुन चाहिँ सम्भव छैन । यस्ता सूक्ति र

¹⁰ The oxford Dictionary of English. Proverbs from Introduction by Javel Hestetine, Vol 8 Page 6735

लोकोक्तिभिन्न रहेका विचार सामूहिक चेतनासंग सम्बद्ध हुन्छन् । यही सामूहिक चेतना सामाजिक मान्यताका रूपमा स्थापित हुनाले कालक्रममा त्यस्ता मान्यता सूक्ति र लोकोक्ति बनेर भाषासाहित्यमा व्यापक रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् ।¹¹

सामान्य चर्चाबाट के प्रस्ट हुन्छ भने कुनै न कुनै रूपमा सूक्तिको उत्पत्ति विद्वान्का कथनहरू र लोकस्रष्टाका भनाइहरूबाट भएको हुन्छ । ज्ञातअज्ञात स्रष्टाद्वारा उत्पादन गरिएका सूक्तिहरूमा विश्वजनीन सत्यको प्रस्तुति भएको हुन्छ ।¹²

२. ४. सूक्ति र सूक्तको परिचय

२. ४. १. सूक्ति शब्दको परिचय

शब्द कोशले सूक्ति-शब्दलाई संज्ञावाचक र स्त्रीलीङ्गी शब्द भन्छ । उत्तम उक्ति, सुन्दर पद, विशिष्ट कथन, सूक्ष्म सूत्र, मार्मिक देववाणी र सुसंस्कृत मानवहरूका कथनहरूलाई सूक्ति भनिन्छ । उल्लेख्य विशेषता भएका सुभाषितहरू सूक्तिका रूपमा प्रयोग हुन्छन् ।¹³ जस्तो-*क्षुधा सक्तुर्वभुक्षायाम्* (भोक मीठो कि भोजन मीठो, भोकलाई मीठो पीरतीलाई जात, निन्द्रालाई ओच्छ्यान खोजी न बात) ।¹⁴

२. ४. १. १. सूक्तिको अर्थ

सु उपसर्ग पूर्वमा हुने वच् धातुमा क्तिन् प्रत्यय लागेर सूक्ति शब्द जन्मन्छ । यसको अर्थ राम्रो भनाइ हो ।¹⁵ सु उपसर्गले राम्रो, भला, उत्तम र श्रेष्ठ अर्थ दिन्छ । त्यसैले राम्रो, भला, उत्तम वा श्रेष्ठ कथनलाई सूक्ति भनिएको हो । अझै खुलाएर भन्नुपर्दा उत्तम कथन, उत्तम भाषण, शुद्ध वाक्य, राम्रो वा सौहार्दपूर्ण भाषण, चातुर्यपूर्ण कथन, वैदिक ऋचाको विशिष्ट अंश वा स्तुति र यथोचित वाक्यलाई सूक्ति भनिन्छ । युक्तियुक्त वाक्य, सुन्दर पद र सुन्दर वाक्य पनि सूक्तिकै अन्यार्थ हुन् ।

¹¹ उही It is impossible to name the author of any proverb. Some obscure sayings must have first formulated.

¹² उही Each one of them in worlds. but they seem consciousness and crystallized in to phrased.

¹³ New universal Encyclopaedia Vol 8 Page 6735. To attain the rank of proverb a saying must either spring from the marbles or be accepted by a people as true abide.

¹⁴ कहावत रत्नाकर : १७३

¹⁵ देवनायक न्यौपाने, "व्याकरणाचार्य", रामानुज स. म.हाविद्यालय, वाराणसी, सम्भाषणबाट प्राप्त(अन्तर वार्ता) उही, कमलनयनाचार्य समेतको संवाद । रामचन्द्र वर्मा, संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर पृ. १०२६ ।

२. ४. १. २. सूक्तिको विग्रह

“अच्छायां सौहार्दपूर्ण भाषण इति सूक्ति” यो विग्रह हो ।¹⁶ अच्छायांको अर्थ चातुर्यपूर्ण भन्ने हुन्छ । त्यसैले सूक्तिमा चातुर्यता हुन्छ । सौहार्दपूर्ण भाषणबाट थोरैमा पनि धेरै भन्न सकिन्छ । सस्कृतले शुद्ध वाक्यलाई मात्र सूक्ति भनिएको भेटिन्छ, तापनि व्याकरणिक रूपमा शुद्ध नभएका वाक्य पनि सूक्ति हुन्छन् । यस्तो अर्थ गरिनु त्यति उचित हुँदैन । यस्ता भनाइले सूक्तिको बृहत् मर्म र भावलाई संझीर्णतातर्फ धकेल्छ ।

२. ४. २. सूक्तको परिचय

सु उपसर्ग पूर्व हुने वच् परिभाषाणे धातुबाट “स्त्रियां क्तिन्” सूत्रले ‘क्तिन्’ प्रत्यय गरेपछि सूक्ति शब्द निष्पन्न हुन्छ । सूक्तिको परिचय गर्नुभन्दा पहिले सूक्तिभन्दा जेठो सूक्तको निम्नानुसार परिचय गराइन्छ । कुनै पनि सूक्तहरू श्रुतिबाट आएका हुन्छन् । यसमा स्रष्टाको नाम दिन असम्भव हुन्छ । कतिपय व्यक्तिहरू प्राचीन मानवलाई नै सूक्तको जन्मदाता मान्दछन् ।

२. ४.२. १. सूक्तको उत्पत्ति

सुष्ठु अर्थ दिने गरी सूक्त शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यो शब्द वेदमा प्रयोग भएको छ । त्यसैले राम्ररी भनिएको, मीठो तरिकाले व्यक्त गरिएको सुन्दर कथन नै सूक्त हो ।¹⁷ प्रायः वेदोक्त मन्त्रहरू यस्तै हुन्छन् । सूक्तहरू पनि श्रुतिबाटै सूक्तिका निकट जस्ता भएर सूत्रकै रूपमा आएका हुन्छन् । जस्तो “शिवसङ्कल्पमस्तु” जस्ता वेदोक्त मन्त्रहरू सूक्तकै रूपमा आएका हुन्छन् ।

२. ४. २. २. सूक्तको रचना र व्युत्पत्ति

सु उपसर्ग लागेको वच् धातुमा क्त प्रत्यय लागेर सूक्त शब्दको रचना भएको हो । सूक्तहरू वेदमा प्रशस्त छन् । जस्तै, यमयमीको सूक्त, श्री सूक्त, गणपति सूक्त (गाणपत्य सूक्त) शिवसंकल्पमस्तु सूक्त, सूर्य सूक्त, उषा सूक्त जस्ता थुप्रै सूक्त वेदमा पाइन्छन् ।¹⁸ वेदका सूक्त

¹⁶ वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दी कोशः ११०९, यजुर्वेद, अ. ४० र इशोपनिषद्, श्लोक १

¹⁷ पूर्ववत् रामचन्द्र वर्मा, संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर, काशी, चौखम्बा पृ १०२६,

¹⁸ टीकादत्त बराल, व्युत्पत्ति मूलक शब्दकोश, प्र.स. २०६८: पृ ९३६-९३७

स्तुतिविषयक र सारमूलक हुन्छन् । सूक्तमा थोरैमा पनि धेरै भन्न सकिने कला हुन्छ । वैदिक भजनलाई पनि सूक्तै भन्ने गरिएको पाइन्छ ।

२. ५. वेद र अन्य सूक्ति

२. ५. १. वेदका सूक्ति

वैदिक साहित्यले सूक्तिलाई सूक्त, शैली र सूत्रहरूलाई कम भन्दा कम शब्दमा धेरै कुरा भन्ने वचनका रूपमा लिन्छ । वैदिक व्याकरणद्वारा सूक्तको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ श्रुतिको एउटा विशेष प्रकारका रूपमा गरिएको पाइन्छ । वेद, श्रुतिपरम्पराबाट संरक्षण हुँदै आएको ज्ञानराशि हो । ध्वनिशास्त्र वेदपाठको उच्चारण सिकाउने वेदकै एउटा अङ्ग हो । वेदले पनि सूक्तको आधारमा सूक्तको परिचय गराएको छ ।¹⁹ जस्तो, *तेन त्यक्तेन भुञ्जिथा..... । स्वस्थस्य स्वास्थ्य रक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनम्* ।²⁰

२. ५. २. अंग्रेजीमा सूक्ति

अंग्रेजीले सूक्तिलाई पपुलर सेइङ (Popular saying) भन्दछ । प्रोभर्व (Proverb) फ्रेन्च भाषाबाट आएको शब्द हो । फ्रेन्च (French) > प्रोभर्व (Proverb), ल्याटिन (Latine) > प्रोभर्वबियम् (Proverbium) शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।²¹ अंग्रेजीको प्रोभर्वले साभा काममा प्रयोग गरिने छोटो भनाइ हो भन्छ । लोकोक्तिले सत्य र परिचित अनुभवका पक्षलाई उद्घाटन गरेको हुन्छ । शब्दका निश्चित चरित्रका रूपमा यो व्यक्तिका माझ साभा रूपमा परिचित भएको हुन्छ । प्रोभर्वको परिचय यसरी गरिएको पाइन्छ, ²²

२. ५. ३. सूक्तिको आशय

भाव, मतलव, तात्पर्य र कथन आदि सूक्तिका आशय हुन् । कामना, उद्देश्य, नियत गुण र अभिप्राय आदि सूक्तिका अन्तर्निहित आशयहरू हुन् ।

¹⁹ पूर्ववत् ११०९ आयुर्वेद, चरकसूत्रम्, ३०। २६

²⁰ चरक सू. ३०।२६

²¹ Book-the Random House Dictionary of English Language page 1065

²² Book-the Random House Dictionary of English Language Page 1065 ("A short saying in common use that strikingly express some obvious saying truth or familiar experience adage maxim, a person or thing that has become commonly recognized as a type of a specified chaacterstics by Word.")

२. ५. ३. १. विद्वान्हरूका मतमा आशय

सूक्ति परिचयवाचक नामिक शब्द हो । विद्वान्हरूका अनुसार सुन्दर विषय, आकर्षक अभिव्यक्ति, चोटिलो भावले स्रोतामा चस्स स्पर्श गर्ने चुटकिलाहरू भन्ने गर्छन् । उनीहरू यसलाई बहुअर्थ बोकेर आएको वाक्य भन्दछन् । मानव समाजमा सूक्ति यसैबाट प्रचलित छ । प्राचीन रोमन दार्शनिक सेनिकाले “कसैले कुनै पनि वाक्य राम्रो ढंगसँग भनेको छ भने त्यस्तो कथनलाई सूक्ति भन्दछिन् ।”²³ उनले मेरै हुन् भन्ने गर्व गर्न सक्ने गरी कसैबाट भनिएका कथनहरू सूक्ति हुन सक्तछन् भनी बताएकी छन् ।

डा.जानसनले सूक्ति सर्वोच्च अभिनन्दन हो, जुन अरू लेखकहरूलाई समर्पित गर्न सकियोस्, यसर्थ उनका अनुसार सूक्तिको आशय सुन्दर, सार्थक र श्रेष्ठ उक्तिसँग छ । यिनीहरूले जीवनका विषयमा “*अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनो श्रेष्ठ ग्रन्थिभ्यो धारिणो बराः । धारिभ्यो ज्ञानिनो श्रेष्ठ ज्ञानिनो तु व्यवसायिनः (मनुस्मृति) ।*” भन्ने आशयलाई अनुसन्धानविद्वले जीवनमा उतारून् । शाश्वत् जीवन सत्यको उद्घाटन गर्नमा यी पूर्ण रूपले समर्थ हुनु यद्यपि सूक्तिमा जीवनजगत्का उपयोगी र अकाट्य विचार कहिल्यै नबिर्सिने गरी मर्मस्पर्शी रूपमा व्यक्त हुनुपर्छ । सूक्तिहरूले सिङ्गो मानव मनलाई आलोक र उत्प्रेरणा प्रदान गरिराखेका हुन्छन् । यसले विसङ्गत र विकृत समाजलाई सदाचार र सद्धर्मको पालना गर्ने, सुसङ्गठित भई बाँच्ने योग्यता र कला प्रदान गर्छ ।

२. ६. सूक्तिको परिभाषा, स्वरूप

२. ६. १. सूक्तिका भरिभाषा

वैदग्ध्यपूर्ण र वाक् चातुर्यको प्रधानता भएको परिपूर्ण वाक्यात्मक कथन नै सूक्ति हो । समाजभित्र जव कुनै कवि र लेखकले जीवनोपयोगी अनुभूतिलाई लोकमानवको प्रतिनिधि बनेर आफ्ना कथनहरू सूक्तिमा मुखरित गर्दछ, त्यस वेला उसमा काव्यसाधनाको सबभन्दा सबल भूमिका उपस्थित हुन्छ । आफ्ना उक्तिलाई सूक्तिको स्वरूप प्रदान गर्न विश्वकल्याणकारी भाव

²³ महेश नारायण भारती 'सर्वोत्तम सूक्ति' रीडर्स डाइजेष्ट सङ्कलन पृ. १४१

प्रेषित गर्न सक्नुपर्छ । वाक्यात्मक कथनमा उक्तिवैचित्र्य हुनुपर्छ । हिन्दीका कवि रामचन्द्र शुक्लका अनुसार सूक्ति भनेका वैचित्र्यपूर्ण उक्ति हुन् ।²⁴ तिनमा वाक्चातुर्यको प्रधानता हुन्छ । सूक्ति हुन कुनै पनि कवि वा लेखकका सर्वश्रेष्ठ उक्ति अथवा महत्त्वपूर्ण सारगर्भित संक्षिप्त कथन हुनुपर्छ । कवि, लेखकहरूको सुन्दर सुस्पष्ट, सुनियोजित संकल्पनाबाट उत्पादन भएका मानवजीवनले सुव्यवस्थित तथा सुसंस्कृत बनाउदै ल्याएका चमत्कारपूर्ण वाणीहरूलाई सूक्ति भन्न सकिन्छ ।

अरस्तुले तात्त्विक ज्ञानका भग्नावशेषबाट खोजेर फेला पारेका र संरक्षण गरिएका अमूल्य टुक्रा सूक्ति हुन् भनेका छन् ।²⁵ एग्रिकोले समाजभित्र दैनिक जीवनमा प्रयोगमा आउने छोटछोटा कथन सूक्ति हुने बताएका छन् । जनसन जनताबाट हमेशा प्रयोग भइरहने संक्षिप्त उक्ति नै सूक्ति हुन् भन्दछन् । ट्रेन्च अज्ञात व्यक्तिका रचना सूक्ति हुन् भन्छन् । डिजरेलीले सूक्तिहरू विद्वत्ताबाट खारिएका त्यस्ता अंश हुन् जसले आदिम मानवसमाजका अलिखित र नैतिक कानूनका हतियारको काम गर्छन् भनेका छन् ।

फिस्ते व्यवहारिक जीवनमा पथप्रदर्शन गर्ने उक्ति नै सूक्ति र लोकोक्ति हुन् भन्छन् ।²⁶ रसेल के भन्दछन् भने सूक्तिमा धेरै जनाबाट क्रमशः समावेश हुँदै आएका चतुःयाइहरूलाई एक जनाको बुद्धिले युक्तिपूर्वक समाजमा प्रक्षेपण गरेको देखिन्छ । बारकोर्ट सर्वसाधारण जनताद्वारा आफ्नै भाषा र शैलीमा थोरै शब्दमा सर्वमान्य यथार्थलाई प्रकट गरिएका लोकप्रचलित कथन नै सूक्ति र लोकोक्ति हुन् भन्छन् ।²⁷ सर्वेण्टिन जीवनका दीर्घकालीन अनुभव संगालेर व्यक्त भएको सानो वाक्य नै सूक्ति भन्छन् ।

गंगाप्रसाद प्रधानका अनुसार सूक्तिहरू र खुकरी, अग्नि, राजा (राजनीति), तरुणी, मूर्ख, साहू, पानी एउटै हुन् भन्दछन् । यिनीहरूले धर्मी, पापी, ऊँचा, नीचा, जातभात कसैको पनि पक्ष लिँदैनन् । यी तादिका मान्छेले छानी, घोटी, जाँची ठहराउँ चल्ती गराएका कुरासुरा काट्ने स-साना चरणहरू हुन् । सूक्तिले भनेका कुरामा अर्थी (अर्ती) लिनू र पक्ष नलिनू” । नेपाली समाजमा

²⁴ आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, जायसीग्रन्थावली भूमिका पृ. १६१

²⁵ भ्रमक प्रसाद शर्मा, नेपाली अंग्रेजी उखान कोश - कोशी संखुवासभा : इन्दिरा शर्मा चैनपुर फलान्टे, प्र.स. २०५७ पृ. भूमिका

²⁶ भ्रमक. पृ. उही

²⁷ भ्रमक. पृ. उही

“आगो र पानी तरुणी र मूर्ख राजा र साहू नमान्नु हर्क” भन्ने लोकोक्ति धेरै पहिलेदेखि नै प्रचलित छ ।

यसर्थ सूक्ति सानो भए पनि सिरुपाते खुकुरी जस्तो छुरा हुन्छ । रौचिरा दर्शनलाई सम्झाउँछ । ज्ञान एकै वाक्यमा पूर्ण रूपमा आएको हुन्छ । प्रशासक र तरुणीहरू कहिल्यै आफ्ना हुँदैनन् । यिनीहरूको व्यवहार पराइसरह हुन्छ । मूर्ख र साहूको विश्वास गर्नुहुन्न । विश्वास गर्दा पनि धोकै हुन्छ । पानी र आगो शरीरलाई नभई नहुने हुन् तापनि यी ठीक ठाउँमा प्रयोग हुँदा मात्र सहयोगी हुन्छन् । यी अतिकति विचलित भए कि आफ्नै शरीरलाई क्षति पुऱ्याउँछन् । सूक्तिले पाप र धर्म, ऊचो, निचो र जातभात कुनैको पनि पक्ष लिदैन । यसले व्यक्ति तथा समाजलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष, निर्भीक र विवेकी बन्ने प्रेरणा दिन्छ । के श्लील के अश्लील कुनै कुराको पनि त्यति ख्याल गर्दैन तापनि सूक्तिले दानवलाई मानव बनाउने, राक्षसबाट देवता बनाउने, नपुंसकलाई पुरुषत्व प्रदान गर्ने, बाँधी नारीलाई पुत्रवती सिद्ध गर्ने शक्ति दिन्छ । पुर्खाले वर्षौवर्षौ लगाएर साँचेर ल्याएका अनमोल सन्देशहरू पैतृक सम्पत्तिकै रूपमा सूक्तिहरूमा पुस्तान्तरण हुँदै आएका हुन्छन् । भाषा व्याकरण र साहित्यको विकास सूक्तिविना अधुरो नै रहन्छ । सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म र गुह्यमा अति गुह्य ज्ञान सूक्तिमा पाइन्छ । यो मानव जीवनको आरोह र अवरोहको सहयोगी बन्न सक्छ । बाटो बिराएकालाई सही मार्ग देखाउने तत्त्व यसमा अन्तर्निहित हुन्छ । व्यावहारिक जीवन सञ्चालनका लागि आवश्यक अनेकौँ बुद्धि र ज्ञान सूक्तिबाट पाउन सकिन्छ ।

२. ७. सूक्तिको लक्षण, पक्ष र प्रकृति

२. ७. १. सूक्तिको लक्षण

सूक्तिका मोटामोटी सातवटा लक्षण छन् तर यसको क्षेत्र व्यापक र विश्वजनीन छ । सागरमा गागर लिएर पानी उघाउँदा गाग्राभरिको मात्र पानी आए भैं यसको लक्षण पनि सागरबाट गाग्रीमा पानी आए जस्तै मात्रै हो । हिन्दी लेखिका श्रीमती वेणु गोपालले

“रामचन्द्रमानसका सूक्तिहरू र लोकशिक्षासूत्र” भन्ने पुस्तकका आधारमा सूक्तिका लक्षण सात वटा हुन्छन् ।²⁸ यसको वर्गीकरण यही हो । ती निम्नलिखित छन् :-

१) सूत्रात्मकता (२) निष्कर्षात्मकता (३) सारगर्भिता (४) विदग्धता (५) भावुकता (६) मार्मिकता (७) चमत्कारिता ।

२. ७. १. १. सूत्रात्मकता

साहित्यका विधाहरू सूत्रात्मक शैलीमा प्रारम्भिक कालदेखि नै लेख्ने गरिएका थिए । विद्वान्हरूले सूत्रात्मकताको परिभाषा यसरी दिएका छन् -

“अल्पाक्षर असंदिग्धं सारवत् विश्वतो मुखम् ।

अस्तोभं अनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः” ।

सूत्रका रूपमा प्रयोग भएका एकएकवटा सूक्तिले असीमित अर्थ राख्छन् । सूत्रात्मकताको आभाले कथनलाई तेजस्वी बनाउँछ । यिनको तेज क्षीण नहुने हुन्छ । यसको परिभाषा र परिचय गराउने क्रममा गोस्वामी तुलसीदासले ‘कर्म’ ले विश्वजनीताको बोध गराउँछ भनेका छन् । सूक्ति र सूक्तबाट सूत्रात्मक रूपमा निम्नआधारमा विश्वबोधको परिचय हुन्छ ।²⁹ जस्तो निन्दिवारो निन्द्यासो भवन्तु (ऋग्वेद) निन्दक मान्छे मात्र निन्दित होस् (ऋक्. ५-२-६) कर्मप्रधाना विश्वकरिराखा जो जस करइ सो तस फल चाखा ।

सूक्तिमा व्यक्त भएको सूत्रात्मकताको आशय नै अल्पभन्दा अल्प शब्दमा व्यापक अर्थको अभिव्यक्ति गरिनु हो । समाजमा “निन्दक मान्छे मात्र निन्दित होस्” (ऋग्वेद ५-२-६)-मा कम शब्द छन् तर बृहत् र व्यापक अर्थ छ ।

२. ७. १. २. निष्कर्षात्मकता

सूक्तिले कुनै पनि विषयवस्तुसँग सम्बन्धित भएका अनुभवजन्य सत्य तथ्यका सारतत्त्वको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्छ । जस्तो “माननीया खलु कृषिवलाः” -मा निष्कर्षात्मकता छ ।

किसानहरू आदरणीय हुन्छन् (सूक्ति रत्नाकर, गान्धी सूत्राणि) मा किसानलाई आदरपूर्वक हेर्नुपर्छ भन्ने निर्णय र निष्कर्षको सार सूक्तिले दिएको छ ।³⁰

²⁸ गोश्वामी तुलसी दास“ रामचरित्रमानस” अयोध्या काण्ड २१८ टीकाकार हनुमान प्रसाद पोददार

²⁹ गोश्वामी तुलसी दास“ रामचरित्रमानस” अयोध्या काण्ड २१८ टीकाकार हनुमान प्रसाद पोददार

³⁰ रामजी उपाध्याय“ सूक्ति रत्नाकर” चौखम्बा वाराणसी ,श्लोक१९५

२. ७. १. ३. सारगर्भिता

सूक्तिमा वर्णित तथ्यसंग भाव र विचारका सारतत्त्वको अंश ग्रहण गरिएको हुन्छ । जस्तो,
“ लक्ष्मीर्विनय भूषणा” विनय लक्ष्मीको भूषण हो ।

रामचरित मानसले

संस्कृत मूल सूत्रप्रद नामा

सकल शोकदायक अभियाना³¹

लक्ष्मीको सारगर्भिता भनेकै धन र विनयता हो । नम्रताले मानिस धनवान्, अर्थवान्, सम्पूज्य र लक्ष्मीपति हुन्छ । यो कथनमा सारगर्भिता छ तसर्थ: यो उत्तम सूक्ति हो । जस्तो पात्रत्वात् धन माप्नोतिले चुहुनेमा केही अडिदै न भन्छ = सुपात्रले मात्र धन कमाउँछ । कुपात्रका हातमा धन अड्नै सक्तैन आदि ।

२. ७. १. ४. विदग्धता (चलाख, सदरिया)

‘सु’ तत्त्व सूक्तिको प्रमुख गुण हो । यही सुतत्त्वले सूक्तिको गौरव प्रदान गर्दछ । कुनै तथ्यको सौष्ठवपूर्ण ढंगबाट वाक्प्रकाशनको प्रयोग गर्दा विदग्धता विषयको गम्भीरता विचारणीय हुन्छ । अर्थमा गुणत्व र गुट्यपन हुनुपर्छ । शब्दशक्तिको प्रयोगबाट यसको लक्षण हेर्न सकिन्छ । विदग्धतालाई स्पष्ट गर्ने सूक्ति यस प्रकारको छ ।³²

नमस्तुदेवाय यथेष्ट कर्त्रे (क्षेमेन्द्र)³³ = दैवको लागि नमस्कार छ । यस कथनमा चलाख मानिस अरूको प्रसन्नार्थ नमस्कार गर्छ । प्रायः सदरिया र आफूलाई सभ्य भनाउँदा चलाखहरूले यस्तै काम गर्छन् भन्ने आशय बोकेर आएको सूक्ति हो ।

दैवको लागि नमस्कार छ, भन्ने कथनमा चलाखपनको गन्ध भेटिन्छ । सहारा नपाएको भक्त दैवलाई नमस्कार गर्छ र आफ्नो अभीष्ट पुरा गर्न चाहन्छ । यो नै चलाखी हो । मानवीय स्वभाव अरूको प्रसन्नार्थ यस्तो गर्नेहरू धेरै जन पाइन्छन् ।³⁴ जस्तो,

मुखिया मुख सो चाहिये, खान पान को एक

³¹ गोश्वामी तुलसी दास “ रामचरित्रमानस ” अयोध्या काण्ड २१८ टीकाकार हनुमान प्रसाद पोददार

³² कूलचन्द्र गौतम, संस्कृत नेपाली शब्दकोश २०५४:३१३

³³ उही : ६

³⁴ सूक्ति रत्नाकर: १५५

पाले पोषे सकल अङ्ग तुलसी सहित विवेक³⁵ (रामचन्द्र मानस बालकाण्ड २-४)

२. ७. १. ५. भावुकता

भावुकताले अप्ठ्यारो कुरालाई पनि बोधगम्य बनाएर सरल पारिदिएको हुन्छ । सूक्तिले मानवका मनमा कहिल्यै नमेटिने प्रभाव पारिदिएको हुन्छ । हिन्दीका लेखक आचार्य रामचन्द्र शुक्लले पनि 'जायसीका' सूक्तिको भावुकताका आधारमा विवेचना गरेका छन् । भावुकताका विषयमा उनी लेख्छन्, सूक्तिहरू सामान्य कथनभन्दा भिन्न नभएर विद्वान्का कथनमात्र हुन् । यिनमा भावुकतामूलक तथ्यको प्रकाशन हुन्छ र अधिकतम चमत्कार र भावुकता पनि हुन्छ । भावुकताको लक्षण यस प्रकारको छ ।³⁶

न काम वृत्तिर्वचनीयमीक्षते

प्यार अन्धो हुन्छ । प्यारले आँखा देख्नेन ।

कामदेवको व्यापारलाई कुराले भन्न सकिदैन

जायसीका अनुसार:

“अमिय वहन औ माया को न मुएउ रस मीचि”

२. ७. १. ६. मार्मिकता

सूक्तिमा मार्मिक भाव हुन्छन् । तिनका अन्तर्निहित भावले हृदयमा स्पष्ट प्रभाव पारेको हुन्छ । मनुष्यको अन्तर्मन छुने र स्पर्श गर्ने कथन मार्मिकता हो । कथनमा रहेको विशेषता र गुणको कारणले सूक्तिका आशयमा मार्मिकता झल्किएको हुन्छ । श्रीमती रम्भा वेणुगोपालले सूक्तिको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण लक्षण मार्मिकता हो भनेकी छिन् ।³⁷ उनी “तथ्यको प्रकाशन सूक्तिको मुख्य लक्षण स्वीकार्दिनन् । भावप्रेरित चमत्कार नै सूक्तिको महत्त्वपूर्ण मार्मिकता हो । अर्को शब्दमा विदग्धता र मार्मिकतालाई एकै साथ पनि लिन र भन्न सकिन्छ । मार्मिकतालाई वैकल्पिक भावमा स्पष्ट गर्ने सूक्ति यस प्रकारको छ :-

१. 'कूलमाष भोजी लवङ्गोदगारी ।'

³⁵ उही ७

³⁶ उही : ७

³⁷ पूर्ववत्, सूक्ति रत्नाकर: १५५

२. गहत खाएर ल्वाङको डकार (गुन्द्रकको भोलमा जात गुमाउनु जस्तो) ।

३. आलु खाएर पेडाको धाक।³⁸

४. रहत न आरत के चित चेतू।³⁹

२. ७. १. ७. चमत्कारिता

सूक्तिमा तथ्यको प्रभावोत्पादन गरी व्यक्त गर्नका लागि विषयहरूमा शब्द, अर्थ, भाव र चमत्कार आवश्यक हुन्छन् । यी चारैमा भावबाट प्रेरित भएर चमत्कार सिर्जना भयो भने भनै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । चमत्कारिताका लक्षणले युक्त निम्नलिखित सूक्ति हेर्न लायक छन् :-

१. रञ्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति

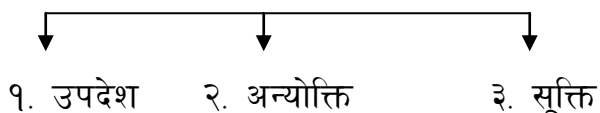
२. डोरी छिन्दा कसले घडालाई समात्न सक्तछ ? (प्रश्नमूलक चमत्कार)

३. भीरवाट लड्ने गोरु (गाई) लाई राम भन्न सकिन्छ, काँधथाप्न सकिन्न⁴⁰ (पुष्कर: ११०)

४. परहित वस जिन्ह के मन माही । तिन कहूँ दुर्लभ के छु नाही⁴¹

चमत्कारिता तीन किसिमको हुन्छ । यसका कारणले सूक्तिमा सम्प्रेषणीयताको गुण उत्पन्न हुन्छ । यसभित्र सम्प्रेषणीयता र गुणका आधारमा तीनवटा विधि र पद्धति छन् । जस्तो,

चमत्कारिता

२. ७. १. ७. १. उपदेश

प्रथम काव्य तथा शैलीको दृष्टिबाट सूक्तिको उपदेश उत्तम मानिदैन ।

२. ७. १. ७. २. अन्योक्ति

अन्योक्ति पद्धतिमा मार्मिकताको गुण अधिक मात्रामा हुन्छ । त्यसकारण काव्यमा यो पनि प्रभावकारी हुँदैन ।

³⁸ पुष्करशम्शेर नेपाली उखान टुक्का कोश साभा सं. २०६६ पृ. १४

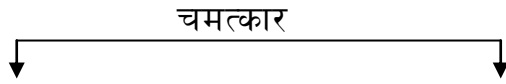
³⁹ रामचन्द्र मानस अयोध्याकाण्ड २६८-२

⁴⁰ पुष्करशम्शेर नेपाली उखान टुक्का कोश सं. साभा २०६६: पृ. ११०

⁴¹ रामचन्द्र मानस अयोध्या काण्ड २६८-२

२. ७. १. ७. ३. सूक्ति

तेस्रो सूक्ति हो । सूक्तिमै चमत्कारिता र सम्प्रेषणीयताको गुण अधिक हुन्छ । यो पद्धति काव्यको सर्वोत्कृष्ट पद्धति मानिएको छ । सूक्तिमा सामान्यीकरण, लोकव्यापीकरण र विश्वलोकानुभूतिको योग्यता अधिक हुन्छ । यस कारण लक्ष्य प्राप्तिको लागि यो स्तुत्य र सफल साधन मानिएको छ । आचार्य रामचन्द्र शुक्लले सूक्तिका दुई प्रमुख लक्षणको उल्लेख जायसी ग्रन्थावलीको भूमिकामा पनि गरेका छन् । सूक्तिका चमत्कार निम्न लिखित छन् :-

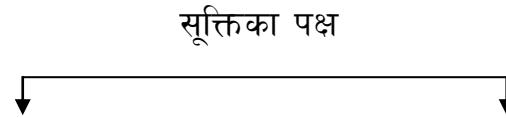

१. तथ्यको प्रकाशन   २. भावप्रेरित चमत्कार

यी दुवैको चर्चा पृ १६मा नै गरिसकिएको छ ।

२. ७. १. ७. ३. १. सूक्तिका पक्ष

‘सु’ तत्त्वको समावेशले सूक्तिले काव्योक्तिको रूप लिन्छ । सूक्तिका निम्नलिखित दुबै पक्षले ‘सू’ तत्त्वलाई व्यक्त गरेका हुन्छन् ।

- क. प्रस्तुत पक्ष   ख. अप्रस्तुत पक्ष

क. प्रस्तुत पक्ष

सूक्तिको प्रस्तुत पक्षले विशेष तथ्यको प्रकाशन गर्ने काम गर्दछ ।

ख. अप्रस्तुत पक्ष

अप्रस्तुत पक्षमा दृष्टान्तद्वारा भाव व्यक्त गर्ने गरिएको हुन्छ ।

२. ७. २. सूक्तिका तत्त्व

सूक्तिका वाक्यात्मक अवयव र अङ्गलाई तत्त्व भनिन्छ । यिनले सूक्तिलाई सौष्ठव प्रदान गर्छन् । यसका छवटा तत्त्वहरू निम्नलिखित छन् :-

सूक्तिका छवटा तत्त्व

१. छन्द २. अनुप्रास ३. सुष्ठु पदावली ४. अनुकरणात्मकता ५. प्रसाद गुण ६. प्रसन्न ऋजुशैली

सूक्तिका यी छ वटै सुतत्त्वहरू गुण, धर्म, देश, काल र वातावरणबाट प्रभावित भइ नै रहन्छन् । जस्तो, नेपाली साहित्यको मध्यकालमा शृङ्गारिक भावधारामा आधारित काव्यमा मात्रिक छन्दको प्रधानता पाइन्छ । त्यस समयका अधिकांश कविहरू शृङ्गारिक भावधारामा चार पाउका कविता र दुई पाउ शैली भएका सूक्तिहरू लेखे गर्थे । त्यसरी लेखे कविहरू श्रेष्ठ ठानिन्थे ।

२. ७. २. १. सूक्ति र छन्द

‘छन्दयति, आल्हादयति छन्द्यते इति’ छन्द भनेर छन्दको व्युत्पत्ति गरिन्छ ।

छन्द पढ्दा आनन्द आउँछ । सूक्तिहरू प्रायः छन्दमा हुन्छन् । यी आनन्दका संवाहक पनि हुन् । छदि संवरणे (चुरादि) धातुमा नुम् जोडिएर (छन्द+घञ् (अ) हुँदा) छन्द शब्द बन्छ । यसको आशय प्रसन्न हुनु हो । अथवा चदि आह्लादने (भ्वादी) धातुमा नुम्+असुन्+अस् प्रत्यय भएर च को छ आदेशबाट छन्द शब्द निर्माण हुन्छ । अमरकोशले गायत्रीलाई प्रमुख छन्द भन्दछ । छन्दमा शब्द, गति, यति, लय र स्वर मिलेका हुन्छन् । सूक्ति पनि यस्तै हुन्छन् ।

छन्दः “पद्ये च वेदे च स्वैराचारा मिलाषयोः इति मेदिनी” भन्ने कथनबाट पनि छन्दको परिचय खुल्छ ।

यसर्थ छन्दको अर्थ अभिप्राय, आशय, इरादा, इच्छा, कामना, छन्द, अभिलाषा, छन्द शास्त्र, लय र यतिसँग सम्बन्धित छ । सूक्तिभित्रका वर्ण, वृत्त र वेदका छ अङ्गमध्ये एक स्वच्छन्द कथन पनि छन्द नै हुन् । काव्यिक शक्तिको बन्धनलाई छन्द भनिन्छ । सूक्तिमा तुकबन्दी रहन्छ । तुकबन्दी छन्दमा हुन्छन् । यी मिलेका नमिलेका सबै किसिमका हुन्छन् । सूक्तिका धेरै सुतत्त्वमध्ये छन्द पनि एक हो । जस्तो,

१. प्रत्यक्षदर्शी लोकानां, सर्वदर्शी भवेन्नरः ।⁴²

SII ISS SSI IIS ISII

⁴² कृष्णदेव उपाध्याय, लोकसाहित्यकी भूमिका स .स इलाहाबाद साहित्य भवन प्रा.लि. रानीमण्डी बच्चाजीकी कोठी २०१३ पृ. १०

२. जुन व्यक्तिले लोकलाई स्वतः आफ्नै आँखाले देख्छ ऊ नै बराबर रूपले त्यसलाई भन्न र जप्न सक्छ ।

३. “ वयल्लेका वाह्र आँखा छयल्लेका छ आँखा

चतुर्मुखीका चार आँखा भुँदूका दुई आँखा तिनै पनि अर्काका आँखा”⁴³

२. ७. २. २. अनुप्रास

‘प्रकर्षेण वर्णनामसनमस्यते इति

जहाँ वर्णहरुको राम्ररी विन्यास गरिन्छ त्यहाँ अनुप्रास हुन्छ ।

असु क्षेपणे (दिवा) धातु वा अस् गतिदीप्त्यादानेषु (भ्वा.) धातुमा अनु+प्र+अस्+घञ् (अ) वृद्धि भएर अनुप्रास शब्द बन्दछ ।⁴⁴

वर्ण र अक्षरको पुनरावृत्ति अनुप्रासमा हुन्छ । सूक्तिमा प्रयोग भएका वर्णको समता अनुप्रास हो । वर्णकै समता भएपछि त्यसमा एक शब्दालङ्कारको निर्माण भएको हुन्छ । यसमा समान वर्णको विन्यास हुन्छ । तुल्य वर्ण विन्यास भएका सूक्तिलाई वर्णविन्यासयुक्त सूक्ति भनिन्छ ।⁴⁵ अनुप्रासका विभिन्न भेदहरु छन् । वृत्यानुप्रास, छेकानुप्रास, लाटानुप्रास र अन्त्यानुप्रास त्यस्ता भेद हुन् । यी सबैमा अनुप्रास पाइन्छ ।

१. लहै लहैका भरमा लोखर्के लखेट्न दगुर्ने (वृत्यानुप्रास) ।

२. माघको भैसी भदौको गाई चैतको घोडा खसम खाई (अन्त्यानुप्रास) ।

३. पकाएपछि पचाउन सजिलो, फकाए पछि नचाउन सजिलो (छेकानुप्रास) ।

सुखश्च मे शयनञ्च मे⁴⁶

मलाई सुख पनि होस् शयन पनि होस् ।

२. ७. २. ३. सुष्ठुपदावली

सु सुष्ठु तिष्ठति .(राम्ररी रहन्छ)

⁴³ लोकनाथ तिमल्सेना वडका दियाले खोटाङ्ग (कृषक) प्राथमिक स्रोतबाट ।

⁴⁴ पूर्ववत्, वराल ३५

⁴⁵ भ्रमक प्रसाद शर्मा, नेपाली अंग्रेजी उखान कोश, कोशी, संखुवासभा फलाटे, इन्दिराशर्मा, चैनपुर २०५७, पृ. VII

⁴⁶ यजुर्वेद, वृ शब्दकोश पृ. १३६७

सु पूर्वक स्था गतिनिवृत्तौ (भ्वा) धातु, सु+स्था+कु(उ), बाट आलोप, षत्व, ष्टुत्व भएर सुष्ठु बन्दछ ।⁴⁷ सुष्ठु प्रशंसने अमरकोशले भन्छ । सुष्ठुले सूक्तिको भावलाई अतिशय बनाउँछ । वाणीलाई तिखरो र ज्यादै राम्रो पार्ने काम गर्दछ । स्रोताले सुष्ठुमय भाषा सुन्न पाउँदा वाणीको प्रशंसा गर्दछन् । सुष्ठु तत्त्व प्रयोग भएका कथा, कहानी, उपन्यास र निबन्धले पाठकलाई मनोरन्जन दिन्छन् । यस्तो काव्यसाहित्यमा प्रयोग गरिँदा अति नै राम्रो र प्रशंसा गर्न लायक हुन्छ ।⁴⁸ जस्तो,

१. नून खाएको कुखुरा जस्तो ।⁴⁹
२. पशुपति दर्शन सिद्धाको व्यापार ।⁵⁰
३. नपठेत् यामिनी भाषां न गच्छेत् जैन मन्दिरम् ।⁵¹
४. मूलको पानी कुलकी छोरी (रूपमति) ।

यी उक्तिमा सुष्ठु पदावली छन् ।

२. ७. २. ४. अनुकरणात्मकता

अनुकर शब्दबाट अनुकरण शब्द आएको हो । सूक्तिमा समाजको अनुकरण हुन्छ । अनुक्रियते इति ⁵² (नक्कल गरिन्छ) अनुपूर्वक डुकृञ् करणे (तना) धातुबाट (अनु+ कृ+ ल्युट) भएर अनुकरण शब्द हुन्छ ।

सूक्तिले समाजको नक्कल गर्छ । यसले संस्कृतिको प्रतिलिपि उतार्दछ । देशविदेशका संस्कारको देखासेखी गर्दछ । आफ्नो “कान न छाामीकन कागको पछि दौडने”-प्रति व्यङ्ग्य गर्छ । जस्तो छ त्यस्तै पारेर अनुसरण गर्ने काम पनि यस्तै सूक्तिबाटै हुन्छ । जस्तो,

१. न सुवर्णे ध्वनिस्तादृक् न कांस्ये च प्रजायते ।
२. काँसोमा जस्तो आवाजको अनुकरण हुन्छ त्यस्तो सुनलाई बजाउँदामा उही खालको अनुकरणात्मक आवाज आउँदैन ।

⁴⁷ संस्कृत शब्दकोश पृ. ३७७

⁴⁸ बराल पूर्ववत् ९३५

⁴⁹ रूपमति : ७

⁵⁰ रूपमति : ९

⁵¹ रुद्रराज पाण्डे, रूपमती सं.साभ्ना प्रकाशन २०६८ : पृ. १३

⁵² टिका बराल पूर्ववत्:३१

३. नवा वाणी मुखेमुखे ।

४. हरेक मानिसका वाणीहरू अनुरकण गर्दा पनि फरक फरक परेका हुन्छन् । जस्तो Doctor को उच्चारण नेपाली बोलीमा डक्टर, डाक्टर र दागदर हुन्छ । नेडलिस भनिन्छ । नेडलिस भनेको नेपाली उच्चारण गर्ने अंग्रेजी हो । किनभने नेपालीले With को विथ उच्चारण गर्छ । भारतीयहरू विथ उच्चारण गर्छन्, Vote को वोट उच्चारण गर्दछन् ।

२. ७. २. ५. सूक्ति र प्रसादगुण

सूक्तिका प्रसाद गुणले वक्ता र स्रोतामा प्रसन्नता ल्याउँछ ।⁵³ यो काव्यमा प्रयोग हुँदा काव्यात्मक अभिरति प्राप्त हुन्छ । काव्यद्वारा पाठकलाई आनन्द प्रदान गर्न प्रसाद गुणको प्रयोग गरिन्छ । काव्यको बीचमा सूक्तिको प्रयोग सरलता साथ भयो भने काव्यमा निर्मलता आउँछ । काव्य साहित्य पढ्दा पाठकमा प्रसन्नता आउँछ । प्रसादगुण भएका सूक्तिको उचित स्थानमा प्रयोग हुँदा मानिसका दुर्गुणहरू हटेर जान्छन् । समाजले स्वच्छता प्राप्त गर्छ । काव्यको भाषा पयपात्र (दूधले भरिएको पात्र) समान हुन्छ । गुणयुक्त काव्य पढ्दा मुर्दाशान्ति होइन चेतनायुक्त शान्ति प्राप्त हुन्छ । रचनामा दया, कृपा र अनुग्रहको अभिव्यक्ति र सुकुमारता आउँछ । ओज र माधुर्यले काव्यसाहित्य निर्मल हुन्छ । यसरी स्वच्छता प्राप्त भएका काव्यमा प्रसाद गुण हुन्छ । सूक्तिको सहयोगले काव्य प्रसादगुणको नजिक पुग्दछ ।⁵⁴

२. ७. २. ६. प्रसन्न ऋजु शैली र सूक्ति

यो शैली भएका सूक्तिले मानिसको मन प्रसन्न पार्दछ । यसको शैली र अभिव्यक्ति प्रसादगुणभन्दा हल्का भिन्न देखिन्छ तर पनि यी दुवै समकक्षी नै हुन्छन् । संस्कृतका सूक्तिहरू आफैमा माझिका र परिष्कृत पारिएर प्रयोग गरिएका हुन्छन् । सूक्तिले नीति, अर्ती उपदेश, मनोवाद, तार्किकता, विङ्गति र विकृतिलाई बक्र ढङ्गबाट नभनेर इमान्दार तरिकाले उपयुक्त स्थान र वातावरणमा व्यक्त गर्छ । यी गतिशील अवस्थामा रहन्छन् र मौका पारेर प्रयोग गरिएका हुन्छन् । अंग्रेजीले पनि प्रोभर्व आर स्टेट, अपराइट अनेस्ट, स्विटेवल मोभिङ्ग एट लिट्रेचर (Proverb are straight, upright honest, suitable moving at literature.) भनेर प्रसन्न ऋजु शैलीको समकक्षी पारेर प्रयोग गरेको छ ।

⁵³ पूर्ववत् पृ. ५०४

⁵⁴ शिवप्रसाद भारद्वाज शास्त्री, अशोक संस्कृत, हिन्दी अंग्रेजी शब्दकोश सं.दिल्ली २००७ : ५८१ अशोक प्रकाशन २००७ पृ. ५८१

सूक्तिको यो 'सुतत्त्व' साहित्यका गुण, धर्म, देशकाल परिस्थिति वातावरणबाट प्रभावित भएको हुन्छ । जस्तो नेपाली साहित्यको प्राथमिक र माध्यमिक कालमा मात्रिक छन्दको बढी प्रधानता छ र अधिकांश संस्कृत पढेका कविहरुले संस्कृतमा कविता लेख्ने र प्रसन्न ऋजु शैलीलाई प्राथमिकता दिने काम नै श्रेष्ठ ठानेका छन् ।

२. ८. सूक्तिको ऐतिहासिक महत्त्व

सूक्तिको इतिहास वेदबाटै शुरु हुन्छ । वैदिक साहित्यमा सूक्तिका प्रचुर उदाहरणहरू पाइन्छन् । सूक्तिको अध्ययनबाट नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहास खुल्दछ र भाषा समृद्ध हुँदै जान्छ । नेपाली भाषा र भाषिकाको शब्दकोशीय भण्डारमा श्रीवृद्धि हुन्छ । भाषा र साहित्य मौलाउँदै जान्छ । काव्यको ऐतिहासिक भण्डार परिपूर्ण हुन्छ ।⁵⁵

सूक्तिको अध्ययनबाट प्राचीन युगको सामाज र इतिहासको वस्तुस्थिति खुलाउन सहयोग पुग्छ । जस्तो, "दुर्गा त्रिकुटं परिखा समुद्रो रक्षांसि योधा धनदश्च बन्धुः । सञ्जीविनी यस्य मुखाग्र विद्या "स रावणःकालवशाद्विनष्टः यस श्लोकको अन्तिमपाद "स रावणः कालवशाद् विनष्टः"-ले त्रेता युगको झलक दिन्छ । अर्थात् त्रेता युगका शक्तिशाली त्रिलोकविजयी राजा रावण पनि कालका वशमा परेर विनष्ट भए भने अरू सामान्य मानिसको त कुरै छोडौं भन्ने ऐतिहासिक घटनालाई कालक्रमिक रूपमा यसले प्रस्तुत गरेको छ ।⁵⁶ लङ्काको इतिहासका घटनाक्रमलाई विलुप्त हुनबाट सूक्तिले जोगाएर राखेको छ । सूक्तिले इतिहासलाई खोतल्दछ । यसले त्रेता युगीन चिकित्सा, राजनीति, भूगोल, अर्थ व्यवस्था, शिक्षा स्वास्थ्य र रामरावणसँग सम्बन्ध भएका ऐतिहासिक घटनाको एक झलक दिन्छ । शैलीका आधारमा सूक्तिको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ :-

योधा, समुद्र आदि नाम शब्द हुन् । लङ्काको दुर्ग राक्षसी सेनाले मात्र होइन चारैतिरबाट विशाल समुद्रले घेरिएको कारण रक्षित छ । यो उक्तिले प्राकृतिक भूगोलको स्पष्ट चित्र उतारेको छ ।

⁵⁵ कृष्णप्रसाद प्रराजुली, नेपाली उखान रगाउँखाने कथा, नेपाल, काठमाण्डौं सातौं सं. रत्न पुस्तक भण्डार, २०६७ पृ.१३४

⁵⁶ कृष्णदेव उपाध्याय, लोकसाहित्यको भूमिका, इलाहवाद रानी मण्डी ई २०१३ पृ.:२५ (साहित्य भवन प्रा.लि.५६)

धनदशच बन्धुले आर्थिक पक्षको चित्रण गरेको छ । धनवान् यक्ष कुवेर इडविडाका पुत्र हुन् र विश्रवा र केशिनीका पुत्र रावण दाजुभाइ हुन् तर दाजुभाइले त के गरून् दुर्योग आएपछि पिता, माता, दाता, पुत्र, पुत्री, भृत्य पति, स्वामी, पत्नी विद्या र पेसा व्यवसाय र वृत्ति यी सबै मृत्युका अगाडि निरर्थक छन् । जीवमा मृत्यु छ । जीवको आवागमन भइरहन्छ । धन र चिकित्सा विद्याले मृत्युबाट सधैभरि कसैलाई पनि रक्षा गर्न सक्तैन भन्ने भाव बोकेर आएको यो सूक्ति हो ।⁵⁷

रावण चिकित्सक हुन् । आयुर्वेद जानेका र सञ्जीवनीको ज्ञान प्राप्त गरेका र समस्त विद्या कण्ठाग्र भएका रावण केही गरे पनि आफू बच्न सकेनन् । यस सूक्तिबाट कालका अगाडि कसैको केही लाग्दैन, सुरक्षित पनि हुन सकिँदैन भन्ने आशय प्रस्ट छ । यसैलाई नेपालीमा बाह्र छोरा तेह्र नाति बुढाको धोक्रो काँधै माथि भनियो ।

२. ९. श्लोक र सूक्ति

श्लोकका जम्मै पाउ सूक्ति हुँदैनन् । जस्तो १ अयं निजःपरोवेति गणनां लघु चेतसाम् । उदारचरितानान्तु “वसुधैव कुटुम्बकम् । २ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिद्धयति कोऽत्र दोषः?। सङ्क्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः। परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् । निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु । न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः । गच्छतो हस्तिनः पृष्ठे बुक्कन्ते कुक्कुराः सदा ।⁵⁸ पुनर्वित्तं पुनर्मित्रं पुनर्भार्या पुनर्मही । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं पुनःपुनः ।⁵⁹ ६ खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ⁶⁰ किं कुरुते स्वरत्नैर्विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति । श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं परोपकाराय सतां विभूतयः ⁶¹ स. रावणः कालवशात् विनष्ट ।” यी श्लोकका नम्बर २ को

⁵⁷ शङ्कराचार्य, भवान्यष्टकम्, स्तोत्ररत्नावली, वि.स. २०५० पृ. ६५

⁵⁸ कहावत रत्नाकर ई २००९ पृ. २९८

⁵⁹ समयोचित पद्यमालिका ई १९३७:३

⁶⁰ समयोचित पद्यमालिका ई. १९३७ : ४०

⁶¹ उहाँ ४९

प्रारम्भमा सूक्ति छ अरूको अन्तिम पाउहरूमा सूक्ति परेका छन् । धर्म, उपदेश, कल्याण, वाणिज्य, राजनीति, भूगोल, आर्थिक पक्ष र चिकित्साशास्त्र बोकेको यस्ता श्लोकहरूले दशै इन्द्रिय खुल्ला छोडेको रावण ता कालका वशमा परेर नष्ट भयो भने अरू कुनै पनि मानिस कालका अगाडि टिकिरहन सक्तैन । यसै गरी अन्य सूक्तिहरूको विश्लेषण गरी तिनमा अन्तर्निहित तत्त्वहरूलाई खुलाएर देखाउन सकिन्छ ।

२. १०. सूक्ति र रस

सूक्तिले भरिएका काव्यमा काव्यिक रस हुन्छ ।⁶² काव्यमा रस टप्काउन साहित्यकारले सूक्तिको प्रयोग गर्नु पर्छ । कविले बडो सावधानीसँग काव्यमा यिनीहरूको प्रयोग गर्नुपर्दछ । फाल्नु शब्द भर्नाले भाषा साहित्यमा सरलता, सरसता, र भावको गाम्भीर्य उम्रन सक्तैन । सूक्तिले काव्यलाई जीवन्तता प्रदान गर्छ । सूक्तिविनाको काव्य नीरस हुन्छ । इन्द्ररस आदिका काव्यहरू छोटो छोटो र रसिला छन् । काव्य हुन नव रसको उचित प्रयोग हुनुपर्छ भन्ने काव्यका सिद्धान्तकारले ठानेका छन् । विशिष्ट साहित्यकारका कृतिहरू सूक्ति र लोकोक्तिले भरिएका हुन्छन् । जस्तो नवै रस प्रस्तुत भएको काव्यात्मक सूक्ति श्रीमद्भागवत्मा यस्तो छ ।⁶³

मललानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्

गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनाम्

वृष्णीनांपरदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥

⁶² पुराना कवि र कविता : ८

⁶³ कुवलया पीठ वधः धनुष भङ्ग, मल्ल शाला र सज्जीकरणको सन्दर्भ पारिएर नव रसमा व्यक्त गरिएको उक्ति :
मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः
मृत्युर्भोजपते पतेर्विराड विदुषां तत्त्वं परं योगिनां, वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥
भागवत्, दशमस्कन्ध , अ. ४३ श्लोक सं. १७

२. ११. सूक्ति र लालित्य

ललित वा मधुर गुण हुने भएकाले सूक्तिहरू लालित्यले ओतप्रोत हुन्छन् ।

२. १२. सूक्ति र सरलता

सोभो, सरल र प्रस्ट भाषाको प्रयोग हुने भएकाले सबै सूक्तिहरूमा सरलता र सुबोधता जस्ता गुणहरू हुन्छन् ।

२. १३. सूक्ति र विचार

सूक्तिमा जीवन जगत्का विचार, सरलता, सरसता र व्यङ्ग्य गुण हुन्छन् । भानुभक्तको प्रसिद्ध काव्य रामायण, तुलसीकृत रामायणमा र अन्य फुटकर कविताहरूमा सूक्तिका मौलिक विचारका नमुना पाइन्छन् । रामायणका ८/१० पद्य पढनासाथ लालित्य, सरलता र जीवन जगत्का आदर्श विचार मौलिकता देखिन्छन् ।⁶⁴

कुनै मानवीय जीवनका समस्या विषय वा स्थितिबारे गहिरिएर सोच्ने काम र मन मनैमा नै चिन्तन मनन गरेर अभिव्यक्त गरिएका कथनलाई विचार भनिन्छ । सूक्ति र लोकोक्ति मनले सोचेको वा सोचेर टुङ्गो लगाएका कुरा हुन् । सूक्तिमा तात्त्विक तर्कवितर्क हुन्छन् । यसले वादी प्रतिवादीका प्रमाण बुझेर सम्बन्धित क्षेत्रबाट न्याय दिने, दिलाउने, फैसला गर्ने सत्य र असत्य कुरा छुट्टयाउने बुद्धि विवेकलाई विचार गर्ने गर्छ । विचारपछि लोकधारणा जन्मन्छ । लोकधारणाबाट लोकव्यवहार र चलनहरू स्थापित हुन्छन् । उदाहरणका रूपमा क्रियापुत्रीहरूलाई बन्धुवर्गकातर्फबाट आवश्यक सहयोग र सान्त्वना दिने जस्ता कार्यलाई लोकव्यवहार वा प्रचलन भनिन्छ । सूक्तिहरू यस्तै प्रचलनसँग सम्बन्धित हुन्छन् । क्रियापुत्रीलाई बन्धुवर्गकातर्फबाट खान दिइने सिधा वा विचारको प्रथा र शोकमा परेका अवस्थामा व्यक्तिलाई सम्झाई बुझाई गर्ने र सान्त्वना दिने कार्यलाई लोक व्यवहार वा चलन भनिन्छ । सूक्तिहरू यस्तै सामाजिक चलनसँग

---

⁶⁴ पुराना कवि र कविता : ८

सम्बन्धित हुन्छन् । जस्तो पुष्पे कण्टकं भवति, सुखे दुःखमपि भवति⁶⁵ = फूलमा काठाँ हुन्छ ।
सुखकासाथ दुःख पनि हुन्छ ।

२. १४. सूक्ति र मौलिकता

२. १४. १. सूक्तिमा मौलिकता

यी माथि उल्लेख गरिएका उक्तिहरू नेपालीका जनजिब्रोमा दिनहुँ नाच्छन् । यसर्थ यी मौलिक सूक्ति र लोकोक्ति हुन् । मौलिक हुनाको भाव वा अवस्थालाई मौलिकता भनिन्छ । लोकका उक्ति मौलिक रचना हुन् ।

२. १४. २. सूक्ति र मौलिक रचना

अरूको नक्कल नगरी आफ्नै सिर्जनात्मक प्रतिभाद्वारा वर्ण, अक्षर, र शब्द थपेर तयार गरिएका कथन, कहावत, उक्ति, सूक्ति र कवितामा थपघट पर्न गएका लोकोक्ति मौलिक रचना हुन् ।

१. मंहता पदमनुसर⁶⁶ = ठूला वडाका पछि लाग ।

२. यत्र समस्या तत्र समाधान⁶⁷ = जहाँ समस्या त्यहाँ समाधान ।

३. यथा चित्ते तथा वाचो⁶⁸ = जस्तो मनमा हुन्छ, त्यस्तै बोली बोल्छ ।

४. यथा वाचस्तथा क्रिया⁶⁹ = जस्तो बोल्छन्, त्यस्तै काम गर्छन् ।

५. दुरवस्था (दुर्गति) वाद्यं वादयित्वा नागच्छति = दशा बाजा बजाएर आउँदैन ।

---

⁶⁵ उही ५६३

⁶⁶ पुण्य निरौला, पुण्य - नेपाली संस्कृत अग्रेजी, शब्दकोश, मोहन निरौला, राजन् निरौला पृ.५६१

⁶⁷ उही ५६१

⁶⁸ उही ५६१

⁶⁹ उही ५६२

६. दरिद्रस्य गृहे दरिद्र अभ्यागत = जोगीका घरमा सन्यासी पाहुना (आफू त महादेव कसले देला वर (वहुअर्थ भएको)) ।

७. अल्प विद्या भयङ्करी = थोरै ज्ञान डरलाग्दो हुन्छ । अल्प ज्ञानम् अनर्थकरी (वहुअर्थ भएको) ।

८. दुष्टान् दुष्ट भाषया एवं उत्तरे देयम् = जस्तालाई तस्तै ढिंडालाई निस्तै ।

९. शठे शाठ्यं समाचरेत् = दुष्टहरूलाई दुष्ट भाषाले नै जवाफ दिनुपर्छ वा शठसंग शठले जस्तै व्यवहार गरोस् ।

१०. विनाशकाले विपरीतबुद्धि = विग्रने बेलामा बुद्धि उल्टो हुन्छ ।

उल्लेख गरिएका सूक्तिमा स्पष्ट मौलिकता छ ।

२. १५. निष्कर्ष

यस अध्यायमा सूक्तिको सूत्र वाक्यका रूपमा परिचय गराइएको छ । यसको स्रोत र उत्पत्तिको थलो संस्कृत वाङ्मय हो । कवि, लेखक र कलाकारहरूबाट सारगर्भित रूपमा प्रस्फुटन भएका कथन र वाणीहरू सूक्ति हुन् । वेदले मधुर वचन मीठामीठा बोली, आप्त वचन र महान् वाणीलाई सूक्त भन्छ । वेद मन्त्रहरूले वैदिक स्तुति र प्रार्थना गर्छन् । यी कुनै पनि विषयका भए पनि आन्तरिक ज्ञान गरिमाले ओतप्रोत हुन्छन् । सूक्तका मन्त्रद्रष्टाहरू ऋषि हुन् । पौराणिक र नीति वाक्यहरूले जनजीवनलाई अती उपदेश दिने उद्देश्य राख्छन् । यी पुराण, धर्मशास्त्र, कल्प, श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र, शुल्बसूत्र, उपनिषद् र संस्कृत वाङ्मयहरूमा छरिएर रहेका छन् । सूक्ति भाषाका मणि हुन् । यिनबाट मनुष्यले सांसारिक र पारमार्थिक शाश्वत् सत्यको अती उपदेश पाउँछ । व्यक्ति र समुदायको भौतिक जीवनलाई सफल पार्न मानवसृष्टिको उदय कालदेखि नै घचघच्याउँन सूक्ति सफल छ । यी श्रेष्ठ कविका उत्कृष्ट वाणी हुन् । साहित्यिक तत्त्वबाट प्रेरणा, प्रभाव मानिसले पाइरहेको छ । यी सूत्रात्मक, सारगर्भित मार्मिक, चमत्कारिक कथन शैलीमा रचिएका हुन्छन् । यिनले पूर्वीय दर्शनलाई समेत झल्काएका हुन्छन् । पूर्वीय वाङ्मयका विशेषतालाई विश्वमा परिचय गराउने सामर्थ्य सूक्तिमा अन्तर्निहित छ । जस्तो,

बसुधैव कुटुम्बकम् । सर्वे भवन्तु सुखिनः । परोपकाराय पुण्याय । आत्मवत् मन्यते जगत् । वचने
का दरिद्रता आदि पूर्वीय कथनलाई विश्वले गुरु वाक्यका रूपमा लिन्छ । यिनले व्यक्ति क्षेत्र,
समाज, वर्ग र राजनीतिकज्ञहरूलाई नयाँ प्रकाश र शक्ति प्रवाहित गर्छन् । सूक्तिको परिचय,
व्युत्पादन, स्वरूप, लक्षण, पक्ष, प्रकृति, सूक्तिका छ तत्त्वहरूको महत्त्व, व्याख्या र विवेचना यस
अध्यायमा गरिएको छ ।

अध्याय ३ लोकोक्तिको सैद्धान्तिक परिचय

३. १. लोकोक्तिको पृष्ठभूमि

मनुष्यसँगै भाषा छ र भाषाकै आधारमा ऊ एक चिन्तनशील प्राणी हो । संस्कृत भाषामै मानवीय चिन्तनको प्राचीन र अग्रगामी जीवन दर्शनको दृष्टिकोण स्पष्ट हुन्छ । यो भाषा लिखित प्रमाण भएको विश्वको सबैभन्दा पुरानो भाषा हो ।

नेपाली भाषा, सबै नेपाली जातिका बिचमा बोल्ने गरिन्छ । यो भारोपेली परिवारको संस्कृत भाषाकै एक सन्तान हो । भारोपेली भाषा परिवार भनेर छुट्टयाउने काम भाषाको स्वरूप, संरचना र प्रकृति हेरेर गरिएको छ । स्थान, शब्द, व्याकरण, ध्वनि, वर्ण, लिपि, अक्षर, शब्द, पद र वाक्यका, समता र भिन्नता तुलनाबाटै भाषापरिवार एक अर्काबाट छुट्टिन्छन् । देश विदेशमा बस्ने नेपालीले कुनै न कुनै रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिरहेकै छन् । नेपाली मातृभाषा भएका र दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकेकाहरूबाट पनि लेख्ता, बोल्दा लोकोक्तिहरूको प्रयोग अनायास भइरहेको पाइन्छ ।

३. २. उखान

आख्यान-उपाख्यान हुँदै आएका कथनलाई नेपालीभाषीहरू उखान भन्दछन् । लोकोक्ति जस्तै नेपालीका उखान पनि मौलिकै कथन हुन् । यिनलाई कतै लोकोक्ति र कतै उखान भनिन्छ तर यी ठ्याक्कै एउटै भने होइनन् । यद्यपि लोक शब्दमात्रैले ब्रह्माण्डका यावत् क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्छ लोकका उक्ति त्यस्तै हुन् । लोकोक्तिकै गर्भबाट उखान जन्मन गएका हुन् । यसलाई शब्दार्थबाट र उदाहरणबाट परिचय गराइसकिएको छ । परम्पराबाटै उखानहरूको स्रोत आख्यान(लामोकथा) र उपाख्यान(छोटोकथा) मानिदै आएको छ लोककोतिको स्रोत लोक हो । स्रोतका आधारबाटै यी एउटै होइनन् । मानिसहरूको बसाइँ सर्ने क्रममा विभिन्न घटना घट्ने र विभिन्न आख्यान-उपाख्यान प्रचलित हुँदै गर्दा जीवनका सारभूत कुराहरू सूत्रात्मक र सहज

भाषाशैलीमा व्यक्त भएका भाषिक कथन उखान हुन् । त्यसैले उखानमा कुनै कथा, घटना र आख्यानको सन्दर्भ र बीज अन्तर्निहित हुन्छ ।

३. ३. टुक्का

टुक्का वाक्यत्मक रचना होइन । वाक्यभन्दा तल्लो क्रियासँग अन्वितार्थ भाषिक एकाइ टुक्का/तुक्का हो । यो वाक्यको अङ्गका रूपमा प्रयोग हुन्छ । यसले लक्षणाको अर्थ दिन्छ । टुक्काहरू लोकोक्तिका उदरबाटै पैदा भएका हुन् । जस्तो, *आकाशकुसुम* (क्रियामुक्त), *गाजलभन्दा काली* (तुलना र उपमा युक्त) । *गाला फुलाउनु* (क्रियायुक्त) ।

गाउँखाने कथालाई पहेली पनि भनिन्छ । यो पनि लोकोक्तिकै उदरबाटै पैदा भएको हो । जस्तो, *आमा छाड्छे छोरी खान्छे* ।

ढकोसले(उट्पट्याइ)हास्यसँग नजिक छ । यो पनि लोकोक्तिकै क्षेत्रज(सन्तान) हो । जस्तो, *पाँच वसे बालाको दश वसे छोरो* ।

३. ४. लोकोक्तिका प्रकार

शक्तिका आधारमा लोकोक्तिहरू दुई किसिमका हुन्छन्, अभिधामूलक र लक्षणामूलक ।

विधि र उपदेश गर्ने लोकोक्तिहरू अभिधामूलक हुन्छन् । यस्ता खालका लोकोक्तिले वाच्यार्थको बोध गराउँछन् । जस्तो, *सुस्वादु जिह्वा आलस्य उरू, स्वादे जिभ्रो अल्ले तिघ्रो, हन्त्रे च हनियसे च, जसले हान्यो उसले जान्यो, शोक न सुर्ता भोक न भकारी* ।

लक्षणामूलक लोकोक्तिले सोभो अर्थ नबुझाई टेढो अर्थ प्रस्तुत गर्छ । यसले अप्रस्तुतलाई लक्ष्य गरी प्रस्तुत विषयवस्तुबारे टिप्पणी गर्छ । जस्तो, *कञ्चुकमेव निन्दति पीनस्तनी नारी-नाच्च नजान्ने आगन टेढो* । *इन्द्रस्य अग्रे स्वर्गस्य वर्णनम्* – इन्द्रका अगाडि स्वर्गको बयान । *मर्कटस्य हस्ते नारिकेल* – बाँदरका हातमा नरिवल ।

यस्ता अधिकांश लोकोक्तिहरू संस्कृतबाट रूपान्तरित हुँदै नेपालीमा आएका पाइन्छन् । यसै पनि नेपाली भाषा संस्कृतकै सन्तान हो । नेपाली भाषाका लोकोक्तिको पृष्ठभूमि संस्कृतमै खोज्नुपर्छ ।

३. ५. लोकोक्तिका विशेषता

लोकोक्तिको विश्लेषणात्मक विवेचना गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्ले यसका विशेषताबारे प्रकाश पारेका छन् र कतिपय विशेषताहरू आपसमा मिल्दाजुल्दा छन् त कतिपय भिन्न प्रकारका छन् ।

भारतीय विद्वान् कृष्णदेव उपाध्यायले लोकोक्तिका तीनवटा विशेषता बताएका छन् । (क) समासशैली (ख) अनुभूति (ग) र निरीक्षण र सरलता

डा. श्याम परियारले लोकोक्तिका ५ वटा विशेषता उल्लेख गरेका छन् । - (क) लाघवत्व (ख) अनुभूति र निरीक्षण (ग) सरल भाषा (घ) प्रभावोत्पादक शैली (ङ) लोकरञ्जन ।

डा. कुन्दनलालले १० वटा विशेषता औल्याएका छन् । - (क) ज्ञान र अनुभव (ख) सार्वभौमिक्ता एवम् सार्वकालिक्ता (ग) अज्ञात रचयिता (घ) रसको अक्षय भण्डार (ङ) लाघवत्व (च) सरलता (छ) सप्राणता र जिउंदोपन (ज) विदग्धता र भावभङ्गिमा (झ) सार गर्भितता (ञ) लोकप्रियता । लोकोक्तिका धेरै विशेषताको उल्लेख गर्ने उप्रेती नै पर्दछन् । यी आधारमा नै लोकोक्तिको विश्लेषण गरिनु उचित हुन्छ ।

३. ६. लोकोक्तिका तत्त्व

लोकोक्ति लघु आकारका हुन्छन् । यसका तीन तत्त्व छन् । कथ्य, शैली, उद्देश्य ।

३. ६. १. कथ्य

लोकोक्तिद्वारा जे भनिएको छ त्यही नै कथ्य हो । लोकोक्तिमा भन्नुपर्ने कुराहरू सोभै पनि भनिन्छ । लक्षणा र व्यञ्जनाका रूपमा पनि भनिन्छ । चमत्कारपूर्ण कथ्यको प्रसङ्गले लोकोक्तिका अर्थलाई स्पष्ट गर्छ ।

३. ६. २. शैली

भन्ने ढङ्ग र तरिका शैली हो । अभिव्यक्त गर्दा प्रयोग गरिएका शब्दहरू र तिनीहरूको

संयोजनले लोकोक्तिमा शैलीको निर्माण हुन्छ । लोकोक्तिका शैलीहरू कोही सामान्य र कोही अलङ्कृत हुन्छन् ।

३. ६. ३. उद्देश्य

लोकोक्तिको माध्यमद्वारा व्यक्तिले केही न केही भन्न चाहेको हुन्छ । अर्ती, उपदेश, सूचना, टिप्पणी र आलोचना गर्ने मानवीय चाहानाहरू उद्देश्य हुन् ।

३. ७. लोकोक्तिको प्रयोजन

सूक्ति र लोकोक्तिको साहित्यिक प्रयोजन निम्नानुसार हुन्छ । लोकोक्ति र सूक्तिको साहित्यिक प्रयोजन नै दृष्टान्त दिनु हो । लोकव्यवहारमा दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग गरिने हुँदा यी दृष्टान्तका सशक्त माध्यम हुन् ।

लोकोक्तिहरूले धर्म, संस्कृति, वैराग्य, भक्ति, दर्शन, नीति र मानवीय संवेदनालाई स्पर्श गर्छन् र ज्ञानको सम्प्रेषण गर्दछन् । यिनले अभिव्यक्तिलाई सशक्त, प्रभावकारी र खदिलो बनाउने काम गर्छन् । यी सामाजिक नीतिशास्त्रका साधन हुन् । यिनले लोकजीवनको प्रतिबिम्ब झल्काउँछन् । यिनले मानवजीवनका तीतामीठा विगत अनुभवबाट आर्जित सारपूर्ण तथ्यलाई प्रकट गर्छन् । समाजका रहनसहन, विश्वास, रीतिरिवाज, प्रस्तुत गर्छन् । भाषालाई सिगारेर प्रभावकारी, ओजस्वी र तीक्ष्ण बनाउँछन् । बौद्धिक खुराकी र मानसिक मनोरञ्जन प्रदान गर्दछन् । स्रोताको बुद्धि तिखार्न सहयोग गर्दछन् । नैतिक सन्देश दिन सहायक सिद्ध हुन्छन् । भाषामा अन्तर्निहित भ्ररोपन र यसको निजात्मक वैशिष्ट्य प्रतिबिम्बित गर्दछन् । साङ्केतिक भाव अभिव्यक्त गर्न प्रयोग हुन्छन् । सांस्कृतिक पक्षको प्रतिनिधित्व गर्छन् । अर्ती उपदेश दिएर चेतना फैलाउन सहयोग सिद्ध हुन्छन् । समाजसुधार गर्न सहायक सिद्ध हुन्छन् । व्यवहारिक ज्ञान प्रदान गर्दछन् । दुराचारप्रति वितृष्णा दर्शाई मानिसलाई सदाचारतर्फ प्रेरित गर्दछन् । थोरै शब्दबाट व्यापक सन्देश प्रदान गर्दछन् । जीवनका व्यवहारिक सत्य वा यथार्थताको उद्घाटन गर्छन् । सामाजिक न्यायको सन्देश प्रदान गर्दछन् । मानवीय कमजोरी, विसङ्गतिको पर्दाफास र सुधारको सन्देश व्यक्त गर्दछन् ।

आधुनिक मानवसभ्यताको अध्ययनबाट प्राप्त भएका रामापिथेकस, अष्ट्रालोपिथेकस, होमो इरेक्टस, नियन्डरथल मानव, होमो सेपिएन्सको इतिहास खोज्न र अन्वेषण गरी त्यसको भ्रूलक प्रस्तुत गर्न प्रयोग हुन्छन् ।

सामाजिक जीवनका अर्थ, वाणिज्य, इतिहास, संस्कृति, कालक्रमिक र समकालीक समाजको छायालाई उताछ्छन् ।

लोकोक्तिहरूले विराट् जनसमुदायका आचार, विचार, व्यवहार, मान्यता धार्मिक, सामाजिक आस्था, भौतिक-अभौतिक गतिविधिका साथै लौकिक नैसर्गिक संवेदनालाई अभिव्यक्त गर्छन् ।

३. ८. लोकोक्तिको परिचय

लोकमा चलेका उक्तिलाई लोकोक्ति भनिन्छ । लोक धातुमा घञ् प्रत्यय लागेर लोक शब्द जन्मन्छ । ‘लोक्यते दृश्यते असौ यसको व्युत्पत्ति हुन्छ । अमर कोशले “लोकस्तु भुवने जने” भन्दछ ।

३. ८. १. लोकको शब्दार्थ

लोकोक्तिको अध्ययन थाल्नु पहिले लोक शब्दको निम्नानुसार परिचय अर्थ स्पष्ट गरिएको छ ।

लोक शब्दलाई भिन्न स्थान र वासस्थानका आधारमा बृहत्शब्दकोशले परिचय गराउँछ । जस्तो, जगत्, संसार, विश्व, समाज, भुवन, विश्व ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग, जनसमुदाय, दुनियाँ, वैकुण्ठलोक, विष्णुलोक, गोलोक, शिवलोक, लोकालोक, लोक, भूलोक, भुवलोक, स्वर्गलोक, महर्लोक, जनलोक, तपलोक, अतललोक वितललोक, सुतललोक, तलातल, रसातल महातल, पाताल, उँधोका सात, उँभोका सात लोक, ग्रह मण्डललोक, ब्रह्मा, विष्णु शिवको वास, ब्रह्माण्डलोक र नागलोक, आदिलाई लोक शब्दले जनाउँछ ।^१ शोधप्रबन्धमा चाहिँ लोक भन्नाले मानवीय समाजअन्तर्गत नेपाली समाजलाई मानिएको छ ।

३. ९. उक्ति र लोकोक्तिको परिचय

३. ९. १. उक्ति

भनाइ, वचन, बोली र कथनहरू उक्ति हुन् । खास खास महत्त्वका वाक्यहरू उक्ति मानिन्छन् । यसमा सारगर्भित लोकका भनाइहरू गुम्फित हुन्छन् । यी सवालजवाफ र संवादका अवस्थामा बढीभन्दा बढी आउँछन् । तत्सम व्युत्पत्तिकोशले 'वचनम् उच्यते स्म, इति विग्रहवाट र वच् परिभाषणे धातुमा क्तिन्(ति) प्रत्यय लागेर सम्प्रसारण भई व को उ हुँदा उक्ति शब्द बनाएको छ । लोक र उक्ति दुई शब्द मिलेर गुण हुँदा लोकोक्ति बन्दछ । यो सम्बन्धवाचक समस्त शब्द हो ।¹

३. ९. २. लोकोक्तिको शैली

लोकोक्तिहरू स्वतन्त्र मुक्त कथन हुन् । यी वाक्यका शैलीमा प्रस्तुत हुन्छन् । यिनमा सूत्रबद्धता र संक्षिप्त वक्तव्यको गुप्त र गुह्य सार हुन्छ । लोकोक्तिहरूले वाच्य, लक्ष्य र व्यङ्ग्य अर्थ दिन्छन् । वाक्यात्मक संरचना लामो, छोटो र मझौला जस्तो पनि हुन्छ । अभिव्यक्तिगत शैली अलङ्कृत र लयात्मक हुन्छ । वाक्यात्मक शब्दावली बोलचालका हुन्छन् । व्यवहारिक भाषाको प्रयोग हुन्छ । कथनमा शब्दको ओज र तागत तेजिलो र चोटिलो हुन्छ । पत्तै नपाई स्रोतामा चस्स प्रभाव पर्छ ।

३. ९. ३. लोकोक्ति र अन्य अभिव्यक्ति

लोकोक्तिबाहेक अन्य भाषिक अंगका रचनाहरू पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । जस्तै, गाउँखाने कथा र पहेलीहरूले मन बहलाउँछन् । बुद्धिको व्यायाम हुन्छ । लोरियाले मनोहर सङ्गीत दिन्छ । श्रोताश्रोताबीच भनाभन गर्दा कथनमा तीव्रता आउँछ र सुन्नेमा गाढा प्रभाव पर्छ यसर्थ यिनीहरू पनि लोकोक्ति जस्तै अनुभवसिद्ध ज्ञानका निधि र खानी हुन् ।

लोकोक्तिले चिरकालीन व्यक्तिका अनुभूतिको तथ्य, परिचय र व्यवहारिक विषयको ज्ञान गराएको हुन्छ । यिनका शब्द गठनमा समासिकपन हुन्छ । ओज, प्रसाद र माधुर्यमा यी

¹ उही वराल पृ. ९३६ - ९३७

रमाउँछन् । शताब्दियौदेखिका वर्ण र जातजातिका विचारधाराको दिग्दर्शन यिनैबाट हुन्छ । यसकारण लोकोक्तिको अध्ययन अनुसन्धान आवश्यक छ ।

३. ९. ४. उखान र लोकोक्तिको भिन्नता

लोकोक्ति र उखानमा निम्नलिखित भिन्नता पाइन्छन् ।

उखान	लोकोक्ति
१ उखान कथाका साररूप हुन् ।	१ लोकोक्ति लोकमानसका अभिव्यञ्जना हुन् ।
२ कथामा घटेका घटनाहरूको पुनर्कथन गरिएका उक्ति उखान हुन् ।	२ लोकजीवनबाट अनुभव बटुलेर सङ्कलन गरिएका उक्ति लोकोक्ति हुन् ।
३ ऐतिहासिक पुरुषका क्रियाकलाप सम्झाउन उखान विकसित भएका हुन्छन् (बन्धु:३३५) ।	३ लोकोक्ति लोकमानसका चोटिला अभिव्यक्तिबाट कार्यविशेषका आधारमा दृष्टान्त दिन विकसित भएका हुन् । जस्तै, एक हातको चिचिन्डाको सात हातको बियाँ ।
४ उखानको मूल आख्यान हो । जस्तो, रामराज्य, कृष्णको जस्तो चरित्र ।	४ लोकसमाज लोकोक्तिको मूल स्रोत हो ।
५ उखानहरू ऐतिहासिक युगपुरुषका घटनासंग बढी सम्बन्धित हुन्छन् । जस्तो, मुकुन्द सेनले मुलुक मार्न नजानेका ।	५ लोकोक्ति राम्रा भनाइ मात्र हुन् । जस्तो, रात भन्दा सपना लामो ।
६ उखानहरू लोककथाबाट पनि विकसित भएका हुन्छन् । लोग्ने स्वास्नीको भगडा परालको आगो ।	६ लोकोक्ति समसामयिक रीतिरिवाज चालचलन र व्यवहारसँग बढी सम्बन्धित छन् ।

७ मानव र मानवेत्तर जगत्संग सम्बन्धित घटनाहरूका विम्ब उखान हुन् ।	७ मानव र मानवेत्तर जगत्का नैसर्गिक र जातीय स्वभावको उल्लेख लोकोक्तिमा हुन्छ ।
८ उखानमा कथा र किंवदन्तिका बीजहरू अन्तर्निहित हुन्छन् ।	८ लोकोक्तिमा लोकजीवनका अध्यात्म, दर्शन, संस्कृति र अर्तीउपदेशहरू अन्तर्निहित हुन्छन् ।
९ उखानको अर्थ खुलाउन पूर्वप्रसङ्ग जोड्नुपर्छ ।	९ लोकोक्तिसुभाषित भएकाले आफैँमा पूर्ण हुन्छन् । जस्तो, सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया, मनो मे रमते यस्य स योगी अथवा पशुः । सुभाषित, गीत ,युवतीका लीला , मनोरञ्जनलाई उपयोग नगर्ने योगी र पशुमध्ये कुनै एक हुन्छ ।
१० वाच्यार्थले मात्र भन्न खोजेको आशय स्पष्ट नभएर लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ खोज्नुपर्छ ।	१० उपदेश, दृष्टान्त, उपमा र तुलनात्मक सन्दर्भसंग सम्बद्ध हुनाले अरू अर्थ खोजिरहनुपर्दैन ।

३. १०. आख्यान, उपाख्यान र उखान

३. १०. १. आख्यान/उपाख्यानबाट उखान

आख्यान/उपाख्यानमा वर्णविकार भई उखान जन्मेको हो । कुनै एक वर्ण अर्कै वर्णमा परिवर्तन हुने काम वर्णको विकार हो । जस्तै संस्कृतको आख्यान र उपाख्यान शब्दका आ, प र य वर्णमा विकार हुँदा केही वर्ण लोप भएर उखान शब्द जन्मिन पुग्दछ । उखान जस्तै संस्कृतबाट नेपालीमा आउँदा वर्णविकार भएका काक>काग, ग्राम>गाउँ, चक्र>चक्का/चाको भए

जस्तै आख्यान/उपाख्यानबाट उखान शब्द वर्णविकार भएर निर्माण भएको हो । आख्यानको अर्थ संस्कृतमा लामो कथा हो भने उपाख्यानको अर्थ त्यसै अन्तर्गतको प्रासङ्गिक कथा हो ।

३. ११. सूक्ति र लोकोक्तिको भिन्नता

सूक्ति लेख्यबाट कथ्यतिर लम्कन्छन् । लोकोक्ति कथ्यबाट लेख्यतिर लागेर स्थायी बन्दै जान्छन् । भाषा साहित्यमा उस्तै उस्तै लाग्ने यी दुबैको तुलना गरिनु औचित्यपूर्ण छ । स्रष्टाद्वारा मौलिक सिर्जनाहरू आइसकेपछि मात्र सूक्तिको जन्म, विकास र वृद्धि हुने गर्छ । लोकोक्तिहरू लेख्ने परम्परा आउनुभन्दा पहिलेदेखि नै कथ्य भाषामा प्रचलित थिए ।

मानिसको सृष्टिसँगसँगै लोकोक्ति विकसित भएका हुन् । मानिसले बोलचाल गर्न जाने पछि र आफ्ना चिन्तन र विचारहरू एक अर्कासम्म पुऱ्याउनका निम्ति लोकोक्तिको विकास भएको हो । सूक्तिहरू लेख्य परम्पराबाट विकसित भएका र पछि लोकोक्तिरि ढल्केका हुन्छन् । यी कथ्य परम्पराबाट “बूढा मरे भाका सरे” का रूपमा विकास हुँदै आएका हुन् । सूक्तिहरू पूर्व समयमा र अहिले पनि बोलचालका भाषामा त्यति प्रचलित छैनन् तर अध्ययनमा रुचि राख्नेहरूका लागि यी ओठमै भुण्डिएर बाँचेका हुन्छन् । लोकोक्ति बोलचालमा “खुकुरी भन्दा कर्द लाग्ने, बाबुभन्दा छोर्रो जान्ने” हुँदै कथ्य भाषामा प्रयोग हुँदै आउँछन् र पछिल्ला पछिल्ला पुस्ताहरूमा सदैँ जान्छन् । “बडाले जो गऱ्यो काम हुन्छ त्यो सर्वसम्मत” भन्ने सूक्तिमा दृष्टान्त र अर्तीउपदेशको सन्देश छ । यो उक्ति लेखनाथ पौडेलले समाजलाई नैतिकवान् बनाउन दृष्टान्त दिँदा प्रयोग गरेका हुन् तर यो लोकोक्ति नभएर सूक्ति हो । सूक्तिका रचयिता साहित्यकार वा विशिष्ट व्यक्ति हुने गर्छन् । यसरी नै सूक्ति र लोकोक्तिका मूल र जराहरू खोतल्न सकिन्छ । खोज्दै जाँदा सूक्तिका स्रष्टाको पत्ता लाग्छ तर “भिंगाका सरापले डिगो मर्छ”, भन्ने लोकोक्ति कसले भनेको हो पत्ता लाग्दैन र न लोकोक्तिका स्रष्टा यी हुन् भनेर छुट्टयाउन सकिन्छ । “गाई न गोठ लवर लवर ओठ”, यो कहिले र कसले भनेको हो भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिँदैन । सायद यो कृषि व्यवसाय नगर्ने र पशुपालन नगर्ने डुलीडुली खाइहिड्ने मानिसलाई एउटा कुनै इलममा लागेको लोकको कृषकले भनेको हुन सक्छ भन्ने अनुमान लाउन मात्र सकिन्छ ।

सूक्तिहरू स्वतन्त्र र मुक्तक शैलीका सूत्रहरू हुन् । “जामाता दशमो ग्रहः” यो सूक्ति ज्वाइँको प्रवृत्ति अभिव्यक्त गर्ने सूत्र हो । यो अनुष्टुप् छन्दमा लेखिएको श्लोकको अन्तिम पाउको आठ अक्षरको एक पाउ मात्र हो । यो भनाइ आफैमा पूर्ण छ । यसकारण सूक्तिहरू सूत्र शैलीका आफैमा पूर्ण भएका प्रायः मुक्त लय र छन्दमा लेखिएका हुन्छन् । लोकोक्तिमा अनुप्रास ता हुन्छ तर छन्दको आवश्यक पर्दैन । यो गद्य लयमा रहन्छ ।

सूक्तिहरू सूक्तका रूपमा, संहिता, मन्त्र, आमनाय, उपनिषद्, नीतिग्रन्थ, सूत्रसाहित्य, स्मृति पुराणआदि अन्यान्य शास्त्रहरूमा पनि छरिएका हुन्छन् । यी अन्वेषणबाट मात्र भेटिन्छन् । लोकोक्ति, वेद, पुराण, नीति, स्मृतिमा मात्र नभएर श्लोकसिर्जना गर्ने लौकिक स्रष्टाका मौखिक रचनामा पनि पाइन्छन् र गति, यति र मात्रा मिलाएर सिर्जना भएका पद्यमा र गद्यमा पनि हुन्छन् ।

लोकोक्तिहरू उपाख्यान, कहनावत, पाखाना, जर्बुल मिस्ल, ओखाण, ओखाणौ, कहवट, परवाण, कहेवत्, उखाणु प्रवाद, लोकोक्ति, प्रवचन, आणा न्याय, समौटा, पजमवोल उखान र पजमोली आदि जातीय र भौगोलिक भेदका आधारमा आ-आफ्ना मातृ भाषामा र राष्ट्रिय भाषामा छरिएका हुन्छन् । संस्कृतका नियमले यिनलाई बाँध्नै सक्तैन । यी संस्कृत पनि होइनन्, यी साधिन पनि सक्तैनन् र भाषाका कहावत मात्र हुन्, यसर्थ यी नेपालीका लोकोक्ति बने र लोक जीवनमा प्रचलित भए । यी पनि सूक्ति भैँ स्वच्छन्द, र स्वतन्त्र छन् । स्वतः मातृभाषा र भाषिकामा मौलिकताबाटै अपभ्रंश भएर बोलचालकै सन्दर्भमा आउँछन् र एकआपसमा आदानप्रदान हुन्छन् ।

सूक्तिका प्रयोक्ता प्राज्ञ, विज्ञ र भाषाका पारखी हुन्छन् । लोकोक्तिका प्रयोक्ता अपठित, र विद्वान् दुवै हुन्छन् । यी गाउँ र सहर दुवै स्थानमा बाँचिरहन्छन् । सूक्तिका प्रयोगक्ता विज्ञ समूह हुनाले सीमित मात्रामा हुन्छन् । लोकोक्ति बहुजाति, बहुभाषीका कला र संस्कृतिका गलामा नाच्छन् । कलाकारका उपयोगी ललित कलाका गलामा यी रमाउँछन् । उनीहरूकै कानकानबाट जीवित हुन्छन् । भाषा बुझ्ने, बोली बुझ्ने सबैमा चोटिला उक्ति छरिएर यत्रतत्र प्रयोग हुन्छन् ।

यिनीहरू स्थानैपिच्छे फरक हुन्छन् । सूक्तिको भौगोलिक क्षेत्रभन्दा लोकोक्तिको क्षेत्र ठूलो हुन्छ । शास्त्रीय उपजीव्य काव्य र साहित्यसँग बढी सूक्ति निकट हुन्छन् । लोकसाहित्यको प्रकीर्ण आँखाका क्षेत्रबाट लोकोक्तिलाई हेर्दा एउटा साधुरो कमण्डलुभिन्नको त्वेल माछाको स्वरूपका रूपमा अध्ययन गर्ने गरिएको छ ।

३. ११. १. सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना

सूक्ति	लोकोक्ति
१. आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः, एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा	१ सती पनि जाइने, खीर पनि खाइने, पशुपतिको दर्शन सिद्राको व्यापार - एक पन्थ दुई काम, एक पन्थ दो काज (बहुअर्थ)
२ दिवसादेकात्परं परस्य गेहे भवति निवसान्निरादरोऽतिथिनाम, आततायिनमायान्तं हन्यादेवाऽविचारयन् । शठे शाठ्यं समाचरेत्	२ एक दिनको पाहुना, मीठो मीठो खा, दुई दिनको पाहुना जसो तसो खा, तीन दिनको पाहुना जतासुकै जा (आदर र उपेक्षित भाव), पाप न साप सोझो गरी थाप (हन्तेको हनिए पाप दोष न गनिए)
३ आमुखापति कल्याण कार्यसिद्धि हि शंसति	३ हुने विरुवाको चिल्लो पात नहुने विरुवाको फुस्रो पात
४ भातृजाया हि सर्वेषां दीनानां वामलोचना ।	४ होचाकी जोइ सबकी भाउजू, गरीबकी स्वास्नी सबकी भाउजू
५ दैवो दुर्वलघातकः ।	५ गरीबकी जोरु सबकी भाभी । जो होचो उसका मुखमा घोचो । हे ईश्वर दया राखी

² कहावत रत्नाकर, २००९ : २२२

³ पूर्ववत् पृ. ६८

	मलाई अभ् दुःख दे ।
६ उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च । उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्	६ अर्काको गहना लाउनु नाक कान दुखाउनु (गहनो वस्त्र पर को कभी न धरिये अङ्ग)
७ ये गर्जन्ति मुहूर्मुहूर्जलधरा वर्षन्ति नैतादृशा	७ भुक्ने कुकुरले टोक्तैन ⁵ , गर्जने बादल बसदैन ⁶ , गर्जने बाघले खाँदैन ⁷ , (बहुअर्थ)
८ एकस्य हि विवादोऽत्र दृश्यते नैव ताडिन, न तालिकैकैककरेण ताड्यते, ⁸ एक हस्तेन करतलध्वनिः न भवति । ९ पङ्गे हि नभसि क्षिप्तः क्षेप्तुः पतति मूर्धनि, एकलैले मात्र भगडा कहिल्यै हुँदैन । ¹⁰	८ एक हातले ताली बज्दैन ¹¹ , एकहोरो रोटी कहिल्यै पाक्तैन ¹² ९ आकाशतिर फर्केर थुक्ता आफ्नै मुखमा छिटा । ¹³ आकाशतिर फर्केर थुक्ता, आफ्नै शिरमा छिटा ¹⁴ , आफ्नै कुलमा किरा पार्नु ¹⁵ , आफ्नै दूधमा किरा पार्नु ¹⁶
१० अङ्गारः शतधौतोऽपि श्वेतो नैव भविष्यति ।	१० गदाहा धोएर गाई हुन्छ र ?

यी तालिकामा उल्लेख गरिएका उक्तिहरू समानता र भिन्नताका नमुना मात्र हुन् ।
यस्ता उक्ति अन्वेषण गर्दा संस्कृत र नेपालीमा प्रशस्तै पाइन्छन् ।

⁴ उही : ६८

⁵ पूर्ववत् : ९५

⁶ उही : ३१

⁷ उही : ३१

⁸ कहावत रत्नाकरः ३८

⁹ पूर्ववत्: पृ. १७४

¹⁰ पूर्ववत् १७६क

¹¹ उही पृ. १७४

¹² पूर्ववत् : १५

¹³ उही पृ. १७७

¹⁴ उही पृ. १६६

¹⁵ उही पृ. १५५

¹⁶ उही पृ. १५०

उल्लेख गरिएका सूक्ति र लोकोक्तिहरूमा वर्णगत, अक्षरगत, शब्दगत रूपमा र वाक्यगत तथा भावगत अनुवादमा समानता र भिन्नता छन् । वाक्यको संरचना हेर्दा सजिलै भिन्नता र समानता देख्न सकिन्छ । यिनको तुलना अनेकौं दृष्टिबाट गर्न सकिन्छ ।

क मानवीय सिर्जना

मानवीय सिर्जनाका आधारमा सूक्ति र लोकोक्ति दुवैमा समानता छ । लेख्य साहित्य र लोकसाहित्य दुवै मानवीय सिर्जना नै हुन् । साहित्यमा सामाजिक जीवनका अनुभूति र कल्पनाको प्रभाव रहन्छ । लोकोक्ति लोकसाहित्यको मौलिक विधा हो । लोकोक्तिले आफ्नो विधागत स्वरूप वार्तासाहित्यको एक शाखाका रूपमा मात्र पाउन सकेको छ । सूत्रबद्ध रूपमा काव्यभिन्न घुसेर यिनले काव्यलाई अलङ्कृत र चमत्कृत पार्ने पनि गर्दछन् तर पनि सूक्ति र लोकोक्ति नङ् र मासु जस्तै भएर पनि फरक छन् । यिनको विशिष्ट प्रयोगका आधारमा समानता र भिन्नता छ । यिनको भिन्नता निम्न आधारमा देखाउन सकिन्छ :-

ख भिन्नता

तालिका नं २¹⁷

सूक्ति		लोकोक्ति	
१	सूक्ति समयनिष्ठ र लिखित अभिव्यक्ति हो । यो पाठ्य साहित्यमा मात्र फेला पर्दछ ।	१	लोकोक्तिहरू लोकसाहित्य परम्परामा आधारित मौखिक अभिव्यक्ति हुन् । यी श्रुतिपरम्परामा जीवित रहदै आएका छन् ।
२	सूक्तिका रचयिता ज्ञात हुन्छन् । यो व्यक्तिनिष्ठ साहित्य हो । जस्तो भर्तृहरिद्वारा रचित नीतिशतकत्रय, विष्णु	२	लोकोक्तिका स्रष्टा अज्ञात हुन्छन् । यसमा लोकजीवनका विभिन्न चिन्तनहरू गुथिएका हुन्छन् ।

¹⁷ मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र गिरी, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, ललितपुर साभा प्रकाशन, २०६८ पृ. ५

	शर्माद्वारा रचित चाणक्य नीति आदि ।		
३	सूक्तिमा समयको कालक्रमिक निश्चितता भेटिन्छ ।	३	लेकोक्तिमा समयको निश्चितता हुँदैन ।
४	सूक्तिहरू अपरिवर्तनीय र स्थिर हुन्छन् ।	४	लोकोक्तिहरू परिवर्तनशील र गतीशील हुन्छन् । कुनै न कुनै रूपमा भाषैपिच्छै संरचना, भाव, र शैलीमा यी भिन्न भिन्न हुन्छन् ।
५	सूक्ति मानक भाषामा लेखिएका हुनाले परिष्कृत ललित र आलङ्कारिक हुन्छन् ।	५	लोकोक्तिको भाषा सरल, सहज हुन्छ । यसमा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग हुन्छ ।
६	सूक्तिमा बुद्धि तत्त्वको प्रधानता रहन्छ ।	६	लोकोक्तिमा हृदय तत्त्वको प्रधानता रहन्छ ।
७	सूक्तिमा मानवजीवनका व्यक्तिका चरित्रको यथार्थ चित्रण गरिएको हुन्छ । सूक्तिहरू विविध मानवदर्शनमा आधारित हुन्छन् ।	७	लोकोक्तिमा लोकदर्शनको प्रभाव रहन्छ । यसमा लोकजीवनको यथार्थ चित्रण हुन्छ ।
८	सूक्तिमा सार्वभौम संस्कृति र विचारको प्रभाव रहन्छ । जस्तो, वसुधैव कुटुम्बकम्, सर्वे भवन्तु सुखिनः ।	८	लेकोक्तिमा लोकसंस्कृतिको प्रभाव रहन्छ । जस्तो, गर्भाधानदेखि मृत्यु संस्कारसम्मका षोडश संस्कारहरू रहेका हुन्छन् । त्यसैको बोध हुन्छ । गर्भाधान मृत्युपर्यन्तः संस्काराः षोडशैव हि ।

९	सूक्ति साहित्यका विधाकै स्वरूप अनुसार ढालिएर प्रयोग भएका हुन्छन् । अर्थात् साहित्यका विधा शास्त्रीयनियमानुसार हुने भएकाले सूक्ति पनि त्यस्तै हुन्छन् ।	९	लेकोक्ति लोकसाहित्यका विधाअनुसार सिर्जना भएका हुन्छन् । जस्तो, उखान, टुक्का, पहेली, ढकोसले (गाउँ खाने कथा) चुटकिला आदिमा लोकोक्ति भिन्न भिन्न रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् ।
१०	अर्कै चेन्मधु विन्देत, किमर्थ पर्वतं व्रजेत्? (क्यो क्यो पृ. २५९)११ प्रत्यायान्ति पुनर्गता न दिवसाःकालो जगद्भक्षकः	१०	यदि घरमै मह उपलब्ध हुन्छ भने पर्वतको खागोका चाका छान्न के आवश्यकता ? (क्यो, क्यो, पृ. २५९) ११ गएपछि फर्केर हातमा आउँदैन ।

३. ११. २. लोकोक्ति र सूक्तिमा समानता

लोकोक्ति र सूक्तिका समानताको अध्ययन वर्णनात्मक, कालक्रमिक, समकालिक, एवं तुलनात्मक विधि र पद्धतिमा आधारित भएर गर्न सकिन्छ । यी उक्ति र लोकोक्ति लोकवार्ताका एक साधन मात्र हुन् । लोकोक्तिको पुख्यौली इतिहास अनुसन्धान गर्दा प्राक्वैदिक कालसम्म पनि पुग्न सक्छ । अरू लेख्य साहित्यको तुलनामा यसको इतिहासै लामो छ । उक्तिको स्रोत मानव सृष्टिसँग जोडिन्छ । यसको इतिहास नकोट्याइकन सूक्ति र लोकोक्तिमा पाइने समानतालाई प्रस्तुत गर्ने काम गरिएको छ । समानताका सन्दर्भमा वेदसंग वेदकै समानता, उपनिषदसँग उपनिषदकै समानता, स्मृतिसंग स्मृतिकै समानता, नीतिसंग नीतिकै समानता, विशिष्ट साहित्यकारका उक्ति अरू साहित्यकारका उक्तिसँग र लोकका उक्तिको लोकोक्तिसँग समानताका आधारमा तुलना गर्ने कार्य हुँदै आएको पाइन्छ । पाश्चात्य देशहरूतिर सौन्दर्यशास्त्रीय अध्ययन र भाषिक भूगोलका आधारमा पनि उक्तिहरूलाई हेर्ने गरिएको पाइन्छ । पछिल्ला दिनमा वर्ण, अक्षर, शब्द, पद, पदावलीका आधारमा वाक्यको तुलना गरी समानता खोज्न लागियो । सौन्दर्यशास्त्रका आधारमा साहित्यका विधाभिन्नका उक्तिको अध्ययन गर्दै जाँदा संरचनावाद र उत्तर आधुनिकताले वैश्विक बजारमा जन्म पायो । यसै आधारमा लोकोक्ति र सूक्तिको तुलना अति प्राचीन

कालक्रमिक भाषासँग आधुनिक युगका समकालिक भाषाले समानता खोज्ने विधि र पद्धतिले भेट गयो । यो फिनलेण्डमा फिनिस मेथडका रूपमा प्रचलित छ । पूर्वमा कालक्रमिक र समकालिक भाषाका आधारमा समानता खोज्दा यही पद्धति अपनाउदा उपयुक्त हुन्छ तर सूक्तिबाट लोकोक्ति बन्ने भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा शब्दानुवाद र भावानुवाद यी दुवै विधि त्यतिकै आवश्यक हुन्छन् । लोकोक्ति र सूक्ति कुनै ऐतिहासिक घटना, उपघटना, सन्दर्भ र प्रसङ्गकै मौका परेका बेला यस्ता उक्ति दृष्टान्त दिँदा लोकबाट उत्पादन हुन्छन् । बसाइँसराइका कारणबाट स्थानभेद, भाषाभेद भएर भिन्न हुन्छन् । संस्कृत उक्तिभित्रका ध्वनि, शब्द, पद र वाक्यहरू संस्कृतकै संरचना र उच्चारणअनुसार प्रयोग भएका पाइन्छन् । पौराणिक आख्यान, व्यवहारिक उपाख्यानबाट, मानवीय, मानवेतरसँग सम्बन्धित भएर पृथिवीमा उत्पन्नभएका जरायुज, अण्डज, स्वेदज, र उद्भिज आदि यी चारैका विषयमा अभिव्यक्त भएका संस्कृतबाट सिधै नेपालीमा आएका कहावत र लोकोक्तिमा समानता छ । भिन्नताबारे छुट्टै पृष्ठ १२ को तालिकामा उल्लेख गरिसकिएको छ । समानताका आधारमा विषयको अध्ययन गर्ने प्राचीन आचार्य अरस्तु हुन् । उनले कविताभित्र सौन्दर्य भएका पंडितका स्थानबाट सूक्ति भिकेर समानताको उल्लेख आफ्नै कृति पोइटिक्सबाटै गरेका थिए । यहीबाट कृतिभित्र प्रयोग भएका उक्तिका विशिष्ट पंडित भिकेर अरूका कृतिका विशिष्ट पंडितसंग तुलना हुन लाग्यो । यसपछि अन्यत्र अरूले पनि समानता र असमानताको अध्ययन गर्न थाले । यसरी यो विधि ग्रीकमा जन्म भयो । समानताको यस विधिलाई मेलिनोवस्की र एफ.वायस आदि समाज वैज्ञानिकहरूले पनि अधि बढाएका थिए । यस विधिबाट लोकोक्ति र सूक्तिले व्यष्टि र समष्टि समाजका वर्ण, जाति, जनजातिका धार्मिक, सांस्कृतिक स्वभाव, मानसिक चरित्र र सामाजिक बहुआयमिक पाटाका रहस्यलाई धर्म, उपदेश, नीति, अर्ती, विधि, निर्देश, आज्ञा, अनुरोध बोकेका लोकका अनुभवलाई संक्षेपमा व्यक्त गरिँदै आएको छ तर यस्ता कथित वाक्य गहकिला, ओजिला, बोभिला र च्वास्स बिज्जे, छुस्स पोल्ने छिस्स छुने जीवन जगत्का जिब्रोले टप्प टिप्ने हुनै पर्छ । बारम्बार समय र परिस्थितिअनुसार विषयको यादृच्छिकाको आधारमा स्पर्श गर्न लायक हुनुपर्छ अनि धेरै भन्दा पनि सम्झाउन नसकिएको तर एकै दृष्टान्तद्वारा लामो भनाइलाई संम्हन र सम्झाउन सक्ने समग्र कथन अंशको पूर्ण सार भएका र चमत्कार पूर्ण वाक्य मात्र उक्ति हुने गर्छन् ।

समानताको अध्ययन गर्ने अर्को आधार मनोविश्लेषण हो । यसका जन्मदाता फ्रायड, कार्ल र युङ्ग हुन् । यसै पद्धतिको आधारमा बिल्हेन बुटले लोकवार्ताको अध्ययन गरेका थिए । यौनवृत्ति, चेतन, अचेतन, अर्धचेतन मनका तहसंग अन्तर्निहित हुन्छ । यौनवृत्तिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने मानसिक उक्तिको मनोविज्ञानका आधारमा समानताको अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यो विधिद्वारा उक्तिभित्र शिष्ट यौन र अशिष्ट यौनसँग सम्बन्धित जनजीवनले पत्याएका र विश्वास गरेका यौन भाव बोकेका सूक्ति र लोकोक्तिका बीचमा समानता खोजिन्छ ।

संरचनाका आधारमा पनि लोकोक्ति र सूक्तिभित्र समानताको अवलोकन गर्न सकिन्छ । यस विधिका जन्मदाता मानवविज्ञानी लेवीट्राप्स हुन् । उनले इतिहाससँग सम्बन्धित र मानव विज्ञानसँग सम्बन्धित उक्तिको संरचना समाजशास्त्रका आधारमा गरेका थिए । उक्तिको लघु, मध्य र दीर्घको संरचना हेरेर त्यसैका आधारमा समानता उनले खोजेका थिए ।

मिथकका आधारमा पनि कहावतमा समानता हुन्छ । ब्लादिमिर प्रापले पौराणिक मिथकलाई लोकोक्तिले कति बोकेका छन् तिनलाई हेरेर समानताको अध्ययन गर्नु उचित ठाने । लोकजनजीवीकाका सन्दर्भमा ती कति बढी उपयोगी छन् र कति अल्प प्रयोग भएका छन् र छैनन् भनी अनुसन्धान गर्ने ब्लादिमिर प्राप मानिन्छन् । उनले यसमा अत्यधिक सफलता पनि हासिल गरेका छन् । उनले मिथक, कर्मकाण्ड, वंशपरम्परा, रुढिगत संस्कृति र अन्यसँग सम्बन्धित भएर आएका लोकोक्तिका विषयसँग समानताको अन्वेषण गरेका थिए ।

मिथक, कर्मकाण्ड, धर्म, संस्कृतिलाई प्रतिधित्व गर्दै आएका लोकोक्ति समाजका व्यवहार सञ्चालनका लागि दर्शन, तन्त्र मन्त्र, कल्पसूत्र, व्याकरण, छन्द, निरुक्त, ज्ञानविज्ञान, अर्थशास्त्र, वाणिज्यशास्त्र, वास्तुशास्त्र, मौसमविज्ञान, ज्योतिषशास्त्र, खगोल, भूगोल, इतिहास, नागरिकशास्त्र, राजनीतिशास्त्र जातिका विशेष अर्थको अभिव्यक्ति गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न खालका लोकोक्तिहरू जन्मन गए । विद्वान्हरूले कार्य र स्वभावका आधारमा पनि उक्तिको तुलना गरेका छन् । भारतमा उग्र राष्ट्रवादको उदय उन्नाइसौँ शताब्दीतिर भएको थियो । त्यस बेलाका उक्तिको अध्ययन अनुसन्धान गर्नेहरूद्वारा उक्तिलाई लोकवार्ताका आधारमा राष्ट्रिय धारासँग जोड्न सफल

प्रयास हुन थाल्दछ । यस्तो पवित्र यज्ञ गर्ने रवीन्द्र ठाकुर, नन्दलाल बोस, गुरुशादत्त, आनन्दकुमार के. स्वामी जस्ता राष्ट्रवादीहरूले लोकोक्ति र सूक्तिभिन्न राष्ट्रवादको अन्वेषण गरेका छन् । आनन्दकुमार स्वामीले “द नेचर अफ फोकलर एण्ड पपुलर आर्ट” मा परम्पराबाट आएका र लोकव्यवहारबाट वक्ताद्वारा दिनहुँ विकसित राष्ट्रवादका यस्ता उक्तिहरूको उल्लेख गरेका छन् । पितृपूर्वाजिता भूमि दरिद्रापि सुखावहा । अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते । जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी (रामायण) र म मरे पनि मेरो देश बाँची रहोस् (राजा महेन्द्र) जस्ता उक्तिहरूमा मातृभूमिको आस्था र भक्तिको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

नेपाली भाषामा सूक्ति र लोकोक्तिको पहिलो र प्रथम अध्ययन उदयानन्द अर्यालबाट “पृथ्वीचन्द्रोदय”मा भएको पाइन्छ । उनीद्वारा उल्लेख गरिएका सूक्ति र लोकोक्ति यसै शोधप्रबन्धको परिशिष्ट ५ मा नमुनाका रूपमा दिइएका छन् । उदयानन्दको “पृथ्वीचन्द्रोदय” महाकाव्यको खोजी गरी लोकार्पण गर्ने अनुसन्धान र इतिहासविद् ज्ञानमणि नेपाल हुन् । यसै गरी भानुभक्तको रामायण, जगन्नाथको गुणरत्नमाला, पौडेल, देवकोटा, सम, पारसमणि, इन्द्र ब राई, घिमिरे, पाज्यात र भूपि आदिले सिर्जना गरेका काव्यमा पनि संस्कृत स्रोतबाटै आएका र तत्सम लोकोक्तिको प्रयोग भएको छ ।

३. १२. उखान र लोकोक्तिका शब्दपरिचय

उखान शब्द संस्कृतको ‘उपाख्यान’ शब्दबाट जन्म भएको हो । नेपालीमा यसका पर्यायवाची शब्दहरूका अनेक रूप छन् । आहान खिस्साले उखानको बाटो समात्छन् । उक्ति, लोकोक्ति, कहावत, लौकिक न्याय, प्राज्ञोक्ति, अलङ्कार, प्रहेलिका आइना आदि लोकोक्तिका निकट छन् । लोकोक्तिको प्रयोग संसारका सबै भाषामा भएको देखिन्छ । भारोपेली र अन्य भाषाका निम्न शब्दद्वारा लोकोक्तिलाई चिन्न र चिनाउन सकिन्छ ।

१. नेवारी भाषामा – छुनाखँ

¹⁸ फलक शर्मा २०५७ : I

२.	भोजपुरी भाषामा	–	कहानी, कहाउती
३.	मैथिली भाषामा	–	कहावत, कहवी र लोकोक्ति
४.	हिन्दी भाषामा	–	कहावत, लोकोक्ति
५.	उर्दू भाषामा	–	जर्बुल मसाल
६.	संस्कृत भाषामा	–	सुभाषित र लोकोक्ति
७.	राजस्थानी भाषामा	–	ओखाणो, कहवट, कुवावट(उखानसँग ओखाणो नजिक)
८.	वङ्गाली भाषामा	–	प्रवाद वा लोकोक्ति
९.	गुजराती भाषामा	–	कहेवत, उवाणु(उखानको नजिक)
१०.	गढवाली भाषामा	–	पखाणा
११.	मलयम भाषामा	–	उम्पमान
१२.	थाई भाषामा	–	सुफसित(सुभाषितसँग निकट)
१३.	अंग्रेजी भाषामा	–	प्रोभर्व (Proverb)
१४.	लैटिन भाषामा	–	प्रोभर्वबियम् (Proverbium)
१५.	इटालियन भाषामा	–	प्रोभर्वबियो (proverbio)
१६.	स्पेनिस भाषामा	–	प्रोभर्वबिक (Proverbic)
१७.	ग्रीक भाषामा	–	प्रारोइमियन (Paroemian)

उखान, टुक्का, लोकोक्ति र सूक्तिका प्रथम सम्पादनकर्ता मोतीरामलाई मानिदै आइएको थियो । ज्ञानमणि नेपालका खोज अध्ययनअनुसार उदयानन्द अर्यालका “आदि कविको समस्याका”

कृतिको परिशिष्टमा सूक्तिको उल्लेख छन् । यसअनुसार मोतीराम प्रथम नभएर, अर्याल अब सूक्ति र लोकोक्तिका प्रथम सङ्कलन कर्ता भएका छन् । “सहस्र श्लोकानां व्यरचयदिदं नन्दन कवि” भनिएका नन्दन कविको “प्रसङ्ग-साहित्य रत्नाकर” पनि नेपालको वीर पुस्तकालयमा छ । लोकका विभिन्न उखान टुक्का, लोकोक्ति, सूक्ति समेत एकै स्थानमा मिसिएका छन् । स्रोत, प्रमाण, व्यवहार र प्रयोगका आधारमा पहिला सङ्कलनकर्ता उदयानन्द अर्याल र दोस्रा मोतीराम हुन् भन्न सकिन्छ । । मोतीद्वारा सम्पादित उखान र लोकोक्तिका केही नमुना निम्नानुसार छन् :-

पत्थर पत्थर सब कहे पत्थर हिराको जात

घनमारे टुटे नहीं “सोही बडा कि बात”(लोकोक्ति)(बडाले जो गर्यो काम हुन्छ त्यो सर्व सम्मतसंग यो नजिक छ)

अति त भला वर्षनाकि, अति न भला धूप ।

अति न भला बोलना कि अति न भला चूप (ठीकमात्र बोल्नु पर्ने लक्षण)

यी लोकोक्तिमा मोतीरामले समसामयिक जीवनको यथार्थ सुन्दर तरिकाले प्रयोग गरेका छन् । यिनमा आख्यानको अंश पनि भेटिदैन । त्यसकारण यी उक्ति उखान नभएर लोकोक्ति हुन् । हिराको पत्थर न घनले हिराउदा फुट्छ न ठूलाबडाका कुरा काट्न सकिने हुन्छन् । सिमसिम वर्षा, मन्द घाम भएको वातावरण असल हुन्छ । धेरै बकबके बोली र बोल्दै नबोल्ने बानी पनि खतरनाक हुन्छन् भन्ने भाव उक्तिले समाजमा सम्प्रेषण गरेको छ ।

३. १३. नेपाली विद्वान्द्वारा लोकोक्तिको प्रकाशन

३. १३. १. मोतीरामकालीन प्रकाशन :-

मनोरञ्जन मुद्रण यन्त्रालय (रणोद्दीप सिंह र केदार नरसिंह राणाको स्वामित्वमा रहेको) ले १९९९ सालमा छाप्नेको मोक्षसिद्धि (संस्कृत) मा विज्ञापित भएका पुस्तकको सूचीमा कुनै नेपाली

¹⁹ शरद चन्द्र शर्मा, नेपाली वाङ्मय: केही खोजी केही व्याख्या, काठमाण्डौं, नेपाल, राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०४४ पृ. ८१

भाषाका पुस्तक मोतीले देखेनन् । सो समयावधिमा नेपालमा नेपाली भाषाका किताब नै छापिएकै थिएनन् । यहाँ उल्लेख्य पंडक्ति पढ्दा सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ, तर नेपालबाहिर श्री रामपुर मिसन प्रेस (बङ्गले) ले क्रिस्चियन धर्मको प्रचार गर्ने उद्देश्यबाट ई. १८२१ मा नेपाली भाषामा बाइबल छपाएको थियो, तापनि नेपालमा पुस्तक छापने चेतना निकै ढिला प्राप्त भएको देखिन्छ । थाहा पाएसम्म पुराना शीर्षक जानकारी स्तम्भ (नेपाली, पूर्णाङ्क ७, २०१८) मा कमल दीक्षितले दर्शाएअनुसार नेपाली भाषामा छापिएको नेपालीको पहिलो किताब उल्लिखित यन्त्रालयबाट (१९२७ – २९) निस्केको आख्यान किताब हो । साहित्यको पहिलो पुस्तक भुवनप्रसाद ढुङ्ग्यालको 'उखान विनोद' (१९४०) हो ।

३. १४. नेपाली र विदेशी विद्वान्द्वारा दिइएका लोकोक्तिका परिभाषा

३. १४. १. नेपाली भाषीद्वारा दिइएका लोकोक्तिका परिभाषा

क. कुन्दनलाल उप्रेती

लोकोक्तिले मानवीय ज्ञान र अनुभवलाई गाढा रूपमा तथा सहज ढङ्गमा धारण गरेको हुन्छ ।

ख. कृष्णप्रसाद पराजुली

लोकअभिव्यक्तिका फाँटमा हरेक लोकोक्तिले लघुकथन वा संक्षिप्त उक्तिको रूप लिएको हुन्छ । लोकोक्तिको सिङ्गो ढुकुटी चाहिँ लोकसाहित्यको एक विधाका रूपमा सर्वस्वीकृत छ ।

ग. गङ्गाप्रसाद प्रधान

लोकोक्ति, खुकुरी र अग्नि एकै हुन् । लोकोक्तिले धर्मी, अधर्मी, पापी, उँचा, नीचा, जातभात, वर्ण कसैको पनि पक्ष लिँदैन । लोकोक्ति तादिका (पहिलेका) लोकले छानी, घोटी,

---

²⁰ स्रोत पूर्ववत् पृ. १८/१९

जाँची, ठहराई, चल्ती गराएका कुरा काट्ने स-साना चरणहरू हुन् । यसले भनेका कुराको अर्थी लिनू पक्ष नलिनू ।

घ. पारसमणि प्रधान

लोकोक्ति भाषाको ज्यान हो, जातिका अनुभवको सार हो ।

ङ. पुष्कर शमशेर

स्थानान्तरणले गर्दा लोकोक्तिको रूप फरक पर्न जान्छ अथवा एक ठाउँमा खुब प्रचलित भएको लोकोक्ति उखान वा वाक्यांश अर्को ठाउँमा सुनिदै नसुनिन पनि सक्छ ।

च. बालकृष्ण पोखरेल

जब हामी लोकोक्ति सुनिरहेका हुन्छौं, हामीलाई लाग्छ मानौं हाम्रा पूर्वजहरूले आफ्नो सन्तानहरूले बाटो बिराउलान् र कर्तव्य नचिन्लान् भनी दिव्य भाषामा आकाशवाणी सुनाइरहेका हुन्छन् । तिनै लोकोक्ति हुन् ।

छ. मोहनराज शर्मा

वाक्य स्तरको संरचना हुने त्यस सूत्रात्मक उक्ति वा कथनलाई लोकोक्ति भनिन्छ, जसको अर्थ त्यसका उत्ससँग सम्बद्ध हुन्छ ।

ज. प्रदीप रिमाल

उपमा, उदाहरण, व्यङ्ग्य र दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग हुन आउने कथनलाई लोकोक्ति भनिन्छ ।

झ. वासुदेवशरण अग्रवाल

लोकोक्ति भनेका मानवीय ज्ञानको घनीभूत रत्न हो, जसबाट बुद्धि र अनुभवका किरण फुट्छन् र ज्योति प्राप्त हुन्छ ।

ब. सत्यमोहन जोशी

लोकोक्ति भनेको पद लालित्यले हिसी परेको लाक्षणिक भावपूर्ण भएको उक्ति हो । एक किसिमले लोकोक्ति भनेकै एक हृदयकोश हो । जसको प्रयोग ठाउँ र वेला हेरी भन्न पर्खिरहेको हुन्छ ।

ट.सरोजिनी रोहतगी

लोकअनुभवको बुद्धि र वैभवको सुन्दर अभिव्यक्ति नै लोकोक्ति हो ।

३. १४. २. पश्चिमी विद्वान्द्वारा स्थापित लोकोक्तिको परिभाषा

सर्वेस्टिन :- जीवनको दीर्घकालीन अनुभव सँगालेको सानो वाक्य नै लोकोक्ति हो ।

एनोनिमस :- लोकोक्ति दैनिक अभिव्यक्तिका छोरी हुन् ।

एनोमिमस :- लोकोक्ति विचारको कुञ्जी हो ।

जोनवर्ट :- लोकोक्ति बुद्धिमान्हरूका सारसंक्षेप भनाइहरू हुन् ।

यी उल्लिखित भनाइबाट के प्रष्ट हुन्छ भने ईश्वरीय वाणी, ज्ञानको मार्ग, लोकानुभवको सन्तान र समाजमा सत्य सन्देश प्रवाह गर्ने अर्थमा विद्वान्द्वारा लोकोक्तिलाई परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

३. १५. लोकोक्तिसम्बन्धी पाश्चात्य मान्यता

विभिन्न विद्वान्ले लोकोक्तिका परिभाषा, उत्पत्ति, मान्यता, विकास, वर्गीकरण, उपलब्धि, उपादेयता प्रस्तुत गर्ने र देखाउने क्रममा लोकोक्तिलाई भाषाको विशिष्ट प्राप्तिकै रूपमा चिनाउदै आएका छन् । यी विद्वान्का भनाइहरू शोधको उद्देश्यसँग सम्बन्धित छन् । लोकोक्तिहरू सामाजिक जीवनकै स्थितिको बोध गराउने, मानिसका प्राप्ति-अप्राप्तिको सूचना दिने र मानिसले पालन गर्नुपर्ने नीति, रीति, कीर्ति आदिको सन्देश दिने सर्वस्वीकार्य र सर्वग्राह्य भाषिक रचना हुन् । यस सन्दर्भमा विद्वान्हरूद्वारा व्यक्त भएका विशिष्ट भनाइहरू निम्नलिखित रहेका छन् :-

अरस्तु :- लोकोक्ति भनेको तात्त्विक ज्ञानको भग्नावशेषबाट खोजेर फेला पारेको र संरक्षण गरिएको अमूल्य टुक्रा हो ।

एग्रिकोला :- दैनिक जीवनमा प्रयोगमा आउने छोटो छोटो कथन लोकोक्ति हुन् ।

जनसन :- जनताबाट सधैं प्रयोग भइरहने संक्षिप्त उक्ति नै लोकोक्ति हो ।

टेनिसन :- लोकोक्ति त्यस्तो अनमोल मणि हो जो देख्दा सानो भए पनि अनन्त समयसम्म औँलाऔँलाहरूमा हमेसा सदैँ चम्किरहेको हुन्छ ।

डिजरेली :- लोकोक्ति भनेको विद्वत्ताको त्यस्तो अंश हो, जसले आदि मानव समाजमा अलिखित भएर पनि नैतिक कानूनको मार्गदर्शन र मानवविकासलाई अग्र गमनतिर डोच्याउने द्रष्टाको काम गर्छ ।

टेन्च :- लोकोक्ति भनेको अज्ञात व्यक्तिको रचना हो ।

फिस्ते :- व्यवहारिक जीवनमा पथप्रदर्शन गर्ने उक्ति नै लोकोक्ति हो ।

रसेल :- लोकोक्तिमा धेरै जनाको चतुऱ्याइँ समावेश भएको हुन्छ, ती सबै चतुऱ्याइँलाई एक जनाको बुद्धिले चतुरतापूर्वक समायोजन गरेको हुन्छ ।

वारकोर्ट :- सर्वसाधारण जनताद्वारा आफ्नै भाषामा थोरै शब्दमा सर्वमान्य यथार्थलाई प्रकट गरिएको लोकप्रचलित कथन नै लोकोक्ति हो ।

कन्सिडर सिएलर :- लोकोक्ति आफैँमा पूर्ण कथन हुन् । जनताका बीचमा प्रचलित हुन्छन् । काव्यात्मक स्वरूप प्रदर्शन गर्ने लोकलाई निर्देश गर्ने प्रवृत्ति त्यस वाक्यमा अन्तर्निहित हुन्छ ।²¹

यी उल्लिखित भनाइबाट के प्रष्ट हुन्छ भने ईश्वरीय वाणी, ज्ञानको मार्ग, लोकानुभवको सन्तान र समाजमा सत्य सन्देश प्रवाह गर्ने अर्थमा विद्वान्द्वारा लोकोक्तिलाई परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

²¹ निअल आर बोरिक, प्रोमर्बियल लिडिगविस्टिक्स : लिडिगविस्टिक्स परस्पेक्टिभ अल प्रोभर्स, लिडिगविस्टिक्स एजेन्सी युनिभर्सिटि अफ ट्रूर पृ. १ ।

३. १६. लोकोक्तिका विशेषता

३. १६. १. भोलानाथ तिवारी

भोलानाथ तिवारी लोकोक्तिको विशेषता यसरी दर्शाउछन् :-

लोकोक्तिमा मानवका अनुभव ऐतिहासिक, पौराणिक आख्यानहरू र प्राकृतिक नियमहरूमा आधारित हुन्छ भन्छन् । यसमा संक्षिप्त र सारगर्भित कथन हुन्छन्, जसको प्रयोग उपदेश, दिन, कुनै कुराको पुष्टि गर्न र विरोधका लागि हुन्छ ।

उनले औल्याएको लोकोक्तिको विशेषतालाई यसरी पनि दर्शाउन सकिन्छ । मानवीय अनुभवका प्राचीन र अर्वाचीन कथा, प्राकृतिक र अप्राकृतिक जीवनदर्शन नै लोकोक्तिका जग हुन् । कुनै पनि उक्ति लोकोक्तिका दर्जामा पुग्नका लागि लोकप्रचलित, संक्षिप्त र सारपूर्ण कथन हुनै पर्दछ । लोकोक्तिको प्रयोग कुनै कुराको दृष्टान्त दिएर आफ्ना भनाइ पुष्टि वा खण्डन गर्नका लागि गरिन्छ ।

३. १६. २. पश्चिमी विद्वान्का अनुसार लोकोक्तिका विशेषता

पाश्चात्य विद्वान्ले लोकोक्तिका तिनवटा विशेषता बताएका छन् :

हावेल :-

(क) संक्षिप्तता (Brevity)

(ख) सारगर्भितता (Sense)

(ग) सप्रमाणता (Piquancy)

जेम्स हेस्टिङ्स

हावेलले उठाएका लोकोक्तिका विशेषतालाई जेम्स हेस्टिङ्सले समर्थन गरे र उनले चौथो विशेषताका रूपमा लोक प्रसिद्धिलाई थप गरेका छन् ।

३. १६. ३. नेपाली विद्वान्ले दिएका लोकोक्तिका विशेषता

नेपाली विद्वान्ले निम्नलिखित विशेषता बताएका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुली

(क) सारगर्भितता (ख) संक्षिप्तता (ग) सरलता (घ) रूपविविधता (ङ) सजीवता (च) लोकप्रियता ।

चूडामणि बन्धु

(क) अनुभवसिद्ध ज्ञान (ख) जातीय जीवनको सत्य (ग) सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति (घ) संक्षिप्तता र सरलता (ङ) जीवन्तता र लोकप्रियता ।

मोती र गिरी

(क) सूत्रबद्धता (ख) सम्बद्धता (ग) संक्षिप्तता (घ) सरलता (ङ) जीवन्तता (च) लोकप्रियता (छ) अनुभव सिद्धता (ज) सार्वकालिकता ।

३. १७. निष्कर्ष

सूक्ष्म संरचना भएका स्वयं पूर्ण वाक्यात्मक कथन लोकोक्ति हुन् । उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा र ढकोसले आदि लोकसाहित्यका भिन्न भिन्न विधा हुन् । टुक्का घुमाउरो अर्थ दिने पदावली तहका रचना हुन् । गाउँखाने कथा पहेली हुन् । लोकोक्ति, उखान, टुक्का र ढकोसले यी चार विधाहरूमा केही समानता पाइए पनि भिन्नभिन्न विशेषता भएका लोकसाहित्यका अङ्ग हुन् । यी परम्परादेखि परिष्कृत र परिमार्जित हुँदै लोकजीवनमा प्रयोगमा आउँछन् । संस्कृतका आख्यान र उपाख्यान शब्दबाट उखान बनेको हो भने उखानबाट परिवर्तन भई आहान भएको हो । उखानमा कुनै न कुनै आख्यान वा उपाख्यानका कथांशहरू हुन्छन् तर लोकोक्तिहरूमा कथांश हुँदैनन् त्यसैले लोकोक्तिहरू संस्कृतका सुभाषित जस्तै हुन् । लोकोक्ति दुई किसिमले प्रचलित भएका छन् । कतिपय त संस्कृतका विद्वान्द्वारा प्रयोग भएका उक्तिलाई लोकले मौलिक रूप दिएर आफ्नै

शैलीमा ढालेको पाइन्छ । लोकोक्तिको पृष्ठभूमि लोकमानस हो । नेपाली भाषामा मौखिक र लिखित दुवै रूपमा यिनको प्रशस्तै प्रयोग भएको भेटिन्छ । लोकोक्तिहरू साहित्यका गहना हुन् । बुद्धिपरीक्षण, मनोरञ्जन, हास्य, व्यङ्ग्य, लाक्षणिकता, व्यञ्जना आदि अभिव्यक्तिमा यी प्रयोजनीय हुन्छन् । यी सहज र ग्राह्य सूत्रवाक्य हुन् । पुर्खाका ज्ञानका सार, अनुभवका निखार र सूक्तिका रूपमा अत्यन्त लोकप्रिय छन् । यी पुर्खाका ज्ञानका अनमोल सङ्ग्रह हुन् । यी ज्ञानका सागरबाट मथेर निकालिएका टुक्रा हुन् । मानवीय धनीभूत ज्ञानका रत्न हुन् र बुद्धि र अनुभवबाट निस्किएका किरणका ज्योति हुन् । यिनले लोकमानवको निरीक्षण गर्छन् । यी अनुभवजन्य व्यवहारिक ज्ञान, परम्परागत धर्मसंस्कृतिका खानि हुन् । जातजातिका सशक्त उद्गार हुन् । अभिव्यक्तिका प्राण हुन् । कथनलाई तिख्खर पार्नु र ओजस्वी बनाउनु यिनका विशेषता हुन् । विशिष्ट व्यक्ति र प्राज्ञका वचनहरू हुन् । किसानका अनुभवले परिष्कृत भएका वाणी हुन् ।

ज्ञान, अनुभव, आस्था र विश्वास बोकेका लोकभाषाका सारपूर्ण कथन लोकोक्ति हुन् । सूत्रवद्धता, सम्बद्धता, संक्षिप्तता, सरलता, जीवन्तता, लोकप्रियता अनुभवसिद्धता र सार्वकालिकता यिनका विशेषता हुन् । यिनमा सामाजिकता, कृषि, ज्ञानविज्ञान, प्रकृति, धर्मसंस्कृति, पशुपंक्षी, स्थानीयता आदि विषय समेटिन्छन् । वाक्यसंरचना अर्थ, भाव, आकार, लयका आधारमा लोकोक्ति वर्गीकृत हुन्छन् । अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना लोकोक्तिका शब्दशक्ति हुन् । समाज, संस्कृति, व्यवसाय, प्रकृति, नीति, रीति, बोलीबचन आदि लोकोक्तिका अनगिन्ती आयाम छन् । कथ्य, लेख्य र भाषाका अभिव्यक्तिकलामा यी प्रयोजनीय हुन्छन् । सन्दर्भ र प्रसङ्ग मिलाएर प्रस्तुत गर्दा मात्र लोकोक्तिको पूर्ण सार्थकता प्रस्ट हुन्छ । यी एकलैमा पनि अस्तित्वशील हुन्छन्, वाक्यमा प्रयोग भएपछि चाहिँ भन् सजीव, सरस र सुन्दर हुन्छन् ।

अध्याय ४

सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण र विश्लेषण

४. १. सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण

लोकजीवनले लामो कालदेखि परिमार्जन गर्दै समाजलाई दिइएका ज्ञान र अनुभवका सारभूत भाषिक रूप सूक्ति र लोकोक्ति हुन् । बालकृष्ण पोखरेल लोकसम्मतिबाट स्वीकार गरिएका पौरुषेय र अपौरुषेय कहावतहरूलाई लोकोक्ति भन्दछन् । लोकले यिनैलाई ज्ञान र विवेकको मधानीद्वारा मथेर पवित्र पारिएका छन् । यी शाश्वत् सत्यरूपी वृक्षका वास्नादार फूल हुन् । यिनकै आस्वादनबाट मानिसले विवेक सिक्छ । यिनमा रहेका 'सत्यं शिवम् सुन्दरंका, भावले मानवका दशैं इन्द्रियका द्वारहरु खुल्दछन् । यिनलाई संड्कथनभित्र डुबुल्की मारेर खोज्न सकिन्छ तर यी आफै संड्कथन भने होइनन् । यी वाक्यात्मक आयामका रचना हुन् । यिनबाट शिक्षा, अर्तीउपदेश पाइन्छ, मनोरञ्जन भने त्यति पाइदैन । मानवीय जीवनमा अधिकार, उत्तरदायित्व र कर्तव्यका किरणको ज्योति यिनैबाट बल्छ । क्षणिक बुद्धिविलास भन्दा यिनकै माध्यमले सुदीर्घ मानव चेतनाको वृद्धि हुन्छ ।

सूक्ति र लोकोक्ति नयाँ पुराना दुबै हुन्छन् । यी दिनदिनै बढ्दै र व्यापक हुँदै जान्छन् । यिनका भौगोलिक भेद र भाषिक भेद भए पनि सारभूत रूपमा यी उस्तै हुन्छन् । कतिपय उक्तिहरू अन्यान्य भाषाबाट मिश्रित हुँदै भिन्नाभिन्नै भाषिक रूप लिएर ग्राहक भाषामा भित्रिएका हुन्छन् । जस्तो, १ एक पैसाको भ्यान्डाड कति देन्डाड । २ कम्पनी अडकल घर फर्कल । ३ फूल फुलन्ति कोपिला हसन्ति । ४ आज तँलाई भोलि मलाई ५ ठड्ग मरु कसो गरूँ । ६ घोकन्ति विद्या धावन्ति खेती ।

जातिजाति र भाषैपिच्छे खासखास लोकोक्तिहरू प्रचलित हुँदै आएका पाइन्छन् । विषयगत समानता र भिन्नताका आधारमा हेर्दा लोकोक्तिहरू विभिन्न किसिमका पाइन्छन् । विषय, आख्यान गर्भित, नीतिगत, परिवार र कुटुम्ब, विचार, परीक्षा, श्रम, उपदेश, दृष्टिकोण, इतिहास, सामाजिक, मनोविज्ञान, भक्ति (पितृ, मातृ, भातृ), स्थूल, सूक्ष्म, तुकवन्दी, अनुप्रास, उपमान, प्रश्नोत्तर, प्रश्नोत्तरात्मक, भाव, श्रोत, तुलना, उट्पट्याड, कथ्यसंरचना, तत्वबोध, अर्थवाणिज्य, वाक्यसंरचना, शैली, संस्कृति, लय, व्यङ्ग्य, श्लील, अश्लील, रस, धर्मदर्शन,

विज्ञानदर्शन, भाषा, प्राणीजगत्, वनस्पतिजगत्, क्षेत्र, जातजाति जस्ता विषयका आधारमा नेपालीमा अनेकौं किसिमका लोकोक्तिहरू विकसित भेटिन्छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा विषयवस्तु, भाव(अर्थ), स्रोत, संरचना, आकार, अलङ्कार, दृष्टिविन्दु, शैली, रस र तुलनात्मकताका आधारमा लोकोक्ति र सूक्तिको वर्गीकरण गरिएको छ ।

४. २. विषयवस्तु

ज्ञानेन्द्रियले ग्रहण गरिने पदार्थ जति सबै विषय हुन् । विषयको आधारमा लोकोक्तिलाई विभिन्न वर्गमा राख्न सकिन्छ । शब्द, पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्यमा सन्दर्भ र प्रसङ्ग अनुसार समाजका व्यक्ति र स्रष्टाले उक्तिको फरकफरक अर्थ गर्छन् । यसकारण यसको वर्गीकरण र विश्लेषण सरल नभएर जटिल हुन्छ । बारम्बार प्रयोग भइरहने एउटै संरचना भएका लोकोक्तिको पनि समाजले विभिन्न अर्थ निकाल्दछ । स्रोत, वाच्यार्थ, भाव, दृष्टिविन्दु, आकार र विषयका आधारमा लोकोक्तिलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ ।

४. २. १. नीतिगत लोकोक्ति

यस प्रकारका लोकोक्तिहरू निश्चित नीतिगत सन्देशमा आधारित हुन्छन् । नेपाली लोकोक्तिको भण्डारमा नीतिगत लोकोक्तिकै बाहुल्य पाइन्छ । जस्तै- अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दश वर्षाणि तिष्ठति । प्राप्ते चैकादशे वर्षे "समूलं तद् विनश्यति" ॥६॥^१

सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्-सबै कुरा सत्यमा आधारित छ । सर्वे इन्द्रिय न ग्राह्यम् = आँखाले देखेको सबै सत्य हुँदैन

सबैले बलेको आगो ताप्छन्

आशीर्वादको बरदानले पेट भरिदैन

महतां पदम् अनुसार

सर्पणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् । अभिप्राय न सिद्धयन्ति तेनेदं धार्यते जगत् । भिङ्गाका सरापले डिगो मर्दैन । आफ्नु काम न बनूजेल शत्रुको कोरीको पाउ मोलेर काम निक्काल्नुपर्दछ । जस्तो, हुनुपर्दछ मौकामा शत्रुको पनि सेवक । कोइली कागको पुत्र हुन्छ सानो छँदातक -(लेखनाथ, नैतिकदृष्टान्त)^२ ।

महाजनो येन गतस्य पन्था = ठूला बडाको पछि लाग्नु^३ ।

^१ चाणक्य, २०४३, पृ. ९८, अ. १५ श्लोक ६

^२ पुण्य कोश पूर्ववत् पृ. ५६१

^३ स. हि. अ. कोश, २००७ पृ. १०५३

४. २. २. परिवार र कुटुम्बसम्बन्धी सूक्ति

ससुरालमा ज्वाँइले धेरै बस्न हुने वा नहुने लोकोक्ति –

श्वशुरगृहनिवासः स्वर्ग तुल्यो नराणाम्

यदि भवति विवेकी पञ्च वा षड्दिनानि

दधि मधु घृतलोभान् मासमेकं वसेच्चेत्

भवति विगत लज्जो मानवो मानहीनः ॥१३॥ (सामाजिक)^४ यो नाता कुटुम्बसंग सम्बन्धित सामाजिक र पारिवारिक उक्ति हो । यस उक्तिमा ज्वाँइले ससुरालमा पाँचछ दिन भन्दा बढी बस्नुहुँदैन, एक महिनासम्म ससुरालमै बसिरहने ज्वाँइको मानहानि हुन्छ, भनी परिवारलाई उपदेश गरिएको

यस उक्तिमा राजनीति र समाज नीति दुवै विषय –दुर्मन्त्री राज्यनाशाय ग्रामनाशाय कुञ्जरः

“शालको गृहनाशाय” सर्वनाशाय मातुलः ॥१६॥

तरुणी प्रभुता गेहे श्यालका बुद्धिदायकः

कन्याविक्रयिणो लोभाद्दम्पतीनां च कल्कनम् ।

(भागवत माहात्म्य, अ . १. श्लो. १३३॥)

यहाँ सालाले घर र बुद्धि नास गर्छ भन्ने सूक्ति भएर आएको छ । मामाले सबै भानिजको घर नाश गर्छ । कलियुगमा पैसाका लोभले कन्याको विक्री गर्छन् । दिनहुँ लोग्ने स्वास्नी भगडा गर्छन् । सालो र मामा दुवै मिलेर आफ्नाआफ्ना मिनाजु र भानिजका घरगृहस्थी नष्ट पार्छन् । यो पारिवारिक सन्तुलन जोगाउन आएको लोकोक्ति हो ।

शालको गृहनाशाय वित्तनाशाय कुञ्जरः

महिषी तोयनाशाय सर्व नाशाय मूषकः

^४ उही पृ. ६४

^५ उही पृ. ६४

यस उक्तिमा सालाले घरवार, हात्तीले श्रीसम्पत्ति, भैंसीले आहाल र मूसाले पानीको नाश गर्छन् ।

४. २. ३. वैचारिक नीति

मार्गे मार्गे निर्मलं ब्रह्म वृन्दं, वृन्दे वृन्दे तत्त्व चिन्तानुवादः ।

“वेदे वेदे जपते तत्वे वेदे” वेदे वेदे भस्ते चन्द्रचूड।

छलफल गरी रहियो भने सही निष्कर्ष निष्कन्छ भनेर देखापरेको कहावत हो ।

कृति प्रतिकृति कुर्याद् हिंसने प्रतिहिंसनम्

तत्र दोषं न पश्यामि “शठे शाठ्यं समाचरेत्” ॥९॥

यो शठसंग शठकै आचरण गरोस् भन्ने सूक्ति हो । कीर्तिशालीसंग कीर्तिकै आधारमा व्यवहार गर्ने, हिंसा गर्नेसंग हिंसाकै शैलीमा लडभिड गर्ने, तिनीहरूको दोष र गुण नहेर्ने सल्लाहा बोकेर आएको यो वैचारिक लोकोक्ति हो ।

४. २. ४. व्यवहारोचित दर्शन र नीतिसूचक

ब्रह्म सत्यं जगत्मिथ्या , जीवो ब्रह्मैव नापरः । अनेन वेद्यं सच्छात्रमिति वेदान्त डिण्डिम (सुभाषितामृतम् :४५)

मार्गे मार्गे निर्मलं ब्रह्म वृन्दं, वृन्दे वृन्दे तत्त्व चिन्तानुवादः ।

“वादे वादे जायते तत्त्व बोधः” बोधे बोधे भासते चन्द्रचूडः ॥

छलफल गरि रहियो भने निष्कर्ष सही निष्कन्छ भनेर देखापरेको लोकोक्ति हो ।

कृति प्रतिकृति कुर्याद्विंसने प्रतिहिंसनम्

तत्र दोषं न पश्यामि “शठे शाठ्यं समाचरेत्” ॥९॥

⁶ समयोचित पद्यभालिका : ६४

⁷ उही पृ. ६०

⁸ उही पृ. ६३

⁹ उही पृ. ६०

शठसंग शठकै आचरण गरोस् भन्ने सूक्ति हो । राम्रो काम गर्नेसँग राम्रै र हिंसा गर्ने संग हिंसाकै शैलीमा व्यवहार गर्नुपर्छ ।

४. २. ५. परीक्षामूलक नीति

धनञ्जये हाट संपरीक्षा महारणे शस्त्रभृतां परीक्षा

विपत्तिकाले गृहिणी परीक्षा“विद्यावतां भागवते परीक्षा”

अग्निमा सुनको, महायुद्धमा शस्त्र चलाउनेको, विपत्तिमा गृहिणीको र विद्वान्को भागवत्तमा परीक्षा हुन्छ । तापनि यसमा विद्यावते भागवतें परीक्षा लोकोक्ति भएर आएको छ । यो पनि चार परीक्षाको परीक्षण गर्ने शिक्षा र तुलना दुबै भएको उक्ति हो ।

४. २. ६. उपदेशमूलक लोकोक्ति

‘मा गृध्र कस्यस्विद् धनम्’ (शुक्ल यजुर्वेद र ईशोपनिषद्) । यसमा कसैका पनि धनमा लालचा नगर भन्ने उपदेश छ । यस्तै अरू उदाहरण-¹² *अग्रे बहिन पृष्ठे भानु -*

आगोताप्नु अगाडिबाट, घामताप्नु पछाडिबाट

पानी खानु मूलको छोरी ल्याउनु कुलको,

कुखुरालाई बेथा लाग्दा बाख्रो नमन्सनु(सानो नोक्सानमा ठूलो घाटामा नजानू ।

४. २. ७. दृष्टिकोणमूलक लोकोक्ति

यस्ता लोकोक्तिले निश्चित दृष्टिकोणलाई प्रकट गर्दछन् । यसरी प्रकट गरिएका दृष्टिकोण, नैतिक, अनैतिक आस्तिक, नास्तिक, इमानी, वैइमानी जुनसुकै सन्दर्भका पनि हुन सक्छन् । जस्तै :-

धर्मकी जय पापकी क्षय,

पाप न साप सोभ्रो गरी थाप, ¹³

आफ्नो टाउको जान्छ भने मितको टाउको बेलै सरी,

ईश्वरले थाहा पायो, शास्त्र चपायो,

¹⁰ उही पृ. ६३

¹¹ समयोचित पद्यमालिका पृ. ६२

¹² ऋग्वेद र सुभाषितामृतम्, २००४ श्लोक ४५

¹³ पूर्ववत् पृ. ७८

अलिअलि कलिको धर्मै हो,¹⁴

(हृदिस्थाः देवता सर्वे = सारा देवता व्यक्तिका हृदयमा रहन्छन् ,
इमान भनेको लाख हो, धन भनेको खाक हो ।¹⁵

४. ३. इतिहाससन्दर्भित लोकोक्ति

पौराणिक सन्दर्भजन्य लोकोक्ति पौराणिक लोकोक्ति हुन् । जस्तै राम राज्य, राम कहानी, मनको दुखेसो, दुःखको गाथा, व्यथा, हाइ सुख, राम छायाँ, क्षणिक सुख र आनन्द, मुकुन्दसेनले मुलुक भार्न नजानेको र तँ फुसाले खीर खान न जानेको, राजा राजा भन्थे को रैछ भनेको त तिनै जङ्गे साना पो रहेछन्, जङ्गोले बोलेपछि बोल्यो, बोल्यो, पृथ्वीनारायाण शाहलाई अती दिने बिसे नगर्ची , न्याय नपाए गोर्खा जानू, विद्या नपाए काशी जानू , रामस्य ब्रजनं वने निवसनं पाण्डोः सुतानां वने वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपतेःराज्यात्परिभ्रंशनम् । सौदासं तदवस्थमर्जनवधं सचिन्त्यं लङ्केश्वरम्, दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तद्वाञ्छयेत् ॥(पञ्चतन्त्र, अ., २०६१:४००) यो बुद्धिमान्ले मोह गर्नुहुँदैन भन्ने उक्ति हो ।¹⁶

४. ४. सामाजसन्दर्भित लोकोक्ति

सामाजिक विषयको छाप ज्यादा भएका लोकोक्तिहरू सामाजिक लोकोक्ति हुन् । लोकोक्तिको भण्डारमा सामाजिक लोकोक्ति नै सबै भन्दा बढी विद्यमान छन् । जस्तै :-
गृहस्य समीपे वैवाहिक जन यात्रा , मृत्यु काले श्मसान सह गमनम् ।
छिमेकी भनेका जिउँदाका जन्ती मर्दाका मलामी ।
अजा युद्धंमृषिश्राद्धं प्रभाते मेघडिन्दुरम् ।
दम्पत्यो कलहश्चैव परिणामे न किंचन ।
लोग्ने स्वास्नीको भगडा परालको आगो ।

¹⁴ पूर्ववत् पृ. १०५६

¹⁵ उही पृ. ११

¹⁶ पूर्ववत् उ.मू. लो. सं. २०५७ पृ. ३४

ज्वाइँले छोरी लग्यो भनेर गुहार माग्ने

भुट्टो साथी भन्दा सच्चा दुश्मन बेस

दिने जोई खाने पोइ, तिर्ने भाका पुस, नतिरे हुन्छ भूस सही कठैवरिलै ।

टका धर्म टका कर्म टका हि परमं सुखम् ।

यस्य पार्श्वे टका नास्ति हाटको टक्टाकायते । (प्राथमिक श्रोतबाट)

छन् पैसा सबै आफ्ना छैनन् पैसा सबै विराना । छन् गेडी सबै मेरी छैनन् गेडी सबै टेढी ।

४. ५. चिकित्सासम्बन्धी सूक्ति

वृन्ताकं कोमलं पथ्यं कूष्माण्डे कोमलं विषम्

आर्द्रकं च सदा पथ्यमपथ्य बदरीफलम् ॥¹⁷

फूल वा फूल लाग्न लागेको भेट्नु औषधीमा सधैं पथ्य हुन्छ । कूष्माण्डमा विष हुन्छ । अदुवा सधैं पथ्य हुन्छ । वयर भने पथ्य र अपथ्य दुबै हुन्छ भनेर यी औषधिका रूपमा प्रयोगमा आउने वनस्पतिको सूक्तिकै भाषामा तुलना गरिएको छ । गर्भावस्थामा रहेका फल वनस्पतिहरू कोमल र औषधियोग्य हुन्छन् भनी तुलना गर्दा प्रयोग गरिएको यो चिकित्सासम्बन्धी सूक्ति हो ।

४. ६. मनोविज्ञानसूचक

मानवमन चेतन, अर्द्धचेतन र अचेतनमा बाडिएको हुन्छ । मनका विभिन्न दशासँग सम्बन्धित वा मानवीय नैसर्गिक प्रवृत्तिको उद्घाटन गर्ने लोकोक्तिहरूलाई मनोवेज्ञानिक लोकोक्ति भन्न सकिन्छ । यस्ता लोकोक्तिहरूको विषयवस्तु विभिन्न हुन सक्छन् । जस्तै ममता स्वेषु सर्वेषाम् : आफ्नो छोरो छोरो पराइको छोरो भूत । पूत परायो डगरे (चौपाया) । सतां हि सन्देह पदेषु वस्तुषु , प्रमाणमन्तः करण प्रवृत्तयः(आफ्ना मनका कुरा आफ्नै मनसँग सोध ।

४. ७. भक्ति

¹⁷ समयोचित पृ. ६०

यतः सत्यं यतो धर्मो यतो हीरार्जवं यतः । ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः (महा. उद्योग. ६८।९) जहाँ कृष्ण त्यहाँ जय ।

रामको नाम सदासुख धाम । रामस्यनाम सदा सुख धाम¹⁸

राम नामको लड्डु, गोपाल नामको घीउ, हरिनामको मिश्री घोली घोली पिउँ

राम नाम लिने अगति पर्देन, कोदालो खन्ने भोको मर्देन

भक्तिमा अपार शक्ति हुन्छ ।

४. ८. मातृभक्ति र पितृभक्ति

माताको महत्त्व गाइएका लोकोक्तिलाई मातृभक्ति भएका उक्ति भनिन्छ । मातृ देवो भवः , पितृदेवो भव । आचार्य देवो भव । न मातु परदैवतम् :- आमा बाबु र गुरु भन्दा ठूलो देवता पनि छैनन् । आमा र बाबुले कुटेको र अरूले चाटेको ।

४. ९. भ्रातृभक्ति

ज्येष्ठ भ्राता पितुः समः- जेठो दाजु पिता समान । (आध्यात्म रामायण)

४.१०. विकास र सृष्टिको क्रम

मत्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहश्च वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की तथैव च (गरुडपुराण, अ.८.श्लो.१०) यो कहावतले पानीबाट क्रमशःशुरु भएको मानिस्को सृष्टि र विकासको क्रम देखाएको छ । यसैको प्रेरणा र प्रभावबाट डार्विनले रामपिथेकस, अप्टेलोपिथेकस, होमोइरेक्टस, नियन्डरथल मानव र होमोसेपिएन्सको अध्ययन गरेका थिए ।

४. ११. विनाशकालसंकेतक सूक्ति

फलेको दहिगुहेलो, उनी वस्त्र कातने कियो, वांस र फलको वृक्ष विनाशका बेलामा फल्दछन् । जस्तो,

हरि फरी वृश्चिक वेणु रम्भा विनाशकाले फलमुद्बहन्ती

यथा तथा सज्जन दुर्जनानां “विनाशकाले विपरीत बुद्धि”¹⁹

¹⁸ पूर्ववत् पृ. ११०

¹⁹ उही ६९

सिंह, दहि गुहेलो, उनीवस्त्र काटने किरा, वाँस किरा

विनाशका समयमा फुन्छन् र रूख विरूवा फलका साथमा नुहुन्छन्, सज्जन र दुर्जन दुबैको विनाश हुने वेलामा बुद्धि उल्टो हुन्छ ।

४. १२. श्रमसम्बन्धी उक्ति

विद्वान्नेव विजानाति विद्वज्जना परिश्रमम्

नहि बन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसव वेदनाम्²⁰

बन्ध्याले प्रसूतिको र अपठिले पठितको परिश्रम जान्दैनन् । श्रमको मूल्य श्रम गरेकाले मात्रै थाहा पाउँछन् । नेपाली लोकोक्तिमा यसलाई ब्याएका गाईले प्रसूति(सुत्केरी)को पीडा जान्दछे न ब्याएका गाईले प्रसूतिको पीडा कसरी थाहा पाओस् भनिन्छ । यहाँ लुगा धोएको भोक आमाले र दाइँको भोक बाबुलाई थाहा हुन्छ भन्ने सन्दर्भ पनि यसैबाट लोकचलनमा चलेकै छ ।

४. १३. अर्थ र वाणिज्यका आधारमा

व्यापार र अर्थ लिएर आएको उक्ति जस्तो-

व्यापारे ह्यपटुः सम्यक् महावाणिज्य नायकः- अनाडी बंज भारी ।

ऋणं पौर्व्विकमादातुमृणं दत्ते पुनर्व्वणिक -अडको बनिया दे उधार३ लोकव्यवहृतिविमतिः
कुटिलजनैर्व्वञ्च्यते धनिकः- आँखाको अन्धो गाँठको पुरा²¹

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी - उद्योगीका शिरमा लक्ष्मीको पड्खा सबै बार ।

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः- उद्यमबाटै दरिद्रि घट्छ ।

४. १४. लोकसंस्कृतिसूत्रक लोकोक्ति

लोकाचारलाई पद्यात्मक लोकोक्तिमै समूहीकरण गर्न सकिन्छ तथापि यसले विद्या भन्दा लोक विज्ञको परिचय यसरी प्रस्तुत गरेको छ । जस्तै :- १ बालका विरमन्त्यस्थां

²⁰ समयोचित पद्यमालिका पृ. ६२

²¹ कहावतः२७

वृद्धाश्चिन्ता विमोहिताः । आगता दशमी रम्या ऋणभारं गतागता आयो दशै रमाइँ रमाइँ गयो
दशै ऋण बोकाइँ ।

लोकाचार न जान्नाले धेरै शास्त्र पढे पनि हुन्छन् हासने त्यस्तै जस्तै ती मूर्ख पण्डित । (लेखनाथ) अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचार विवर्जिताः ।

“सर्वे ते हास्यतां चान्ति, यथा ते मूर्ख पण्डिताः”^{२२} शास्त्रमा कुशल भए पनि लोक व्यवहारका विषयमा अनभिज्ञ भएका मूर्ख ब्राह्मण जस्तै गरी मान्छेले हाँसोको पात्र बन्नु पर्ने हुन्छ ।

उडी जाऊँ भने म पड्खी होइन बस्नलाई मन छैन । (परालको आगो)

मित्रं परिचितं कुर्याद्द्वस्त्रपूतं पिवेज्जलम् -पानी पिउनु छानेर,मित्र चिन्नु जानेर

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां ततो वयं

शीलं धनं ततो रूपं देशं पश्चाद्विवाहयेत्^{२३}

पानी खानु मूलको, विहे गर्नु कुलको^{२४}

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
येनास्य पितरो याताः येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रिष्यति ॥
स्वदेश र आ-आफ्ना परम्परानुकूल बाबु बराजु हिडेको बाटो हिड्नु सर्वथा उचित हुन्छ ।^{२५}

भवति माम् भिक्षां देही (ब्राह्मण, उपनयन संस्कार), भिक्षां माम् भवति देही (क्षत्रीय) देही
माम् भिक्षां भवति(वैश्य) । यस्तो उक्ति व्रतबन्धका समयमा आमा र अन्यसंग भिक्षा माग्दा
भनिन्छ । यो आर्य संस्कृति बोकेर आएको लोकोक्ति हो ।

४. १५. जातीय व्यङ्ग्यसम्बद्ध लोकोक्ति

हँसाउने र अरूलाई छेडछाडका कुरा गरेर भनिने उक्तिलाई व्यङ्ग्यार्थक लोकोक्ति भनिन्छ । यस्ता उक्ति घोचपेचसँग सम्बन्धित हुन्छन् । कतै बलाघातद्वारा अर्कै गहिरो अर्थ भल्कने गरी भनिएका भनाइहरू पनि व्यङ्ग्यात्मक नै हुन्छन् । यसै गरी एउटा कुरा भनेभै गरी अर्को कुरा भनिएको र छेड हानिएको उक्तिसमेत व्यङ्ग्योक्ति नै हुन्छ । हितं न वाच्यं

^{२२} पूर्ववत् ७५

७१उही:१२६

^{२३} उही श्लोक सं न. २

^{२४} उही पराजुली : ४०

^{२५} सरयु पारीण ब्राह्मण वंशावली, वि.सं. २०५४ ई १९९८:८७

अहितं न वाच्यं हिताहितं नैव तु वाचनीयः । भेरण्डको नाम ऋषि महात्मा हितो पदेशेन बलिं प्रविष्टः ।²⁶

यस प्रकारका उक्तिबाट हास्यव्यङ्ग्यात्मक अर्थ बुझिन्छ । व्यङ्ग्य जात विशेषसँग सम्बद्ध हुन्छ । जस्तै—

भूत गृहे का वरिवर्ति सम्पत् —चीलका घरमा के पारस हुन्छ त ?

ब्राह्मणो ब्राह्मणं दृष्ट्वा श्वेवाहो घुघुरायते । बाहुनले बाहुनलाई देख्दा कुकुर जस्तै डारडुर गर्छन् । यहाँ बाहुनको ईखालु स्वभावप्रति दरो व्यङ्ग्य छ ।

जो गाउँको मुखिया उही बाटो हगुवा

नेवारको धर्म, धरोधर्म

छेत्रीले जिब्रो टोके बाहुनका सर्वराज्य । उन्नाइस वटा थिए, एउटा मरे वीस हुन्छन् । यहाँ पुरेत्याइँ गर्ने बाहुनप्रति व्यङ्ग्य छ ।

४. १६. श्लीलता र अश्लीलताका आधारमा

श्लील लोकोक्ति

समाजको कल्याण गर्ने, तर लाजभाँड नभएको शिष्ट उक्तिलाई श्लील लोकोक्ति भनिन्छ । जस्तै —

यति च ब्रह्मचारी च सदा बद्धश्च घोटकः, अतः पुरमरण्यं च सदा मैथुन चिन्तकाः ।²⁷

यस्ता लोकोक्तिले श्लील वा शिष्ट अर्थ धारण गरेको हुन्छ । जहाँसुकै, जो सुकैसँग जस्तोसुकै अवस्थामा लिखित वा मौखिक जसरी भए पनि यस्ता उक्तिको प्रयोग गर्न अपठ्यारो हुँदैन ।

युवावस्था अन्धो भवति²⁸ = जवानी अन्धो हुन्छ ।²⁹ र स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु र स्त्री जातिको लागि पतिको विलास नै प्रथम प्रणयको वचन हो ।

अश्लील लोकोक्ति :-

²⁶ गंगाधर कृष्ण द्रविड, समयोचित पद्यमालिका, १९३७ : ७५

²⁷ उही पृ. ६९

²⁸ पूर्ववत् ५६०

²⁹ पुण्य शब्दकोश पृ. ५६०

अश्लील लोकोक्तिले सामाजिक-नैतिक दृष्टिले अशिष्ट अर्थ द्योतन गर्छ । सवै परिस्थितिमा सवै जनासँग यस्तो प्रयोग वर्जित हुन्छ । लिखित साहित्यमा यस्तो प्रयोग नगण्य हुन्छ र कथ्य सन्दर्भमा चाहिँ निकै प्रयोग हुने गर्छ । यस्ता लोकोक्तिहरू प्रायः आफ्ना समकक्षी साथीसँगातीसँग अनौपचारिक बोलीचालीमा मात्र प्रयोग हुन्छन् । जस्तै—

अहमास्म सा त्वं द्यौरहं पृथ्वी त्वं रेतोभूत त्वम्³⁰ यो सूक्ति वैदिक शब्दकोशको पृ. २२९ मा पनि उपलब्ध छ ।

मानिस बूढो भए पनि उसको मन बूढो हुँदैन ।

व्यक्तिः वृद्धः भवति किन्तु तस्य कामना तरूणायते । एका हि बाला तरूणी अवस्था महानिशायां प्रथमो प्रवेशः, प्रत्युत्प्रसङ्गो च करोति शब्दं, अरिरि अरिरि अरिमा मरीरि । मुञ्च मुञ्च तव कञ्चुकं प्रिये । देहि देहि तव चाधरामृतम् । “पश्य पश्य मम लिङ्ग मुत्थितं, ताडयामि तव योनिमण्डले” ॥ यसमा अश्लीलताको चरम रूप छ ।

४. १७. धर्म र दर्शनका आधारमा

चाण्डालानां सहस्रैश्च सुरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः

समो हि यवनः प्रोक्तो न नीचो यवनात्परः³¹ हज्जारौ तत्त्वदर्शी, हज्जारौ देवता, हज्जारौ चाण्डाललाई नीतिले नै यवनसँग तुलना गरी समान मानेको छ ।

देवता र ब्राह्मणलाई प्यारो लाग्ने भोजन र अन्य विषय

अलङ्कार प्रियो विष्णु र्जलधारा प्रियः शिवः ।

नमस्कार प्रियो भानु “ब्राह्मणस्य भोजन प्रियः” ॥१॥³²

जहाँ गुलियो उहाँ बाहुन भुलियो ।

(क) गोप्य राख्ने विषय

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं रहस्यं मन्त्रमौषधम् ।

³⁰ बौधायन गृह सूत्र १. ७१. १८ र वैदिक शब्दकोश पृ. २२९

³¹ उही:३३

³² उही:१२

तपो दानावमानौ च" नव गोप्यानि कारयेत्" ।³³ आयु, सम्पत्ति, घरका कुरा, रहस्य, मन्त्र, औषधि, तप, दान, अपमान यी गोप्य राखोस् ।

(ख) गर्नु नहुने विषय

तीनवटा चाहि घाँटीबाट प्राण जान्छ भने जावस् तर गर्नु र भन्नु हुदैन भनिएको उक्ति यस्तो छ ।

हस्तिना ताड्यमानो ऽपि"नगच्छेज्जैनमन्दिरम्"।

नवदेद्यामिनीं भाषां प्राणैः कण्ठागतैरपि ॥७१³⁴

(ग) जात, यात्रा र ज्योतिष

जात

कान्यकुब्जा द्विजासर्वे चुल्लीपाकविभेदकाः । अंग्रेजीको कल भोटेको बल नेपालीको छल ।³⁵
जहाँ केरा उहाँ बाहुनको डेरा, जाहाँ दही बाहुनको सही

यात्रा

१. न गच्छेत् पितापुत्रौ नगच्छेत् सोदरं द्वयम् ।

नव नार्यो नगच्छेयुर्नगच्छेद्ब्राह्मणत्रयम् ।³⁶

२. गच्छेच्छुद्रचातुष्कं न गच्छेद्वैश्य पञ्चकम् ।

न गच्छेद्युग्मकं राज्ञोर्न न गच्छेद्ब्राह्मण त्रयम् ।³⁷

चार शूद्र, पाँच जना वैश्य, दुइटा राजा र तीन ब्राह्मण संगै यात्रा नगर्नु अशुभ हुन्छ ।
ज्योतिष

हरति सकलदोषं चन्द्रमाः सन्मुखस्तः(उही:७५)

(घ) विद्याको तुलना

³³ उही:३३

³⁴ उही : ३३

³⁵ हाम्रो लोक संस्कृति २०१४ : ३६

³⁶ समयोचितपद्यमालिका:१९३७ : ३३

³⁷ उही : ३३

विद्या विनाको जीवन कुकुरको पुच्छर समान

शुनःपुच्छमिव व्यर्थजीवितं विद्यया विना

न गुह्य गोपने दक्षं न च दंश निवारणे ॥८॥(उही:३३)

कुकुरको पुच्छरले गुप्ताङ्ग पनि ढाकतैन, भिंगा र मच्छर पनि धपाउन सक्तैन, विद्या विनाको मानिस पनि त्यस्तै हुन्छ । यसमा कुकुरको पुच्छर र विद्या नभएकासंग तुलना गरिएको छ ।

४. १८. विज्ञानदर्शन

१ जीवो जीवस्य भक्षकः- जीवनै जीवको भक्षक हो

धर्म र नित्यकर्म

१ अहेरेव विजानाति पादकममहेः स्वयम्^{३८} - ईश्वरको गति ईश्वरले जानून्, सर्पको खुट्टा सर्पले जानोस्^{३९},

२ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय चिन्तयेत्परमेश्वरम्- प्रातः कालमा उठेर देवताकौ स्मरण चिन्तन गरोस् ।

४. १९. भाव वा अर्थका आधारमा लोकोक्ति

४. १९. १. प्रश्नमूलक लोकोक्ति

यस्ता लोकोक्तिमा प्रश्नको विद्यमानता हुन्छ र प्रश्नमा नै मौन रूपले उत्तर पनि प्रकट भएको हुन्छ । जस्तै :- नास्ति विद्यासमं चक्षु । विद्यातुल्य अर्को कुनै आँखा छैन?

१. लज्जामा पछि गहना के हो ? विद्या भएपछि धन के हो ?

२. वचने का दरिद्रता

३. कुमतिको के गति ?

४. १९. २. प्रश्नोत्तरात्मक लोकोक्ति

यस्ता लोकोक्तिमा प्रश्न र उत्तरको विद्यमानता रहन्छ । जस्तै कोऽति भारः समर्थानाम् - समर्थवान् को के भारी? समर्थवान् को कुनै भारी हुन्न ।

^{३८} कहावत : ३०

^{३९} उही : ३०

१. केटी कस्ती छ ? बोलै नपर्ने केटो कस्तो छ ? हेर्ने नपर्ने ।
२. लुँयचे खान्छस् बोहरा? प्वाँख सुँद्वै ।

४. १९. ३. प्रश्नमूलक

१. बुभुक्षितं किंन करोति पापम् (भोकाएकाले के पाप गर्दैन)
२. किं करिष्यन्ति वक्तारः श्रोता यत्र न विद्यते⁴⁰
३. श्रोता नभएका ठाउँमा वक्ताले के गर्न सक्तछ ?
४. कि कातरस्य बहु शस्त्र परिग्रहेण⁴¹
५. कातर पुरुषलाई धेरै शस्त्र भिराइ दिनाले के फल ?
६. डरछेरूवालाई हतियार दिएर के काम (संरचना फरक भए पनि अर्थ समान)
७. आफै त महादेव उतानो टाइ कसले देला वर ?⁴²
८. ब्राह्म वर्ष रामायण पढ्यो सीता कसकी जोई ?⁴³

उदरं निमित्तं बहुकृत भेषम्, पेटका निमित्तं के के गरिदैन ?⁴⁴ पेटका निमित्त जस्तो पनि भेष बदलिन्छ ।

४. १९. ४. विकल्पार्थक र अन्याथक लोकोक्ति

विकल्पार्थक र अन्याथक लोकोक्तिहरू संरचनामा भिन्न र अर्थमा समान भएका पाइन्छन् । यस्ता लोकोक्तिहरू भिन्नभिन्न परिस्थितिमा भिन्नभिन्न तात्पर्यमा प्रयोग हुन्छन् । परिस्थिति र प्रसङ्गअनुसार एउटै लोकोक्तिले पनि एउटा भन्दा बढी अर्थ जाहेर गर्दछ । जस्तै—

एक हस्तेन तालिका न प्रपद्यते (एक हातले ताली बज्दैन) ख नतालिकैकैककरणे ताड्यते⁴⁵ ग एकस्य हि विवादोऽत्र दृश्यते नैव प्राणिनः⁴⁶ अर्थ उही संरचना अनेक छन् ।

⁴⁰ सुभाषितावली, उही : ३३८

⁴¹ सुभाषितावली : ३

⁴² पराजुली उ.टु.गा.

⁴³ पराजुली उ.टु.गा.

⁴⁴ उही पृ. १५०

⁴⁵ कहावत रत्नाकर, ई २००९ पृ. ३८

⁴⁶ अनुवाद चन्द्रिका, ई. १९५५ पृ. १७४

प्राणीमा एकलै कहिल्यै विवाद हुँदैन । उल्लिखित सूक्तिको विकल्पकार्थक रूपमा यो उक्ति आएको छ ।⁴⁷

एक हस्तेन करतल ध्वनिः न भवति ⁴⁸ एकातिर मात्र रोटी पाक्तै न ⁴⁹

एक हातले ताली बज्दैन ।

अर्थात् एकलै कसैले पनि केही काम गर्न सक्तैन, अर्काको सहयोग चाहिन्छ । अर्थ नं. २, एक जना मात्रै भएको ठाउँमा भगडा हुँदैन, दुईजना भए पछि मात्र भगडा हुन्छ । अर्थ नं. ३, केटो एकलै अथवा केटी एकलै भएर गृहस्थी जीवन सम्भव छैन, गृहस्थी जीवनको लागि केटा र केटी वैवाहिक बन्धनमा बाँधिनै पर्छ । विकल्पार्थक दृष्टान्तका अरू पनि अर्थ हुन सक्छन् ।

हत्वा वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महिम् ⁵⁰ दुई हातमा लड्डु २ दुई गाँसभिन्न तव देव पित्र ⁵¹ नेपालीमा दुई अर्थ लोकका उक्ति पनि छन् । जस्तो केटी कस्ती छ ? बोल्लै नपर्ने, केटो कस्तो छ ? हेर्ने नपर्ने । यहाँ बोल्लै नपर्ने, हेर्ने नपर्नेको अर्थ यतिका राम्रो कि बयान गर्ने वा हेर्न जरूरत नै छैन भन्ने अथवा लाटो वा अन्धो छ भन्ने पनि हुन्छ । यस्तालाई विकल्पार्थक लोकोक्ति र सूक्ति भनिन्छ । यी नमुना मात्र हुन् । यस्ता धेरै नै छन् ।

इङ्ग्लिस टाइम वन्स पास्ट क्यान्ट बी रिक्लड (English Time once past cannot be recalled)

४. १९. ५. सरलार्थक लोकोक्ति

सरल वा सोभो अर्थदिने लोकोक्तिलाई सरलार्थक भन्न सकिन्छ । जस्तै—

शरीरं व्याधिमन्दिरम् (शरीर रोगको घर हो । सर्वस्य दाता प्रभुः ⁵² सबैका दाता राम ⁵³ सबका दाता कर्ण, सबका दाता कुवेर ।

अर्काको छोरा कुटी पर, आफ्नो छोरा कुटी वर

आफू सुखी त जगतै सुखी

⁴⁷ अशोक संस्कृत हिन्दी, अंग्रेजी शब्दकोश संस्करण २००७ पृ. १०५०

⁴⁸ पुण्य निरौला शब्दकोश, २०६७ पृ. ५५९

⁴⁹ उही पृ. ५५९

⁵⁰ कहावत रत्नाकर पृ. १३१, गीता

⁵¹ उही : ७९

⁵² उही पृ. २०३

⁵³ पूर्ववत् १३६

आफ्नो दुःख आफैसँग छ । आफू भलो त जगतै भलो ।

गतः कालो न चा याति⁵⁴ = गएपछि फर्केर आउदै न २ दिएपछि फर्केर आउदै न ।

दरिद्रस्य गृहे दरिद्रोभ्यागतो

जोगीका घरमा सन्यासी पाहुना ।

स्वधिकारं न वेत्तीह पण्डितोऽपि बुधाग्रणीं (बत्तीको मुनी अँध्यारो) ।

४. २०. स्रोतका आधारमा सूक्ति र लोकोक्ति

४. २०. १. तत्सम लोकोक्ति

संस्कृतमा निर्मित भई नेपाली कथ्य लेख्य दुबै भाषा र भाषीकामा आएर जस्ताको तस्तै प्रयोग हुने लोकोक्तिलाई तत्सम लोकोक्ति भनिन्छ । जस्तै :- शुभस्य शीघ्रम्⁵⁵ श्रेयांसि बहु विध्नानि ।⁵⁶ भिन्नरूचिर्हि लोकः ।⁵⁷ सत्यमेव जयते ।⁵⁸ अल्पविद्या अल्प - अल्पविद्या भयङ्करी⁵⁹

इदम् भ्रष्टम् उदम् भ्रष्टम् :- जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी

यावज्जीवेत् सुखम् जीवेत् ऋणम् कृत्वा घृतम् पिवेत्⁶⁰ (पूर्वीय दर्शनको, आलोचना गरिएको भौतिकवादमा समर्पित तत्सम सूक्ति) यो लोकायत शास्त्रसँग सम्बन्धित छ । आयतको अर्थ भौतिक वादी भएर पनि अध्यात्मको निन्दाको अर्थमा प्रयोग छ । यस सूक्तिमा प्रयुक्त आयत शब्दले असंयत, संयमरहित र उच्छृङ्खल बनेर वैदिक सनातन दर्शनप्रति विरक्तिद्वै त्यही दर्शनको खिल्ली उडाएको छ ।

न देवाय न धर्माय विधवाय नमोनमः(संस्कृतिप्रति व्यङ्ग्य) ।

(ख) अर्द्धतत्सम

गाउँको किस्ने कोदो पिस्ने - ग्रामस्य कृष्ण पेषणः कोद्रवः।

⁵⁴ पूर्ववत् ५६१

⁵⁵ पारसमणि र अमरमणि प्रधान, दोस्रो सं. कालिपोड, पी. एम. प्रधान एण्ड सन्स, अमरमणि प्रधान वी. एस्सी. वी. टी. सन् १९५६ परिशिष्ट ख, पृ. ४५-४५ ।

⁵⁶ उही पृ. ५६५

⁵⁷ उही (इतो नष्टस्ततो नष्ट र पुण्यः ५६५)

⁵⁸ उही पृ. ५६७

⁵⁹ आचार्य रामचन्द्र भ्मा, चार्वाक दर्शन, तृ. सं., लखनऊ, उत्तरप्रदेश, हिन्दी संस्थान, छेदालाल, पृ. प्रकाशकीय २००५ ।

⁶⁰ उही पृ. ५६३

४. २०. २. मिश्रित लोकोक्ति

अन्य भाषाका वाक्यांशहरू अभिन्न अङ्गको रूपमा लोकोक्तिमा विकृत भई मिसिएका छन् भने त्यस्तो लोकोक्तिलाई मिश्रित लोकोक्ति भन्न सकिन्छ । जस्तै :-

१. होगा त होगा, नहोगा त मकैका घोगा (हिन्दी र नेपाली)
२. नो क्यारी नोकरी (No carry) (अंग्रेजी र नेपाली)
३. सी. ए. टी क्याट, क्याट माने क्याट क्याट (अंग्रेजी)
४. नो पाइस त किन आँइस (अंग्रेजी र नेपाली)
५. आवा न चावा, आइदेऊ न बाबा । (तामाङ र नेपाली)

४. २० .३. भाषान्तर प्रभावित लोकोक्ति

यस्ता लोकोक्तिहरू अन्य भाषाबाट भाषान्तर भएर आएका हुन्छन्, साथै तिनमा अन्य भाषाका शब्द वा वाक्यांशहरू प्रयोग भएका हुन्छन् । वस्तुतः यी लोकोक्ति पूर्ण रूपले अन्य भाषाकै हुन् तथापि नेपाली भाषामा सहज रूपले प्रयोग भई भाषिक सौन्दर्य, भाव र अर्थको अभिवृद्धि गरिरहेका हुन्छन् । जस्तै :-

१. तुम भी चूप हम भी चूप (हिन्दी)
२. जायेगा तो जायेगा जजमानका जायेगा (हिन्दी)
३. ढङ्ग मँरू कसो गरूँ (नेवारी)
४. वेलानकुवेला वजी मेला (नेवारी)
५. आया राम गया राम (हिन्दी)
६. वैशाख सोबे जेठ रोवे (भोजपुरी)
७. स्वप्नेऽपि हि कलौ विप्रैः श्राद्ध भोजनमीक्ष्यते ^१ भदौको डिगो सधै हरियै देख्छ, (नेपालीमा भाषान्तर) सावनके अन्धेको हरा हीं सूभ्रता है । (हिन्दी)
८. माघे नग्नश्च वैशाखे क्षुधया पीडितो जनः – माघको नाङ्गो वैशाखको भोको (मङ्सिरको भोको असारको नाङ्गो (नेपाली) माह नङ्गे वैशाख भूखे(हिन्दी)

^{६१} उही पृ. २०८

४. २०. ४. तदभव लोकोक्ति

तदभव लोकोक्तिहरू संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा आउँदा अर्थ उही तर संरचनामा परिवर्तन भएर आएका हुन्छन् तर तिनको अर्थ र तात्पर्य तत्समकै सरह हुन्छ । जस्तै :

क) हंशमध्ये वको यथा बाट – हाँसका बीचमा बकुल्लो । (सामान्य संरचनामा मात्र परिवर्तन) हाँसका बथानमा बकुल्ला सरीको विद्या नजान्ने हुन जान्छ बेग्लो (उपमा अलङ्कार) । यसमा जस्तै र भैं ले सादृश्य जनाएका छन् ।

ख) बुद्धिर्यस्य बलम् तस्य – जसको बुद्धि उसको बल (मिश्रवाक्य) ।

ग) वृद्धस्य तरूणी विषम् – बूढालाई तरूणी विष समान हुन्छे ।

घ) उदरनिमित्तं बहुकृत भेषम् – पापी पेटले सवथोक गराउँछ (प्रेरणार्थक क्रियाको प्रयोग) ।

ङ) यथा वीजम् तथाङ्कुर – जस्तो बीउँ उस्तै बोट(कृषिं)(नश्ल, वीजको नश्ल, जीव विज्ञान) ।

च) कृष्ण वर्ण महिषी तुल्यः – कालो अक्षर भैसी बराबर(।

छ) वित्तं वित्तम् अर्जति – धनले धन कमाउँछ(प्रेरणार्थक , ⁶²

४. २०. ५. उखानमूलक लोकोक्ति

उखानसँग सम्बन्धित लोकोक्तिलाई उखानमूलक लोकोक्ति भन्न सकिन्छ । नेपाली भाषाको लोकोक्तिका भण्डारमा यस्ता उखानमूलक लोकोक्तिको पनि बाहुल्य छ ।

सम्पूर्ण कुम्भो न करोति शब्दम् = भरिएको घडा शब्द गर्दै, भरिएको घडा छचल्किदैन २ अथ गगरी पानी छलकत जाय । ३ अर्धोघटो घोष मुपैति नूनम्।आधा गाग्रो पानी छचल्किन्छ । ४ स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति (यसले उखानको अंश वा टुक्रा बोकेको छ) आफूले लेखेको आफै जान्दैनन् । यसमा पधेर्नीको लोक कथा छ । त्यसैले यो उखानमूलक लोकोक्ति हो ।

नदो नदति समुद्रो शान्तो भवति = खोलो कराउँछ, समुद्र शान्त हुन्छ ।

⁶² उही ५६२

उर्लदो खहरे हेर कतिको गडगडाउँछ (लेखनाथ) । यो कुनै घटनासँग सम्बन्धित लोकोक्ति हो । अर्द्धतत्सम लोकोक्ति - घर गयो किस्ने कोदो पिस्ने(किस्ने) अर्द्धतत्सम हो ।

४. २०. ६. आगन्तुक लोकोक्ति

संस्कृत भाषाबाहेक अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा भित्रिएका लोकोक्तिलाई आगन्तुक लोकोक्ति भनिन्छ । यस्ता लोकोक्ति अधिकांश हिन्दी भाषाबाट आएका पाइन्छन् र यदाकदा भोजपुरी, मैथिली, लिम्बू र नेवारी आदिबाट पनि आएका छन् । जस्तै लिम्बूको मुन्धुम् निःप्मा सिक्कुम् पोरू शास्त्र पढे ज्ञान बढ्छ । (शिक्षया ज्ञान वृद्धिम् भवति, सत्असत् विवेकिनी बुद्धि । विद्या नै विवेकको जड हो) । २ मेन्छि मेःन्ने थाड्बेन् मेखेम्हुन्, थाड्बेन् मेन्छिन् मेखेम्हुन् (वरको शोभा कन्या, कन्याको शोभा वर । माटाको भर ढुङ्गो, ढुङ्गाको भर माटो) । ढुङ्गाको भर माटो, माटाको भर ढुङ्गो) । ३ ताड्साक्थाड् थ्याःत् थोः क्माःल्ले आवाडे नारा पित्तू (आकाशतिर फर्केर थुक्यो भने मुखमा छिटा, (पङ्गे हि नभसि क्षिप्तः क्षेप्तः पतति मूर्धनि) । मुखमा भरेर आफ्नै मुखमा पर्छ ।⁶³

आया वीर भागे पीर हिन्दी = (तारानैव प्रकाशन्ते भानौ भातीह भास्वरे)

आया है सो जाएगा का राजा का रङ्क । आयाराम गयाराम । (हिन्दी) मृत्युर्जन्मवतां वीर ! देहिनां सहजायते)⁶⁴

तुम भी चूप हम भी चूप (हिन्दी) तैं पनि चूप मै पनि चुप

जायेगा त जायेगा जजमानका जायेगा -हिन्दी । गए जजमानको त जाने हो नि! (पौरौहित्य विचार)

ढङ्ग मरू कसो गरूँ (नेवारी) = ढङ्ग छैन कसो गरौँ

बेला न कुबेला वजी नेला (नेवारी)

इस हाथ से दे उस हाथ से ले (हिन्दी)

अनका कमाई पर तेल बुकुवा, लुटको धन फुपूको श्राद्ध, (सराद) ।⁶⁵

हात सुखा बामन भुखा-हात ओभायो बाहुन भोकायो, ।⁶⁶

⁶³ पुण्यः ५५८

⁶⁴ कहावत : २४

⁶⁵ भोजपुरी, उही : १२१

⁶⁶ मैथिली (उही: १०१)

अलिसया हुगं ज्या(नेवारी)।⁶⁷ अल्लेलाई कामको भार । अल्ले तिघो स्वादे जिब्रो
अत्युत्कटैः पाप पुण्यैरिहैव फलमश्नुते । यस हातबाट दे उस हात बाट ले (ने० लो) यो
सामाजिक लोकोक्ति हो । यसमा मानवको व्यवहारिक सचेतता छ ।

विथ वन हेन्ड एन्ड टेकेन बाइ द अदर (With one hand and taken by the other)

आँठ कनौजिया नौ चूहे कान्यकुब्जा द्विजासर्वे चुल्लीपाक विभेदकाः(अहंकार र विभेद) ।
यसमा बाहुनवाद छ । यसले धर्मलाई विकृत बनाउँछ । जातीय अहंकार र विभेद स्पष्ट छ ।
यो उक्ति हिन्दीबाटै आएको हो । यो धर्म नभएर जातमा विभेद मात्र भित्रिएको हो ।

४. २१. वाक्यसंरचनाका आधारमा

४. २१. १. वाक्यात्मक आधारमा सूक्ति र लोकोक्ति

वाक्यात्मक संरचनाका आधारमा समापिका क्रिया भएका नभएका लोकोक्ति हुन्छन् ।
कुनैमा समापिका क्रिया हुन्छ । कुनैमा समापिका क्रिया नदेखिएर अदृश्य हुन्छ । कतै
अध्याहारबाट आएका हुन्छन् । निम्न संरचनाका आधारमा वाक्यात्मक लोकोक्तिको विश्लेषण
गरिएको छ ।

४. २१. १. १. सरल वाक्यात्मक

सरल वाक्यमा संरचना भएका लोकोक्तिलाई सरल वाक्यात्मक लोकोक्ति भनिन्छ ।
अर्को दृष्टिमा सरल वाक्यबाट निर्मित लोकोक्तिलाई सरल वाक्यात्मक लोकोक्ति भनिन्छ ।
जस्तै आचारः प्रथमो धर्म, सदाचार सबभन्दा ठूलो धर्म हो । सदाचार पहिलो धर्म हो ।
ऋषिनैव वदेन्मिथ्या (।ऋषि भुङ्गो बोल्दैनन् ।)(अकरण)⁶⁸ ऋषि मिथ्या बोल्दैनन् । ऋण शेष,
ऋणं शेष नकारयेत्(ऋणको शेष न राखोस्)(सरल,अकरण)।⁶⁹

४. २१. १. २. मिश्र वाक्यात्मक

एक आश्रितवाक्य अर्को मुख्य वाक्यको पिठ्युँमा चढेर आएका उक्तिलाई मिश्र
वाक्यात्मक लोकोक्ति भनिन्छ । जस्तै :-

⁶⁷ पूर्ववत् : १४८ (नेवारी)

⁶⁸ सुभाषितावलि पूर्ववत् ३३३

⁶⁹ सुभाषितावलि : ३३३

१. जो होचो उसका मुखमा होचो(दैवो दुर्बल घातक) ।
२. जसको जौ खानु उसैको जुँगा मोल्नु ।
३. वीर भोग्या वसुन्धरा -सरलमा लाने)⁷⁰ = जसको लाठी उसैको भैसी(सरलबाट मिश्र) ।

४. २१. १. ३. संयुक्त वाक्यात्मक

दुइटा समापिका क्रिया भएका र तिनलाई र,अनि, पनि,वा,यद्यपि संस्कृतमा च, आएर छुट्टै दुई स्वतन्त्र वाक्य जोडिएर निर्मित भएका लोकोक्तिलाई संयुक्त वाक्यात्मक लोकोक्ति भनिन्छ । जस्तै :-

१. खेत किन्यो बोहोराले, बेसी भर्यो बस्तै खेत लग्यो पैहाले जस्ताको तस्तै(कृषि)
२. आमा तिमिलाले त बोक्सी पो भन्छन् चूप लाग बाबै जस्तो देख्छन् उस्तै भन्छन् ।
३. अभागीले हग्न बस्यो बाह्र हातको किलो पस्यो ।
४. स्नेदितो मर्दितोश्चैव रज्जुभि परिवेष्टितः । मुक्तै द्वादशभि वर्षैः श्वपुच्छ प्रकृतिगतः ।चिल्लो र मालिस गरेर बाह्र वर्ष डोरीले टन्काएर बाँधेर सोभ्याउदा पनि कुकुरको पुच्छर प्रकृतिगत पहिलो जस्तोछ त्यस्तै बाँड्गोको बाँड्गै हुन्छ ।

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कहाचन । स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।⁷¹ यसमा राजा स्वदेशमा मात्र र विद्वान् सर्वत्र पूज्य हुन्छ । (राजा को र विद्वानको तुलना छ) ?

४. २१. १. ४. अनुकरणात्मक लोकोक्ति :

अनुकरण शब्दको प्रयोग भएको र अनुकरण शब्दको मुख्य भूमिका भएका लोकोक्तिलाई अनुकरणात्मक लोकोक्ति भनिन्छ । जस्तै :-

१. खोटाडे ठसक्क, रिनले भसक्क ⁷²
२. कि ल्वाक्क, कि प्वाक्क (प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त)
३. हस्तं च खोकतं च तागतं च मुलुर्मुलु । अत्याचारी दीर्घहारी विद्यार्थी पञ्च लक्षणम् ।
(प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त)

गधा चेष्टा चपन्त भोजनम् फिल्म दृष्ट्वा तथैवच मारामारी विद्या त्यागी विद्यार्थी शुभ लक्षणम् । (प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त) व्याँसो वा व्याँस पुत्रो वा यस्य मण्डल मागता । खदिर

⁷⁰ पूर्ववत् : १७३

⁷¹ पञ्चतन्त्रम् २.५९ पृ. ५०

⁷² प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त बडकेली लोकोक्ति

हल दानेन स्वर्गे भल्लरी मल्लरी । सावर्णी सूर्य तनयो यो मनुः कथ्यतेष्टम । निशांमय तरुल
पोल्य्यौ खाउला भन्थे डडिगयो ।(प्राथमिक श्रोत)

४. २२. संरचनाका आधारमा सूक्ति र लोकोक्ति

सूक्ति र लोकोक्ति संरचना वाक्यात्मकै हुन्छन् । वाक्यात्मक भए पनि यिनको संरचना मुक्त गद्यमा हुन्छ । बन्धुले लोकोक्तिको संरचनालाई दुई आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले लोकोक्तिको संरचना सरल र अनुप्रासात्मक हुने उल्लेख गरेका छन् ।⁷³ त्यसैलाई पराजुलीले रूपात्मक वर्गीकरण भित्रै संरचनालाई राखेर लोकोक्तिको संरचना, अनुप्रासमूलक, आकारगत, उपमान मूलक, गीतिप्रधान, तुकवन्दी युक्त, प्रश्नमूलक, प्रश्नोत्तरात्मकका भएका लोकोक्तिको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् तर सूक्ति र लोकोक्तिको संरचना भनेकै वाक्यमा पाइने शब्द र पदको विन्यास हो । यहाँ पनि त्यसैका आधारमा संरचनाको अध्ययन गरिएको छ । तह नै संरचना हो । तह भन्नाले सूक्ति र लोकोक्तिका लघु, मझौला, लामा आकार, प्रकार र तिनीहरूको निर्माण प्रक्रियालाई सङ्केत गरिएको छ । यहाँ मूलतः सूक्ति र लोकोक्तिका वाक्यको बनौट प्रक्रिया र त्यसको वाह्य निर्माणको रूपरेखालाई संरचना मानेर प्रस्तुत गरिएको छ । लोकोक्तिमा पाइने निर्माणका शैलीहरू कि त गद्यात्मक हुन्छन् कि त पद्यमात्मक र लयात्मक हुन्छन् । यसरी वाक्यात्मक संरचना हेर्दा शब्दन्यासको संयोजन, आलङ्कारिक चमत्कार, लक्षणा र व्यञ्जनाको शिल्पगत मधुरताका आधारहरू संरचनाका मूल तत्त्व हुन् । यसकै सेरोफेरोमा सूक्ति र लोकोक्तिले आफ्नो स्वरूप ग्रहण गरेको हुन्छ । यिनै आधारमा रहेर लोकस्रष्टाले लोकमा पस्केका कहावतका भाव र अनुभूतिहरू पुस्तौंपुस्तादेखि पुस्तौंपुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्ने गर्दछन् । तिनीहरूका केही नमुनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२२. १. आयामका आधारमा सूक्ति र लोकोक्ति

यस आधारमा लोकोक्तिहरूलाई लघु, मध्यम र दीर्घ गरी तीनवटा समूहमा वर्गीकरण गर्न संरचना भएका दृष्टान्तदिन कथिएका कथनलाई रूपात्मक भनिन्छ । जस्तो सर्वः स्वार्थ समीहते (लघु) अन्धो के चाहान्छ ? दुई आँखा । कर्णस्पर्शे कटिचालनम् - कानछुदा कम्मर हल्लने । दारिद्र्य दोषो गुण राशिनाशी - मध्यम(होचाकी जोई सबकी भाउजू)गरीबकी जोरू

⁷³ बन्धु पूर्ववत्: ३३

सबकी भावी । प्राणिना हि निकृष्टापि जन्मभूमिः परा प्रिया - दीर्घ(अ.च.सन् १९५५:१७५)
निकृष्टप्राणी मात्र आफ्नो मातृभूमिभन्दा पर(विदेश)देशलाई प्यारो मान्छन् ।

४.२२. २. लघु आकारका लोकोक्ति

तीन वा चार शब्दमात्र भएका लोकोक्तिलाई लघु आकारका लोकोक्ति भन्न सकिन्छ ।
जस्तै, राजा सबका साभा । गताऽनुगतिको लोकः राजचित्त देवपित्र (राजाको चित्त माखाको
पित्त) । रसमा रस, बनारस । मानिस यो लोक छोडिसके पछि पनि फेरि पछिपछि दौडन्छ । ३
भाग्यं फलति सर्वत्र ४ भाग्य सप्यैतिर फल्ल ५ न विद्या न च पौरुषम् । ६ भाग्यविना न
विद्या न पौरख फलित हुन्छ । यथा राजा तथा प्रजा ⁷⁴ बजे बाँसुरी न बजे बाँस । मूल नास्ति
कुतः शाखा । भान्साको भान्से बाहुना कसाईको कुकुर दुब्ला हुन्छन् । ब्राह्मणः पाचको राजन्
! पशुधनस्य च कुकुरः ।⁷⁵

गण्डकी न कुखुरो = गण्डकी न कुकुरो

भानिजको धोती भागिनेयस्य धौत वस्त्र ।

बालानां रोदनं बलम् (बालकको रुनु नै बल हो)⁷⁶

इतो भ्रष्टततो नष्ट - भ्रष्टै नष्ट हुन्छ)।⁷⁷

दुर्बलस्य वलं राजा(दुर्बलका बल नै राजा) ⁷⁸

दानदेयं यथा शक्ति(यथा शक्ति दान) ⁷⁹

४. २२. ३. मभौला आकारका लोकोक्ति

बाह्रदेखि पन्ध्र शब्द भएका लोकोक्तिलाई मभौला आकारका लोकोक्ति भन्न सकिन्छ ।
नेपालीमा यस्तै मभौला लोकोक्तिको बाहुल्य छ ।

याचको याचकं दृष्ट्वा श्वेवासौ गुर्गुरायते (कुकुर कुकुरकै वैरी हुन्छ)

दुर्ग त्रिकुटं परिखा समुद्रो रक्षांसि योधा धन दशच बन्धुः ।

सञ्जीविनी यस्य मुखाग्र विद्या स रावणः कालवशाद्विनष्टः ।⁸⁰

⁷⁴ पूर्ववत् : १८७ (कहावत, उही : १८६)

⁷⁵ अनुवाद चन्द्रिका उही १८७

⁷⁶ अनुवाद चन्द्रिका १९५५ पूर्ववत् : १७३

⁷⁷ उही १७३ (अनुवाद चन्द्रिका: १९५५ : १७०)

⁷⁸ उही १७३ (अनुवाद चन्द्रिका: १९५५ : १७३)

⁷⁹ उही १७३ (कहावत रत्नाकर र अनुवाद चन्द्रिका: १९५५ : १७३)

बाह्र छोरा तेह नाति बुढाको धोको काँधै माथि (अष्ट शब्द) यसैलाई उ०टु०को०ले
बाह्र छोरा तेह नाति बूढाको हलो काँधैमाथि भन्दछ ।⁸¹

इक लख पूत सवा लख नाती सा रावण घर दीया न वाती ।⁸² (हिन्दी)

४. २२. ४. लामा आकारका लोकोक्ति

पन्ध्र वा सोभन्दा बढी शब्दका उक्तिलाई लामा आकारका लोकोक्ति भन्न सकिन्छ ।
यस्ता लोकोक्ति नेपालीमा कमै पाइन्छन् । निम्नलिखित उक्ति चुटकिला शैलीमा लेखिएको
लामो लोकोक्ति हो –

कि वासेन प्रयोजनं दिगम्बराणां ग्रामे रजकस्य कस्यचित् कदाचित् –नाङ्गै नुहाउनेले
के निचोर्छ ? कपडा नलाउनेका गाउँमा धोवीको के प्रयोजन ?⁸³

अस्थामि निवेशी प्रायो जड एव भवति नो विद्वान् ।

बालाद्रव्यः कोऽम्भसि जिघृक्षतीन्दोः स्फुरद्विम्बम् । केवल मूर्ख नै अनुचित स्थानमा कुनै
पनि वस्तुका लागि आग्रह गर्दछ । बालक छोडेर को पानीमा चन्द्रबिम्ब पकन को इच्छा
गर्दछ ?

यो उक्तिलाई लामो आकारको उक्ति भन्न सकिन्छ । दूरे ते भ्रातरः सन्ति निकटे
प्रतिवासिन । क - छिमेकी मर्दाको मलामी बाँच्ताको जन्ती ख टाढाको भाइ नजिकको
छिमेकी ।

न हि बन्ध्या विजानीयाद्गुर्वीप्रसववेदनाम् (प्रसवको पीडा नब्याएकाले के जानोस् ?⁸⁴

४. २२. ५. अलङ्कारका आधारमा

४. २२. ५. १. तुकवन्दी युक्त लोकोक्ति

यस्ता लोकोक्तिमा तुक्का मिलाउने उद्देश्यले सान्दर्भिक शब्दहरू आधा जति र
असान्दर्भिक शब्दहरू आधा जति रहेका हुन्छन् । असान्दर्भिक शब्दहरूले लोकोक्तिको भाव र
अर्थसँग कुनै सरोकार नराखी केवल लोकोक्तिलाई लालित्यपूर्ण र अलङ्कारिक बनाउने कार्य

⁸⁰ उही पृ. २९

⁸¹ पूर्ववत् १०२

⁸² कहावत : २९

⁸³ पूर्ववत् १४१

⁸⁴ उही : १६०

मात्र गरेका हुन्छन् । तल दिइएका उदाहरणमा रेखाङ्कन गरिएका वाक्यांशहरूले लोकोक्तिको भावसँग कुनै सरोकार नराखे पनि लोकोक्तिलाई रञ्जित तुल्याएका छन् -

नियतिः केन लङ्घयते ?⁸⁵ भाग्यको कोही उलङ्घन गर्न सक्तैन ।⁸⁶ न तज्जलं यन्न सुचापडकजम् । मनोहर जल नभए ठाउँमा कमल फुल्दैन !

नित्यं क्रोधाच्छ्रयम् रक्षेत् । सदा क्रोध गरेर लक्ष्मीको रक्षा गरोस् । आशय धुनको रक्षा गरोस् भनिएको हो ।

नल राजा दमयन्ती रानी, मरमसाला ठिक्क पानी (आख्यान बोकेर आएको उक्ति)

बाखाको टाट्नु कति कुरा काट्नु ।

पुडी ध्याङ्मा सुन्तला हुन्छ, भनेको सुन्दा लाज लाग्छ । (अशिललता)

घुरमाघुरू परेवा घुर्छ जहाँ हेरे पनि तिमीलाई जुर्छ ।

ओखर बोटेमा चील बस्यो, देखेपछि मायामा दिल बस्यो ।

फर्सीको भेट्नु के मरिमेट्नु ।

४. २२. ५. २. अनुप्रासयुक्त लोकोक्ति

उस्तै किसिमका वर्ण, शब्द आदि दोहोरिएर लोकोक्तिहरू अनुप्रासले अलङ्कृत हुन पुगेका पाइन्छन् । जस्तै :-

लहैलहैको भरमा लोखर्के लखेट्न दगुर्ने (वृत्यानुप्रास)

माघको भैंसी भदौको गाई, चैतको घोडा खसम खाई ।

पकाएपछि पचाउन सजिलो, फकाएपछि नचाउन सजिलो ।

आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः एका क्रियाद्यर्थकरी प्रसिद्धाः ।⁸⁷ सिक्ता, तृप्ताः, क्रिया र प्रसिद्धामा अनुप्रास छ ।⁸⁸ एक पन्थ दो काज ।

विष कुम्भं पयो मुखम्⁸⁹ कुम्भम् र मुखमा अनुप्रास छ

वीर भोग्या, वसुन्धरा⁹⁰ भोग्या र वसुन्धरामा

⁸⁵ सुभाषितावलि पृ. ३४९

⁸⁶ सुभाषितावलि : ३४९. प्रेम खत्री र पेशल दाहाल, नेपाली सस्कृत र सभ्यता, सं. लेपाल, विराटनगर, श्रीमती कमला दाहाल, २०६८ पृ७०

⁸⁷ उही १४८

⁸⁸ उही:१४८

⁸⁹ उही : २१८

⁹⁰ उही : २१९

शर्करा सर्वदा मिष्टा ⁹¹ यस्मा त तिनै वटै शब्दको आकारन्तमा अनुप्रास छ ।

४. २२. ५. ३. उपमानमूलक लोकोक्ति

यस्ता लोकोक्तिमा उपमा अलङ्कारको विद्यमानता हुने भएकाले उपमा, उपमान र उपमेय तीनै तत्त्वहरू हुन्छन् । जस्तै

१. गोधूमः बालिका(गहुँगोरी केटी)
२. विद्या धनं सर्वधनं प्रधानम् (विद्याधन सबै धन भन्दा मुख्य धन हो)
३. यत्र रामस्तत्रैव अयोध्या -जहाँ राम त्यतै अयोध्या)
४. यत्र गुरुवस्तत्रैव शिष्याः (जहाँ गुरु त्यतै चेला)
५. जहाँ गाई उही बाच्छो
६. जस्तो तिम्रो मादल, उस्तै मेरो गीत
७. जस्तो रानीको उस्तै कमिनीको ?
८. जस्तो पीरा चोर उस्तै हीरा चोर
९. कमाराले भैं काम गर्नु खसमले भैं खानू
१०. यत्र इच्छा तत्र उपाय, जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय
११. गहुँ भैं गोरी केटी = गोधूम बालिका । गोधूम बाला
१२. एउटै सूक्तिको अर्को उच्चारण
१३. गोधूम मुखे
१४. स्वस्थाने कुकुरोपि तावच्चण्डो भवति ⁹⁴ (एउटै सूक्तिको अर्को उच्चारणका नमुना)
१५. स्वगृह कुक्कुरो ऽपि सिंहायते
१६. स्वस्थाने बलवन्त स्युः क्षुद्रा जीवगणा अपि
१७. आफ्ना घरमा कुकुर बलियो
१८. आफ्ना घरको कुकुर सिंह भैं
१९. घर आयो कुकुर बलियो

⁹¹ उही : २१६

⁹² सुभाषित रत्न भाण्डागारम् पृ. १६५ र कहावत रत्नाकर पृ. १९९

⁹³ उही ९४

⁹⁴ उही पृ. १५७

२०. इन्द्रस्य अग्रे स्वर्गस्य वर्णनः - इन्द्रका अगाडि स्वर्गको वयान । राजाका अगाडि भ्यागुताको ढसमस (वडकेली लोकोक्ति)

२१. सूर्यस्य अग्रे दीपः, सूर्यस्य किं दीपप्रदर्शनेन, - सूर्यका अगाडि वत्ती,-⁹⁵

२२. रूख अनुसारको छाया, नाताअनुसारको माया

४. २२. ६ दृष्टिविन्दुका आधारमा

४. २२. ६. १. प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुष प्रयोग भएको लामो आकारको लोकोक्ति :-

युयं वयं वयं युयं इत्यासीन्मति रावयो ।

अधुना भित्र ! किं जात ? युयं युयं वयं वयम्(द्वितीय पुरुष)

तिमीहामी हामीतिमी दुबै हामीहरूको मति एउटै छ । तापनि हे भित्र अहिले किन जानियो ? तिमी तिमी भएर हामी हामी भएर ?

अबको अबकै साथ, जबको जबकैसाथ, अबको अबकै साथ तबको तबकै साथ ।

जस्तो समय त्यस्तै साथ

तृतीय पुरुष

बृद्धत्वं तरूणी विषम्- बुढालाई तरूणी विख (विष)⁹⁶ हरितः वनं नेपालस्य धनम्:-
हरियो वन नेपालको धन ।⁹⁷

४. २३. शैलीका आधारमा लोकोक्ति

४. २३. १. सरलता र आलङ्कारिताका आधारमा लोकोक्तिको संरचना

बन्धुले सरल र आलङ्कारिक लोकोक्तिको आधार संरचना नै हो भनेका छन् । उनको यस्तो वर्गीकरण पराजुलीको भनाइसँग मेल खाएको छैन । पराजुली एउटै वाक्यमा एउटै क्रिया भएका लोकोक्तिलाई मात्र सरल हुन्छन् भन्दछन् ।

(क) सरल लोकोक्ति

⁹⁵ कहावत, सन् २००९ : २१९

⁹⁶ ने. लो. उ. टु. को. २०६२ : ९०) ५

⁹⁷ उही : १२६

कुनै अनुप्रास वा तुकवन्दी नभएका सादा लोकोक्ति सरल शैलीका हुन् । जस्तै—
आसक्तिर्दुःखदायिनी ⁹⁸

आशक्ति दुःखदायी हुन्छ । (उ. टु. को.)

लोभः पापस्य कारणम् ⁹⁹

लोभः पापको कारण हो

यथा देवस्तथोपहारः= जस्तो देव त्यस्तै उपहार ।(क्रिया विना)

(ख) आलङ्कारिक लोकोक्ति

अनुप्रास र तुकवन्दी भएका उक्तिलाई आलङ्कारिक लोकोक्ति भनिन्छ ।

रङ्ग र न ढङ्ग भरिमङ्ग ¹⁰⁰ (अनुप्रासः) जवरजस्ती अनुप्रास मिलाइएको छ ।(अन

किन रोइस मङ्गले, आफ्नै ढंगले । मषीपटलं, दधाति द्वीपः

वत्तीको मुनि अध्याँरो (को र रोमा अनुप्रास छ)

निन्दति कञ्चुकाकारः प्रायः शुष्कस्तनी नारी ¹⁰¹

स्तन शुकेकी नारी, स्तन भएको स्थानमा चोलो नमिल्दा दर्जीलाई निन्दा गर्छे ।

यसैलाई नेपालीमा नाचन नजान्ने आगन टेढो भनिन्छ ।

४. २३. २. लयका आधारमा सूक्ति र लोकोक्ति

गद्यमा क्षीण लय हुन्छ । पद्यमा लय र गेयता तीव्रता हुन्छ ।

४. २३. २. १. पद्यात्मक लोकोक्ति

पद्यलयात्मक लोकोक्ति नेपाली लेखकहरूबाट आएका छन् । पद्यात्मक स्वरूपका लोकोक्तिलाई पद्यात्मक लोकोक्ति भनिन्छ । मात्रिक, वार्षिक, लौकिक जुनसुकै छन्दमा पनि लोकोक्तिको रचना भएको पाइन्छ । जस्तै -

यावत्जीवेत् सुखम् जीवेत्, ऋणम् कृत्वा घृतम् पिबेत् (अनुष्टुप् छन्द र इच्छार्थक भाव)
बाँचूञ्जेल सुखसँग जिओस् । ऋण गरेर भएपनि घिउँ नै पिओस् । रोमाञ्चित भए शिव
पार्वतीले छुँदा । जाडो भन्ने निहुँ गरी छिटो मागेविदा । (छलकपट, व्याजोक्ति अलङ्कार)

⁹⁸ उही : १९५

⁹⁹ उही : १९६

¹⁰⁰ वन्द्यु, पूर्ववत् ३३९

¹⁰¹ उही : १०४२

गुलाबलाई देखेर राम्रो हे भाइ नछुनू ¹⁰² (भयाउरे छन्द)
यस्तै गर्व थियो र पूर्व जुनीमा अहिले भिखारी बने (शार्दूल विक्रीडित छन्द)
जति टाले पनि चिरिचिरि च्याँतिदो देश हाम्रो (मन्दकान्ता छन्द)
लुगा छ भुत्रो घरमा छ पीठो, आमा दिऊन् जे सब हुन्छ मीठो (उपजाति छन्द)
वहनीयव्ययो मूल्यादधिको नैव शोभते ¹⁰³ (अर्थशास्त्र)
नौको लक्डी (दाउरा) नब्वे खर्च (१४१) आम्दानी भन्दा बढी खर्च गर्ने निराजु (अपरिचित स्थान) मुलुकमा भगडालु गर्ने(गर्ने र गर्नेमा अनुप्रास)
स्वल्पं हस्तगतं श्रेयः नाऽनल्पं परहस्तगम् ¹⁰⁴
नौ नगद न तेह्र उधार (अर्थशास्त्र)

४.२३. २. २. गद्यात्मक लोकोक्ति

गद्य भाषिक शैलीमा रचित उक्तिलाई गद्यात्मक लोकोक्ति भन्नुपर्छ । निम्नलिखित लोकोक्ति पद्यबद्ध नभएर गद्यात्मक हुन्-

मैनाको बोली कागले बोल्दैन

मोटो छ भनेर कुकुर काटेर खान हुँदैन

लक्ष्मी चञ्चल हुन्छिन् = लक्ष्मी चञ्चला

किं वासेन प्रयोजनं दिगम्बराणां ग्रामे रजकस्य कस्यचित् कदाचित् नाङ्गै नुहाउनेलेके निचोर्छ ? , ¹⁰⁵ यसमा छन्द मिलेको छैन । यो उक्ति गद्यात्मक छ ।

समय भन्दा बलवान् अरू केही छैन ।

दूध दिने गाईको लातै भलो (प्रभोर्हि भृकुटीभृङ्गाः सहन्ते सेवका : सदाः)

४.२३. ३. लोकगीतमूलक सूक्ति र लोकोक्ति

लोकगीतमूलक सूक्ति र लोकोक्ति जस्तो –

१. साग छर्रे मूला छर्रे गाउँको मुखियालाई

“कही गए सुख छैन कर्म दुखियालाई ।”

¹⁰² मुनामदन दीपक आचार्य, होराशजन चुटकिला संग्रह, नेपाल, काठमाण्डौं, न्यू होराइजन पब्लिसर एण्ड डिष्टिब्युटर्स प्रा. लि.

^{७०} पूर्ववत् कहावत रत्नाकर पृ१७२

¹⁰³ पूर्ववत् पृ. १४०

¹⁰⁴ पूर्ववत् उही १४०

¹⁰⁵ उही:१४१

२. रातो रूपाल हुङ्गाले धुनु नि, थुङ्गय माताङ्ग म ढिकी हुनु नि ।

३. जाँड खानु भाती, भातीले गर्छ असाध्यै जाती

४. बाहिरी मन मेरो हास खेल गर्छ, भित्री मन रोइरहन्छ ।

५. उडी जाउँ भने म पङ्क्षी होइन बस्नलाई मन छैन ।

यी उक्तिमा धनी मानी, साहू महाजन र सामन्तद्वारा पीडा दिएका मानिसका अनुभूति गीति वाणीका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यो श्रमसम्बन्धी गीतको अंश हो ।

४.२३. ४. आख्यानगर्भित र आख्यानहीन लोकोक्ति

आख्यानगर्भित लोकोक्ति कुनैनकुनै कथामा आधारित हुन्छन् र यस्ता उक्तिमा कथातत्व अन्तर्निहित सन्देश धारण गरेका हुन्छन् । जस्तै दशाननोऽहरत सीतां बन्धनं च महोदधेः¹⁰⁷ गर्ने बिराउने रामे, चोट पाउने चामे। खाने पिउने मुसो, चोटपाउने भ्यागुतो ।¹⁰⁸ यसमा रामायणका सन्दर्भभित्रका कथाको इतिहास भएको प्रस्टै छ । जस्तो अर्जुन नभई महाभारत हुँदैन ।¹⁰⁹ अनागतवती चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः । स एव पाण्डुरः शेते सोम शर्मा पिता यथा ।¹¹⁰ यो पञ्चतन्त्रबाट आएको कथागत लोकोक्ति हो । अपरीक्षित कारकभित्रको ६७ औं पाठमा सोम शर्माका बाबुको कथा छ । यही विषय बोकेर यहाँ आएको यो कथागत लोकोक्ति हो । यसता कथागत लोकोक्तिहरूले उखानको बाटो समात्छन् ।

१. अङ्गुर अमिलो छ ।

२. सम्पत्तिका रापले भोटोभित्रबाट पनि तताउँछ ।

३. वीरबलको खिचडी

४. ज्वाइँ चाहि उनै हुन् टोपी चाँहि मेरो

५. नल राजा दमयन्ती रानी, मरमसला ठिक्क पानी

¹⁰⁶ भ्रमक प्रसाद शर्मा, नेपाली, अंग्रेजी उखान कोश, कोशी, संखुवासभा, फलाटे, चैनपुर श्रीमती इन्दिरा शर्मा २०५७ पृ. VII

¹⁰⁷ सं. हि. अ. को. २००७ : १०१५

¹⁰⁸ ने. लो. उ. टु. को. २०६२ : ३१

¹⁰⁹ उही : ११

¹¹⁰ उही : ११

२२७पूर्ववत्, २००७पृ१०४२

आख्यानहीन लोकोक्ति

आख्यानहीन लोकोक्ति त्यस्तो कुनै कथा हुँदैन । यस्ता लोकोक्तिमा सन्देशलाई सोभै सम्प्रेषण गरिएको हुन्छ । जस्तै— १ कालो हि बलवान् सदा— काल सधै बलवान् छ (३३९) २ उत्साहः परमं पदम् — उत्साहले नै उत्कृष्ट पद पाउछ ।¹¹¹

४.२३. ५. गीतिप्रधान

यथा प्राणेर्विना देहः सरिता वारिणा विना । तथा पत्या विना पत्नी विद्यतेऽत्र मृतैव सा याँली व्याँली दिन बिताइ, जुनेली रातमा बिस्कनु सुकाइ ।(हिन्दी मा : जिय बिनु देह नदी बिनु बारी । तैसे नाथ पुरूष बिनु नारी) ।¹¹²

यथाधेनु सहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम् । तथा यच्च कृतं कर्म कर्ता र मनु गच्छति ¹¹³
केटाकेटी आए, गुलेली खेलाए
चरा मार्न सकेनन् पुच्छर हात लाए
आकाश बाँधू पाताल बाँधू घरकी टट्टी खुली
परोपदेश पाण्डित्यम् (आफ्नो उपदेश अरुलाई काम लाग्छ, नकि आफूलाई: नासो)

४. २३. ६. ढकोसले (उटपट्याड) र कुट

ढकोसलेलाई उटपट्याड् भनिन्छ । यसको उद्देश्य मनोरञ्जन दिनु हो । यसबाट हास्य रस उत्पन्न हुन्छ । जस्तै न हास्ने मानिस पनि यो सुने पछि खितिखिति हाँस्छ । जस्तो किं स शको वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालेनेमिः सुबन्धुः । रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुः चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ¹¹⁴ यसको आशय — ऊ वसन्तसेनासँग भन्छ, म तिमीलाई त्यस्तै प्रकारले मार्नेछु जुन प्रकारले महाभारतमा चाणक्यले सीता, जटायु र द्रौपदीलाई मारेका थिए, ¹¹⁵ चाणक्येन यथा सीता, मारिता भारते युगे । एवं त्वं मोटयिष्यामि, जटायुरिव द्रौपदीम्, शकारको यो उक्ति शिरदेखि गोडासम्म बेतुकको छ ।¹¹⁶ यसमा नाटककारले श्रोतामा हास्य रस उमारेर आस्वादन गराउने लक्ष्य राखेका छन् । ¹¹⁷

¹¹¹ पुण्य कोश पूर्ववत् पृ. ५६१ (उही : ३३३)

¹¹² कहावत रत्नाकार : १०१

¹¹³ सूक्ति सं. १०१

¹¹⁴ मृच्छकटिक, अङ्क ८, श्लोक ३४

¹¹⁵ कृष्णदेव उपाध्याय, ई. २०१३ : १७६

¹¹⁶ उही : १७६

¹¹⁷ उही : ४०

पञ्च वर्षीया बालायाः पुत्रो द्वादशवार्षिकः पाच वर्षकी केटीका वाह्व वर्षको छोरो
ढकोसले¹¹⁸

एक वार जोगी द्वि वार भोगी तीन वार रोगी चौथो वार जंगलको कुजात हुँ¹¹⁹

दुधालु गाईका दुवै लात्ती, ¹²⁰

गाई न बाच्छी नीदावे अच्छी ¹²¹

यावजीवमहं मौनी ब्रह्म चारी चमं पिता, माता तु ममः बन्धयैव पुत्रहीनः पितामहः (कुट) ।

चक्रे त्रिशुली न हरिः न शम्भुः महा बलिष्टो न च भीमसेनः । स्वच्छन्दः चारी नृपति नयोगी
सीता वियोगी न च रामः चन्द्रः (कुट) ¹²²

४. २४. रसका आधारमा

भागवत्मा एउटै श्लोकमा नव रसको वर्णन पाइन्छ । लोकोक्तिहरूबाट विभिन्न
रसको अभिव्यक्ति हुन्छ । मानवका विभिन्न कार्यावस्था हेरेर समाजले विभिन्न रसका
लोकोक्तिको रचना गरेको हुन्छ । जस्तै –

४. २४. १. शृङ्गार रस

वेश्या नारीरूपको दाउराले प्रज्वलित काम ज्वालाले उद्दीप्त पुरुषहरू यौवनरूपी
ओज (वीर्य) र सबै धनसम्पत्तिको कामाग्निका कुण्डमा निष्प्रयोजन होम गर्छन् । यस भावलाई
सूक्तिका रूपमा शृङ्गारशतकमा यसरी वर्णन गरिएको छ –

“वेश्याऽसौ मदनज्वाला, रूपेन्धन समेधिता । कामिभिर्यत्र हुयन्ते, यौवनानि धनानि
च ” ¹²³ यस्तै “सुभाषित रत्नभाण्डागारम्” मा यसो भनिएको छ –

“अयं च सुरतज्वाला, कामाग्नि प्रणयेन्धनः । नराणां यत्र हुयन्ते, यौवनानि धनानि
च ” ¹²⁴

¹¹⁸ उही ४४

¹¹⁹ उही : १५६

¹²⁰ सत्यनारायण दुवे लोक साहित्यकी रूपरेखा, सं. प. न. . इलाहाबाद, युनिभर्सिटी रो.ड, पब्लिंर एण्डडिस्टिब्युटर्स, शारदा पुस्तक भवन, सन्
२९१४ पृ. १५६

¹²¹ उही : १५६

¹²² सरस्वति कन्ठाभरण प्रथम काण्ड श्लोक ३७० पृ. ५१

¹²³ मर्तुहरि श्रृङ्गार शतक, २०११ पृ. २०३ श्लोक संख्या ८९ (श्रृङ्गार शतक २०११ : २०३ श्लोक सं० ८९)

¹²⁴ उही : २०३

१. मेनुकालाई नाङ्गी देखेर विश्वामित्रले पनि तपस्या छोडेथे ।नेपालीमा यस्तै उक्ति पाइन्छन् ।
२. सोल्टाको घर तिखिदुङ्गा, सोल्टिनीको घर भयाँउ पोखरी
३. एक हि वाला तरूणी अवस्था महा निशायां प्रथमो प्रवेश, प्रत्युत्प्रसङ्गेन करोति शब्दम्
अरिरी अरिरी अरिमा मरिरी आदि ।

४. २४. २. करुण रस

व्याधाका कारण हरिणद्वारा व्यक्त गरिएका कारुणिक बिलौना सूक्तिमञ्जरीमा यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

व्यक्तं जन्म वनं तृणाङ्कुरवती मातेव मुक्ता स्थली
विश्रामस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपमाःपादपाः ।
म सम्भ्रच्छु राजा हरिश्चान्द्रलाई,
परेका तिनैमा सबै दुःख हाई,
उही ताजावाला बनी रङ्ग क्षुद्र
“बनेको मसाने विकम्मा दरिद्र” ।¹²⁵
“बालापत्यवियोगकायरमुखी त्यक्ताऽर्धमार्गे मृगी
पश्यन्तःपदवीं तथाप्यकरूणा व्याधा न मुञ्चन्ति माम् ॥”¹²⁶
बाहिरी मन मेरो हाँसखिलगर्छ भित्री मन रोइरहन्छ ।
जिउँमा रोग मनमा शोक
ओइलाएर गए समस्त विपना यो जिन्दगानीभरि
रुन मन लाग्छ मलाई, खुशी कहाँ छ र ?
पिल्सिएको रुन्चे हाँसो, पुग्यो परपर ।

४. २४. ३. वीर रस

यसमा वीरताको वर्णन पाइन्छ ।

१. बन्दैन देश दुई चार सपूत मरेर नगए (भूपी)

¹²⁵ तिमसिना पूर्ववत् : ४०

¹²⁶ सूक्ति मञ्जरी पूर्ववत् १९९५ पृ. ४५

२. कि तँ छैनस् कि म छैन ।
३. कि हास्तिनापुरको रजाइँ कि चपरी मुनिको वास
४. वीरभोग्या वसुन्धरा = धुन्छन् सदा समरले कलुषादि हेर ।¹²⁷

४. २४. ४. बीभत्स रस

घृणा, दुर्गन्ध, गन्हाउने मासु, रगत, दिशा, मासुमा परेका कीरा, यस्तो प्रयोग भएका उक्तिमा बीभत्स रसको अभिव्यक्ति हुन्छ ॥ तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये । ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के नजानीमहे ॥ अरुको हित र अधिकारलाई नष्ट गरेर स्वार्थ सिद्ध गर्नेहरु “मानवरूपी दानव हुन्” भने बेकारमा अर्काको हितमा बाधा पुर्याउनेहरुलाई के भन्ने ?

१. गुहु नै खानु छ भने गोठालाको खानू कमसेकम उसले कुराउनी त खाएको हुन्छ ।
२. थुकूँ भने बाबुको पाध न धुकूँ भने गुहुको सास
३. गुहुलाई चलाए गन्ध नाललाई चलाए छिटा
४. रछानमा ढुङ्गा हाने मुखभरि छिट्टा
५. रछान चलाइ मुखमा छिट्टा
६. पूर्वमेन्तन्मया ज्ञातं पूर्णमेतद्विमेदसा, अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म त दारूच । क(खन्यो पहाड निस्कियो मूसा) ख, ढोलको पोल¹²⁸
७. पहिलो मैले यो जाने, बोसोद्वारा पूर्ण छ । भित्र पसी सबै जाने छाला र दाउरो मात्रै रिक्तो रहेछ ।
८. आर्त्त यर्यस्त नेत्रः प्रेतरङ्क करङ्कः
९. दङ्कस्थादस्थिसंस्थंस्थपुरगतमपि क्वव्यमव्यग्रमत्ति ¹²⁹

४. २४. ५. अद्भुत रस

¹²⁷ तिमसिना पूर्ववत् : ३९

¹²⁸ सं.हि. अं. श.पृ. १०४२

¹²⁹ बलवान सिंह यादव, रस छन्दोऽलङ्कारः रश्मि, भारत, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत भवन, २०६५ पृ. १८

विस्मय, अलौकिक वस्तुको गुणको वर्णन गर्दा, स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, गदगदस्वर, बवराहट, वितर्क, भ्रान्ति, हर्ष आदि व्यक्त भएका उक्तिमा अद्भुत रस हुन्छ । उष्ट्राणां विवाहेषु, गर्दमाः स्वस्तिवाचकाः, परस्परे प्रशंसन्ति अहो रूपमहोध्वनि ।¹³⁰

१. नेपाले भैंसीको दुईतिर पुच्छर

२. उँभो हेरे सिङ छैन उँधो हेरे पुच्छर छैन

३. “नेपाली बध्य, विष्य, मुसल्य तँ ! जा उन्मत्त विधर्मी तँ ! जा भयङ्कर स्वप्नजा ! जा रोग ! कोर जा ! पीपं जा ! जा राल ! सिंघान जा”¹³¹ (साहित्य— परिचय २०३६ : २४३) (वीभत्स मा लाने) रोग, कोर, पीप, राल)यो प्रह्लाद नाटकबाट साभार गरिएको हो । उनको यस उक्तिमा राल, पीप, कोर, र सिंघानमा घृणा भाव छ ।!¹³²

४. २४. ६. रौद्र रस

क्रोध, मुष्टिप्रहार, लुछ्छनु, शत्रुविरुद्धको आचरण, तलवारबाट सेनालाई काट्नु शत्रुबाट अपमानपूर्ण व्यवहार देश र धर्मको अपकार आदिमा रौद्र रस उत्पन्न हुन्छ ।

१. सौताको छोरो मुटुको किलो

२. उँधो बगाएर उँभो खोज्नुपर्ने ।

३. बूढी आमालाई के सराफँ पर्यो ,यो वर्ष मेरो जुँघा नरहोस् ।

४. २४. ७. हास्य रस

विकारयुक्त वाणी, विचित्र वेशभूषा, उल्टा चेष्टा हुँदा हास्यरसको अभिव्यक्ति हुन्छ । अडे परेलाबिच, ओठ हानिए, स्तनोच्चयैमा छरिएर बैरिए,रही उमाका त्रिवली विशेषमा, “गयो पयोविन्दु बगेर नाभिमा”¹³³

साम गायनपूतं मे नोच्छिष्टमधरं कुरु ।

उत्कण्ठितासि चेद् भद्रे!वामं कर्णं वदस्व मे ॥¹³⁴ यसमा वैदिक जीवनको हास्य कामुकताको वर्णन छ ।¹³⁵

¹³⁰ उही पृ. १८

¹³¹ बालकृष्ण सम,प्रह्लाद,तृ सं. काठमाण्डौ, २०१३ पृ८७ ।

¹³² छन्द र अलङ्कार : ३९

¹³³ भरतराज पन्त, कुमारसम्भव, २०२५ : १४

१. सास नगएसम्म बाँची रहने ।
२. सोमबारे औसी के बार पच्यो, काटेको बाख्रो के बेथाले मच्यो ।
३. छोरी भन्दा आमा तरुनी ।
४. बाले भनेको, बा भकारीभिन्न लुकेका छैनन् ।

४. २४. ८. भयानक रस

डरलाग्दा वस्तु, र दृश्य देख्ता आवाज, सुन्दा वा संम्भदा भयानक रस अभिव्यक्ति हुन्छ । आवेग, संम्मोह, सन्त्रास, ग्लानि, दीनता, शङ्का, अपष्मार, सम्भ्रान्ति र मृत्युका स्थितिमा भयानक रसको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

१. अगाडि खोलो पछाडि आवुइ भङ्खालो
२. अगाडि सच्यो, खाल्टामा पच्यो, पछाडि हट्यो आँखै फुट्यो
३. उत्पात, वित्पात, महापात –लडे घरघर गरी घरहरू सबै दुर्दशा सबैतिर भयो ठूलो सकल हेर्ने दिशा ।¹³⁶

४. २४. ९. शान्त रस

निसार संसार, पुण्यस्थान साधुकोसङ्गत, रोमाञ्च, आँसु, विरक्ति आदि भावहरूका सहायताले एक प्रकारको शमता उदय हुन्छ ।

उदघाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।

यत्तिष्ठति तदाश्चर्य प्रयाणे विस्मय कुतः॥ हिन्दीमा यस सूक्तिको आशय यस्तो छ ।

नव द्वारेका पिंजडा, तामे पंछी पौन ।

रहने को आश्चर्य है, गये अचम्भा कौन ॥¹³⁷

१. रामको नाम सदा सुख धाम
२. राम नामको लड्डु गोपाल नामको घिउँ, हरिनामको मिश्री घोली घोली पिऊँ
३. ईश्वरको माया दुई दिनको रामछाया ।

¹³⁴ उही ४१

¹³⁵ उही : ४१

¹³⁶ छन्द अलङ्कार : ३९

¹³⁷ उही ४१

४. २४. १०. तुलनाका आधारमा

तुलना भएका उक्ति पनि समाजमा प्रशस्तै पाइन्छन् । जस्तो उपमा कालिदासस्य भावेरर्थ गौरवम् । दण्डिन पद लालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणा ॥

कागलाई घण्टी भुण्ड्याए देश फिर्छ, मूसोलाई घण्टी भुण्ड्याए दुलो पस्छ

तँ डोरी म बाख्रो, म बाख्रो तँ डोरी

उच्च ज्ञान तुलनाबाटै हुन्छ । उच्च ज्ञान तुलनामै टिक्छ । मानवको बुद्धिको विकास तुलनाबाटै हुन्छ । उच्च ज्ञान, मानव बुद्धिको विकास, संवृद्धि तुलनाबाटै हुन्छ । तुलनात्मक विषयहरू साहित्यिक स्रष्टा, द्रष्टाहरूद्वारा प्रयोग गरिएका उक्ति र बोलचालका सन्दर्भ र प्रसङ्गका अवसरमा उनीहरूका वाणीमा पनि सरल र सहज तरिकासंग प्रयोग भइरहेको देख्न सकिन्छ । जस्तो १ तँ डोरी म बाख्रो तँ डोरी २¹³⁸ ब्राह्मणाः कुराशचैव स्वजातिद्वेषकाः सदा¹³⁹ ३ भाँडासंगै भाँडैकै आवाज । दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः । अन्येन केनापि नृपेण दत्तं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् । यसमा विकल्प र तुलना दुवै छ ।

४.२४. १०. १. तुलना गरिएको सूक्ति र लोकोक्ति

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैवतुल्य कदाचन

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते¹⁴⁰

विद्वान् र राजाको तुलना गर्दा विद्वान् नै सबै ठाउँमा पूजित हुन्छ । राजा भन्दा विद्वान् नै यसर्थ पूज्य हो भनेर तुलना गर्दा भनिएको यो उक्ति हो । यो नीति पनि हो ।

४.२५. निष्कर्ष

लोकोक्ति र सूक्तिको भिन्नता र वर्गीकरण गुणका आधारमा पनि हुन्छ । कहावत र उक्तिहरू सजातीय र विजातीय भाषिक अभिव्यक्तिबाट पनि छुट्याउन सकिन्छ । समाजलाई नीतिकवान्, आदर्शवादीवान् र व्यवहारिक ज्ञान लोकोक्तिले दिन्छन् । यी प्रयोग गरिएका उक्तिले प्राकृतिक वा ब्रह्माव्दकै नाना वस्तुका असख्य धर्म र वृत्तिलाई जनाउँछन् ।

¹³⁸ हाम्रो लोक संस्कृति पृ. ३२

¹³⁹ पूर्ववत् पृ. ११० (कहावत : १५४)

¹⁴⁰ उही पृ. ६२

विषय सबै लोकोक्तिमा हुन्छ तापनि प्रधानताका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिहरुलाई उपर्युक्त दश वर्गमा देखाइएको हो । विषयगत उक्तिहरुमा बढी विविधता हुनाका कारण चाहिँ विषयवस्तु टड्कारो देखिनु नै हो । यसको अर्थ अन्य नौ वटा वर्गमा देखाइएका उक्तिहरुमा विषयवस्तु छैन भन्ने चाहिँ होइन । वाक्यात्मक संरचना लोकोक्ति वा सूक्तिको एउटा ढाँचा हो । सूक्ति र लोकोक्तिहरु रूपात्मक वा आकारगत लम्बाइ छोटोइका आधारमा लघु मध्यम र दीर्घ हुने गरेका पाइन्छन् । स्रोतका हिसाबले हेर्दा नाना भाषिक स्रोतबाट यथावत् वा रूपान्तरित हुँदै नेपालीका आएका पाइन्छन् तापनि यस अध्ययनमा मूलतः संस्कृत र नेपालीकै उक्तिहरुलाई आधार बनाइएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिहरु जीवनका बहुआयामिक पक्षहरुमा विस्तारित हुने भएकाले त्यस्ता अनेकौँ आयामहरुलाई छुट्टाछुट्टै देखाउन प्रायः असम्भव नै हुन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा विषयवस्तुका अतिरिक्त अर्थ संरचना अलङ्कार दृष्टिविन्दु शैली रस र तुलनामा केन्द्रित भई वर्गीकरण गरिएको छ । वर्गीकरणका यी आधारहरु मध्ये शैली पक्षमा अभै गहन अध्ययन अपेक्षित छ ।

अध्याय ५

सूक्तिसँग लोकोक्तिको तुलना र शैलीको विश्लेषण

५. १. सूक्तिसँग लोकोक्तिको कालक्रमिक र समकालिक भाषाको तुलनात्मक अध्ययन र विश्लेषण

५.१. १. तुलनात्मकअध्ययनको परिचय

संस्कृत सूक्तिलाई कालक्रमिक भाषाका रूपमा र संस्कृतबाट नेपालीमा आएका लोकोक्तिहरूलाई समकालिक कहावत मानेर तिनीहरूका समानता र असमानताका आधारमा सूक्तिहरू र लोकोक्तिको तुलना गरिएको छ । वेददेखि लौकिक संस्कृतसम्मका कालक्रमिक सूक्तिहरू नेपाली लोकोक्ति भएर व्यवहारमा प्रयोग हुन्छन् । संस्कृतले छन्दभङ्ग गर्नुहुँदैन भन्छ । तिनै संस्कृतबाट प्राकृत, प्राकृतबाट अपभ्रंश भएर नेपालीले मौलिकता ग्रहण गर्दा कति स्थानमा त छन्दै भङ्ग भएको हुन्छ । जस्तो “अपि माषं मषं कुर्याद् छन्दो भङ्गं न कारयेत्”^१ बरू माषको मष गर्नुहुन्छ तर छन्दभङ्ग नगरी लेख्नु भन्ने नियम छ । प्रायः संस्कृतबाट आएका नेपाली लोकोक्तिहरू छन्दभङ्ग भएर आउने गर्दछन् । छन्दभङ्गमा, वर्णपरिवर्तन र सम भावका आधारमा तल उल्लेख भएअनुसार तुलना गरिएको छ ।

५. १. १. १. तुलनाका आधारहरू

१. कालक्रमिक २. समकालिक ३. व्यतिरेकी

५. १. १. १. १. कालक्रमिक

भाषाको इतिहास वेदबाट शुरू हुन्छ । ऋग्वेद र भर्तृहरिले वाक्लाई वैखरी, मध्यमा र पश्यन्तिका रूपमा हेरेका छन् । सस्युरले वागलाई पेरोल र सामान्य भाषालाई लग भन्दछन् । नोम चम्स्कीले सामान्य भाषालाई भाषा योग्यता र व्यक्ति भाषालाई व्यवहार भन्दछन् । सूक्तिहरू कालक्रमिक भाषाबाट समकालिक नेपाली भाषामा आउँछन् । कालक्रमिक भाषिक अध्ययनले भाषाविकासको इतिहास, मोड र श्रृङ्खलालाई समातेको हुन्छ ।

^१पुराना कविता, २०१८ : २०

५. १. १. १. २. समकालिक

समकालिकलाई एककालिक पनि भनिन्छ । यसले खास गरेर भाषाको विशिष्ट स्थितिको वर्णनात्मकताको आधारमा विशिष्ट समयका भाषाको अध्ययन गर्छ तर यस्ता अध्ययनहरू आधुनिक व्यवहृत भाषामा मात्र सीमित गरिनुहुँदैन र समकालिकले मृत भाषाहरूको पनि अध्ययन गर्न सक्नुपर्छ । समकालिकले निश्चित भाषाका संरचना, स्वन, शब्द, व्याकरण र नियमको अध्ययन गर्छ । कालक्रमिकबाट आएका सूक्तिहरू कतिपय स्थानमा उस्तै संरचना र अर्थ लिएर समकालिक भाषासम्म आइपुगेका हुन्छन् । तिनीहरूको पूर्व रूपलाई सूक्ति भनिन्छ । तिनै सूक्तिको पर रूपलाई लोकोक्ति भनिन्छ । यिनैलाई लोकले वर्णपरिवर्तनका आधारमा आएर भाषाले मौलिक स्वरूप ग्रहण गरेर आएका उक्तिहरूलाई लोकोक्ति भनिन्छ । तिनैको कालक्रमिकबाट आएका सूक्तिको र समकालिक नेपाली लोकोक्तिको आलोकका आधारमा यी दुबैको तुलना गरिएको छ ।

सूक्तिहरूको निम्नलिखित विषयहरूमा तुलना गर्नसकिन्छ :- सामाजिक व्यवहार, गणित, ज्योतिष, ऋतु, साहित्य, जातिपाति, खेतिपाती, वर्षा, ज्ञान, विज्ञान, प्रकृति, धार्मिक, पशुपंक्षी, स्थान, भौतिक, इतिहास, भाषा, नृ-वंसविज्ञान, विज्ञान, राजनीति, कानून, व्यङ्ग्य, विकृति, अङ्गप्रत्यङ्ग, भोजन, नीति, स्वास्थ्य, रुग्णता, अर्थवाणिज्य, धर्म, व्यापार, व्यवसाय, नारी, बालवृद्ध, शिक्षा, मनोविज्ञान, दर्शन, प्रकीर्णता, शैली आदिका आधारमा तुलना गरिएको छ ।

५ १ १ ३ व्यतिरेकी

वितरण र अर्थका आधारमा सूक्तिसँग लोकोक्तिको भिन्नता र समानता व्यतिरेकीले स्पष्ट गर्छ ।

सामाजिक व्यवहार

१. स सखा यो न ददाति सख्ये(ऋग्वेद) २. छिमेकी भनेको जिउँदाको जन्ती मर्दाका मलामी, ३. स्वस्ति पन्थामनुचरेम (ऋग्वेद)- म कल्याण मार्गको बटुवा बन्न सकौं, ४. प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः- कर्महीनले खेती गर्यो कि त गोरू मर्यो कि त सुखा पर्यो, ५. परोपदेशे पाण्डित्यम् - आफैँ शास्त्र नजान्ने अरूलाई शिक्षा दिने (आप जावे सासरे औरनको सिख देय) । ६. प्रश्नउत्तरका रूपमा प्रयोग भएको उक्ति - ऊर्ध्वम् गच्छति उङ्कार

अधोवायुः न गच्छति निमन्त्रणो गतोद्वारी किं करोमि पितामह :- हजुर बा ! मुखबाट डकारमात्र आइरहन्छ, अधो वायु जादैन, अब यस्तो बेलामा फेरि निम्ता आयो अब के गर्नु बेस होला ? ७. परान्नं दुर्लभं लोके शरीराणि पुनः पुनः । तावत् परान्नं भोक्तव्यं यावन् मूर्च्छा मुहूर्मुहू- शरीर भनेको मरेपछि पनि फेरी पाउन सकिन्छ तर संसारमा अर्काको अन्न अति दुर्लभ वस्तु हो तसर्थ जवसम्म मूर्च्छा परिदैन तवसम्म भेटेजति अर्काको अन्न खाइरहनु पर्छ । ८. परान्नं दुर्लभं लोके प्राणा जन्मनिजन्मनि । परान्नं प्राप्य दुर्बुद्धे मां प्राणेषु दया कुरु । भुट्टो साथीभन्दा सच्चा दुश्मन बेस । यी बाहेक पनि सामाजिकलोकोक्तिको शब्द भण्डार बहुतै छ । समाजले नै सबै विषय उत्पादन गर्छ । कालक्रमिक भाषासंस्कृतसँग तुलना हुन सक्ने अन्यान्य अनेकौं लोकोक्तिका विषय हुन सक्नेछन् तर यी नमुनाका लागि मात्र प्रस्तुत गरिएका छन् ।

संस्कृतका चार ठूला लेखक र साहित्यकारको प्रवृत्ति र शैलीको तुलना यस्तो छ-

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । नैषधे (दण्डीन) पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः” भनेर लेखकका प्रवृत्तिलाई तुलना गरिएको छ र यिनीहरूको काव्यात्मक शैली पनि प्रस्टिएको छ । “यी आफ्ना समयका कालक्रमिक भाषाका युगप्रवर्तक लेखक हुन् । पश्चिमतिर पनि चसरियन, मिल्टानिक, गिर्बानियन, जेम्सियन प्रचलित छन् र पूर्वमा भानुभक्तिय, लेखनाथीय, मोहन कोइराला र इन्द्रबहादुरराईका साहित्यिकशैली र प्रवृत्ति पनि युगप्रवर्तकै मानिएका छन् ।

५. १. २. राज्यको व्यवहारका आधारमा

अग्निरापस्त्रियो मूर्खः सर्पो राजुकलानि च ।

नित्य यत्नेन सेव्यानि सद्य प्राण हरानि षट्- आगो र पानी तरूणी र मूर्ख राजार साहू नमान्नु हर्क ।²

यस्ता तुलनागरिनलायक वेद मंत्र र अन्य प्रशस्तै छन् किनभने वेदलाई अपौरुषेय भनिन्छ । अपौरुषेय भन्नु स्रष्टा पत्ता नलाग्नु हो । यो आजतक श्रुतिकै रूपमा जीवीत छ । लोकोक्तिका पनि स्रष्टा पत्ता लाग्दैनन् ।

५. १. ३. प्रेरणा र प्रभावका आधारमा

²चाणक्य : ८८

नेपाली लोकोक्तिले संस्कृतबाट प्रभाव र प्रेरणा लिएको पाइन्छ । जस्तै, “३१ सूर्यस्य किं दीप प्रदर्शनेन” सूर्यका अगाडि बत्ति ३२ “दुर्ज्ञेय नितयो भूपा” हात्तीका खाने र देखाउने दाँत अलग अलग हुन्छन् । यस्तो प्रभाव सूक्तिबाट लोकोक्तिमा परेको छ ।

५. १. ४. शैलीका आधारमा

लोकोक्तिका शैली उच्च, मध्यम, निम्न र सामान्य गरी चार थरीका हुन्छन् । “प्रिय वाक्य प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति देवता । तस्मा तदेव वक्तव्यं “वचनैः का दरिद्रता” यो कथनमा उच्च वाणी र शैली छ । शैली सूक्तमय, सूत्रमय, लोकोक्तिमय, उखानमय, गद्यमय, पद्यमय, मेटाफिजिकल, अगस्तेन, जर्जियन, वीरकालीन भक्तिकालीन शृङ्गारकालीन, तार्किक र व्यङ्ग्यात्मक हुन्छन् । प्रस्तुत गरिएका शैली संस्कृतका सूक्ति र नेपालीका लोकोक्तिसँग सम्बन्धित छन् । सूक्ति र लोकोक्तिहरू मुक्त वाक्यात्मक भाषिक रचना भएकाले परिवर्तनको प्रभाव भावात्मक शैलीबाट परेको हुन्छ । त्यसैले भाषिक परिवर्तनका आधारमा पनि सूक्ति - लोकोक्तिलाई हेर्ने पर्ने हुन्छ ।

५. १.५. विधाका आधारमा तुलना

क पृथक विधा

लोकोक्ति र सूक्ति लोक साहित्यका एक एक पृथक विधा हुन् । वहस, छलफल, वार्ता, कुरा व्यवहामै आउने र जाने गर्छन् जस्तो – १ वादे वादे जायते तत्त्वबोधका कुराहरू सधैं हुन्छन् । लामा अनुभवबाट निस्केका छोट्टा वाक्यहरू उक्ति र कहावत हुन् । लोकोक्तिहरू लोकजीवन झल्काउने सहयोगी भाषिक सामग्री हुन् । लोकका विषय धेरै नै छन् । लोकोक्तिले ढाँट्टैन (A proverb never lies) । लोकगीत, लोककविता, लोककाव्य, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, उखानटुक्का, पहेली वा गाउँखाने कथाहरू र ढकोसले लोकोक्तिका विधा हुन् । यी मुक्त शैलीमा अभिव्यक्त हुन्छन् । मानिसका महत्ता, लघुता, उच्चता र नीचताका आरोह, अवरोहलाई बोकेर लोकोक्तिहरू प्रयोग भइरहेका हुन्छन् । अतः लोकोक्तिले समेट्ने विषय र भाव पनि यिनै हुन् । फ्रान्सतिर लोकोक्तिलाई जानर भनिन्छ । जानर (Gener) अंग्रेजीमा यो निकै प्रचलित शब्द हो । कतै अंग्रेजहरू प्रोभर्व (Proverbs) का नामले पनि यसलाई सम्बोधन गर्छन् ।

^३उही : २१९

कतै गुड सेइङ्ग (Good Saying) पनि भन्ने गरिन्छ । प्रोभर्व (Proverb) एक प्रकारको शैली र अलङ्कार हो । कतै यसैलाई अ पोस्टिक फिगर (a Postic Figure) भनिन्छ । त्यहाँ जानर लगायत प्रोभर्व (Proverb) र अ पोस्टिक फिगर (a Postic Figure) को नेपाली भाषामा यी शब्दको अनुवाद गर्दा भाषिक अभिव्यक्तिको विशिष्ट रूप हुने गर्दछ । शैलीको विषय र विशेषता पनि यही हो ।

ख विशिष्टता

सूक्ति र लोकोक्तिका विशिष्टता अभिव्यक्ति भिन्न भिन्न किसिमले प्रस्तुत भएका हुन्छन् । मानवका जातीय विशेषता र संस्कृति यिनैले भल्काउछन् । यसै आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको वर्गीकरण र विभाजन एवं विश्लेषण विशिष्ट उद्देश्यकै आधारमा हुन्छ । स्थूल र सूक्ष्म अभिव्यक्ति भनेर दुई भेदका आधारमा विषयको वाह्य संरचना शैलीमा केन्द्रित हुन्छन् । यसकै आधारमा तुलनात्मक विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।⁴

५. २. सूक्ति र लोकोक्तिको विषयगत तुलनात्मक सिद्धान्त

लोकका विषय भएका सूक्ति र उक्तिलाई विषयगत लोकोक्ति भनिन्छ । यिनीहरूका शैलीको तुलना विश्वकै भाषामा आ-आफ्नै किसिमले गरेका छन् । सबैका आ-आफ्नै उद्देश्य र दृष्टिकोण भाषाकै आधारमा फरक छन् । विश्वकै भाषिक समाजमा विषयको तुलना गर्ने आधारहरू एकरूपता काँही र कतै पाइदैन । मानिसका जीवनचर्या र व्यवहारहरू मानिसअनुसार फरक छन् । फरकफरक व्यवहारमा पनि समानता भेटिन्छ । कतै जीवनचर्यामा भिन्नता कतै समानता हुन्छ । लोकले सूक्ति र लोकोक्तिलाई “नव वाणी मुखे मुखेका” आधारमा तुलना गरी छुट्टयाउने गर्दछन् । लोकका उक्तिको तुलना सामाजिक चिन्तनका आधारमा गरिएको हुन्छ । अध्ययनकर्ताले आञ्चलिकता, जनपद र स्वदेशका आधारमा आफ्नो समाजद्वारा अभिव्यक्त गरेका लोकोक्तिसम्बन्धी विचार, भाषिक विशिष्टता, विषयको विभिन्नता र समसामयिकतालाई हेरेर तुलना, विभाजन र वर्गीकरण गर्न सक्तछ । समाजद्वारै गरिएको तुलना, विभाजन र वर्गीकरणमा यथार्थ दृष्टि र स्पष्ट हुन्छ तर त्यही तुलनाको दृष्टिकोण एकबाट अर्को लोकजीवनमा भौगोलिक

⁴जटिलो मुण्डी लुञ्चित केशः काषायाम्बर बहुकृत वेपः ॥ पश्यन्नपि च न पश्यति मूढ “उदर निमित्तं बहुकृत वेप” श्लोक ८, गंगाकृष्ण द्रविड समयोचित पद्यमालिका, मुम्बई क्या, पाण्डुरङ्ग जावजी, निर्णय सागर, मुद्रालय, सन् १९३७ पृ. ६०

भेदका आधारमा ठयाकै मेल नखाने हुन सक्तछ । जस्तो, पश्चिमी नेपालमा छाउपडीको व्यवस्था समाजले गरेको एक भेद हो तर त्यो पूर्वी नेपालमा पश्चिमका जस्तो समाज र लोकले व्यवस्था गरेकै छैन । भौगोलिक भेद, देशाचार र कुलाचारअनुसार हुन्छ, “प्रारब्दीर्घतपसां नारीणांयद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन” ॥⁵ स्त्री जातिले लामो व्रत गर्नुपर्दा सत्यव्रतको उद्देश्यले व्रत गरिरहेका बखतमा बीचैमा रजस्वला भएमा व्रतको अवरोध हुँदैन तर अरू माधव र ऋषिश्रृङ्ग आचार्यहरू भने उद्यापनचाँहि गर्नुहुँदैन पर सारेर लानुपर्छ भन्दछन् । पश्चिमी नेपालमा महिलाहरूलाई रजस्वला र सुत्केरी हुँदा बस्ने घरै बेग्लै बनाइएको हुन्छ । पूर्वमा नछुने अवस्था भएकी नारीलाई बेग्लै घरको आवश्यकता हुँदैन । त्यहाँका लोक र समाजको त्यही यथार्थ चलन हो । त्यसै समाजलाई हेरेर स्रष्टाद्वारा साहित्यको निर्माण गर्दा पनि आफ्नो समाजलाई हेरेर नै निर्माण गरिएको हुन्छ । पूर्वमा सबै जना बसेको घरमा रजस्वला भएकी महिलाले बस्न पाउने अधिकार समाजले दिएको छ तर उसलाई चार दिनसम्म उसले बनाएको भक्ष्य, भोज्य, लेह्य, चोष्यका खाद्य पदार्थलाई स्पर्श नगर्ने लोकरीत पनि त छ । सँगसँगै रजस्वला भएकी महिलालाई घरका अरू सदस्यले छुवाछुत नगर्ने प्रचलन समाजद्वारा नै व्यवस्था गरेको हुन्छ । यो लोक विधि देशाचार, कुलाचार र धर्म संस्कृतिको विधि, नीति र नियम मान्नेहरूको प्रचलन मात्र हो । नारी रजस्वलाका प्रथम दिन चाण्डालसमान, दोस्रो दिन ब्रह्मघातिनीसरह, तेस्रो दिन धोवीनीजस्तै र चौथो दिन शुद्ध हुने शास्त्रीय नियमअनुसार लोकको विचार हिंडेकाले लोकको विशिष्ट अभिव्यक्ति पनि समाजका अग्र स्रष्टाद्वारा त्यसै अनुसारका विधि, पद्धति र नियमहरू पनि बनाइएका छन् ।⁶ अतः पश्चिम नेपालका लोकसाहित्यका विश्लेषकले छाउपडीको आदर्श र पूर्वको लोकस्रष्टाका विश्लेषकले एकै घरमा बस्नु चाँहि हुने, छुन, नपाइने नीति नियम शास्त्रमा उल्लेख भएकै आधारमा वर्ण र जातिजाति विशेषका आधारमा विश्लेषण गरिएको हुन्छ । त्यहाँ स्थानीयताको कुलरीतिका आधारमा चलन र व्यवहारमा हुन्छ । त्यही नै लोककहावतका विश्लेषकको आदर्श हो । अतः यस्तो आदर्शवादी दृष्टिकोण बढी परम्परावादी हुन्छ तर वैज्ञानिक

⁵निर्णयसिन्धु: वि. सं. २०५७ पृ ३७४

⁶प्रथमेऽहनि चाण्डाली, द्वितीये ब्रह्मघातिनी तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति, (गरूड पुराण मदन रत्नमा देवलले पनि यसै भनाईलाई दोहोर्‍याएका छन् । निर्णय सिन्धु, संम्बत् २०५७ पृ. ४८५

विश्लेषणकर्ताहरूले भने स्थलगत भ्रमण गरी पश्चिम र पूर्वका रजस्वला भएकी नारीका सम्बन्धमा आजको जे विचार र यथार्थ छ, त्यसका आधारमा अध्ययन अनुसन्धान गरी परम्पराबाट आएका वैज्ञानिक अवैज्ञानिक तथ्यका आधारमा वर्गीकरण र विश्लेषण गरी निष्कर्ष दिने गर्दछन् । वैज्ञानिकहरू रजस्वला भएका महिलाहरूबाट विकृत रजमा व्याक्टेरिया रहन्छन् भन्दछन् । तिनीहरूसँग स्पर्श गर्दा विज्ञहरू अरूका शरीरमा त्यस्ता सूक्ष्म जीवाणु सर्न जानाले हानि पुऱ्याउँछन् भन्दछन् । लोकोक्तिको कालक्रमिक र समकालिक भाषाको आधारमा मानिसले भोगेका जीवनका भोगाइ, अनुभूति र परिस्थितिको अनुकूलतालाई हेरेर विषयगत विश्लेषण हुन्छ भने यथार्थवादीहरूले तुलनात्मक आधार समाएर ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक विधिका आधारमा विश्लेषण हुन्छ । कतैकतै प्रयोगका आधारमा पनि तुलना हुन्छ । डक्टर, डाक्टर र दाग्दर एकै शब्दको भिन्न उच्चारणका आधारमा व्यक्त गरिएका यी शाब्दिक नमुना हुन् । कतै समान र एकै लक्ष्य र उद्देश्य भएका परस्पर सम्बद्ध विषयहरूका समूहलाई अन्तर्विषयबाटै विश्लेषण गरिएको हुन्छ । अन्तर्विषयात्मकतामा छाउपडीको विषयमा विवाद भयो भने त्यसको समाधानका उपाय परम्परावादी सैद्धान्तिक विधिको सिद्धान्तले समाधान गर्न सक्तछ । परम्परासंग आधुनिकता नजोडी र पूर्व गरिएका कार्यलाई नहेरी विश्लेषण हुनै सक्तैन । शब्द, अक्षर, वाणी र उक्तिका वीचबाट कहावतकै विश्लेषण र वर्गीकरण गरिने भएकाले यस्तालाई अन्तर्विषयात्मक भनिन्छ । यी सबै यथार्थवादी दृष्टिकोण हुन् । यसमा भाषिकाका प्रयोक्ता र भाषिकाका वक्ता सेवाग्राहीहरूका वीचको अन्तर्सवादबाट देखिएका समानता र असमानताका आधारमा विषयगत वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको हुन्छ । जस्तो, “अजायुद्धमृषिश्राद्धं प्रभाते मेघडिन्दुरम्” दम्पत्यो कलहश्चैव परिणामे न किंचन (परम्पराको आधारमा यसैको भाषिक अन्तर भएर नेपाली लोकोक्तिमा आउँदा लोग्नेस्वास्नीको भगडा परालको आगो) र अहिपादामेव जानित सर्पको खुट्टा सर्पले देख्छ भन्ने हुन्छ ।

५. ३. तुलनाका कारणहरू

भाषाको परिवर्तन दूइ कारणले हुन्छ ।

१. आन्तरिक कारण

२. वाह्य कारण

५. ३. १. आन्तरिक कारण

सूक्तिका भाषाभिन्नैवाट लोकोक्तिमा रूपान्तरण भएकालाई आन्तरिक कारण भनिन्छ । यसमा समान लक्ष्य भएका परस्परमा सम्बद्ध विषयहरू हुन्छन् । सूक्तिबाट लोकोक्ति बन्ने र बनाउने प्रक्रिया भाषाका आन्तरिक कारणबाट भएका हुन् । त्यसरी सूक्तिबाट लोकोक्तिमा आएका उक्तिको परिवर्तन आन्तरिक कारणले भएको हो । भाषाभिन्नैवाट उच्चारण गर्ने व्यक्तिको शारीरिक क्षमता, वक्ताको शारीरिक अङ्गको वैशिष्ट्य, अनुकरणको प्रवृत्ति, भावबोध र मानसिक स्तर, अपूर्ण श्रवण, अपूर्ण अनुकरण, वाह्येन्द्रियको विभिन्नता, सावधानीसँग नसुन्नु, अशिक्षा, अज्ञानता, लिपिको अपूर्णता, प्रयत्नलाघव र अन्तर्विषयात्मकताका आधारमा सूक्त र सूक्तिहरू लोकोक्तिमा परिवर्तन हुन्छन् ।⁷ उष्ट्र वक्त्रे च जीरकम् (हात्तीका मुखमा जिरा) ।⁸ गजमुखे जिरक (आन्तरिक);, ४६ तण्डुलम् एक माणकं खादकाः दश जना (अन्तरविषयक) एक माना चामलमा दश जना खाने । ४५ न शतं ब्राह्मणाः श्रेष्ठा एक एवातिथिवरः, सयौं ब्राह्मण भन्दा एक अतिथि श्रेष्ठ ।⁹

५. ३. २. वाह्य कारण

भौगोलिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक वैयक्तिक, साहित्यिक, वैज्ञानिक आदि र सादृश्य प्रभाव आदि वाह्य कारणबाट भाषामा परिवर्तन हुन्छ ।¹⁰

परिवेश

परिवेश त्यस्तै कारण हो । परिवेशको प्रभावका कारण पनि भाषा परिवर्तन हुन्छ । संस्कृत र नेपाली दुवै भाषाहरू भारोपेली भाषाखलकभिन्नै पर्दछन् । यी दुवैको परिवर्तन हुने सात कारण मानिएका छन् ।

⁷उष्ट्र वक्त्रे च जीरकम्, हात्तीका मुखमा जिरा (कहावत रत्नाकरः १६७)

⁸कहावत रत्नाकरः १६७

⁹पूर्ववत्ः ५६७ उही : २१४

¹⁰अपि कास्यां निवासेन पठितं नैव किञ्चन (वाह्य वर्ष रामायण पद्यो सीता कसकी जोई) काशी बसे पनि अलिकति पनि पढेन ,सं. हि. अं. डिस्नेरी, सन् २००७ : १०४३)

५. ३. २. १. प्रयत्न लाघव

प्रथम प्रयत्नलाघव हो । यस प्रयत्नलाघवले गर्दा कम श्रम गरेर अधिक लाभ उठाइन्छ । लोकोक्तिमा पनि कम बोलेर अधिक लाभ उठाउने काम हुन्छ । व्याकरणकारहरू संक्षिप्तता भाषामा खोज्ने क्रममा आधा मात्रा कम हुँदा पनि अति खुशी हुन्छन् । जस्तो “अर्द्धमात्रा लाघवं पुत्रोत्सवं मन्यते वैयाकरण”¹¹ लोकोक्ति त्यस्तै हुन् । जस्तो, आदित्यवारबाट आइतवार, चतुर्वेदीबाट चौबे, द्विवेदीबाट दुबे दादादाबाट दा, डाक्टर अफ् फिलसफी बाट पी.एच.डी. रा.स.स. प्राध्यापक प्रा. डाक्टरबाट प्रा.डा. मास्टर साहेवबाट मास्साव, डाक्साव, यू.जी.सी. आदिलाई नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तै शब्द र वाक्य संक्षेपद्वारा सूक्तिबाट लोकोक्ति प्रयत्नलाघवबाट रूपान्तरण भएका हुन् ।

५. ३. २. २. बलाघात

संस्कृतका कुनै सूक्तिका ध्वनिमा अधिक बल पर्यो र कुनैमा कम बल पर्दा ध्वनि वा वर्णको लोप हुन्छ । जस्तै, आभ्यन्तरबाट भित्र, स्वर्णकारबाट सुनार, चर्मकारबाट चमार, कुम्भकारबाट कुमाले, लौहकारबाट लोहार, निम्बबाट नीम बलाघातबाट भएका हुन् ।

५. ३. २. ३. भावातिरेक

प्रेम, शोक, घृणा, क्रोध व्यक्त गर्दा व्यक्ति आत्मविभोर हुन्छ । त्यस्तो समयमा व्यक्तिको बोली उच्चारण गर्दा कि त बोलीमा घनत्व बढी हुन्छ कि त कम हुन्छ । भावातिरेकमा लाडे बोली हुन्छ । यसैलाई अग्निपुराणले यसरी व्यक्त गरेको छ । “न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः । गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥ (अग्नि पुराण) ॥” विकृत मुख भएको, लामो ओठ भएको, अज्ञान ग्रस्त, नाकले बोल्ने, भावावेशको कारण हर्षले गद्गद्भएर ध्वनि निकालेर बोल्ने, रूद्ध कण्ठ, बद्ध जिह्वा भएकाहरूद्वारा स्पष्ट वर्णको उच्चारण हुँदैन । त्यसता आत्मविभोरी लाडेस्वर गर्नेहरूका मुखबाट उच्चारण हुने ध्वनिका आधारमा सूक्ति परिवर्तन भएर लोकोक्ति बन्दछन् । जस्तो, वीरबहादुरको वीरू, रंगनाथको रंगु, नरेन्द्रको नरेन्द्रे वा नरेपा आदि ।

¹¹त्वयामेलुञ्चिताःकेशामयाते मुण्डितं शिरः (सं. हि. अं. डिस्नेरी, २००७पृ. १०४३) (अदलका वदला (हिन्दी) भौगोलिक भाषिक भेदमा तिमिले मेरो केशलुच्छयौ, मैले केश छिनाए (मुडे) यसको अंग्रेजीtit for tatहो, यहाँ भाषा परिवर्तनकै राम्रो उदाहारण

५. ३. २. ४. क अधूरा अनुकरण वा शारीरिक विभिन्नता

अधूरा अनुकरण वा शारीरिक विभिन्नता भएको आधारमा पनि भाषा परिवर्तन हुन्छ । भाषा मानवअर्जित र सिर्जित सम्पत्ति हो । भाषा आर्जित गर्दा अनेक तत्त्वको ग्रहण र अनेक तत्त्वको छुट र लोप त्यतिकै हुन्छ । व्यक्तिहरूले भाषा तत्त्वको ग्रहण गर्दा प्राचीन तत्त्वलाई छोडेर नयाँ तत्त्व मात्र लिएर हिड्छन् र पुरानो तत्त्वलाई छोडेर हिड्छन् । उक्त ग्रहण र परित्यागको मूलकारण सूक्तिका उच्चारणकर्ता व्यक्तिको व्यक्तिगत क्षमता र उसको निजी विशेषताबाट लोकोक्तिमा परिवर्तन हुन्छ ।¹²

ख भाषाउपलब्धि

भाषा एक उपलब्धि हो । यसको आर्जन गर्दा केही भाषिक तथ्य टाढा रहन्छन् । केही नयाँ तथ्य जोडिन्छन् । व्यक्तिको श्रवण एवं उच्चारण क्षमता उसको वातावरण, परिस्थितिमा निर्भर हुन्छ । परिवर्तन हुने क्रम एकैचोटि हुँदैन । जस्तो, हस्त, हत्थ, हात, कर्ण, कज्ज, काज, भए भै सूक्तिबाट लोकोक्ति व्यक्तिको भाषा उच्चारणको आन्तरिक क्षमता र विचारका आधारमा वर्ण थपघट भई सूक्तिबाट लोकोक्तिमा परिवर्तन हुन्छन् ।

५. ३. २. ५. प्रमाद वा असावधानी

भाषा उच्चारणमा लापरवाही गरिदा पनि भाषा परिवर्तन हुन्छ । जानीजानी मानिसले प्रमादवश अथवा असावधानीवश शब्दको तोडमोड गरेको भाषा अरूले अनुकरणगर्दा पनि भाषामा परिवर्तन हुन्छ । मदिरापान गर्नेले बोलेके भाषा जस्तो सा ला का स्थानमा श्याला, बहुतका स्थानमा भौत, तुफानका स्थानमा फूतान, गृहमन्त्रीका स्थानमा ग्रहमन्त्री उच्चारण गरिदै जाँदा जसरी परिवर्तन भएको छ, लोकोक्तिको भाषामा पनि त्यसै गरी परिवर्तन भएको हुन्छ ।

५. ३. २. ६. नवीनीकरण

मानिस नयाँपन प्रत्येक वस्तुमा ल्याउन चाहन्छ । जानी जानी नयाँ पन ल्याउन खोज्दा सूक्तिबाट लोकोक्तिमा परिवर्तन आउँछ । जस्तो म्याक्समूलर = मोक्ष मूलर, अस्सीजन =

---

¹²डॉ. पी. डी. गुणे का अनुसार "We have also seen that language is an achievement. In the very process of this acquisition, certain linguistic factors are dropped out of consideration, as certain other new ones are added, because a successful achievement depends as much upon the capacity of an individual (both in point of hearing and the basis of articulation), as upon the circumstances in which he is placed. The inner speech organism or the groups of speech ideas are constantly changing in every individual."

ओषजन, नाइत्रोजन = नत्रजन, चशमा = चक्ष्मा, वकील = वाकील भएभै नववाणी मुखेमुखेको रूपमा सूक्तिबाट लोकोक्तिमा परिवर्तन हुन्छ ।

५. ४. तुलना हुने सन्दर्भ र नेपाली लेखकसंग तुलना

एक कवि र लेखकका उक्तिहरूसंग अर्को कवि र अर्को लेखकका उक्तिकासंग सन्दर्भ पारेर तुलना गरिरहेका हुन्छन् । एक कालक्रमिक भाषाका सन्दर्भमा अर्को कालक्रमिक भाषाका उक्तिको, एक परम्पराका युगका सन्दर्भमा अर्कोयुगको परम्पराका र युगीन साहित्यकार र युगीन साहित्यिक स्रष्टाका उक्तिहरूसंग तुलना भएभै सूक्ति र लोकोक्तिको पनि सन्दर्भ र प्रसङ्ग पारेर तुलना हुन्छ र तुलना गर्न सकिन्छ ।¹³

यतिमात्र कहाँ हो र ? एउटै परम्पराका साहित्यकारका कथनसंग विदेशी साहित्यकारले प्रयोग गरेका उक्तिसंग पनि तुलना हुने गर्दछन् । जस्तो संस्कृत साहित्यकारका चार ठूला व्यक्तित्वका क्रियाकलाप गुण स्वभाव र चरित्रका आधारमा संस्कृतका उक्तिको यसरी तुलना गरिएको छ ।

उपमा कालिदासस्य, भारवेरर्थ गौरवम्

दण्डिनः पदलालित्य माघे सन्ति त्रया गुणाः ।

(नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः) ॥१॥ (तुलनात्मक साहित्यः ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यः१)¹⁴

यहाँ उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थ उत्कृष्ट प्रदान गर्नेमा भारवि, गनिएका छन् । अभिव्यक्ति राम्रो व्यक्त गर्नेमा दण्डीको नाम लिने गरिन्छ । उपमा, गौरवार्थ, पदलालित्य सबै साहित्य र साहित्यकारमा पाइने गुण र विशेषता माघका उक्तिमा पाइन्छन् । नेपाली साहित्य र साहित्यकारका उक्ति र अभिव्यक्तिलाई हेरेर विदेशी साहित्य र साहित्यकारका उक्तिलाई निम्न कृतिका आधारमा तुलना गरिएको नमुना प्रस्तुत गरिएको छ ।

जस्तो लेखनाथ पौड्यालको ड्राइडेन र पोपका उक्तिसंगसँगै, समलाई शेक्षपियरसँग, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाका उक्तिहरूलाई वर्डस्वर्थका उक्तिहरूसँग, मोहन कोइरालाका उक्तिहरूको

¹³मनोरमा शर्मा, तुलनात्मक अध्ययन ; स्वरूप पृ. ३५

¹⁴ Swapan Majumdar, Comparative literature 1987, p. 22

र टी. एस इलियटका उक्तिसँग सन्दर्भ प्रसङ्गकै आधारमा तुलना हुन्छन् ।¹⁵ यिनै आधारमा तुलना गरिए जस्तै संस्कृतका सूक्ति, नेपालीका सूक्ति, उक्ति र लोकोक्तिसंग समेत सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार तुलना गर्न सकिन्छ । यस्तै आधारमा कतिपय स्थानमा संस्कृतबाट आएर नेपालीमय बनेका र संस्कृतकै भाव भएका तर भाषा चाहि नेपालीमय बनाएर नेपालीकै मौलिक स्वरूप ग्रहण गरेका उक्तिसंग तुलना गर्न सकिन्छ । जस्तो, दुश्चारिणी च हसति स्वपतिं पुत्र वत्सलम् ।¹⁶ पुँश्चली स्त्री पुत्रको प्यार गरिरहेको पतिलाई हेरेर मुसुक्क हास्तछे (यहाँ दुश्चारिणी स्त्रीको चरित्रवान् पुरुषसँग तुलना भएको छ) ।

माघे नग्नश्च वैशाखे क्षुधया पीडितो जनः ¹⁷ (माससँग तुलना) माघको नाङ्गो वैशाखको भोको तर नेपालीमा असारको नाङ्गो मडसिरको भोकोसँग तुलना गरिएको छ ।

पुँश्चली स्त्री पुत्रको प्यार गरिरहेको पतिलाई हेरेर मुसुक्क हास्तछे दुश्चारिणी च हसति स्वपतिं पुत्रवत्सलम् ।¹⁸

दन्ति दन्त समानंहि निःसृत महतां वचः । कुर्मग्रीवैव नीचानां पुनरायाति यान्ति च ।¹⁹

हात्तीको दन्त मर्दको बोली ²⁰ हात्तीको दाँतसँग मर्दको बोलीको तुलना गरिएको छ ।

सत्य मेव जयते ²¹

सत्य मिष्ठान्न सुन्दरम् ²²

सर्व सत्ये प्रतिष्ठितम् ²³

सत्य डग्दैन भुटो तग्दैन ²⁴

रिक्त पाणिर्नपश्येत, राजानं देवतां गुरुम् । दैवज्ञं भेषजं मित्रं फलेन फलमा दिशेत् ॥²⁵

¹⁵इन्द्र विलास अधिकारी, तुलनात्मक साहित्य, ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य, काठमाण्डौं, ललितपुर साभा प्रकाशन पृ. १

¹⁶सुभाषितावलि पृ. ३४५

¹⁷उही : १७८

¹⁸सुभाषितावलि : ३४५

¹⁹कहावत कोश पृ. ३४५

²⁰मनोरथै : कि भवतीह कार्यम् । मनसा कल्पिते हर्म्यै

²¹शयानो ऽसौ नृपायते (कहावत कोश : पृ. १७५)

²²मनको लड्डू घिउसित खाऊ

²³राजा, देव, गुरु जैसी, वैद्य, मित्र यिनी कहाँ । रिक्तो न जानु हुन्न कहिल्यै फलप्राप्ति हुँदैन है । (भोज कालिदास पृ ५०)

²⁴Knowledge is our uditi nate good, (so creates)

²⁵Half year knowledge have must smatch, not take page 119

माथिल्लो हरपमा संस्कृतका सूक्ति र तल्लो दोस्रो पंडितमा नेपाली लोकोक्तिको तुलनाका नमुना प्रस्तुत गरिएको छ । यी दिइएका संस्कृत भाषाका र नेपाली भाषामा प्रयोग भइरहेका दुबै उक्तिको तुलना हुन योग्य छन् । त्यसै आधारमा यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको हो । संस्कृत धनी भाषा भएकाले संस्कृत र नेपालीको तुलना माथि उल्लेख गरिएका बाहेक पनि अन्य धेरै नै हुन सक्तछन् ।

५. ५. तुलना गर्दा देखिने जटिलता

सूक्तिको राम्रो भाव बुझ्न जटिलता हुन्छ । वक्ताले पहिले कुन आशयले भनेको हो ? त्यसको सन्दर्भ र प्रसङ्ग कहाँ र कसरी आएको छ । त्यसलाई राम्ररी न केलाईकन संस्कृतका सूक्ति बुझ्न, सम्झन, सम्झाउन साँच्चै जटिलता हुन्छ । भाषाको कठिनाइको कारण पनि सूक्तिको मर्म र आशयसम्म पाठक र भावक पुग्नै सक्तैन । सूक्तिहरूमा समाजको गहिरो ज्ञान लुकेर रहने भएकाले वाह्य र बोक्ने अर्थ लगाउन खोज्दा त्यसको भाव समाउन नसक्ने खतरा र जटिलता प्रशस्तै रहन्छ । वाक्यरचनाकै गर्भभित्रवाटै सूक्तिमूलक कथनलाई राम्ररी अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । सूक्तिको गुप्त रहस्य थाहा नपाउञ्जेलसम्म कतिपय नेपाली उक्तिको भाव सम्झन सकिदैन न अनुवाद नै हुने गर्दछ । नेपाली भाषाका विज्ञले त नेपालीका सबै लोकोक्तिको मर्म र आशय सम्झन र सम्झाउन सकिदैन भने संस्कृतका सूक्तिको नेपाली लोकोक्ति बनेर आउदा लोकोक्तिको आशय बुझ्न कठिन हुन्छ अर्कोतिर कालक्रमिक समाजको गहिरो अध्ययनको पनि त्यतिकै आवश्यकता हुन्छ ।²⁶

५. ६. तुलनाको समस्या

तुलनाको समस्या संस्कृतबाट नेपालीमा आएका लोकोक्तिमा मात्र छैन । यही समस्या पश्चिमी विद्वान्ले लेखेका प्रभावमूलक कृतिमा पनि पाइन्छ । जस्तो अंग्रेजकी साहित्यका प्रथम कवि चसरको क्यान्टवरी टेल्सका उक्ति र कहावत पढ्न, बुझ्न र तुलना गर्न फ्रान्सेली तथा इटालेली कविका उक्तिहरू पढ्नुपर्छ ।

²⁶इन्द्रनाथ चौधरी, तुलनात्मक साहित्यकी भूमिका, मद्रास, दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा, उच्च शिक्षा और शोध संस्थान सन् १९८३, पृ. १७

त्यस्तै गरी शेक्स्पियरका प्रतिशोध विषयका नाटकमा रहेका उक्तिहरूको अध्ययन गरेर बुभन इस्काइलस र रोमेली नाटककार सेनेकका उक्तिहरूको अवश्य अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तै गरेर जान मिल्टनको प्याराडाइज लस्ट अध्ययन गर्न होमर र भर्जिलका शास्त्रीय महाकाव्य बुभननुपर्छ । तिनका उक्ति पढेर मात्रै तिनभित्रका लोकोक्तिहरू बुभन सकिन्छ । तसर्थ भाषाको बोझिलो, जटिलतालाई सरल बनाई उक्तिलाई जीवन्त र प्राणवन्त बनाउन विशिष्ट अभिव्यक्ति भरिएका उक्तिहरूको अध्ययन गरेर समालोचना, आलोचना, र समीक्षा गरी सूक्ति र लोकोक्तिमा देखिने जटिलताको समस्यालाई हल गर्न सकिन्छ । तुलनाका विषयको खोजकर्ताहरूलाई सूक्ति र लोकोक्तिको सन्दर्भ र प्रसङ्गमा पनि थाहा पाउनुपर्छ । तुलना गर्दा यस्तै समस्या उब्जने भएकाले भाषाका प्रयोगकर्ताको सहयोग लिएर जटिल विषयलाई सरल पार्न त्यससँग सम्बन्धित पर्यावरण परिवेश, स्रोत, साहित्य, कला र सिर्जनाको वातावरणको गहिरोसंग सन्दर्भ र प्रसङ्गको अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने विज्ञहरू सल्लाहा दिने गर्दछन् । पश्चिमले पनि यिनै विषयका आधारमा तुलनात्मक अध्ययनलाई आगाडि बढाएको छ ।

५. ७. पश्चिमी आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना

पश्चिमी मुलुकमा रेस्टोरेसन युग भनेर प्राचीन पश्चिमी साहित्य विकसित भए यताको युगलाई भनिन्छ । यो समय चार्ल्स द्वितीयका समयको आसपासलाई मान्ने गरिएको छ । यसै युगका चार्ल्स द्वितीय फ्रान्सबाट फर्केर बेलायतको राजगद्दीमा पुनः आरोहण गर्दछन् । यी चार्ल्स द्वितीय ईसापूर्व ३१ तिर रोम साम्राज्यका वादशाह अगस्टस सिजरको शासन व्यवस्थासँग सम्बन्धित छन् । उनका विषयमा लेखिएका साहित्यभित्रका लोकोक्तिको तुलना नवशास्त्रीयतावादीले गर्दै आएका हुन् । उनीहरूको यस समयलाई नै नवशास्त्रीयतावादी युग भनिन्छ । यस युगभित्र थुप्रै नयाँ कृति लेखिएका छन् । ती नयाँ लेखिएका कृतिभित्रका प्रोभर्व र पहिले नै लेखिसकिएका कृतिभित्रका प्रोभर्वको भाषिक परिवर्तनको तुलना गरी हेरिने गरिन्थ्यो । पश्चिमका भाषामा आएको परिवर्तन औल्याउन नवशास्त्रीयतावादीको ठूलो योगदान छ । नवशास्त्रीयतावाद आउनुपूर्वको भाषा र नवशास्त्रीयवाद आएपछिको भाषामा आउने परिवर्तनको तुलना नै तुलना साहित्यको जग र पृष्ठभूमि हो । यसले साहित्यभित्रको साहित्यिक प्रवृत्तिका

आधारमा शास्त्रयतावादी धारा र नवशास्त्रीयतावादी धारा छुट्याउने नै भयो । शास्त्रीयतावादी धारामा लेखिएका सूक्ति र नवशास्त्रीयतावादी धारामा लेखिएका सूक्तिहरूको तुलना यसैगरी गर्ने गरिएको हो ।²⁷ जस्तो शास्त्रीयतावादी धाराका सूक्ति र नवशास्त्रीयतावादी धाराका सूक्तिसम्बन्धी अवधारणाहरू निम्नलिखित रहेका छन् । - स्टीकस् एन्ड स्टोनस् मे ब्रेक माइ बोन बट नेम्स किल नेभर हर्ट मि (Sticks and stones may break my bones but names kill never hurt me. - Scottish saying.)

लट्टी र ढुङ्गा मेरो धडमा अडिन सक्तछ वा तर मेरो हृदय कहिल्दै पत्थर हुन सक्तैन ।²⁸

इन्भि हैज नो होलीडेज (Envy has no holidays.²⁹Bacon.)

ईर्ष्या गर्ने सँग विद्या हुँदैन

अरस्तुले त्रासदीसम्बन्धी धारणाहरूमा प्रस्तुत गरेका ³⁰ मेमोरी इज दी स्काइव अफ द सोल - ग्रेट मैन आर अल्वेज अफ अ नेचर ओरजिन्ली (memory is the scribe of the soul.p-137- great man are always of a nature originally melancholy.p-136) यी उक्ति हुन् । यिनहरूका कविताभिन्न रहेका सूक्ति, होर्यासका कलासम्बन्धी सूक्ति र लोजाइनसका उदात्त सिद्धान्त आदिका आधारमा अभिव्यक्त गरिएका सूक्ति र नवशास्त्रीयतावादी धारामा आधारित सूक्ति हुन् यिनको ड्राइडेन र पोपका कृतिभिन्न भएका सूक्तिको तुलनात्मक अध्ययन त्यसबेला गरिएको थियो । सूक्तिका विषयमा अध्ययन गरिएको यो उपलब्धिपूर्ण हो । त्यसबेला गरिएको तुलना शास्त्रीयतावादी र नवशास्त्रीयतावादी आधारमा गरिएको थियो । पहिले र पछिका कृतिभिन्नका साहित्यिक प्रवृत्तिका भेदलाई छुट्याएर अध्ययन गरिन्थ्यो । त्यो छुट्याउने काम नै आजको सन्दर्भमा तुलना हो । यसरी शास्त्रीयता र नवशास्त्रीयतावादी साहित्यको तुलना हुँदा साहित्यभिन्नका विषयवस्तु, पात्र, संवाद परिवेश भाषाशैली र उद्देश्यहरू प्रस्तुत गर्दा त्यहाँ प्रयोग भएका सूक्ति र लोकोक्तिको पनि सँगसँगै खोजेर यिनीहरूलाई पनि एकै साथ अध्ययन गरिदै आइएको हो ।

²⁷इन्द्र विलास अधिकारी, तुलनात्मक साहित्य उही २०

²⁸World famous and tartions, p.4

²⁹उही Page ६९

³⁰ उही (पृ१९१)पृ१७४)

५. ७. १. क रोमान्टिक सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना

कलरिजको कल्पना सिद्धान्तले साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश पाएपछि रोमान्टिक युगले पाश्चात्य साहित्यमा स्थान पाउँछ । यसको पृष्ठभूमि अठारौं शताब्दीका सहकर्मी र सहचारी (Associationistic) दर्शनिकहरूले निर्माण गरेका हुन् । स्वच्छन्दतावादी र शास्त्रीयतावादी धाराका बीचबाट नवशास्त्रीयतावादी सूक्तिहरू जन्मन गए । लक, ह्युम तथा हार्टले यन्त्रवादी (Mechanistic) साहित्य लेखे । यिनीहरूका यी कार्यले सहजतातिरभन्दा कृत्रिमतातिर साहित्यलाई उन्मुख गराउँछन् । कृत्रिमताले नव शास्त्रीयतावादी धारा मौलायो । तिनै कृतिमा साहित्यकारका विशिष्ट उक्ति, सूक्ति र लोकोक्ति पनि सँगसँगै अभिव्यक्त हुन थाले । यस्तो यन्त्रवादी र शास्त्रीयतावादीका विरोधमा तत्कालीन साहित्यकारलाई चित्त नबुझेपछि स्वच्छन्दवादी वा रोमान्टिक साहित्यले जन्म लिन पुगेको हो । त्यस बेला उनीहरू साहित्य स्वच्छन्द हुनुपर्दछ । कुनै नियममा बाँधिनुहुँदैन । समाज र राष्ट्रको आवश्यकताअनुसार लेखिनुपर्छ । शास्त्रीयताभन्दा भिन्न स्वच्छन्द साहित्य सिर्जना गरिनुपर्दछ भनेर कलरिज, दाँते, प्लोटिनस क्याम्ब्रिज ल्येटोवादीहरू भन्न थाले । जर्मन दार्शनिकहरू कान्ट र सेलङ्को अनुभवातीत (Transcendental) सिद्धान्तलाई समाएर कृतिहरू धमाधम सिर्जना गर्न थाले ।³¹ उनीहरू तिनका कृतिभित्र मिथकीय सङ्केत सहितका सूक्ति र लोकोक्तिभित्र स्थानिय प्रकृति, मीथक, विम्ब र प्रतीकको मिश्रण गरेर प्रयोग गर्दथे । यस्ता मिथक बुझ्न र अर्थ गर्न ग्रीसेली र रोमेली पौराणिक र जासुसी तथा तिलस्मी कथाको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्थ्यो । कृतिमा प्रयोग गर्न योग्य मिथकीय सूक्ति प्रयोग गर्न अनुपयुक्त पौराणिक तथा अन्य उक्तिको प्रयोग गरिदाँ पनि सँगसँगै सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना हुन्थ्यो । त्यसकारण साहित्यलाई कुनै देशका राजनीतिक सीमा, चिन्ह, छाप र भूगोलमा मात्र सीमाबद्ध गर्न सकिदैन । यदि सीमामा आबद्ध भएको भए १ वसुधैव कुटुम्बकम्, २ परोपकाराय पुण्याय, ३ सर्वे भवन्तु सुखिन, ४ वचेनैः का दरिद्रता, ५ सत्यमेव जयते, ६ सत्यं ब्रुयात् प्रियं ब्रुयात्, ७ सर्वाङ्गे दुर्जनं विषम् । ८ सर्व सर्वे न जानाति, र ९ सत्य मिष्ठान्न सुन्दरम् इत्यादि सूक्ति भूत भविष्यत् र त्रिकालिक, सर्वकालिक र

³¹वासुदेव त्रिपाठी, पाश्चात्य समालोचना, सैद्धान्तिक परम्परा संस्करण दोस्रो, नेपाल, काठमाण्डौं, साभ्ना प्रकाशन २०३६ पृ. १६९

सार्वभौमिक हुदै हुदैनेथे । यिनीहरू जस्तै र जतिसुकै आधुनिक युग आए पनि यी अच्युत, अमर, अखण्ड, जीवित र विश्वमै अकाट्य हुन्छन् । यी सूक्तिहरूको अंग्रेजीहरूमा र अन्य भाषामा पनि अनुवाद भइसकेका छन् । अनुवाद नहुँदा पनि सबै विज्ञ प्राज्ञहरूले यस्ता भनाइलाई सरल र सहज तरिकाले स्वीकार्दछन् ।³² यी पढ्न र अर्थ गर्न ज्यादै सजिला छन् । यस्ता सूक्तिहरू अवसर हेरेर दृष्टान्त दिदा बारम्बार समाजमा उदाहरणमा सुनाइएका हुन्छन् । यसरी धेरै पटक भनिन्छन् र दोहोरिदै जान्छन् । त्यस्ता कहावतहरू नै लोकोक्ति हुन्छन् ।

यी उल्लेख गरिएका उक्तिहरू विश्वजनीन र शाश्वत मूल्य बोकेका छन् । यी कुनै भेदभावको भावनाबाट धेरै दूर छन् । यिनीहरूलाई बुझाउन, पढाउन, सुनाउन गुरुको खाँचो पर्दैन । यसको अनुवाद, व्याख्या, विश्लेषण केही चाहिँदैन । त्यस्तै सबै सबैका कला र गलामा यी रसाएका हुन्छन् । त्यसकारण स्वच्छन्दतावादी साहित्य र कलाले अन्तर्देशीय साहित्यिक ढाँचा र शैलीलाई समातेर विश्वसम्म परिचय पुऱ्याएका छन् । पाठकहरूले थाहै र पत्तै नपाईकन १० अ ड्रप इन द ओसन (a drop in the ocean) उँटका मुखमा जिरा, ११ आफटर डेथ कमस द डाक्टर (After death comes the doctor) हगी सक्यो दैलो देख्यो, १२ अ लिटील नौलेज इज अ डेन्जेरियस थिङ्ग (A little knowledge is a dangerous thing) अल्प विद्या भयङ्करी, १३ अल सिम्स एलो टु दी जन्डीसेट आइ (all seems yellow to the jaundiced eye) आत्मवत् मन्यते जगत् १४ एन इम्प्टी भेज्जल साउण्ड मच (an empty vessel sounds much) नमच्चिने पीडका सय भङ्का । १५ एज द किङ् सो आर द सब्जेक्ट (as the king so are the subjects) जस्तो गुरु उस्तै चेला, १६ एज यु सो सो यु रिप (as you sow so you reap) जस्तो रोप्यो उस्तै फल, १७ टिट फोर ट्याट (tit for tat) जस्तालाई तस्तै १८ बारकिङ् डग् सेलडम बाइट्स (barking dogs seldom bite) गर्जने मेघ बर्सदैँन, भुक्ने कुकुरले टोक्तैँन १९ ब्ल्याक विल टेक नो अदर ह्यु (black will take no other hue) गधा मलेर गाई हुँदैँन । भैसी सधैँ नुहाउँछ गाई नुहाउँदैँन २० क्याट्स पियरलस् विफोर स्वाइन (cats pearls before swine) वाँदरका हातमा नरिवल, २१ कनडक्ट एण्ड काउरेज लिड टु अनर (conduct and courage lead to honour)

³²ज्ञानमणि नेपाल, नेपाली साहित्यमा आदि कविको समस्या माधव प्रसाद धिताल, नेपाल इतिहास विकास समिति २०५९ पृ. प्राक्कथन २

उद्योगिनः पुरुष सिंहमुपैति लक्ष्मी, २२ कन्टेन्टमेन्ट इज हेपिनेस(Contentment is happiness सन्तुष्टस्य सदा सुरवी (सन्तुष्टस्य सदा सुखम्) २३ कट योर कट एकोर्डिङ् टु योर क्लोथ) cut your coat according to your cloth घाँटी हेरेर हाड निल्नु, २४ डाइमण्ड कट डाइमण्ड diamonds cut diomonds लोहाको वैरी लोहा, फलामको शत्रु फलाम २५ ट्रेड इज द मदर अफ मनी(trade is the mother of money वाणिज्ये वसति लक्ष्मी, २६युनियन इज स्ट्रेन्थ(union is strength एकता नै बल हो २७ हाल्फ अ लफ इज बेटर देन(half a loaf is better than none नहुनु भन्दा कानो मामा निको, २८ रिच ह्याभ विङ्गस्(riches have wings लक्ष्मी चञ्चला इत्यादि उक्तिहरू पश्चिमी मुलुकमा पनि प्रचलित छन् । यी संस्कृतसँग अंग्रेजी भाषामा तुलना हुदाँ नेपालीमय भएर पनि यो भाषासम्म पनि आइरहेका छन् ।

ख आगमन र बहिर्गमन

साहित्यिक सर्जक र पाठकले एक देशबाट अर्को देशमा आवागमन गर्दा यस्ता सूक्ति लिएर आउदा जाँदा रहेछन् । यी जाँदैछन् भन्ने थाहा नै नपाईकन एउटा देशका साहित्यकारले अर्को देशका साहित्यकारकहाँ पुग्याउँछन् । यस्तै विधि र पद्धतिले सूक्ति र लोकोक्ति (Proverb) जन्मन्छन् र तुलनीय हुन्छन् । अर्को देशमा स्वच्छन्द किसिमले यी थाहै नपाई पुगिरहेका हुन्छन् । त्यस्तै गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा पनि थाहै नपाईकन तुलना भइरहेकै हुन्छ । सूक्ति र लोकोक्ति (Proverb) को अध्ययन कक्षामा पढाइने संकीर्ण शिक्षाको पाठ्यक्रममा राख्नैपर्दैन । मौलिक र मौखिक रूपमा विश्वविद्यालयका प्राचार्य र प्राज्ञका मुखबाट भनाइरहनै पर्दैन ।³⁴ स्वतः आफ्नै पितापुर्खाले भन्दै आएका भाषाबाट तुलनात्मक रूपमा विश्वसम्म सार्दै गएका र आएका हुन्छन् । टिट फर ट्याट Tit for tat, with foxes we must play the fox, २९ शठे शाठ्ये समाचरेत्, जस्तालाई त्यस्तै ह्वेयर दियर इज लिग द्यरिज होप(Where there is lige there is hope ३० यावत् सास तावत् आस, सास छउञ्जेलको आस । विश्व साहित्यिक परिवेशका ³⁵ यस्ता उक्तिहरू पश्चिमका क्लासिकल, नव क्लासिकल र रोमाण्टिक साहित्यिक कृतिभिन्न हुर्केका

³³K.L. karmacharya and P. R. Vaidya.Ajanta's comprehensive Dictionary, Delhi, A janta prakasan 2768, Arya swaraj, batar siraram page 1133 to 1136 end.

³⁴इन्द्र विलास अधिकारी, तुलनात्मक साहित्य संक्षिप्त परिचय, काठमाण्डौं, ललितपुर, साभा प्रकाशन २०६६ पृ. ३

³⁵उही पृ. ४

छन् । मुखअनुसारका मूला, काका चोरलाई मुड्के सास्ती जस्ता शब्दहरू र वाक्यहरू लौकिक भनाइहरू हुन् । यिनले कथ्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेका हुन्छन् । एउटा मानवको स्वभाव दर्शाउन अनेकौं लोकोक्ति समाजमा प्रचलित हुन्छन् । जिराल्ड गिलेस्पीको कथन 'अफ रोमान्स लिरीक्स : अ रिभ्यु अफ रिसर्चअनुसार पश्चिमी गीति साहित्यका घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) का मुखमुखबाटै लोकोक्ति गाइदै अगाडि बढेका हुन् । यस्तो मुखमुखमा सने परम्परा मध्यकालीन युग (ई. ८०० - १४५०) को प्रारम्भदेखि नै पश्चिममा रहेको छ । रोमान्सवादी गवेषणकर्ताले अरबिक र ल्याटिनी उक्तिहरूको आरम्भमा अध्ययन अनुसन्धान गरे । अरबीहरूले आठौं शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आइरियामाथि आक्रमण गरे र नवौं शताब्दीसम्म त्यहीं बसेर शासन गरे । त्यस क्रममा उनीहरूले बोल्ने भाषा अरबी थियो । त्यही अरबी भाषामा भएका उक्तिलाई नै उनीहरू आफू बसे ठाउँमा जनसाधारणले बोल्ने र बुझ्ने गरी भलगर (Vulgar) भाषामा उक्तिहरूको प्रयोग गर्ने गर्दथे ।³⁶ रोमान्स भाषाहरूमध्ये इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली भाषाहरूका उक्ति र ती भाषाका स्रोत भाषाबाट आएका लाकोक्तिसंग उनीहरूले तुलना गरेका छन् । प्रोभर्वको विषयमा लेखिएका उक्तिहरू इन्साइक्लोपिडियामा उल्लेख गरिएका छन् । यिनको परिचय र तुलनाको उदाहरण परिशिष्ट ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

५. ७. २. रोमाण्टिक सूक्ति र लोकोक्तिको विकास

रोमाण्टिक सूक्ति र लोकोक्तिका खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस, (ई. १८९०) बहुभाषाविद् विलियम् केर (ई. १९०४), अल्फ्रेड जेनरोय र पिटर डैडक (ई. १९६५ - ६६) आदि हुन् । यिनीहरूले आफ्ना काव्यभिन्न सूक्ति र लाकोक्तिको तुलनामा समन्वयात्मक विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तो ३१ हि द्याट् इज वार्म थिङ्गस अल आर सो इल डिउर्स आर अल थिङ्कर्स("He that is Warm things all are so ill deers are ill thinkers"³⁷ (आत्मवत् मन्यते जगत) ३२ टल्क अफ एन एनजल एण्ड यु विल सी इट्स विङ्गस् टक् अफ द डेभिल एण्ड एपियर्स(Talk of an Angel and you will see its wings, talk of the devil and

³⁶इन्द्र विलास उही पृ. ४

³⁷Ajanta पूर्ववत् पृ. ११३४

Appearsयादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी (जस्तो भावना त्यस्तै सिद्धि) ३३ कन्टेन्टमेन्ट इज् हेपिनेस्(contentment is happiness‘सन्तुष्टस्य सदा सुखी’ यी तीनवटा सूक्तिहरू समन्वयात्मक विचारले भरिएका(Proverb saying) छन् । उनीहरूद्वारा रोमाण्टिक वाणीहरू समाजमा भलगर भाषाहरू प्रयोग गर्दागर्दै उत्पादन भएका हुन् । रोमाण्टिक युगमा प्रयोग हुने सूक्तिहरूका आशयहरू भौतिकवादलाई प्रश्रय दिने स्वभावका हुन्थे । केही जीव, आत्मा, परमात्मा, धर्म र अध्यात्मवादलाई प्रश्रय दिने उद्देश्यका हुन्थे । त्यस कालका साहित्यकारले साहित्य लेख्दा आध्यात्मिक र रहस्यात्मक एवम् हृदयसंवेद्यतासँग सम्बन्धित भएर लेखिन्थे । विशिष्ट साहित्यकारका रचनाको गर्भभित्र सूक्तिहरू हुन्थे र समाजलाई उपदेश दिन्थे ।³⁸ विस्तारै त्यस वेलाका भलगर भाषा बोल्ने भाटहरू पछि विशिष्ट दरवारी गायकहरू बने । उनीहरू गायक बनेपछि कतिपय उक्तिहरूलाई सामन्त वर्गलाई खुशी तुल्याउने उद्देश्यले प्रेमप्रसङ्ग जोडेर शृङ्गारिक भावधारातिर उन्मुख गराइदिए तर क्रिश्चियन चर्च गायकहरूका कतिपय उक्तिहरू व्यभिचार बढाउने खालका हुन्थे ।³⁹ सूक्तिहरू रोमाण्टिक युगमा यसरी नै विकसित भएका हुन् ।

५. ७. ३. लोकोक्ति र प्रेम

लोकोक्तिमा प्रेमको परम्परा पाश्चात्य जगत्मा भाटहरूबाटै शुरू गरिएको हो । प्रेमलाई विकसित गर्ने मुख्य श्रोत कहावत पनि हुन् । यसबाट प्रेमै प्रेमले भरिएका लोकोक्तिसँगै वस्तु, नेता र रस उत्पादन हुन्छन् । कहावतभित्र सौन्दर्योपासना (Beautification) हुन्छ । यी देवत्वरोपण Deitification सँग सम्बन्धित हुन्छन् । उक्तिहरू भलगर भाषामा विकसित हुँदा लोकोक्ति हुन्छन् । त्यसवेला रोमाण्टिक युगमा दरवारियाहरूको बोलवाला थियो । उनीहरूका मनको प्रसन्नार्थ प्रेमगीतका साथमा कहावत, लोकोक्ति र उखानहरू (Proverb) भनिन्थे । द्विभाषी लेखक तथा सङ्कलकहरूले फ्रान्सेली र फ्रोभेडकल भाषाका (Romance) उक्तिहरूलाई कथ्यबाट पुनर्लेखन गर्ने परिपाटी त्यसै वेलादेखि चलाएका हुन् । यही परम्पराबाट दाँते र पेटार्कका साथै पछिल्ला मध्ययुगीन ल्याटिन भाषाका लेखकद्वारा ती उक्तिहरूमा प्रेम प्रणय भर्दै विस्तारै अगाडि बढाउदै लगेका हुन् । पाश्चात्य जगत्मा बहुसाहित्यको विकास गर्ने र एक

³⁸एही पृ. ३

³⁹उही पृ. ४

भाषाबाट अर्को भाषामा तुलना, अनुवाद र रूपान्तरण गर्ने दृष्टिकोणलाई यसरी नै विकास गर्दै लगेका हुन्।⁴⁰ जस्तो Your sweet lips, two pure souls and one undying affection. There are love's pretty ingredients for akiss.

५. ७. ४. युरोपमा पुनर्जागरण काल पछि सूक्ति र लोकोक्तिको विकास

युरोपमा सूक्ति र लोकोक्तिले विकास पुनर्जागरण काल (ई. १४००-१५१६) पछि मात्र भएका हो । यसको विकास भन्नु नै कथ्यबाट लेखनमा विकसित हुने मौका पाउनु हो । त्यतिखेरको समय युरोपका लागि साहित्य र कलाको क्षेत्रमा विकासका दृष्टिले निकै उर्वर र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । मध्ययुगीन समयमा अन्धकारको तुवाँलो फाटेपछि मानिसभित्र प्राचीनता (vertical) र धरातलीय क्षितिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार हुन पुग्यो । प्राग्ऐतिहासिक युगमा इण्डोयुरोपेलीहरू (पर्सियनहरू) र आर्यहरू एउटै राज्यका जनता थिए।⁴² यी दुबैका पुर्खाहरू एउटै थिए । एउटै ठाउँबाट बसाइ सरेर क्रममा कोही पूर्वतिर कोही पश्चिमतिर लागेर फैलिएका हुन् । वेदमा 'द्याउस' पितर (Father Heaven), ल्याटिनमा जुपिटर (Jupiter) र जीसस (zeus pater) पितर शब्दको उत्पत्ति र विकास भएको हेर्दा पर्सियन र आर्यहरू एउटै थिए भन्ने अडकल काट्न सहजै सकिन्छ।⁴³ यी तीन परम्परामा 'द्याउस' पितर र जुपिटर शब्द आकाश, स्वर्ग, पिता र पृथ्वी माता बुझाउने शब्दहरू प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएका हुन् । यिनैबाट उत्पादन भएका शब्द हेर्दा त्यस युगमा बस्ने मानिसहरू एउटै वंशका थिए भन्ने सजिलै अडकल र अनुमान काट्न सकिन्छ । भाषा पनि भौगोलिक र प्राकृतिक भेद र वातावरणका कारणले मात्र फरक हुँदै गएको हुन सक्तछ । यो फरक हुनाको कारण ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, पौराणिक, अन्तर्विषयात्मक र तुलनात्मक भाषाशास्त्रका आधारमा (Comparative Mythology र Comparative philology) अध्ययनद्वारा देखाउनसकिन्छ।⁴⁴ यस किसिमको अध्ययन र ज्ञानले युरोपेली देश, काल, परिस्थिति र पर्यावरण बोकेका ग्रीक रोमन, र

⁴⁰उही पृ. ४

⁴¹ Bapsi Aspi Mall an, World Famous and lations, Sheth publishing house, page 119

⁴²पूर्ववत् ५

⁴³पूर्ववत् ५

⁴⁴उही पृ. ६

इसाईहरूको जीवनका सुख दुःख बोकेका भाषा संस्कृतिको माध्यमद्वारा तिनीहरू तनावपूर्ण अवस्थामा रहेका बेलामा निकालिएका र अभिव्यक्ति गरिएका वाक्वाणी सूक्ति र लोकोक्तिहरूले धेरै कुरामा प्रकाश पारेका छन् । त्यसै समयमा आर्य र पारसी जति जति शिक्षित हुँदै गए त्यति त्यति उनीहरूले आफूहरूलाई अध्ययन अनुसन्धानका क्षेत्रमा विकसित गर्दै लगे । उनीहरूका आफ्ना धार्मिक र दार्शनिक ग्रन्थका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययनलाई क्रमशः अगाडि बढाएका थिए ।

फ्रान्सिस मोरेस र सिडनी (ई. १५५४ - ८६)ले सूक्ति र लोकोक्तिलाई भाषिक क्षेत्रका व्यावहारिक कामकाजमा र विभिन्न समुदायमा समझदारी बढाउन प्रोभर्व (Proverb) को प्रयोग गरेका थिए । फिलिप सिडनीले दे आर नेभर एलो द्याट् आर अकम्पनिड् विथ नोबल थत् (They are never alone that are accompanied with noble thoughts (page 11)) भनेका थिए । उनले भाषिक कामकाजमा र विभिन्न समुदायमा समझदारी बढाउन त्यहाँ प्रयोग गरिएका साभ्ना Proverb बाट नै सहयोग लिएका थिए ।

भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार ई. १९८४ तिरैदेखि त्यतिवेला सिर्जना गरिएका कृतिहरूको एलिजावेथ युगमा समेत तुलना गरिनुपर्छ भन्नेतर्फ विद्वान्हरूको ध्यान गएको पाइन्छ । मोरेसका कृतिको तुलनात्मक खण्ड, ग्रेगरी स्मिथको एलिजावेथिएन क्विटकल एस्सेज (ई. १९०४) अन्तर्गत “द कम्पेरेटिम डिस्कोर्स अफ आवर इङ्गलिस पोएटस विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएटस” शीर्षक राखेर पुनमुद्रित पनि गरिएको थियो । मोरेको यो कृति निबन्ध भएकाले र निबन्ध गद्यमा लेखिने भएको हुँदा त्यसमा वस्तुपरक वा आत्मपरक अध्ययन भएकाले त्यसमा त्यति धेरै प्रोभर्व (Proverb) हरू नपर्न र नहुन सक्तछन् । यो शोधअध्ययन सूक्ति र लोकोक्तिसँग सम्बद्ध छ । यो अध्ययन तुलनात्मक अध्ययन भएकाले र सूक्ति र लोकोक्ति त्यसमा कम पाइने भएकोहुँदा यो कृति सूक्ति र लोकोक्तिका लागि त्यति धेरै महत्त्व नराख्न सक्तछ तर सर फिलिप सिडनीको एन अपोलोजी फर पोएटस (ई. १९५५) मा ओल्ड टेस्टामेन्टका काव्यगुणको सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार चर्चा गर्दा प्रोभर्व (Proverb) को पनि उनले चर्चा गरेका छन् । सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मका अनुयायी थिए । युरोपमा यो धर्म मान्ने राष्ट्रभरिका

मानिसलाई एक सूत्रमा बाँधी क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्तिपरिचालन गर्न चाहान्थे । हिब्रु भाषामा लेखिएका ओल्ड टेस्टामेन्ट र न्यू टेस्टामेन्ट मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिङ्नीले चाख लिएर लेखेको तुलनात्मक समीक्षालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा अद्यावधि पाश्चात्य जगत्मा लिने गरिएको पाइन्छ । यसरी नै पाश्चात्य लोकसाहित्य र अन्य साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको आधुनिक युगसम्म विकास र वृद्धि हुँदै आएको हो ।

५. ७. ५. युनानी र हिब्रु संस्कृतिका आधारमा लोकोक्ति

लोकोक्तिका युनानी, हिब्रु र युरोपेली संस्कृतिहरू मुख्य स्रोत मानिएका छन् । अठारौँ शताब्दीको शुरूदेखि नै संस्कृतिको खोज तथा अन्वेषण गरी एक संस्कृतिसँग अर्को संस्कृतिको तुलना गर्न विद्वान्हरू अग्रसर भइसकेका थिए । त्यसकारण पनि उक्तिहरू युरोपेली संस्कृतिका विषय बनेका हुन् । हिब्रु र युरोपेली संस्कृतिका साहित्यिभित्रका लोकोक्तिका झलकलाई एस्. एच्. बुचरको र 'हार्वर्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट ई. १९०४ को ग्रिस एण्ड इजारायल' भन्ने निबन्धका पुस्तकमा प्रोभर्वहरूको तुलना गरिएको थियो । यी दुई पुस्तकलाई प्राचीन युनानी र हिब्रु साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्हरूका वक्तव्य र अभिव्यक्तिका रूपमा लिन्छन् । उक्त पुस्तकमा बुचरले "बुक अफ जब" र लोथले "ग्रीक दुखागिन्तिकी" नामका हिब्रु कविता र त्यस्तै "सोफोक्लिजले" "इडिपस तारकको" तुलना गरे । त्यसले तुलनात्मक साहित्यकलाई मलजल पु-यायो र उक्तिलाई पनि त्यस कार्यले मलजल गरी विकास गर्ने काम गर्‍यो । लोथ र बुचरले ईसाइ मानवतावादको नारा दिएर युरोपको प्राचीन संस्कृतिलाई दबाउन खोजेका थिए । उनीहरूका क्रियाकलापले त्यहाँका नागरिकलाई तनाव पनि भएको थियो । बुचरले भाषा तथा संस्कृतिको जगेर्ना गर्ने उद्देश्य लिएर नागरिकहरूका मन र तनावलाई कम गर्न उक्तिमय अभिव्यक्ति दिएर विरोधी आवाजलाई कम गराएका थिए । उनीहरूको अध्ययन अहिलेका सूक्तिसँग र लोकोक्तिको जस्तो प्रत्यक्ष तुलनात्मक नभए पनि रूप र विषय छुट्ट्याएर सांस्कृतिक भिन्नता भने औल्याएका थिए । जस्तो बिहे पछि बरियाँत "मुण्डं मुण्डयित्वा मुहूर्तं पृच्छति" (अ

डे अफ्टर द फायर)⁴⁵ फूल नपाति देवी हा हा (पत्रं पुष्पं फलं नास्ति देव्याः पूजा कथं भवेत्)⁴⁶ दानात्पूर्वं दातुरेवाऽधिकारः (अहिले त छोरी बाबुकै छे ।⁴⁷ यसै आधारमा उक्तिको सामाजिक र साँस्कृतिक पक्ष महत्त्वपूर्ण मानिएको पाइन्छ ।⁴⁸

५. ७. ६. भोल्यायर र मडाम डे स्टेलको दार्शनिक अवधारणा, तुलना र उपलब्धि

भोल्यायर (ई. १६९४ - १७७८) फ्रान्समा जन्मेका हुन् । उनी प्रायः व्यङ्ग्यात्मक लेखहरू लेख्छन् । यसै कारणले उनी शासकका आँखाका तारो बने । हल्याण्ड र बेलायतमा निर्वासित पनि हुनुपथ्यो । उनको कम्पेन्सेसन(Compensation सम्बन्धी उक्ति यस्तो छ । प्रोविडेन्स ह्याज गिभेन अस होप एण्ड स्लिप एज् अ कम्पेनसेई. फर द मेनी केयर्स अफ लाइफ। Providence has given us hope and sleep, as a compensation for the many cares of life⁴⁹ (पृ. ३९)) उनी आफ्नो शरीरलाई समाजको स्थायी सम्पत्तिका रूपमा मूल्याङ्कन गर्छन् । शरीर मर्त्यमण्डलमा आएपछि त्यसको सदुपयोग हुनुपर्छ भन्ने दार्शनिक अवधारणा अघि सारेका छन् । जस्तो ३७ भव्यं मे सर्वमङ्गले (सबको भलोमा आफ्नो पनि भलो)⁵⁰ ३८ सर्वस्य दाता प्रभुः (सबका दाता राम ।⁵¹ ४० तुष्टात्मा परमात्मानं द्रष्टुमर्हति पुरुषः(आत्मामा पार्दा परमात्मा खुसी ⁵² यसै अर्की विदुषी मडामडे. स्टेल हुन् । उनको -जन्म (ई. १७६६ - १८१७) फ्रान्समा भएको थियो । स्टेलका पिता ज्याक नेकर प्रोवर्भ(proverb)र वित्त विशेषज्ञ थिए । यिनमा बाबुको प्रभाव परेको थियो । फ्रान्सेली राज्य क्रान्तिको पतन भएपछि ई. १८०४ मा नेपोलियनका कारण विदेश पलायन भएकी थिइन् । जस्तो ३९ अति भक्ति चोरको लक्षण (अत्यन्तं विनयो ज्ञेयं

---

⁴⁵उही : १६२

⁴⁶उही : १५३

⁴⁷उही : १७

⁴⁸उही पृ. ८

⁴⁹उही Page 39

⁵⁰उही : २०३

⁵¹उही : २०३

⁵²उही : २१

महावन्चकलक्षणम् ।⁵³ ४१ आत्मवत् सर्वभूतेषु सदा पश्यति वै नरः (आफै डुब्यो त संसारडुब्यो)
।⁵⁴

५. ७. ७. मान्यता र उपलब्धिहरूको तुलना

पश्चिमले शुरूदेखि नै भाषा, साहित्य, ज्ञान, विज्ञानका क्षेत्रमा नै हात बढाउँदै आएको छ । पूर्वमा पनि वेद, आरण्यक, संहिता, उपनिषद्, र उपदेश काव्यहरू आदिबाटै सूक्त र सूक्तलाई समाजले उपदेश काव्यका रूपमा उपयोग गरी मान्यता दिँदै आएको थियो र आज पनि यो विधा त्यतिकै छ । यो उर्वर छ पनि । रामकृष्ण शर्माद्वारा वि.सं. १९९९ साल जेठमा शारादाबाट “अग्रेजी साहित्यको प्रभाव” मा सम र देवकोटालाई भाको भाईछन् । उनका सप्तशारदीय २०३४ र दश गोर्खा २०२६ तुलना गरिएका आलोचनात्मक लेख प्रकाशित छन् ।⁵⁵ सूक्तनै भनेर नलेखिए पनि प्राथमिक कालका पद्यकाव्यभिन्न र गद्यभिन्न उदयानन्द अर्याल, शक्तिवल्लभ अर्याल, रामचन्द्र पाध्याका रचनामा अध्ययन गर्दा तुलना गरिएका लोकोक्ति भेटिन्छन् । पृथ्वीको दिव्योपदेश गद्यमा छ र यो लोकोक्तिको संग्रह हो । यो पनि मुक्त गद्य हो । नेपालको सिन्की लुटी, मगरातको घिले भुटी । पालपाको ल्याऊ हिंग जिरो रिसिंगको ल्याऊ पिरो ।⁵⁶ अकवरि अकबर्का छाप असर्फी लियाका ।⁵⁷ मानिस हेरि अघीपछि महि दहि अचार सागदालले ।⁵⁸ यी कथनमा मौलिकता छ । गद्यात्मक मुक्त लय छ । त्यसकारण यी लोकोक्ति हुन् । नीतिकाव्यको परंपरा रामायण, महाभारतबाट शुरू भएको हो । लेख्य र कथ्यका रूपमा यी कृति समाजमा मातापिताका रूपमा भुल्केदेखि नै सूक्ति र लोकोक्तिरूपी सन्तान जन्मेर भटाभट मान्यता पाउँदै आएका हुन् । कणिकनीति, शुक्रनीति, विदुरनीति, चाणक्यनीति, बृहस्पतिनीति जस्ता ज्यादै मूल्यवान् नीतिसम्बन्धी कतिपय काव्यसंग्रहहरू महाभारतबाटै अनुप्राणित भएका पाइन्छन् । मुकुन्दशरण उपाध्यायले वि. सं. २०३० तिर ने.रा.प्र.का. ने. बाट प्रकाशित गरेको

⁵³उही : १७

⁵⁴उही : २३

⁵⁵ने.सा. सन्. सं. २०३९ : १४४

⁵⁶सुवानन्द उही : १७

⁵⁷उदयानन्द उही : २०

⁵⁸रामभद्रपाध्या उही : २१

महाभारत-सूक्ति नामको कृति सबै पर्वमा आधारित छ । यसमा पृ. सं २३० जति छन् । यसै गरी भर्तृहरिले शृङ्गारशतक, नीतिशतक र वैराग्यशतक तीनवटा सूक्तिकाव्य लेखे । क्षेमेन्द्रको चारूचर्या, गुमानी पन्तको उपदेश-शतक आदि कृति लेखिँदै गएपछि सूक्तिकाव्यको विकास हुँदै आएको हो । पश्चिममा पनि शास्त्रीयतावादी, नवशास्त्रीयतावादी धारा र रोमाण्टिक स्वच्छन्दवादी चेतनाले सूक्ति र लोकोक्तिका तुलनाको क्षेत्र विकसित र निकै उर्वर बन्दै आएको छ । पश्चिमले पूर्व भन्दा आफूलाई भाषा, कला र साहित्यका क्षेत्रमा अलिक कान्छै भए पनि निकै अबल ठान्छ तर संस्कृतका तुलनामा यो निकै कान्छै छ । सत्रौँ र अठारौँ शताब्दीमा तुलनात्मक भाषा र साहित्यमा निकै नै उच्च स्तरको काम भइसकेको पाइन्छ । सत्रौँ शताब्दीमा अंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नद्वारा “इडलिस क्रिटिकल एस्सेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्च्युरी” लेखिएको पाइन्छ । सूक्ति र लोकोक्तिसम्बन्धी दृष्टिकोण र मान्यताहरू पूर्व र पश्चिम दुवै क्षेत्रबाट नेपाली समाजमा पनि कहीं पूर्ण कतै आंशिक रूपमा उपलब्ध हुँदै आएका छन् ।⁵⁹ अठारौँ शताब्दीका रबर्ट लोथले ‘लेक्चर अन सेकेड पोयट्री अफ द हिब्रुज’ भन्ने सिर्जनाद्वारा यी दुवै शताब्दीका युरोपेली साहित्यलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी तुलनात्मक दृष्टिले विभक्त गरिएको पाइँदैन । प्राचीन र अर्वाचीन छुट्टयाउनका लागि तुलना नगरी छुट्टिने कुरै हुँदैन । लोथको यो रचना अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा भाषासाहित्यका प्राध्यापक भएपछि दिएको भाषणको सङ्कलन मात्र हो । उनले यस भाषणको कतिपय ठाउँमा भाषणलाई प्रभावकारी बनाउन प्रोभर्व (Proverb) हरूको पनि प्रयोग गरेका थिए । जस्तो अल्वेज स्टे इन विथ द आउटस् (Always stay in with the outs⁶⁰) उनको यो कथनले पुरातन भाषिक र वाक्यात्मक कथनलाई पनि समर्थन गरेको छ । उनीद्वारा साहित्यमा प्रयोग हुने गरिएका उक्तिहरूका भाषामा प्राचीन भाषाको स्वरूप प्रयोग भएको उनी देख्थे । उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिकै भाषाको विकृत रूप थियो । उनका भाषणबाट सिर्जना गरिएको कृति रोचक छ । उनको भाषण ल्याटिन भाषामा छ । ल्याटिन भाषामा ई. १७५३ मा “द सेकेन्ड पोयट्री हरवर्ट” शीर्षकमा छापिएका भाषणको संगालो

⁵⁹उही पृ. १९

⁶⁰shyamal Bhattachar jee, No. Page 10

हो । त्यही पछि ई. १७८७ मा ल्यटिनबाट अंग्रेजी भाषामा जी ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए ।
सूक्ति र लोकोक्तिको निम्न अनुसार तुलनाका नमुनाहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

१. जीवो जीवस्य भक्षक ⁶¹ (वेदान्तः दर्शन) । ख जीवो जीवति जीवनम् ।	१. जीवले जीवने खान्छ ।
२. अत्युत्कटैः पापः पुण्यैरिहैव फलमश्नुते	२. एक हातले ले एक हातले दे ।
३. अहिरेव विजानाति पादक्रममहेः स्वयम् ⁶³	३. क. सर्पका खुट्टा सर्पले जान्दछ (देख्छ) । ख. ईश्वरको गति ईश्वरले नै जान्दछ । (धर्म र प्रकृति)
४. उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः (व्यपार र व्यवसाय) ⁶⁴	४. क. उद्यम र उद्योगधन्दाबाट दरिद्रता हट्छ । (सीप र उद्योग)ख. उद्यमी कार्यले नै मनोरथहरू पूर्ण हुन्छन् ।
५. ऋणदानं शत्रुता क्रयः (व्यवहार र वैकिङ्) ⁶⁵	५. ऋण दिनु शत्रुता कमाउनु ।
६. अक्षरशत्रुर्नाम्ना विद्याधरः (शिक्षा र काम) ⁶⁶	६. क. कालो अक्षर भैसी बराबर । ख. धनवहादुर गरीब वहादुर । वीरवहादुर कातर वहादुर ग. नामअनुसारको काम नहुने ।
७. मर्कटस्य सुरापानं तत्र वृश्चिक दंशनम्	७. क. कुनताकी बहु भटमास खाकी ख. बाँदरले रक्सी पिउनु र त्यही विच्छीले डस्नु ।

⁶¹कहावत रत्नाकर : उही : २५

⁶²उही : २९

⁶³उही : ३०

⁶⁴उही : ३१

⁶⁵उही : ३२

⁶⁶उही : ३५

८. पितामातागुरुभ्राताबन्धुवैश्रवणोयमः। नित्यं सप्तगुणैरेषां युक्तो राजा नचान्यथा । ⁶⁸	८. बने शासक सातै गुण ह्वैन शासक सातै दम (राजनीति)
९. लक्ष्मीर्वसति वाणिज्ये तदद्धं कृषिकर्मणि । तदद्धं राज सेवायं भिक्षायां नैव नैव च ॥ ⁶⁹	९. उत्तम खेती, मध्यम व्यापार, निकृष्ट चाकरी र भीक । (पेशा र व्यवसाय)
१०. अन्तःसारविहीनस्य बहिराडम्बरं बहु ⁷⁰ (लौकिक)	१०. क बाहिर बाहिर टाइफिटिड भित्रभिन्न जुम्राको मिटिड ख. बाहिर बाहिर ठूलो किस्ने भित्रभिन्न कोदो पिस्ने ग. ऊची दोकान् फिका पकवान् । घ. घरमा मडुवाको रोटी बाहिर लम्बी धोती ड. वेगर अन हर्सव्याक
११. क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः (रघुवंश महाकाव्य, सूर्य वंश र कालिदासको बुद्धिसंग तुलना)	११. क. कहाँ राजाराम कहाँ गने भण्डारी ख. कहाँ राजा भोज कहाँ गांगू तेली ।
१२. गच्छतो हस्तिनः पृष्ठे बुक्कन्ते कुक्कुराः सदा ⁷¹	१२. हात्ती चले बजार कुक्कुर भुके हजार ।
१३. विविधाः पुरुषा लोके क्वचित्काचः क्वचिन्मणिः ⁷²	१३. मान्छे मान्छेमा अन्तर, कोही हीरा कोही पत्थर ।
१४. मणिाना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः	१४. बाँघको मुख खाए पनि रातै न खाए पनि रातै (डाकिनी खाए त मुँह लाल न खाए त मुँह

⁶⁷उही : ३६

⁶⁸शुकनीति, द्वि.सं. ई २००६ : ३८

⁶⁹कहावत रत्नाकर, ई २००९ : ३२

⁷⁰उही : ३३

⁷¹कहावत रत्नाकर, २००९ पृ. २१८

⁷²उही : २१

	लाल)
१५. अन्तः पापं बर्हिः शौचः ⁷⁴	१५. बाहिर बाहिर स्नान भित्र भित्र पाप
१६. शतं सुवर्णकारस्य लौहकारस्य चैककम्	१६. सुनारेको सय चोट ल्वाहारेको एकै चोट ।
१७. श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचोऽप्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां “महाजनो येन गतः स पन्थाः” (युधिष्ठिरले यक्षसंग भनेको)	१७. ठूलो बडो हिडेको बाटो हिड्नु
१८. सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च(शु,य, वो.)	१८. सूर्य जङ्गम र स्थावरको आत्मा हो । ⁷⁵
१९. विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ⁷⁶	१९. यो गाउँ सबै थोकले परिपूर्ण र स्वस्थ छ ।
२०. श्रद्धया सत्यमाप्यते ⁷⁷	२०. श्रद्धाद्वारा सत्य मिल्छ ।
२१. भूत्यै जागरणम् । अभूत्यै स्वपनम् ⁷⁸	२१. जागनु वैभवका लागि हो । निदाउनु पतनका लागि हो ।
२२. हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ⁷⁹	२२. स्वर्णमय पात्रद्वारा सत्यको मुख ढाकिएको छ ।
२३. वाच्यैव शूरो न तु कार्यकाले	२३. वचनमा शूरो कार्यका समय कातर ।
२४. पर्वतो वह्नीमान् धूमात्	२४. पर्वतमा अग्नीमय धूँवा (न्याय)

⁷³कहावत रत्नाकर : ११२

⁷⁴उही : ११५

⁷⁵ऋग् १.११५.१

⁷⁶ऋग् १.११३.१

⁷⁷यजु .१९.३०

⁷⁸यजु. ३०.१७

⁷⁹यजु. ४०.१७

२५. अङ्गे धृतापि तरुणी परिरक्षणीया ।	२५. आँखा भरिकी स्वास्नी मुठी भरिको धन ।
२६. अन्तः सारो बहिर्भाति	२६. आँत भारी त माथ भारी(आँत भारी त मन भारी)
२७. विषस्य विषमौषधम् ।	२७. आगाको डाहा आगाले मार्छ (व्यञ्जनार्थ)
२८. अग्निमुद्दीप्य कौतुकं पश्यति	२८. आगो लगाएर तमाशा हेर्नु(Nero fiddles while rome burns)
२९. रज्जुर्न पश्चान्न पुरोऽधिपाता	२९. आगे नाथ न पीछे पगाहा । न अगाडि नाथ न पछाडि पगाहा ।
३०. स्वल्पसउल्लासमात्रेण पुंसां परिचयो भवेत्	३०. मानिसको तौल एकै बोलीमा पहिचान ।
३१.पुंसां गौरवहेतुःस्याद् सदा लोकेऽत्र प्रत्ययः।	३१. गौरवान्वित मानिस पछाडि पूजित ।
३२. सदोषाः खलु मानवाः	३२. मानिस भूल चूकको पुतला मात्र हो ।
३३. नास्ते कपर्दिका गेहे द्वारे नृत्यादि नर्त्तिका	३३. घरमा कौडि छैन ढोकामा नाच्ने नृत्तिका(देहव्यपार) ।
३४. अहंत्यागी हरिं लभेत्	३४. अहं त्यागोस् हरि पाओस् ।
३५. तारा नैव प्रकाशन्ते भानौ भातीह भास्वरे	३५. ताराले उज्याले दिन्नन् तर चम्किलो सूर्यले अन्धकार हटाउछन् ।
३६. नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः	३६. आदमीमा नौवा जनावरमा कौवा(तुलनां)
३७. कान्यकुब्जा द्विजाः सर्वे चुल्लीपाकविभेदकाः	३७. आँठ कनौजियाका नौ चूल्हो (जातीय स्वभाव)

३८. कार्य निदानाद्धि गुणानधीते	३८. आगो खाएर अगार हगछ ।
३९. मूर्खहस्तेषु पुस्तकम्	३९. बाँदरका हातमा नरिवल(बाँदरका गलामा मोतीको माला)
४०. विहाय मुक्तां करिकुम्भ जातां कान्ता किरातस्य विभर्ति गुञ्जाम्	४०. बाँदरले के जानोस् अदुवाको स्वाद?(प्रश्न)
४१. भक्तिवश्यः परमात्मा	४१. भक्तिको बश भगवान्
४२. कोऽपि कर्तुं न शक्नोति भजनं भोजनं विना	४२. भोकै भजन हुन्न ।
४३. बुभुक्षितः किं न करोति पापम्	४३. भूखा सो रूखा । भोकोले किन पाप गर्दैन् त?
४४. चणकं स्याद्वुभुक्षायाम् नूनं ह्यमृतसन्निभम्	४४. भोको पेटमा चना नै अमृतसमान् । भोको पेटमा भूसको रोटी अमृत
४५. दद्यादन्नं क्षुधार्ताय श्रान्ताय स्थानमुत्तमम्	४५. भोकोलाई भोजन थाक्नेलाई विश्राम ।
४६. सुधा सत्तुर्वुभुक्षायाम्	४६. भोक मिठो कि भोजन मिठो ।
४७. क्व भोग्यमाप्नोति न भाग्यभागजनः	४७. भाग्यवान्को भूतै कमारो ।
४८. अहो! पुण्यफलं दुःखम्(उपकारफलं राजन्!अपकारोऽभवत्किल) ।	४८. उपकारको फल खराब ।
४९. स्वामितः सेवको महान् ।	४९. बाबुभन्दाछोरो जान्ने खकुरीभन्दाकर्द लाग्ने
५०. भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्	५०. भला बाणी भनी रहोस् ।

⁸⁰कहावत रत्नाकरः २६

५१. दुहिता चर्मकारस्य कण्ठे मौक्तिकभूषणम्	५१. सर्कीनी बेहुलीको मौतीको गहना ।
५२. भगवत्कीर्तने मन्दो भोजने च समुत्सकः	५२. काममा अल्छी खानमा होसियार ।
५३. रण्डा षण्डश्च मूर्खश्च भ्रष्टाः सन्तो निशाचराः	५३. रांड सांड र नकटा भैंसा यी बिग्रिए त उछ
५४. राज्ञो दानं प्रजा स्नानं समानं पुण्यद्वयम्	५४. राजाका दान प्रजाका स्नान ।
५५. ईश्वरार्पितसर्वस्वः सुखी सर्वत्र जायते । अरक्षितं तिष्ठति रामरक्षितं सुरक्षितं रामहतं विनश्यति(क.र.१८९)	५५. रामको भरोसा जो पर्छ, ऊ पर्वतमा लहराउंछ(मिश्र वाक्य)
५६. वाहकस्यापराधेन घोटकोर्दभायते ।	५६. वाहकको अपराधले घोडगधा हुन्छ ।
५७. रामो वाचि ह्यसि पार्श्वे । मनस्यन्यद् वचस्यन्यद् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम्(क.र.:१९०)	५७. राम नाम जपना पराया माल अपना ।
५८. नृपस्य दाने सचिवो यशस्वी	५८. गर्ने भन्ने हनुमान पगरी गुत्ते ढेडू ।
५९. मनोमाणिक्यदुग्धानि विदीर्णानि मिलन्ति न	५९. मन, माणिक्य र दुध फाटे पछिपछि मिल्दैनन् ।
६०. यत्र पञ्च जनास्सन्ति तेष्वेव परमेश्वरः	६०. जहाँ पाँचजान त्यही परमेश्वर ।
६१. धनादेव धनं भवेत्	६१. पूंजीमा पूंजी भन् पूंजी हुन्छ(अर्थशास्त्र), पैसाले पैसै तान्छ ।
६२. शतं विहाय भोक्तव्यम्	६२. पहिले भात पछि बात ।

⁸¹कहावत रत्नाकर : १७०

⁸²उही : १८९

६३. स्वल्पं हस्तगतं श्रेयः नाऽनल्पं परहस्तगम् ।	६३. नौ नगद तेह उधार ।
६४. वहनीयव्ययो मूल्यादधिको नैव शोभते	६४. आम्दानीभन्दा बढी खर्च गर्ने निराजु मुलुकमा भगडालु गर्ने । नौको लकडी नब्बै खर्च (बजार शास्त्र)
६५. वर्तते नाक्षराभ्यासो ग्रन्थोऽशुद्धिसमाकुलः ।	६५. नाचन न जान्ने आँगन टेढो ।
६६. प्रभोर्हि भूकुटीभङ्गः सहन्ते सेवकाः सदा	६६. दूध दिने गाईको लात्ती सहनु ।
६७. त्रिशङ्कुरिवान्तरा तिष्ठ ।	६७. धोबीको कुकुर घर न घाटको ।
६८. मूलाभावे कुत शाखा ।	६८. न रहे बाँस न बजे बाँसुरी ।
६९. मित्रं परिचितं कुर्याद्वस्रपूतंपिवेत् जलम्	६९. पानी पिउनु छानेर मित्रता गर्नु चिनेर ।
७०. निन्दा पापस्य कारणम्	७०. निन्दा पापको कारण हो ।
७१. अर्चन्नु स्वराज्यम् (ऋ.वे. १।८।१) स्व राज स्थ, राष्ट्रदा राष्ट्रं दत्त (यजु .वे)	७१. स्व राज्यको पूजा गर । देशमा आफ्नो राज्य होस् । हामीलाई स्वतन्त्र राष्ट्र मिलोस् ।
७२. शतहस्त समाहार सहस्रहस्त सं किर (अ. वे.)	७२. सय हातले धन कमाउ, हज्जार हातले दान गर ।
७३. आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः एका क्रिया चर्धकरी प्रसिद्धा	७३. पशुपतिको दर्शन सिद्धाको व्यपार । पीपल पूजन मै गए आफ्नो कुलको लाज, पीपल पूजा हरि मिले एक पन्थ दो काज ।
७४. वृथा दानं धनाद्येषु वृथा भुक्तेषु भोजनम्	७४. धनीलाई दान र अघाकालाई भोजन ।
७५. शुभस्य शीघ्रम्	७५. राम्रो कुरा ढिलो किन ।

७६. राजात्वं हि भवेद्वाङ्गः प्रजानामेव सौख्यता ।	७६. राजा राज प्रजा सुखी ।
७७. प्रपूर्ण हरितैः शस्यैः क्षेत्रं गर्भवती च गौः। अनतरयमुखे नित्यं पतिता नात्र संशयः	७७. हरियो खेती व्याउने गाई तब जानो मुखमा जाई (कृषिं, र अर्ती)
७८ अहिरेव त्वहेः पादान्विजानाति न संशयः	७८. सर्पको खुट्टा सर्पले देख्छ ।
७९ इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते	७९. हरि गुण गाती पेटमा काती
८०. कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्	८०. कर्मेन्द्रिय संयम मनमा स्मरन् ।(दर्शन)
८१. दुर्ज्ञेय नीतयो भूपाः	८१. हातीका खाने र देखाउने दाँत अलग अलग
८२. संसारो दुःख सागरः	८२. संसार दुःखरूपी सागर ।
८३. सूर्यस्य किं दीप प्रदर्शनेन ।	८३. सूर्यका अगाडि बत्ती देखाउँछ ।
८४. संग्रह फल दायक	८४. संग्रहको वस्तु फल दायी ।
८५. पथ्ये सति गदार्त्तस्य किं मौषधनिषेवणैः	८५. सौ औषधि एक पथ्य ।
८६. सन्तोषः परमं सुखम्	८६. सन्तोषी सदा सुखी
८७. संसारे सुखिनः केचित्	८७. संसारमा सुखी जीव थोरै ।
८८. ईश्वरेच्छा गरीयसी	८८. हरि इच्छा बलवान्
८९. शर्करा सर्वदा मिष्टा	८९. चिनी सधैं गुलियो
९०. प्रकाशन्ते गुणाः स्वयम्	९०. सुन धूलोमा पनि चमकन्छ ।
९१. गुणाः सर्वे समापन्ता एकत्र गुणवज्जने	९१. सुन माथि सुगन्ध ।
९२. उद्यानं ते पुरुष नावयानम्	९२. पुरुष तेरो अवनति होइन उन्नति होस्

	(अथर्ववेद:८।१।६) उन्नति गरौ ।
१३. मित्रको सहायता न गर्ने सच्चा मित्र हुन्न ।	
१४. काले फलन्ति नीतयः	१४. नीतिको फल समय आएपछि मिल्छ ।
१५. कालः कं नैव भक्षयेत्	१५. कालले कसलाई खादैन र ?
१६. क्षमा तुल्य तपो नास्ति	१६. क्षमा समान तपस्या छैन ।
१७. मुण्डं. मुण्डयित्वा मुहूर्त्तं पृच्छति	१७. बिहे पछि वरियात(संस्कृति)
१८. पुत्रैः सखित्वं जनकैर्विरोधः	१८. बाबु दुश्मन छोरो मित्र ।
१९. त्वं हस्तं विवरे देहि अहं मन्त्रं पठामि च ।	१९. दुलोमा हात त दे म मन्त्र पढ्छु ।
१००. नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनःकरोत्येव	१००. नीच बोल्छ गर्दैन सज्जन गर्छ बोल्दैन ।
१०१. अपि काश्यां निवासेन पठितं नैव किञ्चन	१०१. बाह्र वर्ष रामायण पढ्यो सीता कसकी जोई?(व्यञ्जनार्थ)
१०२. वाचयति वैश्यः खलु वैश्यलेखम्	१०२. वनियाले लेखोस् वनियै पढोस् ।
१०३. शापो नैव वृथा भवेत्	१०३. बत्तीस दन्तेको भाषा खाली जानु हुन्न(व्यञ्जनार्थ)
१०४. शतं स्याद्धेमकारस्य लोहकारस्य चैककम्	१०४. सुनारेको सय चोट लुहारेको एकै चोट
१०५. न हेम कुम्भे विषममृतं भवेत्	१०५. गधा गंगामा नुहाउदैमा गाई हुँदैन (व्यञ्जना)

यस्ता तुलनीय सूक्ति र लोकोक्ति संस्कृत र नेपालीमा अनगिन्ती छन् । यहाँ नमूनाका लागि मात्र तुलना गरी यिनलाई देखाइएको हो । केही परिशिष्टमा पनि तुलनाका नमूनाहरू प्रशस्त दिइएको छ ।

५. द. निष्कर्ष

संस्कृत सूक्तिसंग नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन भएकै छैन । तुलनाको प्रारम्भ गरिन थालिनु नै यसको उपलब्धि हो । पूर्व तुलना गरिएका पाठ्य सामाग्रीकै अभाव छ । इन्द्रनाथ चौधुरीको (२००६) “तुलनात्मक साहित्य भारतीय परिप्रेक्ष” मा र चूडामणि बन्धु आदिबाट भावानुवाद गरिएको “सूक्तिसंग्रह” (२०४८) बाट करीव १५० संख्याका सूक्तिहरूको भावार्थ र अनुवाद तुलनाका लागि महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् । महाकवि श्री अम्बिकादत्त व्यास प्रणीत, “गुप्ताशुद्धिप्रदर्शनम्” (२०१३)ले संस्कृत सूक्तिमा प्रयोग भएका शब्द, पद र वाक्यका त्रुटि केलाउन मद्दत गर्छ । संस्कृत सूक्तिहरूका ध्वनि, वर्ण, अक्षर, शब्द, पद र वाक्यमा देखिएको भिन्नतालाई केलाउनु तुलना हो र उक्त कृतिले यस्तैमा सहयोग गर्छ । त्यसमा लघूत्तरीय प्रश्नोत्तर पनि समावेश छन् । कुलप्रसाद कोइरालाको, विद्यावारिधिको शोध प्रवन्धले नेपाली र मैथिली भाषाका उखानको तुलनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण (२०५६) गरेको छ । यसबाट तुलना गर्ने प्राविधिक ज्ञान र सीपको विकास गर्नेतर्फ सघाउ पुगेको छ । पुष्कर शम्शेरद्वारा सम्पादन गरिएको “नेपाली उखानटुक्का कोष” (२०६६) ले नेपालीमा अरू भाषाबाट आई प्रयोग भएका लोकोक्तिका भाषिक सामाग्रीलाई प्रस्ट पारेको छ । लोकोक्तिका लागि प्राथमिक र द्वितीय श्रोतबाट फेला परेका सामाग्री तुलनाका लागि महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन्छन् । जस्तो, १. अति सर्वत्र वर्जयेत् २. आकाशलाई थुके आफ्नै मुखमा छिट्टा ३. आधा गाग्रो पानी छचल्किन्छ ४. इदम भ्रष्टं उदम् भ्रष्टम् ५. उद्योगीले जोगी हुनुपर्दैन । ६. एक पन्थ दो काज । यी संस्कृतबाट नेपालीमा आएका हुन् । यिनको श्रोत संस्कृत हो भनेर औल्याउनु नै तुलना र उपलब्धि हो । ७. एका

क्रियाद्वयर्थकरी प्रसिद्धा ढ. कपर्दिकाप्रदानेन भूपतिर्न प्रसीदति । ओस चाटेर तिर्खा मर्छ वा ओस उखाउदैमा घैला भरिन्त ⁸⁴ ९. कालो बाहुन गोरो शूद्र, यिनीदेखि डराउंछन् महारुद्र ।⁸⁵ उल्लेख गरिएका सूक्ति र लोकोक्तिले संस्कृतसंग नेपालीको संबन्धलाई स्पष्टसंग उजागर गरेको छ । यसमा पूर्व र पश्चिमी विज्ञबाट गरिएका तुलनात्मक अध्यनले भावी अध्यनार्थका लागि उपयोगी र सार्थक होस् ।

---

⁸⁴पुस्कर २०५७:२१

⁸⁵पुष्कर २०५७:२८

अध्याय ६ विश्लेषण

६.१. परिचय

सूक्ति र लोकोक्तिहरू जनश्रुतिहरू हुन् । यिनको काव्यसाहित्य र बोलचालमा साह्रै ठूलो महत्त्व छ । यिनीलाई जनश्रुति, शक्ति, प्रयोग, प्रभावकारिता, भाषाका साझा सम्पत्ति कथ्य र लेख्य, मानवीय एकता, सार्वभौम उद्गार, कोशीय रचना, संस्कृति, विशिष्ट प्राप्ति, शैली, रचना, शब्दार्थ, भावार्थ, प्रभाव, प्रेरणा, निर्णयात्मकता, उपादेयता-उपलब्धि, उदार संस्कृति, मानवमूल्य र सन्देश, तेस्रो आँखा, सांस्कृतिका संवाहक, सामाजिक शिक्षा, सुभाषित भाषा, प्रयोजन, सामायिकता, राष्ट्रिय जीवनमा महत्त्व र संस्कारको सारका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

६. २. लोकोक्ति र जनश्रुति

लोकोक्तिहरू जनश्रुति हुन् । स्थानीयता र भौगोलिक जनजीवनको स्रोतबाट उत्पादित लोककथा, दन्त्यकथा, लोकगीत आदि जनश्रुति हुन् । सूक्ति र लोकोक्तिहरूको उत्पत्ति र निर्माणमा जनश्रुतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । नेपालको प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक समयको परिचय प्राप्त गर्न यसको विशेष भूमिका हुन्छ । यसै गरी कहावतको इतिहास जान्नका लागि सूक्ति र लोकोक्तिहरू महत्त्वपूर्ण स्रोत हुन् । न्याय नपाए गोर्खा जानू, बिहे गर्न नपाए कैलाली जानू, गयो डोटी खायो रोटी, आउने बेलामा धोती न टोपी, गोरखनाथले दही खान दिएको, पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिपुरमा नाककान काटेको इत्यादि जनश्रुति हुन् । यस्तै जनश्रुतिबाट लोकोक्तिको उत्पत्ति हुन्छ ।¹ “कान काट्नु”को अर्थ इज्जत जानु भन्ने अर्थ हो । सपनामा वा विपनामा गोरखनाथ योगीले दिएको दही पृथ्वीले खाए होलान्, तर पृथ्वीले खाएको दही जनश्रुति भएर आयो । यीबाहेक अन्यले पनि खाए होलान् तर अरू राजा पनि भएनन्, इतिहासमा नाम पनि कमाएनन् । जे लोकका जिब्राले टपक्क टिपेर थपक्क आउदो पुस्तामा सुम्पियो, जनमानसले सुन्यो, एकले अर्कालाई सुनेका कुरा सरक्क सार्यो । लोकमा प्रचार गयो । तिनै जनश्रुतिका कुरा लोकोक्ति हुन्छन् । एकएक वाक्यमा छोटो, लामो र

¹ पीताम्बरलाल यादव, नेपालको राजनैतिक इतिहास छैटौं सं. विजयकुमार ठे हो आनन्दपुर सहरसा विहार २०४८ पृ. २९

मभौला संरचनामा लयवद्ध रूपमा वा गद्यमै जनश्रुतिमै सुनिए र भनिए त्यस्ता कथन वा उक्ति नै लोकोक्तिहरू हुन पुग्छन् ।² कुक्कटै रहिते देशे किं प्रभातं नजायते ? (कुखुरो नभएको देशमा उज्यालो हुँदैन)। यो लोकोक्तिमा सीधै अनुवाद छ । माता दासी पिता दासः पुत्रः सम्राट्शिरोमणिः कर्ण (लक्षणाको अर्थ कर्ण भनिएको हो) ।⁴ यो उक्तिले पुत्रको पराक्रम र गरिबका घरमा पनि प्रतिभाशालीको जन्म हुन्छ भन्ने देखाएको छ । योद्धाभिर्युध्यते युद्धे नायकेनाप्यते यशः⁵ (माने सिपाही नाम कमाउने सरदार) । गर्ने भन्ने हनुमान पगरी गुत्ने ढेडु । काम एउटाले गर्छ नाम र पुरस्कार अर्काले पाउँछ । प्रेतः प्रहारात्सततं पलायते ⁶ (भूतप्रेत भारेर नै जान्छन्) । यसमा धामीभाक्रीप्रतिको विश्वास र रुढिवादी धारणा व्यक्त भएको छ । अन्तः सारविहीनस्य बहिराडम्बरं बहु⁷ (बाहिर बाहिर ठूलो किस्ने भित्रभित्र कोदो पिस्ने, बाहिर बाहिर टाइटफिटिड भित्रभित्र जुम्नाको मिटिड) । यस्ता खालका जनश्रुतिहरू अन्य धेरै नै छन् । यी र यस्ता लोकोक्तिभित्र मानवजीवनको यथार्थ इतिहासै लुकेको हुन्छ ।

६. ३. काव्यमा लोकोक्तिको शक्ति, प्रयोग र प्रभावकारिता

६. ३. १. लोकोक्ति र शक्ति

लोकजीवनमा लोकोक्तिहरू हाँसखेल गर्छन् र रमाउँछन् । काव्यसाहित्यमा लेउ भएर जिब्रो र ओठका टुप्पामा टाँसिन्छन् । १. भजनं भोजनविना (भोको पेट भजन हुन्न), २. दद्यादन्नं क्षुधात्ताय श्रान्ताय स्थानमुत्तमम् (भोकोलाई भोजन थाक्नेलाई विश्राम), ३. अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि (भावीको वशमा संसार) । भोजनविना भजन हुन्नमा, थाक्नेलाई विश्राममा, भावीप्रति गरिएको विश्वासमा काव्यात्मक शक्ति छ ।

६. ३. २. प्रयोग

नेपाली लेखकहरू सूक्ति र लोकोक्तिको प्रयोग बोलचाल र लेखन दुवैमा गर्छन् । यसको प्रयोग पाठ्य समाग्रीबाट हुन्छ तर सामान्य र साहित्यिक लेखनमा लोकोक्तिप्रयोगले काव्य सजीव बन्छ । वार्तामा व्यञ्जना र चमत्कार ल्याउन लोकोक्ति प्रयोग हुन्छन् । लेखन-

² पूर्ववत्, कहावत रत्नाकर पृ१३८

³ कहावत रत्नाकर : ९२

⁴ उही : १७९

⁵ उही : १७८

⁶ उही : १७८

⁷ उही : १७२

शैलीलाई वजनदार र प्रभावोत्पादक बनाउन सूक्ति र लोकोक्तिको प्रयोग हुन्छ । सबै युगका काव्यनिर्माताले लोकोक्तिको प्रयोग गर्छन् । यिनको प्रयोग जनजिभ्रोअनुसारै हुने गर्छ । यस्तो प्रयोगबाट नेपाली भाषामा कलम चोब्ले दक्षहरूको साहित्यरचना प्रभावकारी हुन्छ । प्रभावकारी काव्य समाजको ऐना हुन्छ । त्यस्ता काव्यलाई समाजले तेस्रो आँखाले हेर्छ । समाजको जीवनचित्र संक्षिप्त रूपमा उत्रिएको साहित्य प्रभावकारी हुन्छ । जस्तो, ४. अपि काश्यां निवासेन पठितं नैव किञ्चन (बाह्र वर्ष रामायण पढ्यो सीता कसकी जोई), ५. नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव (नीच बोल्छन् मात्र गर्दैनन्, सज्जन गर्छन मात्र बोल्दैनन्)।

६. ४. शब्दशक्ति र लोकोक्ति

लोकोक्ति शब्दशक्तिका तागत हुन् र यी जीवनजगत्का विभिन्न क्षेत्र र फाँट ओगट्दै माधुर्य र ओजयुक्त कथन बनेर शब्दशक्तिका आधारमा प्रचलित हुन्छन् । उकालो बाटो गर्मीमा काट्ता र हिउँदा हिउँदा थाकेका यात्रीहरू चौतारीमा बसेका बेला यस्ता उक्ति भन्दा, सुन्दा जुन आनन्द र शीतलताको प्राप्ति हुन्छ, त्यस्तै आनन्द लोकोक्तिको प्रयोगले सामाजिक जीवनमा दिएको हुन्छ । लोकोक्ति र सूक्तिहरूले अभिधामूलक, लक्षणामूलक र व्यञ्जनामूलक अर्थ कथनको शक्तिअनुसार दिएको हुन्छ । आ-आफ्ना काव्यात्मक शक्तिले साहित्यका अर्थलाई उत्तरोत्तर चमत्कृत पार्छ । दार्शनिक भाव उम्रन्छ । बहुआयामिक जीवनलाई दिशानिर्देश गर्दछ । अभिव्यक्तिलाई चमत्कृत र सुन्दर तुल्याउँछ र साहित्यलाई जीवन्त पार्छ । अलमलिएको कलाको अर्थ स्पष्ट हुन नसकी अल्भेको अवस्थामा उक्तिले अर्थलाई स्पष्ट पार्छ । यसर्थ यी काव्यसाहित्यका सहयोगी भाषिक सामाग्री हुन् । त्यस्ता उक्तिलाई साहित्यकारहरूले आफ्ना रचनामा भरपुर मात्रामा प्रयोग गरेका हुन्छन् । त्यस्ता कथ्य उक्ति प्रयोग गर्ने लेखकको लेख्य साहित्य जीवन्त र सुन्दर हुन्छ । सूक्ति र लोकोक्तिले भाषाको सामर्थ्य बढाएका हुन्छन्, पाठकको बुद्धि उद्याउने र तिखार्ने काम गरेका हुन्छन् । यस खालको मौलिक कलाबाट यदि साहित्य सिँगारिएको छ भने जीवित कलाले मूर्त रूप लिन्छ । शब्द शक्तिको नमुना, ११ एक देशे कलत्राणि देश देशे च बान्धवाः । न तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः^४ लक्ष्मणको भातृप्रेम प्रस्तुत भएको यस उक्तिमा अनौठो काव्यशक्ति प्रयोग

^४ सं. सां सन् .पु. २००१ : ३४

भएको छ । यसर्थ सूक्ति र लोकोक्तिको प्रयोग भएका रचनाहरू सुन्दरता, र माधुर्यले भरिएका ओजिला र गहकिला हुन्छन् ।⁹

६. ४. १. लोकोक्ति भाषाका साभा सम्पत्ति

सूक्ति र लोकोक्ति सबै भाषाभाषीका साभा सम्पत्ति हुन् । क्व भोग्यमाप्नोति न भाग्यभागजन (भाग्यमानीको भूतै कमारो) । यसैबाट लोकजीवनले अनुभव गरेका र परम्पराबाट प्राप्त भएका ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा साभा सम्पत्तिका रूपमा हस्तान्तरण हुन्छन् । मौखिक संरचनामा श्रीवृद्धि हुन्छ । सामान्य जनमानसको बुद्धि तीखो हुन्छ । साभा साहित्यहरू यस्तै कथनबाट सिँगारिएका हुन्छन् । साभा ज्ञान, साभा भाव भएका अभिव्यक्तिहरू भाषामा ज्यादा प्रयोग हुन लागे भने एक भाषाभाषीप्रति अर्को भाषाभाषीको ममता बढ्छ । आजको यान्त्रीकरणको कारण काम, माम र दामका लागि भौँतारिरहेको नेपाली चेतना र कालक्रमिक वैश्विक जीवन सुधारिन्छ । नेपाली युवामा मातृभाषाको पठनपाठनमा कमी आउनाको कारण काम र माम पनि हो । यसबाट पुर्खाद्वारा प्राप्त गरेको भाषिक पैतृक सम्पत्ति नै लुप्त हुन्छ । यसले साभा संस्कृति ओरालो लाग्ने सम्भावना रहन्छ । साभा लोकोक्तिहरूलाई अध्ययन गरी लेख्य र कथ्य रूपमा उतार्दा तिनले पुनर्जीवन पाउनेछन् ।

६. ४. १. १. कथ्य र लेख्य

कथ्य रूपबाट लेख्य रूपमा आउँदा पुनः लोकोक्ति ताजा र जीवन्त हुन्छन् । विदेशी सभ्यताप्रतिको आकर्षण कम हुन्छ । शहरी सभ्यताका कारण यी साभा सम्पत्ति भए पनि दिनानुदिन ओझेलमा पर्दैछन् । यी लेख्य क्षेत्रमा प्रयोग हुन आउँदा सबैका भाषामा बौरिँदै र पौरिँदै जीवन्त हुन जानेछन् । भौगोलिक परिवेशअनुसार एकै कुलवंशका जातजातिहरू वसाइँ सदैँ जाँदा विभिन्न भाषिका बोल्न थाल्छन् । यिनलाई एकै साभा मालामा उन्न अध्ययनबाट सफलता प्राप्त हुन्छ । यसले पाठक वर्गमा र पठनपाठनमा समेत सजिलो हुनजान्छ । १३. तर्कभाषा मुखे यस्य करस्था यस्य मञ्जरी । कण्ठे मुक्तावली यस्य तस्य वश्या मनोरथा¹⁰ (मुखमा तार्किक भाषा, हातमा मञ्जरी र घाँटीमा मुक्तावली छन् भने त्यसतासँग लक्ष्मी नै

⁹ रामजी उपाध्याय, सूक्ति रत्नाकर वाराणसी । चौखम्बा विद्या भवन १९५५ पृ. ९०

¹⁰ स. मयो प. सन्, १९३७ : १३

वसमा हुन्छन्) । १४. वागुच्चारोत्सवं मात्रं तत्क्रियां कर्तुरक्षमाः । कलौ वेदान्तिनो भ्रान्ति फाल्गुने बालका इव ।¹¹ बोलेअनुसार काम गर्न असक्षम कलीयुगका वेदान्तीलाई फाल्गुन महिनाका बालकसँग तुलना गरिएको छ । त्यसै कलियुगका वेदान्तीबाट ज्ञानको सट्टा भ्रम मात्र हुन्छ । १५. भाषासुमुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाण भारती । तस्माद्धि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ।¹² यस कृतिमा भाषासम्बन्धी, २३ वटा भाषिक उक्ति रहेका छन् । काव्यसाहित्यको लेख्य भाषामा मधुर रूपमा रहेका वाणी र सुभाषित मिसिँदा भनै सुनमाथि सुगन्ध हुन्छ ।

उल्लेख्य उक्तिको सादृश्य, अनुवाद, भावानुवाद, भाव, ऐतिहासिकता, वर्णनात्मकता, प्रयोगात्मकता, तुलनात्मकता र विश्लेषणत्मकताको आधारमा लोकोक्तिलाई साभ्ना भाषामानेर विवेचना गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिको वेलावेलामा हुने अध्ययन र अनुसन्धानबाट समाजलाई प्राप्त हुने यथार्थ ज्ञानको दायरा अझ फराकिलो हुन सक्नेछ । यस्तो अध्ययन साभ्ना र प्रगतिशील समाजका लागि महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो ।

सूक्ति र लोकोक्तिका साभ्ना प्रयोगकर्ताहरू विश्वका जुनसुकै भाषाका भए पनि ती भाषाका असल, दक्ष, सिकर्मी र डकर्मी सरहका सर्जक मानिने छन् । लोकोक्तिको शक्तिबाट रमाउँदै भाषासँग पौडेर खेल्ने शक्ति र सामर्थ्यको विकास हुन्छ । यसैबाट सर्जक र साधकमा काव्यात्मक शैलीको सिर्जना काव्यभित्र प्रचुर मात्रामा हुन्छ । यसबाट भाषामा मधुरता आएको हुन्छ ।

६. ४. २. लोकोक्तिमा मानवीय एकता

सूक्ति र लोकोक्तिमा विश्वव्यापी मानवीय एकता प्रस्तुत भएको हुन्छ । जस्तो, १६. वसुधैव कुटुम्बकम् - ले मानवीय एकताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । १७. सर्वे भवन्तु सुखिनः १८. परोपकाराय पुण्याय, १९. माता पृथिवी महीयम्¹³ जस्ता उक्तिहरूले जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक, दलित, जनजाति, महिला, र पिछडिएका क्षेत्रका सडकीर्ण संस्कृतिलाई मात्र प्रतिनिधित्व नगरेर मानवमात्रको एकतालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

¹¹ उही : १५

¹² सुभाषित भाण्डागारम्, सामान्य प्रकरणम्, पुनम्. सं. सन् २०११ : २९

¹³ ऋग्वेद : १६४३२

६. ४. ३. लोकोक्तिः सार्वभौम उद्गार

सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिहरू वर्ण, जाति, जनजाति र अन्य भाषिक समुदायका सार्वभौम उद्गार हुन् । यी मानवीय अभिव्यक्तिका प्राण हुन् । संस्कृतमा लेखिएका वेद, उपनिषद्, पुराण र संस्कृत साहित्यमा संरचित ग्रन्थहरूमा सार्वभौम उद्गार पाइन्छन् ।

नेपाली लोकोक्ति लोकजीवनका कथ्य उद्गार हुन् । आँसु, हाँसो, रोदन, क्रन्दन, पीडा, छटपटी, व्यथा र व्यङ्ग्य आदि भाव सबै मानिसका समान हुन्छन् । लोकोक्तिमा यस्तै सार्वभौम उद्गारहरू पाइन्छन् । लोकोक्तिका कथ्यमा मानवीय संवेदना र अनुभूतिहरू कतै उखान कतै टुक्का, कतै गाउँखाने कथा, कतै गीत बनेर अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । यी सबै उद्गार लोकोक्तिकै भेद मात्र हुन् । सूक्ति लोकोक्तिहरू प्रायः सार्वभौम उद्गारले सजिसजाउ हुन्छन् । जस्तो, ६. संसारो दुःख सागर¹⁴ (संसार दुःखरूपी सागर हो) । ७. सन्तोषः परमं सुखम्, (सन्तोषी सदासुखी) ।¹⁵ ८. बह्वारम्भो लघुक्रिया (सारी रात मिम्याई एक बच्चा व्ययाई) ।¹⁶ ९. तारा अनेकाः किल चन्द्र एकः¹⁷ (क. सहस्रगोपी एक कन्हैया, ख. हजार गोपिनी एक कृष्ण) । १०. सर्वस्य दाता प्रभुः¹⁸ (सबका दाता राम) । यी उक्तिहरूमा सार्वभौम चिन्तन छ । यी भाषा, साहित्य र काव्यजीवनका लागि सार्वभौम उपलब्धि र विशिष्ट प्राप्ति नै हुन् । सूक्तिहरूलाई बारम्बार नेपाली भाषामा दृष्टान्त दिँदा बुझाउन खोजेको कुरा सजिलो हुन्छ । यिनको प्रयोगले कथनलाई स्वाभाविक रूपबाट तिक्खर पार्छ । अभिव्यक्ति दिन खोजेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । भावलाई ओजस्वी बनाउदै सम्प्रेषण गर्न सजिलो पर्छ । ११. सहस्र शीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपातः -मा वर्ण र जातजातका भेदको कुनै गन्ध छैन ।

६. ५. लोकोक्तिमा काव्यात्मकता

लोकोक्तिलाई विशिष्ट काव्यिक आँखाले हेर्न सकिन्छ । यसका निम्नलिखित लक्षण देखिन्छन् । यस शोधअध्ययनका उद्देश्यमा औल्याएअनुसारकै विशिष्ट काव्यका रूपमै यसलाई परिभाषित गर्न सकिन्छ । साहित्यका मानीषीहरूले साहित्यसम्बन्धी विशिष्ट लक्षणग्रन्थको आविष्कार गरी यसलाई विभिन्न परिभाषाले चिनाउने जमर्को गरेका छन् ।

¹⁴ उही : २१५

¹⁵ उही : २१४

¹⁶ उही : २०६

¹⁷ उही : ३०६

¹⁸ उही : २०३

साहित्यसिद्धान्तका लक्षणग्रन्थका आचार्य विश्वनाथले “वाक्यम् रसात्मकम् काव्यम्” भने । अथवा रसमय वाक्य नै काव्य हो भनेका छन् ।¹⁹ उनले वाक्यमा रस चाँहिन्छ भन्नु उक्ति काव्यको विशिष्ट लक्षण हो । लोकोक्तिमा पनि यस्तै विशिष्ट भाव हुन्छन् ।

पण्डितराज जगन्नाथले : रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्ने साहित्यिक रचनालाई काव्य मानेका छन् ।²⁰

यी साहित्यशास्त्रको लक्षणग्रन्थमा उल्लिखित वाणीहरू सूक्ति र लोकोक्तिका स्तरमा पुगेका छन् । समयसमयमा काव्यका मर्मज्ञले वाक्यको परिचय गराउँदा लक्षणमा यताउता हेरफेर गरिरहन्छन् तर पनि लोकोक्तिले वाक्य संरचनात्मक काव्यिक मान्यता पाएको छ । काव्यिक मान्यता भने शाश्वत् र अपरिवर्तनीय हुन्छन् । लोकोक्तिहरू आफैँमा रसयुक्त हुनुका साथसाथै रमणीय अर्थ प्रतिपादन पनि गर्छन् । काव्यमा यी शाश्वत् प्रकृतिका छन् । त्यसकारण लोकोक्ति विशिष्ट काव्यकै रूप हुन् । मूलतः काव्यका आधारभूत तत्त्व भनेका छन्, रस, अलङ्कार, रीति, वक्रोक्ति औचित्य हुन् । यिनको काम औचित्यपूर्ण ढङ्गले वाक्यमा काव्यात्मक रससम्प्रेषण गर्नु हो । वाक्यलाई रसानुकूल बनाउने र भाव उमाने काम यिनैले गर्छन् । यस्ता उक्तिले नै काव्यिक दृष्टिकोणलाई व्यापक बनाउँछ, रागात्मकता थप्छ अनि काव्यको आयु लामो हुन्छ । यिनैले गर्दा काव्यले सौन्दर्यात्मक परिपुष्टता पाउँछ । बौद्धिक सतर्कता, वैश्विक सचेतता र भावनात्मक अतिरञ्जनात्मकता आदि लोकोक्तिभित्रका काव्यिक विशेषता हुन् । यी वाक्यात्मक विशिष्ट काव्य भएकाले सदा मननीय र ग्राह्य छन् । लोकोक्तिमा अलङ्कारको गुणात्मक र चमत्कारीक उपस्थिति हुन्छ तथापि कतिपय विद्वान्ले लोकोक्तिलाई एउटा गौण अलङ्कारको संज्ञा पनि दिएका छन् । लोकोक्तिको प्रयोगबाट भाषा तिख्खर, रसिलो र स्वादिलो हुन्छ यसर्थः यसलाई लोकोक्ति अलङ्कार भन्ने नाम दिएको पनि पाइन्छ । अप्यय दीक्षितले त मुखै खोलेर लोकोक्तिलाई अलङ्कारै भनिदिए । अलङ्कारिताको स्पष्ट रूप यसमा भएकाले लोकोक्ति आफैँमा एक अलङ्कार हो । यी भनाइमा साहित्यशास्त्रीय विद्वान्हरू एक मत छन्, तापनि यसलाई शब्दालङ्कार भन्ने कि अर्थालङ्कार भन्ने कुरोमा भने विद्वान्को फरक फरक राय छ । फरक मत राखेमा भोज हुन् । उनले लोकोक्तिमा शब्दालङ्कार हुन्छ भनेका छन् । संस्कृतबाट नेपालीमा भावार्थ लिएर आएका

¹⁹ आचार्य विश्वनाथ, सिद्धान्तका लक्षण उही ९

²⁰ पण्डितराज जगन्नाथ उही १०

उक्तिहरू अर्थालङ्कारको हैसियत राख्ने गर्छन् तर यिनमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवै पाइन्छन् ।

सूक्ति र लोकोक्ति मानवीय संबेदनाबाट भाषामा प्रकट भएर समाजले खास मान्यता दिएपछि प्राविधिक सन्दर्भमा प्रयोग हुन थाल्छन् । दृष्टान्त र उद्देश्यका कारण र कार्यभूत अभिप्रायसँग सम्बन्धित भएर यी काव्यमा प्रयोग हुन्छन् । वक्ताको भनाइका आशयद्वारा सूक्ति र लोकोक्तिलाई कार्यविशेषमा प्रवृत्त गराइएको हुन्छ । यी मानवीय मर्मलाई स्पर्श गर्दै, स्वतन्त्रता, समानता, भातृत्व र मानवताको भाव बोकेर काव्यमा आएका हुन्छन् ।

६. ६. कोशीयआधारमा लोकोक्ति

संस्कृत भाषा आधुनिक आर्य भाषाको ढुकुटी हो । जस्तै, गोडागोडा, मुठीमुठी, मानामाना, पाथीपाथी, मुरीमुरी अन्न भण्डारन गरिएको स्थानलाई ढुकुटी भनिन्छ । संस्कृत वाङ्मय लोकोक्तिका लागि त्यस्तै हो । संस्कृत वाङ्मय सूक्ष्म रूपमा गौर गर्दा साहित्य र ज्ञानविज्ञानको विराट् रूप हो । लौकिक संस्कृतसँग नेपाली भाषाको समकालीन लोकोक्तिका अवस्थाको तुलना गर्नु यस अध्ययनको कार्यक्षेत्र हो ।²¹ “अधोधः पश्यतः कश्चित् महिमा नोपचीयते” स्वरूपको भण्डार गरिएको छ ।²² जसले जसरी यसलाई उपयोग र प्रयोग गर्न खोज्यो, त्यसरी नै यसबाट कुवेरको भण्डार भैं आफूले चाहेको र खोजेको व्यवहारिक र समाधानमुखी ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसकारण संस्कृत आधुनिक भाषाको ढुकुटी हो । नेपाली भाषा संस्कृत भाषासाहित्यकै कोशबाटै जन्मिएको हो । पछिल्ला दिनमा लोकले संस्कृतलाई आफ्नै व्यवहारिक र मौलिकतामा ढालेर त्यसैका शब्द, पद, पदावली र वाक्यात्मक कथनलाई समेत प्रयोग गर्न थाल्यो । नेपाली लोकजीवनले लोकका कथनलाई उपयोग गर्दै जाँदा लोकसमाजमा लोकोक्ति जन्मन गएका हुन् । लोकोक्तिहरूको समूह लोकसाहित्यकै एउटा विधा हो । लोकजीवनमै लोकोक्ति साहित्य पल्लवित र पुष्पित हुँदै अगाडि बढेको छ । जसरी छोरानातिमा बाजेबराजुको स्वभाव, संस्कार, सभ्यता र धर्मसंस्कृतिको प्रभाव परेको हुन्छ, त्यस्तै संस्कृतबाट पनि नेपाली भाषाका लोकोक्तिहरूमा ठूलो प्रभाव देखिन्छ । संस्कृत भाषाले विश्वकै विविध साहित्यका विभिन्न फाँटमा

²¹ अधोधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति (पृ. ६३ पृ. ६)

²² ऋग्वेद(६-३६-४) वेद कथाङ्क गीता प्रेस २०६८ पृ. ९

बहुआयामिक प्रभाव र प्रेरणा छाडेको छ । संस्कृत वाङ्मयबाटै नेपाली भाषा र साहित्यले सूक्ति निर्माण गर्न र सूक्तिबाटै नेपाली लोकोक्ति बनाउने शिक्षा पाएको हो । संस्कृत भाषाका पुराना लेखकहरूले आफ्ना कृतिभिन्न प्रशस्तै सूक्तिहरू लेखिदिएका थिए । भानुभक्तभन्दा पुराना उदयानन्द अर्यालको कृति “पृथ्वीन्द्रोदय” महाकाव्यबाट ज्ञानमणि नेपालले उन्नाइसवटा²³ विभिन्न विषय र विधाका कथनहरू भिकेर सूक्ति यस्ता हुन् भनेर चिनाउने प्रयास गरेका छन् । रामायण, महाभारत, पञ्चतन्त्र, हितोपदेश, नीतिशतक, शृङ्गारशतक र अरू ग्रन्थमा पनि अन्वेषण गर्दा सूक्ति प्रशस्तै पाइन्छन् । उल्लिखित ग्रन्थहरू संस्कृतमा लेखिएका छन् । ती ग्रन्थहरूमा प्रयुक्त सूक्तिका भावलाई नेपाली लेखकहरूले पनि श्लोक बनाएर नेपाली भाषामा प्रशस्त सूक्ति भित्र्याएका छन् । जस्तो, नीतिशतकका लेखक भर्तृहरिले पाँच श्लोकमा वर्णन गरेका मौलिक तथ्यका सूक्तिको नेपाली भावानुवाद गरेर जगन्नाथ गुरागाईले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :-

३०. लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीड्यन्पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं दिपासार्दितः

कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासा दयेन्नतु प्रतिनिविष्ट मूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥²⁴

यसैलाई पं. जगन्नाथ गुरागाईले - मूर्खलाई रिक्काउन सकिँदैन शीर्षकमा यसरी भाव प्रस्तुत गरेका छन् :

बालुवा बरू तेल खूब बलले पेले कतै आउला,

चर्का घाम चुसी चुसी बरू कतै पीयास मेटीयला ।

मूसाको सिँग मीलला बरू कतै संसार घुम्ने गरे ।

प्राणै देऊ परन्तु मूर्ख कहिल्यै रिभ्दैन कस्तै गरे ।

यी दुबै सूक्तिले मूर्खलाई केही गरे पनि रिक्काउन सकिँदैन भन्ने बुझिन्छ । उक्त श्लोकको “मूर्खजनचित्तमाराधयेत्” मा सूक्ति परेको छ । यसैलाई गुरागाईले “प्राणै देऊ परन्तु मूर्ख कहिल्यै रिभ्दैन कस्तै गरेमा” लोकोक्ति बनाए । उनले भावानुवाद धेरै र शब्दानुवाद थोरै

²³ ज्ञानमणि नेपाल, भानुक्तमा आदि कविको समस्या परिशिष्ट

²⁴ भर्तृहरि, नीतिशतकम् श्लोक संख्या ५ पृ. ५

गरेर लोकोक्तिका रूपमा नेपाली जनजिब्रोमा सुम्पे । बातैपिच्छे र खालैपिच्छे ३१. “कण्डे कण्डे नव पय र मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्नाः” ठानिएको समाजमा अर्तीउपदेशका लागि यो लोकोक्ति प्रयोग भइरहेको छ । यिनै कुराले गर्दा संस्कृत वाङ्मय सबै साहित्यको भण्डार हो भनिएको हो । यस्तै अन्य थुप्रै संस्कृतका ग्रन्थबाट नेपाली लोकजीवनले उक्तिहरू कहीं अनुवाद गरेर र कहीं शब्दानुसारको अभ्यास गरेर लोकोक्तिका स्वरूपमा बाहिर ल्याएको छ । कतिपय उक्तिलाई नेपाली वाक्यसंरचनामा परिणत गरेर उही अर्थ आशय र भाव बोकाएर लोकमा ल्याइएको छ । कहीं चाहिँ उक्तिको अर्थ र संरचना केही नबदली यथावत् नेपालीमा ल्याइएको पाइन्छ । यो उक्तिको एउटा सानो नमुना मात्र हो । नेपालीभाषी वक्ताहरूले संस्कृत भाषासाहित्यलाई नेपालीको स्रोत मान्दै आएकाले संस्कृतबाट जस्ताको तस्तै प्रयोग हुन आएका कथनलाई पनि लोकोक्तिको दर्जा दिइएको हो ।

६. ७. लोकोक्ति र संस्कृति

सूक्ति र लोकोक्तिको लोकसंस्कृतिको निर्माणमा ठूलो भूमिका हुन्छ । यी मानवजातिका पुरातत्त्व हुन् । पुरातत्त्वको सामान्यार्थ पुरानो वस्तु हुन्छ । प्राचीन वस्तुको ज्ञान गराउने शास्त्रलाई पुरातत्त्वशास्त्र भनिन्छ । सूक्ति र लोकोक्तिले मानिसलाई उसको भौतिक संसारलाई यथावत् राख्ने, पुर्खाका परम्परालाई थाम्ने, जातिजातिबीचका फरकफरक मान्यता स्थापित गर्ने, गोत्रगोत्रबीचका शाखासूत्रहरूको पालना गर्नेगराउने, भिन्नभिन्न संस्कृतिका मानिसहरूबीच भाइचारा बढाउन र सद्भाव कायम गर्न सहयोग गर्छन् । मानिसलाई धार्मिक आचरणमा लगाउन, असत्यबाट, सत्यवृत्तिमा डोर्‍याउन, नैतिक चरित्रबाट ह्रास हुनबाट जोगाउन संस्कृतिमय लोकोक्तिले पूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । इन्द्रबहादुर राईले कला, रीतिथिति, घरका बनौट, भाडाकुडाहरू सम्पूर्णमा संस्कृति अभिव्यक्त हुन्छ भनेकाछन् । संस्कृतले “परम्परागता शोभमाना कृतिः” -लाई संस्कृति भन्छ । गोर्कीले मानिसको दोस्रो प्रकृति र समाजनिर्मित स्वभावलाई संस्कृति भनेका छन् । सूक्ति र लोकोक्तिकै प्रयोगले मानिसले बोल्ने भाषालाई परिष्कृत पार्दछ । “द वर्ल्ड बुक इन्साइक्लोपिडिया” नामक विश्वकोशले मानवका विशिष्ट क्रियाकलाप, एक पुस्ताले अर्को पुस्तालाई छाड्दै गएको दैनिक जीवननिर्वाह, बालकको पालनपोषण, जीविकोपार्जन, शासनव्यवस्था, युद्ध, धार्मिक कार्यमा संलग्नता, विश्वास र सभ्यताको संजीव चित्र लाकोक्तिमा हुन्छ भनेको छ । भाषा संस्कृति

हो । लोकोक्ति भाषाकै सुन्दर फलफूल हुन् । समाजका सदस्यले उपार्जन गरेका ज्ञान, आस्था, र विश्वास, कला, नीति र नैतिकता, चालचलन र अन्य बानीबेहोरा उक्तिमा पाइन्छन् । ३१. “वाणिज्य वसते लक्ष्मी” उक्तिले आर्थिक उपार्जन गर्न सिकाउँछ । योगसाधनामा संलग्न गराएर स्वस्थ र दीर्घ जीवनको फल दिन्छ । षट्शास्त्र श्रवण, मनन र चिन्तनमा आकर्षित गर्छ । ३२. अनभ्यासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् भने भैँ शास्त्र सुन्नुपर्छ, उन्नुपर्छ र गुन्नमै समय व्यतीत हुन्छ । यसपछि मात्र मानिसको चरित्रमा सुधार आउँछ । मानिसको आभ्यन्तर र बाह्य दुवै पक्षको परिमार्जन हुन्छ । अपवित्र भएका मानिसका विचारमा पवित्रता आउँछ । ३२. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं निर्वन्धाय विमुक्तये (अमृत बिन्दु उपनिषद्) । यस्ता सूक्तिले मानिसलाई लक्ष्यमा पुग्न सहयोग मिल्छ र मान्छेको स्वतन्त्र चिन्तनले सार्वजनीन रूप लिन पुग्छ । व्यवहारिक जीवनमा फाँसेकालाई व्यवहारबन्धनबाट छुटकारा दिलाउने प्रयास गर्दछ । मनको दयालु, दाता र उदार बनाउन सूक्तिले नै मदत गर्दछ । लोकबाट वेद भयो । वेदले संस्कार सिकायो । संस्कार बोकेका सूक्तिबाटै ज्ञान भयो । वैदिक ऋचाका उच्चारणको एक भेद सूक्त हो । यसैबाटै संस्कृति लपेटिएका सूक्ति पैदा भए । सूक्तिबाटै ३३. आगता दशमी रम्या ऋण भारं गताः गताः । बालकादिरमन्त्याश्च । वृद्धश्चिन्त्या विमोहिता ॥ आयो दशै रमाइँ रमाइँ । गयो दशै ऋण बोकाइँ ॥ यसमा भारत वर्षीय दशैको महत्त्व छ । सास्कृतिक चाडपर्व मान्दा वृद्धमा आर्थिक भार पर्छ तर बालकहरू चाडबाडमा अति नै रमाउँछन् । यो ज्यादै हर्षबढाईको चाड पर्व हो । यसले संस्कृतिलाई महत्त्वशाली बनाउँछ ।

मानिसलाई उच्चमशील बनाउँदछ । आचरणगत शुद्धता आउन सक्तछ । जीवनलाई परम्परासंग जोड्ने काम गर्दछ । सभ्य नागरिक उत्पादन गर्न मदत गर्दछ । आध्यात्मिकताको दिशातर्फ मानिसलाई मोड्ने क्षमता यसमा हुन्छ । हिन्दु संस्कारहरू षोडश हुन्छन् । संस्कारकै कारण चारै वर्ण छुट्टिएका हुन्छन् तर ब्राह्मण भनेको चाहि ज्ञानका आधारमै छुट्टाएको हुन्छ ।

६. ७. १. लोकोक्तिका विशिष्ट प्राप्ति

लोकोक्ति र सूक्तिमा सामान्य बोलचालको भाषाभन्दा भिन्न र विशिष्ट किसिमको आकर्षक भाषा हुन्छ । अरूअरू समयका सामान्य कथनभन्दा भिन्न विशिष्ट विशेषता भएको उच्च तहको असाधारण भनाइहरूले सम्पन्न हुन्छ । लोकोक्तिहरू मधुर हुनाले आफैँमा ठूला

भाषिक प्राप्ति हुन् । श्रुति, आम्नाय, त्रयी, छन्दस, स्वाध्याय, आगम र निगम आदि आप्त वचनमा पनि विशिष्ट गुणहरू हुन्छन् । साहित्य, वेद, पुराण, उपनिषद् स्मृति र काव्य आदिका उल्लेखनीय र उद्धरणीय पङ्क्ति विशिष्ट हुन्छन् । ती विशिष्ट कहावत भएकै कारण आप्त वचनहरू सूक्ति र लोकोक्ति भएका हुन् । २८. “भवन्ति फाल्गुने मासे वृक्षशाखा विपल्लवाः । जायन्ते न तू लोकस्य कदापि च विपल्लवाः।”²⁵ यो “विपल्लवा” शब्द फाल्गुन महिनाको पाउलोमा रहेको सफा र सुन्दरता हो । यही मनोरम प्रकृतिको विशिष्टता हो । फाल्गुन महिनाका वृक्षशाखामा आएको सुन्दरता भैँ लोकोक्तिहरू लोकवृक्षका सूक्तिरूपी अमृततुल्य मृदुवचन हुन् । यसकारण सूक्ति र लोकोक्ति समाजका लागि विशिष्ट प्राप्ति हुन् ।²⁶ २९. विशिष्टता भएका उक्तिहरू नमुनाका लागि निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ तर यस्ता उक्ति धेरै नै पाइन्छन् । सबैको उल्लेख गर्न सम्भवै छैन ।

चतुरः सखि में भर्ता यल्लिखति च तत् परो न वाचयति

तस्मादप्यधिको मे “स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ।”

४१. हे सखी मेरा पति धेरै नै चलाख छन् । किनभने मेरा पतिले लेखेको अरू पढ्नै सक्तैनन् । अर्कीले पनि त्यसै गरी मेरा पति त अरू सबै भन्दा चलाख छन् किनभने आफूले लेखेको आफैँ पढ्न सक्तैनन् । यो पञ्चतन्त्रमा प्रयोग गरिएको सूक्ति हो ।²⁷

६. ८. सूक्ति र लोकोक्तिको विषयका आधारमा शैली

६. ८. १. शैलीको सैद्धान्तिक आधार

वक्ता, स्रष्टा, लेखक, पाठक, र भावकले भाषा र साहित्यमा व्यक्त गर्न खोजेका तरिकाहरू शैली हुन् । वक्ताले के कस्ता कहावतहरू कस्तो काइदासँग वाक्यभित्र प्रयोग गर्छ र काव्यलाई कुन ढंगको बान्की दिन्छ र विशिष्ट रूप दिन्छ, त्यही शैली हो ।

साहित्यकारले व्यक्त गर्ने ढङ्गहरू अनेकौँ हुन्छन् । यस्तो, लोकोक्तिमूलक, उखानेली, टुक्केली, व्यङ्गात्मक, संवादात्मक, तार्किक, उच्छृङ्खल, अश्लील, श्लीष्ट, वस्तुपरक, आत्मपरक, आलङ्कारिक, मनोवादात्मक, परिष्कारवादी, स्वच्छन्दतावादी, यथार्थवादी,

²⁵ सं. सा. इ. पु. ई. २००१ : ४१६

²⁶ वृहत शब्दकोश २०४४ पृ. १३६७

²⁷ पूर्ववत् समयोचित पद्य मालिका ई. १९३७ पृ. ६९

प्रयोगवादी र समसामयिक आदि परिपाटीमा सिर्जना भएका लोकस्रष्टा र लेखक विशेषका भिन्नभिन्न व्यक्तित्व झल्काउने ढाँचा छाँट र शिल्पविन्यासका रूप नै शैली हुन् । क. “गत कालो न चायाति” (गएपछि फर्केर आउदैन) । ख. भाषा भेदका आधारमा संस्कृत र नेपालीमा भन्ने भाषिक भिन्न शैली हुन् । “समयमा जान्छ फर्केर आउदैन,” यस भनाइमा अभिव्यक्त कथनको तरीका नै शैली हो ।

६. द. २. लोकोक्ति र शैली

सूक्ति र लोकोक्तिका शैली काव्यका छाला हुन् । यी रचनाका वाह्य गुण हुन् । यी विचारको भोटो, दृष्टान्तका पहिरन, अनुभूतिका वैयक्तिक रूप र विचारका पोशाक हुन् । कतै स्वयं रचनाकारका व्यक्तित्व, मस्तिष्कका छाप, शब्दका पोशाक, नायकका दृष्टिकोण र निम्न, मध्यम र मजदुर वर्गको कहावतका चोटिला प्रहार हुन् ।

६. द. ३. संरचना र लोकोक्ति

सूक्ति र लोकोक्तिहरू नै वाक्यात्मक संरचनाका अनेकौँ शैलीमा ढालिएका हुन्छन् । त्यस कारण एक वाक्यमा वक्ताद्वारा प्रयोग गरिएका वर्ण, अक्षर, शब्द, पद, वाक्यको फरकपन नै सूक्ति र लोकोक्तिको शैली हो । सूक्ति र लोकोक्तिहरूमा कलापक शैली हुन्छ । कलापक चार श्लोकमा एक वाक्य बनेका काव्य विशेषको शैलीलाई भनिन्छ । सूक्तिको शैली कतै कतै यस्तै पनि हुन्छ ।

६. द. ४. बनावट र शैली

शील् धातुमा प्यञ् (य) प्रत्ययको योगबाट ‘स्वार्थ’ सूत्रले आदि वृद्धि गर्दा शैली शब्द व्युत्पन्न हुन्छ । शैल्य + डीष् (ई) गरी य लोप गर्दा पनि शैली नै जन्मन्छ ।

६. द. ५. शैलीको तात्पर्य

शैली, वाक्यले भन्ने ढङ्ग, तरिका, र परिपाटी हो । मुक्त वाक्यमा रहने संरचना नै शैली हो । वाक्यले भिन्न भिन्न अभिव्यक्ति झल्काउँछ । विशेष छाँटकाँट पारेर भन्छ । वाक्यात्मक शीलको विन्यास र संवृद्धि, शीलको हाउभाउ र क्रियाकलाप आदि तात्पर्य नै शैली हुन्छ । लोकोक्ति र सूक्ति अभिव्यक्त गर्दा निस्कने गलाको कला नै शैली हो । शैलूषको व्युत्पत्ति शीलमेव र शिलषस्य ऋषेरपत्यम् भन्ने हुन्छ । शिलष ऋषिका सन्तान शैलूष हुन् । शिलषबाट

जन्म भएका सनतानहरू नट, नर्तक, अभिनेता, गन्धर्व, विद्या जान्ने, शृङ्गारपटार गर्ने, ताल, सुर निकालेर गाउने र बजाउन सीपालु भएकाहरूलाई शैलूष भनिन्छ । शैलूषले अनेक कलात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्छन् । सूक्ति र लोकोक्ति शैली पनि त्यस्तै हुन्छन् ।

६. ८. ६. शैलीको विकास

शैली निकै पुरानो शब्द हो । यसको पूर्व रूप शुक्ल यजुर्वेदको माध्यान्दिनी शाखा अध्याय ३० को छैटौँ मन्त्रमा “नृत्तायं सुतङ्गीताय शैलूष-धर्माय सभाचरः” भन्ने स्थानमा प्रयोग भएको छ । वेदले वर्णसङ्कर र व्रात्यसमाजको सामाजिक अध्ययन गरेको समयमा शैलीको परिचय र विवेचना गरेको छ । संस्कृतका विद्वान्हरू शील शब्दबाट यसलाई व्युत्पन्न भएको मान्दछन् । धातुपाठ हेर्दा ‘शी’ धातुमा लक् प्रत्यय जोडिएर यो शब्दको निर्माण भएको बुझिन्छ । माध्यान्दिनी संहिताले ‘अञ्जन’ विद्याको पारख गर्ने कला भएका वर्णसङ्करको एक प्रकारका जातिलाई बुझाउँदछ । संस्कृतकै प्रदीप टीकाले मानिसका स्वभावका अर्थमा यसको प्रयोग गरेको छ । धातुपाठले लागेको काममा एकाग्र हुनुपर्छ र अभ्यास गरिरहनुपर्छ भन्ने अर्थमा लिन्छ । काव्य र साहित्यले काव्यको वाह्य छाला तत्त्वका रूपमा शैलीको विश्लेषण गर्दै आएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिले काव्यका भाषालाई आलङ्कारिक बनाउँछ । मृत र मधौरू काव्यकृतिलाई सञ्जीवनी छरेर जीवन्त र मार्मिक बनाउँछ, यद्यपि काव्यसाहित्यका लागि यी औषधि सरहका खुराक हुन् । यिनको प्रयोगले सुकेनाश लागेका काव्यहरूलाई पनि हट्टाकट्टा, युवा बनाउँछ ।

शैलीले साहित्यको वाह्य पक्षलाई मात्र अध्ययन गर्छ तर यसले आन्तरिक र वाह्य दुवै काव्य र साहित्यका शक्ति र सामर्थ्यलाई ओज र माधुर्य प्रदान गर्छ ।

६. ८. ७. शैलीका आधारहरू

शैलीको चार आधारमा विश्लेषण हुन्छ । १. काल २. लेखक ३. तह ४. भाषा । तर सूक्ति र लोकोक्तिका काल, लेखक, र तहको स्रोत पत्ता लाग्दैन तापनि वर्गीकरणमा तह, भाषाको र लेखकको काल चौथो अध्यायमा उल्लेख गरिएको छ । भाषाका उक्तिहरूको वाक्य संरचनाका आधारमा मात्र शैलीको विश्लेषण गरिएको छ ।

६. ९. सूक्ति, लोकोक्ति, उखान, आख्यान र उपाख्यानको अर्थभिन्नता र सामानताका आधारमा विश्लेषण

संस्कृत स्रोत भएर संस्कृतबाट आएका चोटिला उक्ति र मधुर वचनले पूर्ण कथन नै सूक्तिको परिचय हो । त्यस्तै लोक अनुभवका सागरभित्त र सुन्दर उक्ति नै लोकोक्तिको अर्थ हो । सूक्ति महान् व्यक्तिका वाणी हुन् । लोकोक्ति लोकस्रष्टाका महान् वाणी हुन् । सूक्ति संस्कृत भाषाका शुद्ध प्रयोगबाट बनेका शब्द र श्लोक हुन् । लोकोक्ति लोक दर्शने (भवा) धातुबाट, लोक+घञ् (अ) गर्दा लोक शब्द बन्छ । यसमा उक्ति शब्दसँग गुण भई षष्ठी तत्पुरुष समास गर्दा लोकोक्ति शब्दको व्युत्पादन हुन्छ ।

उखान संस्कृतका आ+ख्या+ल्युट्(अन्) गरेपछि आख्यान बन्छ । यसले, बताइने कुरा, बोल्ने काम, बयान, कथा, वर्णन, वृत्तान्त, उपाख्यान कहानी, कथन बनाइ भन्ने अर्थ दिन्छ । आख्यान, सूक्ति र लोकोक्ति शब्दहरूको कथा, घटना, अर्थ, व्युत्पादन, विग्रह, भावार्थ, अनुवाद, कथ्य र संरचना देखाउनु र पूर्व प्रसङ्ग खोज्नु नै आख्यानका शैलीको आर्थिक विश्लेषण हो ।
उपाख्यान

यसको विश्लेषण अध्याय १, २, ३, ४ मा पूर्व भनिदै र मानिदै आएको उपाख्यान शब्दबाट अपभ्रंश भएर उच्चारण हुँदा आख्यानबाट आहान भएर प्रयोग भएका जति सबै उखान शब्द हुन् । यसको व्युत्पादन उप+आ+ख्या+ल्युट्(अन्) दीर्घ भएर हुन्छ । उप, आङ् उपसर्गद्वयपूर्वक ख्या प्रकथने वा चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि (ख्यात्रादेश) (अदा) यसको संरचना हो । यसको तात्पर्य आख्यायिका, प्राचीनकथा, पुरानो वृत्तान्त, लामो कथाअन्तर्गतको छोटो कथा र बयान हुन्छ । यिनै आधारमा लोकोक्ति र उखानका संरचना भिन्नभिन्न बनेका हुन् ।

ख सूक्ति र लोकोक्तिको शैली विश्लेषण—

मूलतः शैली लोकोक्तिका शब्दहरू वाक्यका वाह्य खोलका रूपमा रहेका हुन्छन् । सूक्तिमा आप्तवचन हुन्छन् । उखान उपाख्यानबाट अपभ्रंश भएर जनजीवनले उच्चारण गर्दागर्दा भएको हो । सूक्ति उल्लेखनीय, उद्धरणिय, लेख्य र कथ्यमा पाइने पङ्क्ति हुन् । लोकोक्ति लोकका सारगर्भित बोलचालमा आइरहने उक्ति हुन् । सूक्तिमा मीठो किसिमले भनिएका वाणी हुन्छन् । लोकोक्तिमा लोकका अनुभव बोक्ने खालका लोकविश्वास जितेर सूत्रबद्ध रूपमा

पोखिएका खिरिला उद्गारहरू हुन्छन् । लोकोक्तिमा लोकस्रष्टाका लेखकका अमृततुल्य, मृदुवचन हुन्छन् । लोकोक्तिहरू पुस्तौं पुस्तादेखि बूढा पुरानाले भनेका र कथेका भाषा र भावलाई समाएर, खेलाएर भनिएका हास्यव्यङ्ग्यात्मक, श्लील र अश्लील सबै प्रकारका दृष्टान्तमूलक अभिव्यक्ति हुन्छन् । जस्तो, अरू आउँदा हाडाभाँडा, हाम्रा आउँदा सिस्ने लाडाँ 28 (अश्लील शब्द) यो लोकोक्ति श्रीमतीले श्रीमान् परदेश गएर रिक्तो हात घर फर्कने लोग्नेप्रति भनिएको अश्लील लोकोक्ति हो । यसमा मृदु वचन नभएर अश्लीलता र क्रोधको भाव व्यक्त भएको छ । कामबिगारा, घरछाडा र बराला लोग्नेलाई श्रीमतीद्वारा भनिएको लोकोक्ति हो । सूक्तिमा सुभाषित या उत्तम वचन हुन्छन् । लोकोक्तिमा कटु, तिक्त वचन पनि हुन्छन्, खँदिला र परिपक्व अनुभवहरू हुन्छन् । लोकव्यवहारलाई सुहाउने धान्ने र थेंगे गहकिला कुराको बोध गराउने सन्देश लोकोक्तिले बोकेको हुन्छ । सारमूलक वाक्यात्मक अभिव्यक्ति नेपालीका उक्तिको विशेषता हो । यसरी सूक्ति र लोकोक्तिको स्वरूप छुट्याएर सैद्धान्तिक अध्ययनका आधारमा तिनको तुलनात्मक विश्लेषण हुन्छ । यसरी सूक्ति र लाकोक्तिको भिन्नता र समानता देखाउन सकिन्छ तर यस्तो अध्ययन शैली र अर्थका संरचनाको सैद्धान्तिक अध्ययन हो ।

६. १०. वस्तु र संरचनाका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषण

स्रष्टाद्वारा भौतिक अस्तित्व भएका विद्यमान पदार्थ बुझाउने कथनको मौलिक कथ्य नै वस्तु हो । “स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखाः नराः ।”²⁹ दाँत, केश, नङ्, मानिस यी चार वसेको स्थान छोड्दा शोभा पाउँदैनन् । यी सूक्तिमा उल्लेख भएका दाँत आदि वस्तु हुन् । त्यसकारण सूक्तिवाक्यका मानिस, केश र नङ् भौतिक पदार्थलाई वस्तु भनिन्छ । दृष्टान्त दिँदा यस्ता वस्तुको अरूलाई बुझाउन उपयोग गरिन्छ । सूक्तिका कथावस्तु र विषयवस्तुलाई प्रतिनिधित्व गर्ने शब्द वस्तु हो । पूर्वीय साहित्यकारका सैद्धान्तिक समालोचकहरूले यसलाई साहित्य तत्त्वका रूपमा पनि हेर्ने गरेका छन् ।

²⁸ श्यामप्रसाद शर्मा उही : पृ.१८१कादत्त बराल, तत्सम नेपाली व्युत्पत्तिशब्दकोश, काठमाण्डौं, भोटाहिटी, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, प्रकाशक, तथा वितरक, २०६८ पृ.१५८ र १९.

²⁹ हेमचन्द्र, २०४७ : ३६

वस्तु नेता र रस तीनवटा तत्त्व भनेर पूर्वीय साहित्यसमालोचकले मानेका छन् । नेता भनेर पात्र र चरित्रलाई मानेका छन् । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोग रहने र त्यसैका माध्यमले नौ वटा काव्यात्मक रसको अभिव्यक्ति हुन्छ । भावक वा पाठकमा रस उत्पन्न हुने विधि र पद्धतिलाई साधारणीकरणसँग जोडेर हेरिन्छ र काव्यलाई मनोविज्ञानसँग लगेर जोडेको पाइन्छ । यो प्रक्रिया मनोभाषावैज्ञानिक पनि हो । सूक्ति र लोकोक्ति पनि भाषाका मनोवैज्ञानिक उपज हुन् । यहाँ सूक्ति र लोकोक्तिको सन्दर्भमा वस्तु भन्नाले श्लोक वा रचनामा रहेको मूल भाव कसरी भौतिक वस्तुसँग जोडिएको हुन्छ भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

संरचना भन्नाले उक्तिको सिङ्गो बनोट र बुनौट हो । पङ्क्ति पङ्क्तिभिन्न पाउपाउभिन्न मथेर निस्क्रेका निर्मित नौनी रूप, उक्ति र कथनका लम्बाइ, चौडाइ, गहिराइ आदि सूक्ति र लोकोक्तिका आयाम र संरचना हुन् ।³⁰ साहित्यिक कृतिभिन्नको पृष्ठसंख्या, अनुच्छेद, प्रश्नवाचक, पूर्णविराम, अर्द्धविराम, उद्गार चिन्ह र विसर्ग आदिका विन्यासक्रमलाई संरचना पक्ष भनिन्छ । यस्तो प्रयोगलाई आधुनिक साहित्यकारहरू र भाषावैज्ञानिकहरू संरचनाको व्यवहारिक पक्षसँग शैलीलाई लगेर पनि जोड्दछन् । सूक्ति र लोकोक्तिका वस्तु पक्षभिन्न कथावस्तु हुँदैन । भए पनि, कुनै साहित्यिक वादमा उल्लेख भएका कथाअंशको भिनो रूप लिएर समाजमा कहावत वर्तिन्छन् । जस्तो, वाक्यभिन्नको “सेनाः कुर्वन्ति सङ्ग्राम नायके नाप्यते यशः”³¹ (गर्ने भन्ने हनुमान पगरी गुत्ने ढेडू) । यसमा कथाको अंश छ । यसमा काल छ । लेखक बाल्मीकि र लोकस्रष्टा पनि यहाँ आउछन् । काम गर्ने कालु मकै खाने भालुमा अनुप्रास रहेको छ । लय छ । श्रम एउटा गर्छ फल अर्काले खान्छ । यसमा श्रमको शोषण स्पष्ट देखिन्छ । यस्ता लौकिक उक्तिका पङ्क्ति योजना, पदयोजन, वाणीभिन्नका स्वर, व्यञ्जन वर्णका साम्य हेर्दा जे देखिन्छ त्यससँग राखेर रस, ध्वनि, अलङ्कार, रीति, वक्रोक्ति औचित्य आदिलाई सामान्य रूपमा समावेश गरी शैलीको विश्लेषण हुन्छ । पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यशास्त्रका आधारमा गरिने विवेचना पूर्णतया वैज्ञानिक र तुलनात्मक अध्ययन हुन सक्तछ । यसको प्राप्तिस्रोत भरत मुनिदेखि रसज्ञाधरसम्मले परम्परागत शास्त्रीय सैद्धान्तिक पक्षलाई तुलनात्मकताकै आधारमा आफूपूर्वका आचार्यको कतै आलोचना कतै विचारको

³⁰ पारस भण्डारी र माधव पौडेल, नेपाली कविता र काव्य, काठमाडौं, भोटाहिरी, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार २०६६ पृ. ७

³¹ कहावत रत्नाकर पूर्ववत् पृ. ७९

सम्मान र समर्थन र कतै भिन्न विचार राखेर काव्यका साहित्यको क्षेत्र र सीमा मानेर अध्ययन गरेका छन् भने पश्चिममा अरिस्टोटलदेखि लिएर आइए रिचर्डसम्मका र उनी पछिका अरू समेत सैद्धान्तिक अध्ययनमै केन्द्रित रहे । अरस्तुको “पोइटिक्स” होस् वा आइ.ए. रिचर्डसका “प्रिन्सिपल्स अफ लिटररी क्रिटिसिज्म” जस्ता ग्रन्थ सैद्धान्तिक ग्रन्थ हुन् । जस्तै, संस्कृत सूक्तिका आधारमा “कन्या वरयते रूप माता वित्त पिता श्रुतम् । बान्धवान् कुलमिच्छन्ति मिष्ठान्नमितेरजनाः (पञ्चतन्त्र) ।³² यसता उक्तिले कथाको अंश बोकेका हुन्छन् भनेर भलक शर्मा, कुलप्रसाद कोइराला र शिवप्रसाद पौडेलले उखानभित्रका कथाका नमुनामा यस उक्तिलाई प्रस्तुत गरेका छन् तर यो उक्ति वैदिक संस्कृति र संस्कारसँग सम्बन्धित छ । यसमा ऐतिहासिक घटनाको अंश छैन । बरु विवाहमा कन्या र वरका परिवारको पारिवारिक चित्रण छ । यो सामाजिक उक्ति हो ।

६. ११. शब्दार्थका आधारमा सूक्तिको शैली विश्लेषण

शब्दार्थः कन्या = केटीले, वरयते = रोज्छे, रूपम् = रूप र सौन्दर्यलाई, माता = आमाले, वित्तम् = सम्पत्तिलाई, पिता = बाबुले, श्रुतम् = शास्त्र पढेको विद्वानलाई, बान्धवा = दाजुभाइहरुले, कुलम् = राम्रो कुललाई, राम्रो कुलको सांस्कृतिक आधारलाई इच्छन्ति = चाहान्छन्, मिष्ठान्नम् = राम्रो र मीठो खाना, इतरे= अरू, अरू जनाः = जन्ती वा मानिसहरुले रोज्दछन् । तत्सम शब्दहरू कन्या, रूप, माता, पिता, वित्त, बन्धु, कुल, मिष्ठान्न आदि शब्द संस्कृत शब्द हुन् तसर्थ तत्सम शब्दकै रूपमा अन्य उक्तिहरूको पनि यसरी नै शब्दार्थ छुट्टयाएर सबैको परिचय गराउँदा लोकोक्तिका शैलीको विश्लेषण हुन्छ । यस्तै अन्य स्थानमा पनि यसरी नै वाक्यात्मक उक्तिका वस्तु विषय, अर्थ र संरचनाको अध्ययन गरी विश्लेषण गर्दा उपयुक्त हुन्छ । यसैलाई नेपालीले केटी हेर्नु कुलको पानी खानु मूलको भन्ने रीत चलन चलाएका हुन् । यस्तो अध्ययन वस्तुगत र अर्थगत अध्ययन हो । यसमा त अभै संस्कृति पनि मिसिएको छ ।

³² शुकनीतिई, २००६ : १९४ श्लोक १०९

६. १२. भावार्थका आधारमा विश्लेषण

कन्याले रूपवान् वरलाई, आमाले धनी वरलाई, बाबुले वरको बुद्धिमत्ता र पढाइलाई, दाजुभाइले वरको राम्रो कुललाई महत्त्व दिन्छन् भने अन्य इष्टमित्र र शेष बाँकी जन्तीहरूले भोजलाई विशेष महत्त्व दिन्छन् । यो सामाजिक उक्ति हो । यसमा नेपाली संस्कृतिको लदबदे वास्नाको महत्त्वपूर्ण अंश छ । यस उक्तिमा गद्यात्मकता छ । यो मुक्त शैली र वाणीमा रचित छ । यसमा संस्कृतमा जस्तो श्लोक गाउँलेले गाउँदै प्रयोग नगरे पनि यस्ता वाक्य घर गृहस्थीमा पढालेखा हुन् वा अन्य सबैले खुबै प्रयोग गर्दछन् । यो संस्कृत सूक्ति नेपाली लोकोक्तिका रूपमा नेपालीभाषीका गलागलामा वारम्बार आइरहने र रसाइरहने गर्दछ । स्वस्थ समाज र शुद्ध जाति रक्षार्थका लागि यस कथनको जन्म भएको हो । निर्मल समाजनिर्माणका निमित्त र स्वस्थ, निष्कलङ्क घरगृहस्थीलाई बचाइराख्न पुस्तौंदेखि सदैँ आएको हो । समयसमयमा आफ्ना केटाकेटी र आफूपछिका छरछिमेकीका पुस्तालाई उदाहरण दिएर यस गद्य उक्तिलाई वारम्बार सुनाउँदै अर्ती दिइने गरिन्छ । यो उपदेशात्मक सैद्धान्तिक उक्ति हो । यस्ता सूक्तिको नेपालीका लोकका उक्तिसँग भाषा, वर्ण, व्याकरण, ध्वनि, शब्द र अक्षर आदिमा संस्कृतबाट भिकिएका श्लोकसँग नेपाली कहावतका कथ्यको तुलना गर्न सकिन्छ । चमत्कारमय सूक्ति र लोकोक्तिको कालक्रमिक भाषा र समकालिक भाषाका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन हुन्छ । यस्तो अध्ययनलाई शैलीको सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक अध्ययन भनिन्छ ।

६. १३. सूक्तिबाट लोकोक्तिमा आएको प्रभाव, प्रेरणा र शैली विश्लेषण

६. १३. १. प्रभाव र प्रेरणा

प्रभावका आधारमा “सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्” लोकोक्तिमा सूक्तिको प्रभाव छ । सूक्तिबाटै लोकोक्तिले प्रेरणा पायो । सूक्तिकै प्रेरणाबाट लोकोक्ति उद्भव भएका हुन् । यसबाट लोकोक्तिमा प्रकृष्ट भाव छ । सूक्तिको समाजमा ठूलो महिमा छ । यसको गौरव र महिमा मान्छेका जिब्राले गाउँछ । यसको शक्तिले लोकोक्तिमा प्रभाव पारेको छ । “एकस्य हि विवादोऽत्र दृश्यते नैव प्राणिनः”³³ (एक हातले ताली बज्दैन) । यथा वृक्षस्तथा

³³ अनुवाद चन्द्रिका, ई १९५५ : १७४

फलम् । जसतो मुख त्यस्तै लबटो । काँक्रा चोरलाई मुड्के सास्ती । जस्तो वृक्ष त्यस्तै फल । यिनमा फरक रूपमा गरिएको सूक्तिपरक अध्ययन कुनै शास्त्रीय विधि र पद्धतिभिन्न रहेर यही नै हुनुपर्छ र भन्नुपर्छ, भन्ने नियमको बन्धनमा बाँदै न । प्राप्तेन सन्तुष्यताम्,³⁴ घिउ कसको भागमा पोखियो त । घिउ कसको भागमा आफ्नै भागमा । यसबाट गरिने अध्ययन स्वतन्त्र हुन्छ । संस्कृत भाषा र साहित्यमा सूक्ति हुन्छन् । तिनै संस्कृतका सूक्तिको प्रभाव नेपालीमा परेको हुन्छ । यस्तो अध्ययन उद्देश्यका आधारमा जोडेर गरिन्छ । सूक्ति र लोकोक्तिका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्, विदुषीद्वारा पूर्व व्यक्त गरिएका र पछि पनि व्यक्त गरिने शास्त्रीय लेख्य सूक्ति र लोकवाणीसित जस्ताको तस्तै मेल खानै पर्छ र मिल्नै पर्छ भन्ने पनि छैन । प्राकृत अपभ्रंश भाषाद्वारा प्रभावमा परेर वेनियमसँग विधि पद्धतिविनै नेपाली भाषामा यी आएका हुन्छन् । प्रचलित भएका भाषिक मापदण्डविपरीतका संस्कृतबाट नेपालीमा आएका सूक्ति र लोकोक्तिहरूका वर्ण, अक्षर शब्द र वाक्य मिल्नै पर्छ, भन्ने जरुरी छैन । यसले भाषा खुम्चिन्छ । कतिपय ठाउँमा मिल्न पनि सक्तछन् । कतिपय स्थानमा कथ्यमा हुबहु नमिल्दा पनि आशयका कारण ग्राह्य नै हुन्छन् । दैनिक सामाजिक भाषिक क्षेत्रमा प्रयोग भएका लोकका उक्तिको सामाजिक प्रभाव र प्रेरणा कस्तो छ ? जस्तो संस्कृतका सूक्तिसँग हुबहु नमिलीकन पनि “रूपमती” उपन्यासभिन्न रहेका सूक्ति र नेपाली लोकोक्ति खोज्दा एउटा शोधग्रन्थै तयार हुन्छ । रचना पढ्दा पाठक र भावकका मनमा जस्तो प्रकारको कृतिले प्रभाव पार्छ, लिनेले कस्तो प्रेरणा लिन्छ, त्यसैका आधारमा सुन्नेले बुझ्ने गर्छ । सूक्ति र लोकोक्तिले प्रभाव पारेका र साहित्यिक कृतिले प्रेरणा लिएका छन् भने मात्र त्यस्ता तागत भएका रचनाबाट पाठकको मनलाई आकर्षण गर्छ । वक्ताले भनेका कुरा श्रोताले कतिको ग्रहण गर्छ, त्यसैका आधारमा सं. सूक्ति र लोकका उक्तिको प्रभावपरकताको शैली र तुलनात्मक अध्ययन अगाडि बढेको हुन्छ । यही नियम विधि र पद्धति अरू कृतिका सूक्ति र लोकोक्तिभिन्न पनि लागू भएको हुन्छ । यस्तो विश्लेषण व्यक्तिका मनोभावनाप्रति बढी केन्द्रित हुन्छ । “संस्कृतमा अड्के धृतापि तरुणी परिरक्षणीया”³⁵ आँखा भरिकी स्वास्नी मुठ्ठी भरिको धन “अजा युद्धमृषिश्राद्धं, प्रभाते मेघडिन्दुरम्” । दम्पत्यो कलहश्चैव परिणामे न किञ्चन, यो सूक्तिको

³⁴ उही पृ. ७९ १टीकादत्त बराल, तत्सम नेपाली शब्दकोश, २०६८ पृ ४९४

³⁵ समयोचित पद्यमालिका सन्, १९३७ : ४

नेपाली लोकोक्तिमा ³⁶ अति नै सुन्दर प्रभाव छ । जस्तै, 'लोगनेस्वास्नीको भगडा परालको आगो' । यही सूक्तिका गर्भबाट नेपाली जनजिब्रो र लेखकले परालको आगो शीर्षकको कथै जन्माए । अस्त्रादपि कठोराणि दुर्वाक्यानि सतो हृदि । कठोर र दुर्वाक्यबाट सत्यवादीको पनि चित्त दुख्छ ।³⁷ अचानाको पीर खुकुरीले जान्दैन वा कुखुरीले काट बरू वचनले नकाट आदि दुर्वचनका प्रभाव हुन् । "छिमेकी भनेका मर्दाका मलामी र बाँच्दाका जन्ती हुन्" । "विष वृक्ष रोपेको ठाउँमा अमृत फलेको देखेका छौं" आदि मैनालीका कृतिभिन्न छिर्दा यस्ता सूक्ति र लोकका उक्ति फेला परेका हुन्छन् । श्रीमान् श्रीमती वा जोईपोइको भगडा क्षणिक मात्र हुन्छ । हुर् बल्छ भयाप्यै निभ्छ भन्ने संस्कृतको प्रभाव नेपाली पाठकमा परेको हुन्छ । छिमेकीछिमेकी भनेका समाजमा नभई हुँदै हुँदैन । अस्त्रादपि कठोराणि दुर्वाक्यानि सतां हृदि । लट्टीले कुट बरू वचनले नकुट यो गीतिमय उक्ति हो । "भवन्ति भिन्नाः कुलदेशरीतयः" -धेरै मान्छे धेरै विचार धेरै मान्छे धेरै व्यवहार त्यसकारण मानिसका बोलीका शैली ³⁸ कुल, देश, र भूगोलका बोली व्यवहारहरू भिन्न भिन्न र फरक फरक हुन्छन् । यो संस्कृत उक्ति हो । "हत्वा वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्,"³⁹ दुवै हातमा लड्छु, यो कृष्णले अर्जुनलाई भनेको उक्ति हो । "मूला भावे कुतः शाखा," ⁴⁰ नरहे बास नबजे बासुरी । "पठन् भवति पण्डितः"⁴¹ पढ्छन् पण्डित बाजे घुँडा धसी धसी, हुन्छन् पण्डितिनी बजै घरै बसी बसी । यो लौकिक उक्ति हो । "अपि काश्यां निवासेन पठितं नैव किञ्चन," ⁴² बाह्र वर्ष रामायण पढ्यो सीता कसकी जोई । "दद्यादन्नं क्षुधात्तार्य श्रान्ताय स्थानमुत्तमम्," ⁴³ भोकोमा भोजन, थाक्तामा ओच्छ्यान । "नैव लक्ष्मीविनादरः," धनविना आदर हुन्न । "दारिद्र्य दोषो गुणराशि नाशी,"⁴⁴ छन् गोडी सबै मेरी छैनन् गोडी सबै टेढी । सम्पत्तिमा सबैको हाइहाइ विपत्तिमा कोही छैनन् दाजुभाइ । "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाऽ विचारयन्, । शठे शाष्ठर्य समाचरेत्,"

³⁶ उही

³⁷ उही पृ. १२९

³⁸ उही पृ. १२९

³⁹ उही पृ. १३१

⁴⁰ उही पृ. १३४

⁴¹ उही पृ. १४१

⁴² उही पृ. १५९

⁴³ उही पृ. १७३ (कहावत रत्नाकर, २००९ : १७३)

⁴⁴ उही पृ. १९२

45 पाप न साप सोभो गरी थाप । (हन्तेको हानियो पाप दोष न गनियो) । “यथा बीज तथाङ्कुरः,” प्रभाव जस्तो रोपो त्यस्तै फल्ल । राम्रोतर्फ सोच्ने गर भन्ने यस्तो प्रभाव मैनालीका कृति पढ्दा पनि पाइन्छ । उनले संस्कृतका सूक्तिबाट नेपाली लोकका उक्ति बनाएर समाजलाई पस्केर दिएका रहेछन् । यस्तो प्रयोग कुनै पनि साहित्यकारले गरेमा पढ्ने पाठकले लोकोक्तिको स्वाद पाउँदो रहेछ । संस्कृतको प्रभाव र प्रेरणाबाट नेपालीमा लोकोक्ति यसरी आएका रहेछन् भनी पाठकले थाहा पाउछ । खोजेर बुभ्दछ । अरूबाट प्रेरणा पाउँछ । उसले पनि पाठकलाई बुझाउनका लागि संस्कृतका सूक्तिहरू खोजेर आफ्ना कृतिमा प्रयोग गर्दछ । लोकोक्ति खोज्यो, जम्मा गयो । शोधविधि प्रयोग गरेर अध्ययन गरियो भने त्यसैबाट एउटा शोध जन्मन्छ । ती कृतिभिन्न सर्जकले पस्केका लोकोक्तिका आधारमा अन्यान्य लेखकका लोकका उक्ति, बटुलबाटुल पारेर भिन्नता देखाउदा तुलना हुन्छ । ती दुबै कृतिको बाह्य संरचनाको अध्ययन गरी देखाउदा शैलीको अध्ययन हुन्छ । त्यसैभित्र डुबुल्की मारेर गौर गरी स्रोतको अध्ययन गर्दा प्रभाव पारेका क्षेत्र र स्थान र प्रेरणा लिएको थाहा हुन्छ । अर्कातिर लोकोक्ति लेखकका रचनाभिन्नका वर्ण, ध्वनि, अक्षर, शब्दचयन, पद, पदावलीहरू र एकातिर संस्कृतका सूक्तिलाई राखेर लोकका उक्तिको सँगसँगै लगेर तुलना गर्नाले प्रेरणा र प्रभाव लिएको थाहा हुन्छ । खोजिएको कृतिसँग त्यसका संरचनाभिन्न पारिएका उक्तिका आधारमा तुलना गरी अध्ययन गरेपछि प्रभावको निष्कर्ष निष्कन्छ । आफ्नो पितृभाषाको प्रभाव र प्रेरणा खोजेर अध्ययन गर्नमा हिचकिच गर्नुहुँदैन । यस्तो अवस्थामा प्रभावको अध्ययन गरिरहेका कृतिपरक अध्येताहरू न्यायधीश जस्तै हुन्छन् । यसमा विश्लेषणकर्ताले सूक्ति र लोकोक्तिको कथन अंश र कथायिताभिन्नको अंशमा वास्तविकतालाई हेरेर जोड दिनुपर्छ । लोकस्रष्टाद्वारा अभिव्यक्त सूक्तिबाट र लोकाक्तिले यस्तो प्रेरणा लिएको छ, यस्तो प्रभाव पारेको रहेछ भन्ने आदर्श पक्षलाई बढी महत्त्व दिएर निर्णय दिने गरिएको हुन्छ । यसो गर्दा कहिलेकहीं निर्णयात्मक शोधकर्ताको शोध वास्तविकताबाट टाढिएको जस्तो हुन्छ । अरूले हेर्दा यो अस्वभाविक जस्तो लाग्छ । सँगसँगै यो स्वतन्त्र अध्ययन जस्तो पनि देखापर्न सक्छ ।

व्यवहारिक र प्रभावपरक अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने पद्धति दुईवटा उपवर्गमा मात्र सीमित नगरेर तीभन्दा बढी उपवर्गमा पनि बाँड्न सकिन्छ । तीमध्ये शैलीका उल्लेख गर्न

45 उही पृ. २२२

लायक विधि र प्रविधिमध्ये कुनै हुन सक्छ । प्राज्ञिक र शास्त्रीय विश्लेषण पद्धति, ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धति, तुलनात्मक विश्लेषण पद्धति र व्याख्यात्मक व्यावहारिक विश्लेषण पद्धति आदि अनेक छन् ।

यो अध्ययन व्यवहारपरक पद्धतिमा आधारित छ । प्रगतिवादी, मनोविज्ञानपरक, नीतिपरक आदिमतापरक, रूपपरक, भाषाशैलीविज्ञानपरक आदि अध्ययन अन्य पद्धतिहरू पनि छन् । यस शोधमा तुलना र व्यवहारका आधारमा शैलीको विश्लेषण गरिएको छ । यो व्यवहार, प्रभाव र प्रेरणामा आधारित छ । सूक्तिको अध्ययन गर्दा एउटा व्याकरणसँग सम्बन्ध राख्ने र अर्को कालक्रमिक भाषाको अध्ययन गरी साहित्यसँगको सम्बन्ध जोडिएका आधारमा दुवैको श्लोकभिन्नबाट भिकिएका सूक्ति वाक्यहरू सङ्कलन गरी शोधको प्राविधिक विधि पद्धति, नियम र तथ्यहरूको आधारमा वस्तुगत किसिमले शैलीका विषयगत सूक्ति र लोकोक्तिका बीचमा तुलना गरी निष्कर्षमा पुग्दा अध्ययनको सार्थकता हुन्छ ।

६. १४. निर्णयात्मक आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको शैलीगत विश्लेषण

संस्कृतले कालक्रमिक रूपमा नेपाली भाषामा प्रभाव पार्छ । यस्तो अध्ययनलाई व्यावहारिक अध्ययन भनिन्छ । यो उद्देश्यसँग सम्बन्ध राख्छ । व्यावहारिकताका आधारमा भाषा र साहित्यका दुइवटा भेद हुन्छन् । भाषा र व्याकरणका आधारमा विश्लेषण गर्दा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाहरूमा सकर्मक, अकर्मक, द्विकर्मक, पूरकापेक्षी अव्यय, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, विस्मयादिवोधक र निपात आदि छुट्टयाइन्छ । लिङ्ग, वचन पुरुष, काल, भाव, वाच्य, करण अकरण र आदरार्थीहरू वाक्यभिन्न देखाइन्छ । त्यही नै व्याकरणका आधारमा गरिने शैलीविश्लेषण हो ।

दोस्रो साहित्य हो । यसमा सौन्दर्यशास्त्रीय आधारलाई स्थापित गर्ने काम गरिएको छ । यसको विश्लेषण अध्याय चारको वर्गीकरणमा र परिशिष्टमा उल्लेख गरिसकिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिका वाक्यात्मक रूप र विषयवस्तुहरूलाई अध्याय पाँचमा तुलना गर्दा देखाइसकिएको छ । लोकस्रष्ट्राद्वारा कथिएका उक्ति, श्लोक र गाउँघरमा दृष्टान्त दिँदा उपयोग हुन्छन् । वाक्य पद्दा वा छरपष्ट रचनामा लेखकद्वारा रचनामा प्रयोग भएका सूक्ति र लोकोक्तिले पाठक र श्रोतामा कतिको गहिरो प्रभाव पार्दछ, त्यसलाई पछिल्ला दिनमा

लोकस्रष्ट्राले कतिको दोहोच्याइतेहेच्याई प्रयोग गर्छन्, त्यसैको आधारमा सूक्तिर लोकोक्ति यिनै हुन् भनी निर्णयमा पुग्ने र निष्कर्ष निकाल्ने कार्य तुलना र शैलीबाटै मात्र सम्भव हुन्छ । यस्तो र यसरी अध्यय गरिने विधिलाई प्रभावपरक र निर्णयात्मक अध्ययन भनिन्छ । यो सूक्ति र लोकोक्तिको व्यवहारिक पाठोमा टेकेर शैलीको अध्ययन गरिने एउटा भेद मात्र हो । जस्तो घुसिया (विशेषण) हाकिम(नाम) मुसिया (विशेषण) चाकर (फारसी, नाम) । यो विधि नै विश्लेषण हो । “रक्षको भक्षको नेष्टो भृत्यश्चोत्तरदायकः”⁴⁶ रक्षक नै भक्षक भएपछि, र जवाफ दिने नोकर भएपछि न देश न घर गृहस्थी स्थिर र स्वस्थ हुन्छ भन्ने आशय र प्रभाव यस सूक्तिले छोडेको छ । “भागो व्ययो न व्ययः,” घिउ आफ्नै भागमा छ भनी विश्लेषण गर्दा यो बढी व्यवहारिक र समकालिक भाषिक यथार्थमा बढी आधारित हुन्छ ।

६. १५. पार्थक्यका आधारमा शैलीको विश्लेषण

६. १५. १. पार्थक्यका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिमा शैलीको विश्लेषण

संसारमा तुलना गर्ने दुईवटा आधारहरू बढी प्रचलित छन् । पहिलो आधारलाई सैद्धान्तिक आधार भनिन्छ ।⁴⁷ सैद्धान्तिक आधार खोज्दा संस्कृतका सूक्ति एकातिर राखिन्छ र नेपाली लोकोक्ति अर्कातिर राखेर दुबैका बीचमा समानता र पार्थक्य देखाएर हेर्दा देखिने कुरा कहाँकहाँ केके छन्, भनेर प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सामाग्रीलाई अध्ययनमा ढाल्ने प्रयास गरिएको छ । “सर्वे भवन्तु सुःखिनः,” यो सूक्ति हो । सर्वै सुखी हुन् भन्दा कुन कुन वर्णमा सादृश्यका आधारमा नेपालीमा समानता छ ? कुन कुन वर्णमा पार्थक्य छ ? त्यस्ता वर्णको भिन्नताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । संस्कृतका सूक्तिबाट नेपाली लोकोक्ति बन्न आइपुग्दा वर्णहरू र शब्दहरूमा त्रुटि भएका हुन्छन् । अध्येताले त्रुटि भएका ठाउँमा के कारणले त्रुटि हुन गएको हो ? भनेर औल्याउन थाल्नासाथ त्यो भाषाविज्ञानभित्रको वर्णसिद्धान्तका आधारमा गरिएको विश्लेषण हुन जान्छ । यस्तो विधिलाई यहाँ सैद्धान्तिक विधि मानिएको छ । उल्लेख्य सूक्ति नेपालको गोरखापत्रमा “सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु

⁴⁶ पूर्ववत् पृ. ७९

⁴⁷ चूडामणि बन्धु, संस्कृत सूक्ति संग्रह प्रज्ञाप्रतिष्ठान २०३०:१३

निरामयाः सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःख भाक् भवेत् वा दुःखभाक्जनः,"⁴⁸ भनेर गोरखापत्रको अधिल्लो पृष्ठमा सँधै छापिएको हुन्छ । यही कारणले वि.सं. २०५८ ज्येष्ठ वदी ३ गते सोमवारका दिनदेखि सबैको मुखमा यो कण्ठ छ ।⁴⁹ यसको शब्दार्थको यसरी वर्णन गर्न सकिन्छ । सर्वे = सबै प्राणी, भवन्तु = होऊन्, सुखिनः = सुखी, सर्वे = सबै, सन्तु = होऊन्, निरामया = रोगरहित, सर्वे = सबैले, भन्द्राणि = कल्याण प्राप्त, पश्यन्तु = देखून्, मा = नहोस्, कश्चित् = कुनै, दुःख भाक्जनः = दुःखको भागी, जनः = मनुष्य ।

६. १६. सूक्ति र लोकोक्तिको पदको विश्लेषण

सबै = विशेषण, भवन्तु = क्रियापद, सुखी = विशेषण, सबै = विशेषण, होऊन् = क्रियापद, निरामयः = विशेषण (निरोग) सबै = विशेषण, भद्राणि = नाम, प्राप्त = विशेषण । चार श्लोकमा एक वाक्यमा कुरा पुरा गर्ने कथनलाई संस्कृतमा कलापक भनिन्छ । उल्लेख गरिएको सूक्ति एक वाक्यको संरचना भएको पद्य हो । यस श्लोकबाट एक महत्त्वपूर्ण अंश वाक्य भिकिएको छ । यस्तो लोकोक्ति काव्य विशेषलाई पनि कलापक नै भन्न सकिन्छ । (सं. ने. श. को. ले. कलापकं चतुर्भिः स्यात् १ भन्दछ⁵⁰, काव्यादर्श) ।

६. १७. लोकोक्तिको भावार्थका आधारमा विश्लेषण

सबैले सुख पाऊन् । सबै निरोगी रहून् । सबैले राम्रो देख्न पाऊन् । दुःखी कोही पनि नहोस् । इत्यादि सब विशेषण, नाम भएर आएका छन् । देखून् = इच्छार्थक क्रिया हो । मा = अव्यय, हो कुनै = सर्वनाम हो । दुःखः नाम हो । भाक् = नाम हो ।

६.१८. सादृश्य भिन्नताका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषण

सर्वे = को रेफ हटेर एै भएको, प्राणी अध्याहारबाट ल्याइएको, सूक्तिमा प्रयोग भएको सर्वे शब्दले जगत् बुझाउनका लागि चर, अचर, स्थिर जड, जङ्गम वा मानव र मानवेतरलाई सम्झाउन प्रयोग भएको र लामो कुरालाई सूत्र, सार र संक्षिप्त रूपमा भन्न सक्ने सर्वे शब्द, विशेषण शब्दका रूपमा आएको छ । यस्तो एक शब्दले बृहत् अर्थ दिनु संस्कृतको विशेषता

⁴⁸ संस्कृत सूक्तिसंग्रह, प्रज्ञा पृ. १३, गोरखापत्रका हरेक वर्ष, अङ्क र पूर्णाङ्कको प्रथम पृष्ठ ।

⁴⁹ ग्रीष्मवहादुर देवकोटा, नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास, संस्करण तेस्रो, ललितपुर, पुलचोक साभा प्रकाशन, २०५९, पृ. २९

⁵⁰ संस्कृत नेपाली शब्दकोशः पृ. ६१

हो । यस्तो अध्ययनविधिलाई वर्णनात्मक अध्ययनविधि भनिन्छ । यसमा समकालिक र कालक्रमिक भाषाका आधारमा भिन्नता केलाइएको छ । भाषाशास्त्र र भाषा वैज्ञानिकका आधारमा स दन्त्य ध्वनि, अघोष, महाप्राण र संघर्षी वर्ण हो । यो नेपालीमा वत्स्य र हलन्त्य वर्णको रूप हो । 'व' दाँत र ओठबाट उच्चारण हुने भएकाले उसैको समरूप 'व' ओष्ठ्य ध्वनिमा परिणत भएको र त्यसमा 'ऐ' कण्ठ तालुमा परिणत भएर भावार्थमा 'सवैले' कर्तारूप ग्रहण गरेको शब्द हो । यस्तो अध्ययनलाई वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले व्यतिरेकी, अध्ययन भन्दछ । उल्लिखित पदको विश्लेषणका आधारमा नेपालीमा आएका अन्यान्य उक्तिको समानता र भिन्नता यसरी नै छुट्याउँदा हुन्छ । यो एउटा सूक्तिको एउटा शब्दका वाक्यको विश्लेषणात्मक अध्ययन हो । यो सूक्ति वाक्य श्लोकको रूपमा रचना गरिएको छ । यसका चार ठाउँमा विश्राम छन् । आठवटा अक्षरको संरचना छ । सवैमा आठैवटा अक्षर छन् । पहिला पाउको पहिलो विश्राममा एउटा विसर्ग छ, दोस्रो पाउको अन्त्यमा अर्को विश्राम छ । तेस्रो पाउमा विसर्ग छैन र चौथो पाउमा एउटा विसर्ग छ । यो पिङ्गल⁵¹ छन्दशास्त्रको आगमनात्मक विधिद्वारा गरिएको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन हो । आगमनात्मकले समकालिक भाषालाई हेर्छ । यहाँ समकालिक भाषा नेपाली हो । कालक्रमिकले ऐतिहासिक भाषालाई हेर्छ । संस्कृत कालक्रमिक भाषा हो । वर्णनात्मकताका आधारमा संस्कृत र नेपाली बीचमा गरिएको सूक्ति र लोकोक्तिको शैली यो तुलनात्मक विश्लेषण हो । पहिलो पाउँमा हलन्त्य 'न्' वर्ण छ । यो भवन्तु र सन्तु शब्दमा प्रयोग भएको छ भने पछिल्लो तेस्रो र चौथो पाउहरू सवैमा व वर्ण छ । भद्राणिमा 'द' वर्ण पश्यन्तुमा प, य, त, श, न, उ वर्णहरू छन् । कश्चिद्मा क, श् च, द ,वर्ण छन् । दुःख भाग् मा भ, आ, पूर्ण वर्ण र 'ग' वर्णहरू हलन्त्य छन् । शब्द र वर्ण, वर्णहरूको व्यवस्थापनलाई हेरेर ध्वनिसँग अलग अलग छुट्याएर गरिने अध्ययनलाई सादृश्य भिन्नताका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषण भनिन्छ ।

६. १९. लोकोक्ति साहित्यकै तेस्रो आँखा

निर्दोषी ज्ञान पस्किने भाषा संस्कृत हो । लोकोक्ति समाजको तेश्रो आँखा हो । विज्ञानले प्रयोग शालामा गएर विश्राम लिएपछि यो तेश्रो ज्ञानको आँखा उघादैँ जुरुक्क उठ्छ

⁵¹ हलायुध भट्ट टीकामा आधारित कपिलदेव सुवेदी र श्यामलाल सिंहद्वारा अनुवादित पिंगलकृत छन्दसूत्रम्, वाराणसी विश्व विद्यालय प्रकाशन सन् ,२०१३ पृ. प्राक् कथन२३ पूर्ववत् ,सं. ने. श. को,२०५४ ,पृ६१

र पर भन्दापरको जीवनको मूल्य देखाउँछ । विज्ञानले गरेका काम इन्द्रियका साधनले देखाउन सक्त छ । यसको काम ज्ञानेन्द्रियले मात्र देखाउन सक्छ । यसले भौतिक र अभौतिकभन्दा भिन्न परको बाटो देखाउँछ । तसर्थ: यो मानवको तेश्रो आँखा हो ।

६. २०. भोजनान्ते पिवेत्तकं किं वैद्यस्य प्रयोजनम्

“दिनान्ते च पिवेत् दुग्धं, निशान्ते च पिवेत्पयः” । “ भोजनान्ते पिवेत्तकं किं वैद्यस्य प्रयोजनम्” यो श्लोकको तेश्रो भोक्काको उक्तिलाई नमुना मानेर सबै सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । गति, यति सहित रहेको भोजनान्तेमा सप्तमि विभक्ति छ र पिवेत् इच्छार्थक क्रियापद हो । मोही पिओस् भन्ने उक्ति भोजनान्ते पिवेत्तकंमा नेपाली र संस्कृतमा समान भाव र अर्थ छ । भाव र अर्थमा विशिष्टता भएकाले सूक्ति भएको हो । यो चिकित्साशास्त्रसंग सम्बन्धित सूक्ति हो । नेपालीमा मोही , मट्टा, तक्रम् , अंग्रेजीमा चयाँस (CHAAS) आदि मोहीका भाषिक र भौगोलिक नाम हुन् । स्थानीय, भौगोलिक र कालक्रमिक भाषाका आधारमा एउटै अर्थ, भिन्न संरचना र भिन्नबोली भएको मोही मौलिक शब्द हो । मोही शब्दलाई नेपाली बृहत् शब्दकोशले मट्टा भनेर परिचय गराएको छ । मोहीसँग मट्टा नजिक छ । मट्टा पानी र चिनी आदि मिलाएर बन्छ तर मही दहीलाई मन्थन गरी तयार पारिएको पेय पदार्थ हो । अर्को ठाउँमा यसै शब्दलाई नौनी भिकिसकेपछि बचेको तरल वस्तुलाई: मही वा मोही भनेर बृहद्कोशद्वारा चिनाइएको छ । यसको कतै सन्दर्भअनुसार मोहित पार्ने, मोह भएको, लुब्ध, लोभी पनि हुन्छ । संस्कृतले महीको कुत तिर्ने सर्त, कबोलमा अर्काको जग्गा कमाउने व्यक्ति र मोहिया अर्थ गर्छ । यसैलाई पूर्वीय भाषिकाले दही पानी मिलाएर मथी नौनी भिकेपछिको पेय तरल पदार्थलाई मोही भन्ने गरिएको छ । “भोजनान्ते पिवेत् तक्रं”ले

सूक्ति र लोकोक्तिका वाक्यभिन्न र रचनागर्भको विशिष्टता कोट्याउदा त्यसभिन्न गुह्य ज्ञानको सन्दर्भ फेला पर्दछ । एउटै उक्तिको पनि सन्दर्भ र प्रसङ्गमा त्यसले गर्ने कार्यमा पार्थक्य पाइन्छ । यहाँ पार्थक्यका आधारमा पनि स्पष्ट खुलाउनु पर्दा उल्लेख गरिएको श्लोकात्मक सूक्तिले बृहत् र गहन ज्ञानको सन्दर्भ पाइन्छ । विराट अर्थ बोकेको सूक्ष्म र सूत्रवाक्यले समसामयिक भाषिक आधारमा हेर्दा यो सूक्ति वाक्य एक कोशवाक्य हो भन्न सकिन्छ ।

लोकोक्ति श्लोकका गर्भभित्रै रहेको हुन्छ । भोजनान्ते पिवेत्तकं एउटा सानो वाक्यको टुकामात्र हो । यसका अशंले करीब पच्चीस प्रकारका लाभ शरीरले पाउँछ । चिकित्साशास्त्रले शरीरका मानसिक रोगसंग लडेर रोगको उपचार मोहीद्वारा गर्छ भन्छ । यसले मानव शरीरलाई स्वस्थ राख्छ भन्ने विशिष्ट अर्थ लिएर प्रस्तुत भएको छ । “रोग मानसकारणम्” भन्ने सन्दर्भ मोहीको उपयोगितामा बताइएको छ । “भोजनान्ते पिवेत्तकं” ले भाषिक विशिष्टता र समसामयिक ओज र माधुर्यको पनि प्रतिनिधित्व गरेको छ । भोजन पछि मोही खाने नेपालीको चलनलाई कृषि पेशा र पूर्व चिन्तकको ज्ञानसंग जोडेर हेरिएको छ । यो भोजनान्ते पिवेत्तकं सामान्य उक्ति हो तापनि यो सामान्य उक्तिले विशिष्ट अर्थ दिएको छ । विशिष्ट अर्थ स्वास्थ्यजनीन फाइदातिर यो उन्मुख छ । उल्लेख गरिएको लोकोक्ति वाह्य र आन्तरिक आधारमा यसका अन्यार्थ पनि छन् । मोहीबाट पच्चीस प्रकारका रोगहरूनिर्मलीकरण हुन सक्छन् भन्ने सङ्केत गरेको छ । जस्तो, औलाको ज्वरो, कफको रोग, पेटको रोग, दिसा खलास नहुने, अजीर्ण, गानुगोला, भाडा बान्ता, हैजा, प्यासबाट हुने, रूचि नहुने, अग्नि र पित्तको, मुख्य पक्वाशय, आमाशयका बीचको एक नाडीलाई सफा गर्ने, खाएको पदार्थ नपचेर लगातार दिसा लाग्ने, अतिसारलाई निको पार्ने, शक्ति कफोदर, अतिसारको (आँउ) दाह, रुघा, अलकाइ, पिसावबन्द, पिसाब पोल्ने, आधा कोठ, वातज प्रदर, करवीरको विष, काँचको विष, जाइफलको नशा र वरौको नशा जस्ता अनेकौ रोगहरूलाई मोहीद्वारा निको हुन्छ । यिनै गुणले भोजनको अन्तमा मोही पिउनु भनिएको हो किनभने एउटै मोहीमा यतिका बिघ्न रोगहरूलाई निको पार्ने सामर्थ्य छ । भिन्न भिन्न लक्षण भएका रोगलाई एउटै मोहीले एकतिरले दुई शिकार (एक क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा) भने भै यस्तो सामान्य वाक्यले रचनाको गर्भमा रहेका सामान्यार्थबाट विशिष्टतातिर उन्मुख भएको स्पष्ट हुन्छ । यसले न्यून शब्दमा बृहत् चिकित्सा शास्त्रको सूचना दिन्छ । पशुपालन गरेर मोही उपार्जन गर्ने प्रेरणा र शिक्षा दिन्छ । यसलाई सेवन गर्नाले फाइदैफाइदा छ भन्ने देखाइएको छ तर मोही भिन्न भिन्न वस्तुको रसायन (chemistry)बाट घरेलु औषधिका रूपमा मानवले निर्माण गरेका हुन् । मोही उत्पादनको विधि सुन अग्नि कुण्डमा हालेर शुद्ध गरे जस्तै छ । “धनञ्जये (श्रगिन) हाटकसं परीक्षा” भनिए जस्तै समाजले परिक्षण गरी मान्यता दिएपछि तिनै मान्यताहरू लोकोक्ति हुन्छन् र भोजन पछिको मोहीमा औषधिको मात्रा

देख्छन् । सूक्तिले मोहीको महत्त्व र शरीरमा रोग लाग्नै नदिने र लागे पनि रोगका जीवाणुसंग जुध्ने सामर्थ्य र औचित्य मोहीमा स्थपित गर्छ । समाजमा आयुर्वेदले दण्डाहतं, कालशेय, मरिष्टमपि र गोरसःको समान महत्त्व दिएको छ ॥ जस्तो, “तकंह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्” ले पनि “पूर्वोक्तभोजनान्तेपिवेत् तकंले भने भै प्रथम पुरुषले तृतीय पुरुषमा भनिएको नामावाक्यले “दिनान्ते च पिवेत्दुग्धं निशान्ते च पिवेत्पयःपिच्छ श्लोकले भोजनान्ते पिवेत् तकं किं वैद्यस्य प्रयोजनम् जस्तै, महत्त्व प्रसारण गरेको छ । नेपालीमा मागेको मोही र खोजेको पोई भन्ने लोकोक्ति निकै प्रचलित छ । मागेको मोही र खोजेको पोई पनि कदापि स्थायी हुँदैन ।

यसका शैलीको विश्लेषण गर्दा “भोजनान्ते पिवेत्तकं” मा(१ भोजन २ अन्ते ३ पिवेत् ४ तकं) चारवटा शब्द छन् । भोजन ज्ञाम, २ अन्तज्ञाम ३ पिवेत्क्या ४ तकंज्ञामहरू यी सबै पद हुन् । वाक्यात्मक कार्यका आधारमा भोजन भोक निवारणा निमित्त भरपेट खाइने एक खाद्य पदार्थ हो । २ अन्त्यः अन्तिम घडीमा मा कारकीय चिन्ह छ । ३ पिवेत्ः (भावार्थक क्रियाको इच्छार्थकरूप हो र यो समापिका क्रिया हो । ४ तकंः - नाम हो । यस नाममा कारकीय चिन्ह द्वितीया विभक्ति लागेको छ । ५ किंःकेलाई कर्म कारक, प्रश्नार्थक सर्व नाम हो । ६ वैद्यस्य नाम हो । यसमा षष्ठी,कारकीय चिन्ह, छ । यसले सम्बन्धको बोध, गराएको छ र भेदकको काम गरेको छ । भेदक विशेषण वैद्यः नाम हो । आयुर्वेद, एलोपैथिक, होमियोपैथिक चिकित्सक कहाँ रोगीजान्छन् र सम्बन्ध राख्छन् भन्नु ७ यसको तात्पर्य र प्रयोजनम् हो । मोही भोजन पछि सधैं खानाले वैद्य कहाँ जानै पर्दैन भन्नु कारण भूत अभिप्राय हो । जरूरत पर्दैन भन्नु उद्देश्य र आशय हो । अन्य सूक्ति र लोकोक्तिका शैलीको यही आधारमा विश्लेषण गरिनु उचित हुन्छ । मोहीको चासो र चिन्तन गरिएको र सरोकार राखिएका लोकोक्तिको मतलब हो । शरीरमा रोग नलागे पछि डाक्टर कहाँ जाने प्रयोजननै छैन । भोजन पछिको मोहीको महत्त्व र सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन शोधप्रबन्धको सार र निष्कर्ष हो । मानिस सदैव निरोगी रहून् । परजीवी भएर नित्य बाँच्न नपरोस्, राजा, राज्यका नेता ग्रामको शोषण गर्ने व्यापारी, वाणिज्यशास्त्रीहरू, वैद्य, कविराज, डाक्टर, ज्योतिषी, धामी भाँकी देहब्यपार गर्ने वेश्या, पण्डित, पुरोहित, उडुस, मच्छर, मूसो, गाउँको अधिकारी, आदिले नागरिकके शोषण गर्छन्को प्रतिनिधित्व यी सूक्तिहरूले गरेका छन्

। तिनीहरूको संसर्गबाट टाढा रहने र बच्ने अनेकौँ सूक्ति छन् । ती काँही अर्ती, कतै उपदेश, आज्ञा, सल्लाहा, सम्मति अनुरोध र अन्यार्थमा लोक समाजद्वारा व्यक्तिप्रति शैक्षणिक प्रयोजनका निमित्त व्यष्टि र समष्टि समाजमा उपदेश गर्छन् र यिनै उद्देश्यले यी प्रयोग गरिएका हुन्छन् । यसैको सन्दर्भ बोकर आएका उक्ति यसता छन्, “मत्कुणो मशको वेश्या मूषको याचकस्तथा ॥ ग्रामणीर्गणकश्चैव सप्तैते पर भक्षकाः । राज्ञः प्रशन्नं गज भूमि दानं, वणिक् प्रशन्नं रज स्वर्ण दानं । स्त्रीयं प्रसन्नं मल मूत्रदानं, हरि प्रसन्नं च सर्वत्र दानं” -ले वैद्य, ज्योतिषि र धामी भाँक्री र परजीविलाई समाजले हेर्ने दृष्टिकोण यी सूक्तिमा चित्रण गरिएको छ । पेशागत शोषण र वैद्यआदिका धारणालाई उल्लेख गरिने लोकोक्ति यस्तो छ । वैद्या वदन्ति कफ पित्त मरूद् विकाशन् । ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति । भूता विशन्ताति भूतविदो वदन्ति । प्रारब्ध कर्म बलवान् मुनयो वदन्ति ।

यस्ता लोकोक्तिमा मान्छेका चमत्कारपूर्ण कथनहरू गुथिएका हुन्छन् ।

विवाहपछि वरियात, दानात्पूर्व दातु रेवाऽधिकारः, विवाहः स्याद्यथा शक्ति, मुण्डं मुण्डयित्वा मुहूर्तं पृच्छति, मूले भुजङ्गैः शिखरे विहङ्गैः शाखाः प्लवङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः आशचर्य मेतत्खलु चन्दनस्य “परोपकाराय सतां विभूतय” मा मूलमा सर्प, टुप्पामा पक्षी, हाँगामा बाँदर, फूलमा भ्रमरा, चन्दनमा छन् । यसले नेपाली मिश्रित संस्कृतिको परिचय दिन्छ ।

यस कथनले परोपकार गर्ने प्रेरणा चन्दनको मूलबाटै पाइएको हुन्छ । मानिस समाजमा मिलेर रहदा र वस्ता अनेकौँ शिक्षा, उत्साह र हौसला प्रकृतिबाट भइरहेको हुन्छ । यसले परोपकार गर्ने सक्रियता बढाएको हुन्छ । चन्दनको रूखले परोपकार गर्छ । संस्कृत सूक्तिको दृष्टान्तमा आएको चन्दनको वृक्षले चन्दन जस्तै परोपकारी बन्ने सत्प्रेरणा समाजलागि सूक्ति र लोकोक्तिको तुलनाले दिइएको शोध प्रबन्धको सार हो

६. २०. निष्कर्ष

जनश्रुति, काव्यमा शक्ति, प्रयोग र प्रभावकारिता, भाषाका साक्षा सम्पत्ति, कथ्य र लेख्य, मानवीय एकता, सार्वभौम उद्गार, काव्यात्मकता, कोशीय, संस्कृति, विशिष्ट प्राप्ति, संरचना, बनावट, तात्पर्य, विकास, लोकोक्ति, उखान, आख्यान र उपाख्यानको अर्थभिन्नता र

सामानता, वस्तु, नेता, रस, शब्दार्थ, भावार्थ, प्रभाव, प्रेरणा र शैली, निर्णयात्मक, पार्थक्य, शब्द र पद, सादृश्य भिन्नताका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिको विश्लेषणहरू यसमा परेका छन् ।

यिनीहरूले शिक्षा दिने, मन्त्र दिने, अनुशासित बनाउने कार्य गर्छन् । यिनले ज्ञान दिन्छन् । आचारवान् बनाउँछन् । शासन सत्ता सञ्चालन गर्ने विधि र पद्धति बताउँछन् । सभ्यता सिकाउँछन् । पशुबाट मान्छे बन्ने अवधारणा प्रस्तुत गर्छन् । विद्याको महिमा गाउँदै विद्याविहीन पशु भन्दछन् । ज्ञान र विज्ञानको विकासक्रम पस्कन्छन् । साहित्य र भाषासँग हातेमालो गर्दै हेलिएका हुन्छन् । मौलिकताको मौजी मसलाको खोजी गर्छन् । उद्योगी र वाणिज्यमा लक्ष्मी देख्छन् । परिवार र छिमेकीसँग मिल्न सिकाउँछन् । समाजका धर्म, संस्कृति, संस्कार र दैनिक व्यवहारलाई पक्षपोषण गर्ने अर्ती दिन्छन् । नयाँ विचार, मनन चिन्तन उत्पादन गर्न सिकाउँछन् । धर्म संस्कृति अलग हुन् भनी परिचय गराउँछन् । जनसंख्या नियन्त्रणका लागि पुत्रपुत्री दुवै समान हुन् भनेर सन्तानको औचित्य पुष्टि गर्छन् । सन्तानको असीमित वृद्धिले पृथ्वीका वनौषधिको विनाश हुन्छ र अन्त्यमा सारा प्राणीको विनाश हुने अगणिनीय तथ्याङ्कको अभिव्यक्ति गर्छन् । चन्द्रमा र ताराको समूहसँग असल छोराछोरीको तुलना गर्छन् । राजनीति, अर्थनीति, वाणिज्यनीति, वित्तनीति, कुटनीति, पारिवारिक नीति र महिलानीतिको महत्त्व र इतिहास प्रस्तुत गर्छन् । भाषा र साहित्यका यी मुटुका धड्कन हुन् । पेशा र व्यवसायका श्वासप्रश्वास हुन् । जीवनका अङ्गरक्षक सैनिक हुन् । यिनको पोषणबाट इहलोक र परलोक सुधन्छ र जीवात्मा सुखी हुन्छ । नारी र महिलाको सम्मान र निन्दाका स्वर उराल्छन् । वर्ण र जातिको चरित्रसुधारका आधारमा श्रेणी चढ्दै जाने चिन्तन प्रस्तुत गर्छन् । चिकित्साविज्ञानका यी औषधि हुन् । भौगोलिक र स्थानीयताका समर्थक हुन् । मूर्तकला, अमूर्तकला, चित्रकलाका परिचायक हुन् । नगरजीवन र ग्रामीण जीवनका विभेदक हुन् । राष्ट्र, राष्ट्रियता, सहकार्य र सहमतिको सहयोगी मित्र हुन् । मानिसका पाप र पुण्यको अभिलेख राख्ने चित्रगुप्तसरह छन् । पाप गरे प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ भन्ने शुभकामना प्रस्तुत गर्छन् । सुसाख्यकी सूचनाको प्रवाह र गणनात्मक कुटबाट मानिसलाई मनोरञ्जन र व्यङ्ग्य प्रदान गर्छन् । आयुविज्ञान र ज्योतिष विज्ञानसँग दौँतरी गाँस्ते भविष्यसँग नाता गाँस्ने सहोदर बन्धुबान्धव हुन् । सैनिक जीवनबाट प्राप्त हुने लाभहानिका दृष्टान्त प्रस्तुत गर्छन् अतः सूक्ति

र लोकोक्तिलाई समाजका कागजमा श्रव्यदृश्य सामाग्रीमा मात्र नभएर विद्युतीय माइक्रोफिल्म डिजिटल लाइब्रेरी, इ-लाइब्रेरी, भर्चुअल अर्थात् अमूर्त पुस्ताकालय वा पेपरलेस सोसाइटी आदि आधुनिक विद्युतीय माध्यमहरूका आधारमा पनि विश्लेषित हुन्छन् ।

अध्याय ७

उपसंहार र निष्कर्ष

७.१. उपसंहार

ऋषि-मनीषी वा लोकविज्ञका महावाणीहरू सूक्ति र लोकोक्तिका रूपमा कालातिक्रमणशील बनिआएका छन् । विज्ञका कथन घरिघरि लोकले अनुपालन गरिरहँदा लोकोक्ति हुन्छन् । सूक्ति लेख्यदेखि कथ्यतिर संचित हुन्छन् भने लोकोक्ति कथ्यबाट लेख्यतिर सङ्कलित भइआएका पाइन्छन् । यी सबैलाई लोकले मान्यता दिएर लोकले आफ्नै सम्पत्ति बनाउँछन् । सूक्ति लोकोक्ति लोकका पूँजी हुन् । यी लेख्यबाट कथ्यतिर आई लोकका उक्तितिर उन्मुख हुन्छन् ।

उखानहरू कथा र कथामा घटेका घटनाका पुनर्कथन हुन् । यसले ऐतिहासिक युगपुरुषका घटना र क्रियाकलापलाई सम्झाउँदछ । यी लोक कथाबाट पनि विकसित हुन्छन् । यसका माता-पिता आख्यान र उपाख्यान हुन् । यिनकै आधिकारिक र प्रासङ्गिकका पूर्व प्रसङ्गहरू जोडिएर आउन सक्छन् । यसमा वाच्यार्थले भन्न खोजेको आशय स्पष्ट गर्न लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ खोज्नुपर्दछ तर लोकोक्तिले उपदेश, दृष्टान्त, उपमा, तुलनात्मक सन्दर्भसँग सम्बद्ध हुनाले अरु अर्थ खोजिरहनु पर्दैन । सूक्ति र लोकोक्ति विषयहरू छुट्ट्याएर पृथक गर्नु शोधको निष्कर्ष हो । सूक्ति र लोकोक्तिका पृष्ठभूमिको गवेषण गरी तुलना गर्दै भिन्नताको सूची र समानताका आधार खोजेर व्याख्या र विश्लेषण गरिनु अध्ययनको सार हो । त्यसै गरी सूक्ति र लोकोक्तिका भिन्नता र समानतालाई स्पष्ट गर्नु शोधको निष्कर्ष हो । लोकोक्ति लोकमानसका अभिव्यञ्जना हुन् । यिनमा लोक जीवनका अनुभवहरू बटुलिएर सङ्कलित भएका हुन्छन् । लोकले चोटिला उक्ति कार्य विशेषका आधारमा दृष्टान्त दिन उत्पादन गरेको हो । **एक हातको फर्सीको सात हातको बियाँ** जस्ताले लोकमा उत्पट्याडको दृष्टान्त दिन्छ । ढकोसलेले मनोरञ्जन दिन्छ र हास्य रस उत्पादन गर्दछ । **पञ्च पर्षीय** बालाया **पुत्रो द्वादश वर्षिक** यस्तो ढकोसलेले पनि यस शोधमा स्थान पाएको छ ।

सूक्ति सारवाक्य हुन् र लोकोक्ति लोकका मार्मिक र हृदयस्पर्शी लोक कथन हुन् भन्नेबारे प्रथम अध्यायमा विस्तारपूर्वक विवेचना गरिएको छ । सूक्तिमा रहेको सारगर्भित वाणीलाई लामो कालदेखि लोकोक्तिसँग तुलना हुन नसक्नु नै यसका समस्या हुन् । सूक्ति र लोकोक्ति कथ्यमा दैनिक जीवनमा प्रयोगमा आइरहछन् । यिनको अध्ययन गर्नेतिर कसैको ध्यान पुग्न सकेको छैन । यसरी ओभेलमा परेको लोकोक्तिका विषयलाई गवेषण गरी देखाउने शोधको उद्देश्य रहेको छ । संस्कृतका सूक्तिका सङ्ग्रह त गरिएका छन् तर नेपाली लोकोक्तिसँगको तुलना भारतीय साहित्यमा र नेपाली साहित्यमा तुलनात्मक शोधको अध्ययन पूर्व कालमा हुन सकेको पाइँदैन । सूक्तिका सङ्ग्रहहरू पनि छन् र लोकोक्तिका सङ्ग्रहहरू पनि तर सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना गरिएका रचनाहरू सर्वथा अभाव थियो यस अभावको परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले शोधकार्य अग्रसारित गरियो । अध्ययन क्रममा संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिलाई तुलना गरेर हेर्दा कैयौं भेद-साम्य प्रकाशमा आए । यिनीहरूलाई संयोजित गरेर विश्वविद्यालयको प्रावधान र परिनिष्ट प्रणालीमा शोधलाई संयोजित गरिएको छ । गङ्गाप्रसाद प्रधान , पारसमणि प्रधान , धर्मराज थापा हंसपुरे सुवेदी, पुष्कर शमशेर , कृष्णप्रसाद प्रराजुली आदिले शैक्षणिक प्रयोजनका लागि उखान तुक्का र टुक्का लेखेका थिए तर उनीहरूले लोकोक्ति र उखानलाई नछुट्ट्याइकन लोकोक्तिलाई पनि एउटै मान्दैआएका छन् । भन्नै भिन्नताको क्षेत्रलाई त स्पर्शास्पर्श गरेकै छैनन् । साहित्य र काव्यलाई ओभिलो र बोभिलो बनाउन सूक्ति र लोकोक्ति आवश्यक हुन्छ । सूक्ति र लोकोक्ति नपरेका काव्य निरस हुन्छन् । काव्यलाई युगान्तकारी र जीवन्त बनाउन र दैनिक जनजीवनलाई सुधार्न लोकोक्तिको औचित्य छ र यसको महत्त्व पुष्टि हुन्छ । यसको कार्यक्षेत्र बृहत् छ । यसमा संस्कृत स्रोत भएर नेपालीमा प्रचलित भएका पचासदेखि सयसम्मका लोकोक्ति वेद, पुराण, धर्मशास्त्र, कल्पसूत्र, श्रौत्रसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र , शुल्वसूत्र, उपनिषद्, चाणक्यनीति, नीतिशतक आदि संस्कृत वाङ्मयहरूबाट यत्रतत्र छरिएर रहेका स्थानबाट लिइएका छन् । तिनीहरूभित्रका सूक्तिहरूको खोजी गरी नेपाली लोकोक्तिसँग तुलना शोधमा गरिएका छन् । संस्कृत वाङ्मयभित्र सङ्कलित सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिसँग निकट रहेर गरिएका पत्रपत्रिकाको

अध्ययन र समीक्षात्मक लोकसाहित्यका कृतिमा समाविष्ट रहेका लोकोक्तिको पूर्व अध्ययन भएका र अरूले नगरेका सामग्री खोज गरी तिनकै अध्ययन र विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

संस्कृत सूक्तिलाई उत्तम उक्ति, सुन्दरपद, विशिष्ट कथन सूक्ष्मसूत्र, मार्मिक देववाणी सुसंस्कृत मानवका कथनलाई सूक्ति भनेर दोस्रो अध्यायमा चिनारी गरिएको छ । सूक्त राम्ररी भनिएको मीठो पद्धतिले व्यक्त गरिएको र चातुर्यपूर्ण कथन सूक्त हो । यसरी सूक्त र सूक्तिलाई भेद गरिएको छ । सूक्तिको सूत्रात्मकता, निष्कर्षात्मकता, सारगर्भिता, विदग्धता, भावुकता, मार्मिकता र चमत्करिता आदि सातवटा लक्षणका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । छन्द अनुप्रास, सुष्टुपदावली अनुकरणात्मकता प्रसादगुण र प्रसन्नऋजुशैली आदि छ तत्त्वबाट सूक्ति चिनाउन व्युत्पत्ति, उत्पत्ति, भिन्नता, अर्थ, श्लोकका श्लोकांशहरू सूक्तिहरू हुनसक्ने र श्लोक वाक्यका सूक्तिको निर्णय र पृष्ठभूमिको सार छ । कालक्रममा लोकले पूरै श्लोक स्मरणगर्न र टिपेर भन्न सकेनन् र भनेनन् तर श्लोकका ओजिला अंशमात्र कुराकानी र बोलचालमा देहो-याउँदै आए । अतः तिनै सूक्ति बने । सूक्तिहरू लेख्य भाषाबाट बोलचालकै सन्दर्भका कथ्य भाषा हुन् र साहित्य लेखनमा र व्यवहार सञ्चालनार्थ सबैको औचित्य र प्रयोजन छ । यिनले साहित्यमा प्रवेश पाउदा काव्यात्मकतामा माधुर्यताको वृद्धि हुन्छ र साहित्यको ओज बढ्दछ । ओजताको कारण काव्य मार्मिक हुन्छ । मर्मस्पर्शी काव्य स्वादिलो र रुचिकर हुन्छ । सूक्तिका अनेक उपशीर्षक छन्। उपशीर्षकहरूमा यिनको महत्त्व र औचित्यताको सार छ ।

तेस्रो अध्यायमा लोकोक्तिबारे चर्चा गरिएको छ । पदलालित्यले हिस्सी परेको लाक्षणिक र भावपूर्ण लोकका उक्ति लोकोक्ति हुन् । यसमा सारगर्भिता, संक्षिप्तता, सरलता रूपसजीवता, सूत्रबद्धता, संबद्धता, अनुभवसिद्धता, समकालिकता र लोकप्रियता आदिबाट लोकोक्तिको वर्गीकरण गरिएको छ । लोकोक्ति र उखान एउटै मान्ने परम्परा थियो तर रातभन्दा सपना लामो लोकोक्ति हो । यसमा आख्यान र उपाख्यानको अंश छैन । उखानका उदरबाट लोकोक्ति जन्मेका होइनन् तर लोकोक्तिका गर्भबाट उखान भएका हुन् । यी दुवैको स्रोत भिन्नै हुन् भन्ने पृथक

धारणा र भिन्न दृष्टिकोण तेस्रो अध्यायको शोधको सार हो । उखानमा आख्यान उपाख्यानको आधिकारिक र प्रासङ्गिक कथांशका घटना हुनुपर्छ वा त पताका र प्रकरीको पाटोलाई स्पर्श गर्न सक्नुपर्छ । उखानलाई एउटा वर्ण अर्कै वर्णमा परिणत हुने वर्णसिद्धान्तका आधारमा आख्यान र उपाख्यानबाट य र प को वर्ण विकार भई लोप भएर उखान हुन गएका हुन् र संस्कृतको स्रोत र लोकालोक दुवैबाट लोकोक्ति जन्मन्छन् । यसर्थ लोकोक्तिलाई पृथक आँखाले हेरिएको छ । लोकोक्तिको परिचय लोक साहित्यको विधाको अङ्गकै रूपमा छ । सूक्ति र लोकोक्तिका समानता र भिन्नताहरू प्रस्तुत छन् । यसको क्षेत्र बृहत् र व्यापक छ । त्यसो भएकाले सीमा निर्धारण गरी संस्कृत सूक्तिबाट आएका लोकोक्तिलाई मात्र शोधप्रबन्धमा तुलनाको स्थान दिइएको छ । देवनागरीबाट विकास भएका **नव वाणी मुखे मुखे** लोकोक्तिका परिवर्तित नव धारणा हुन् । लोकोक्तिको चिनारी परिभाषा, प्रयोजन, महत्त्व र विशेषताहरू छन् । यसको प्रयोग र अनुशीलनबाट परम्परासँग वर्तमानको सन्दर्भ जोडिन्छ । यी जनमानसका मौलिक र कथ्य अभिव्यक्ति पनि हुन् । संस्कृत वाङ्मयको स्रोतबाटै अधिकांश नेपाली लोकोक्ति मौलिक रूपमा उत्पादन भएका छन् । केही लोकले स्वतःस्फूर्त रूपमा लोकोक्तिको प्रसूति हुनेछन् भन्ने निचोड अध्याय तीनको संहार हो ।

लोकोक्तिका वाक्यहरूलाई चौथो अध्यायमा वर्गीकरण गरिएको छ । विषयवस्तु, नीति, दर्शन, परीक्षा, उपदेश, दृष्टिकोण, इतिहास, समाज, चिकित्सा, मनोविज्ञान, भक्ति, विकास, विनाश, श्रम, अर्थवाणिज्य, लोकसंस्कृति, जातीयव्यङ्ग्य, श्लील, अश्लील, धर्म र दर्शन, गोप्य, गर्न नहुने, जाति, यात्रा, ज्योतिष, विद्या, विज्ञानदर्शन, नित्यकर्म, प्रश्न तथा प्रश्नोत्तर, विकल्प, तत्सम, अर्द्धतत्सम, मिश्रित, भाषान्तर, तद्भव, उखानमूलक आगन्तुक, सरलवाक्य, मिश्रवाक्य, संयुक्तवाक्य, अनुकरणात्मक, संरचना, आयाम, आकार, अलङ्कार, तुकबन्दी, दृष्टिबिन्दु, शैली, गद्यपद्य, लोकगीत, अख्यान, ढकोसले र रसका आधारमा वर्गीकृत छन् । वाक्य हुन समापिका र असमापिका क्रिया हुनुपर्छ तर लोकोक्तिहरूको वाक्यात्मक संरचना क्रियायुक्त र क्रियामुक्त दुवै नै हुन्छन् । लोकोक्ति र सूक्तिका वर्ण, शब्द, र पदहरूको विवेचना हुनसक्छन्

। जनमानसले वाक्यका रूपमा टिपेका संस्कृतका सूक्तिबाट आएका नेपाली लोकोक्तिहरूका विषयहरू, स्रोत, रस, अलङ्कार, वाक्य, वाच्य, संरचना, शैली, बनावट, संस्कृतका ग्रन्थ र शास्त्रबाट लिएर अध्याय चौथोमा तुलना र विश्लेषण गरिएको छ ।

संस्कृत प्राचीन भाषा हो र समकालिक भाषा नेपाली हो । यिनीहरूको एक भागमा सूक्ति र अर्को भागमा नेपाली लोकोक्तिहरू राखेर एक सयवटाको तुलना पाँचौं अध्यायमा गरिएको छ । समकालिक भाषा दिनहुँ प्रयोग हुने, व्यवहारमा आइरहने, अरू समकालिक भाषाबाट प्रेरणा लिने, अरूमा प्रभाव पार्ने, समाज सुधार्ने, शैली भएको भाषा हो । समकालिक भाषा अन्य भाषाबाट पनि प्रभावित हुन्छन् । संस्कृतले अरू भाषालाई प्रभावित गर्दछ तर आफू अरूबाट प्रभावित हुँदैन । लोकोक्ति आन्तरिक र बाह्य दुवै लोकभाषा बोल्नेहरूका क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छ । लोकोक्तिमा कथांशको अंश घटना नहुँदा पनि हुन्छ तर उखानमा कथांश र घटना हुन्छ । सूक्ति र लोकोक्तिहरूबाट कम बोलेर अधिक लाभ उठाइन्छ । यसलाई प्रयत्नलाघव भनिन्छ । सूक्तिमा बलाघात परेका बेला लोकोक्तिको उत्पादन हुनसक्छ । अधिकांश लोकोक्ति काम र मामसँग सम्बन्धित हुन्छन् । भाव, भाषा र उद्देश्यका आधारमा लोकोक्तिका तुलना हुन्छन् । ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक, धार्मिक र अन्य पृष्ठभूमि भएका लोकोक्तिको मौलिकताको खोज यस अध्यायमा गरिएको छ । लोक समाजको सन्दर्भ बोकेका सूक्तिहरू देब्रेतिर र लोकोक्तिहरू दाहिनेतिर राखेर शब्दानुवाद, मौलिकता र भावार्थमा ठ्याक्कै नेपालीमा मेल खाने भाव तथा खान नसक्नेको भाव र अर्थलाई छनोट गरी तिनीहरूको अनुवादभन्दा पनि भाव, शैली र संरचना हेरेर पाँचौं अध्यायमा तुलना गरिएको छ । यसअन्तर्गत उल्लेख गरिएका लोकोक्तिको चयन, छनोट, बनोट, अभिव्यक्तिको बहुअर्थलाई तुलनामै प्रस्तुत गरिएको छ । सूक्ति र लोकोक्तिमा विचलन, समानान्तरता र संरचनात्मक दृष्टान्तहरू तुलनामा परेका छन् । विषय र प्रतिक्रियाका आधारमा सूक्ति र लोकोक्तिले समाजलाई दिने चलनचल्तीका सकारात्मक कार्य र सन्देशहरूको विश्लेषण पाँचौं अध्यायमा छ ।

नेपालीभाषी समाज बहुजाति बहुभाषा मिश्रित समाज हो । संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्ति यही मिश्रित र घुलनशील संस्कृतिका दोभान र त्रिवेणीहरू हुन् । कथ्यविषयका लोकमान्यता र आदर्शका सन्देशहरूको प्रक्षेपण अध्याय छैटौँमा गरिएको छ । जनश्रुतिहरू संवाद र काव्यमा प्रयोग हुन्छन् । त्यसले काव्यको शक्ति र ओज बढ्दछ, अनि प्रभाव पार्दछ, र मानवीय एकता सबल हुन्छ । सार्वभौम उद्गारले संस्कृति र संस्कारप्रति भुकाउ बढ्दछ । यो शोधको विशिष्ट प्राप्ति हो । सूक्ति र लोकोक्तिका शैली, शब्दार्थ, भावार्थ, प्रभाव र प्रेरणा , निर्णयात्मक क्षमता, सादृश्यताका आधारमा भिन्नताको विश्लेषण छैटौँ अध्यायमा छ । लोकोक्तिको उपादेयता, उपलब्धि, उच्च उदात्त संस्कृतिको प्रभाव, मानवमूल्य, तेस्रो आँखा, समाजका संवाहक, सामाजिक शिक्षा, सुभाषित भाषा, राष्ट्रिय जीवनको महत्त्व, सहभाव, समानता, भिन्नता, समाजसापेक्ष उपदेश, अर्ती, सम्मति र सार्वभौम सन्देशहरूको विश्लेषण छैटौँ अध्यायमा छ ।

सूक्तिसँग नेपाली लोकका उक्तिको समानता र भिन्नता के के छन् भनेर औँल्याएर अध्ययन गरिएको यो प्रथम प्रयास हो । सूक्ति र लोकोक्तिको तुलना नै यस शोधको उपलब्धि हो । उखानलाई लामो कथा र छोटो कथाका चक्षुले हेर्दा उखानको अध्ययन दुब्लाउदै जाने छैन । उखानलाई कथांशमा मात्रै लगेर जोड्दा यसको महत्त्व कम हुने छैन अपितु उखान अभ्र गरिमाय बन्दछ । आख्यान र उपाख्यानबाटै यश कमाएको उखानको अर्थ खुलाउन पूर्व प्रसङ्ग खुलाउँदैमा पुग्दछ । उखानले भन्न खोजेको आशय स्पष्ट नभए लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थमा खोज्नुपर्दछ । तर लोकोक्तिमा त्योभन्दा पृथक उपदेश, दृष्टान्त, उपमा र तुलनात्मक सन्दर्भसँग सम्बन्ध हुनाले अरू अर्थ खोजिरहन पर्दैन । लोकोक्ति संस्कृतका स्रोतबाट मात्र उत्पादन नभएर सर्वसाधारण लोकस्रष्टा र समकालीन साहित्यकारबाट उत्पन्न हुन्छन् । संस्कृत भाषा सूक्तिको सागर हो । कालक्रममा तिनै सागरका सिकर नेपाली लोकोक्ति बने । सूक्तिकै मार्गमा सरिता बनेर नेपाली लोकोक्ति प्रवाहशील छन् । कति भने नेपाली प्रकृतिले नै लोकोक्तिका मूल फुटाएका दृष्टान्त पाइन्छन् ।

७.२. निष्कर्ष

सूक्ति र लोकोक्ति भाषाका मणि हुन् । काव्य र साहित्यका ज्यान हुन् । मननयोग्य अमृततुल्य वाणी हुन् । आचरण र अनुशासनका सम्राट् हुन् । कुलत र कुमार्गीका शाम दाम दण्ड भेद हुन् । यिनको अध्ययन र अनुशीलनबाट मनुष्यले एहिक, मुष्मिक, सांसारिक र पारमार्थिक शाश्वत सत्यको अर्ती उपदेश पाउँछन् । व्यक्ति र समुदायको भौतिक र आध्यात्मिक जीवनलाई सफल पार्न मानवसृष्टिको उदयकालदेखि नै घचघच्याउन यी सफल छन् । यी श्रेष्ठ कविका उत्कृष्ट वाणी हुन् । सुषुप्त चेतनाको साहित्यिक तत्त्वबाट व्युँभाएर प्रेरणा र प्रभावहरू मानिसले पाइरहेका छन् । यी प्राञ्जल मनसायले मानिसलाई सुधार्न सूत्रात्मक, सारगर्भित, मार्मिक, चामत्कारिक कथन शैलीमा रचिएका हुन्छन् । यिनले दर्शनलाई समेत झल्काएका हुन्छन् । वाङ्मयका विशेषतालाई विश्वमा परिचय गराउने सामर्थ्य सूक्ति र लोकोक्तिमा अन्तर्निहित छ । जस्तो *वसुधैव कुटुम्बकम् । सर्वे भवन्तु सुखिनः। परोपकाराय पुण्याय । आत्मवत् मन्यते जगत् । वचने का दरिद्रता* आदि पूर्वीय कथनलाई विश्वले गुरु मानेको छ । यिनले व्यक्ति, जाति, क्षेत्र, समाज, वर्ग र राजनीतिहरूभन्दा परका भाव र भावनालाई समेटेर एक भूगोल तथा एक परिवारको वैश्विक आत्मा भन्ने उद्घोष गर्ने पूर्वीय वाणीले जगत्लाई झकझाएर नयाँ युगमा प्रवेश गर्नेहरूका लागि प्रकाश र शक्ति प्रवाहित गर्छन् । लोकोक्तिका विभिन्न विशेषता छन्, तापनि तिनीहरूका सीमा पनि छन् । यी संक्षिप्तता, हृदयसंवेद्यता, सारगर्भितताका मुटु हुन् । यी समाजका दर्पण हुन्, कुब्जाका बैसाखी हुन् , दृष्टिबाधितका आँखा हुन् , समाजका छवि हुन्, जीवन दर्शनका गुह्य सार हुन्, मानव आत्माका घामछायाँ हुन्, सत्य तथ्य र यथार्थका मार्गदर्शक हुन् , सत्यं शिवं सुन्दरम् र ज्ञान विज्ञान तथा कला संस्कृतिका कोश हुन्, मानवीय उत्थान पतन र दैवी विपत्ति बेलाका लट्टीका सहारा हुन् । यी वैश्विक चेतना बोकेका रचनाका गर्भबाट उत्पन्न भएका मानवीय सन्दर्भ अगालेका सारगर्भित वाणी हुन् ।

लोकोक्ति र सूक्तिमा पार्थक्य छ । उखान र लोकोक्तिमा भेद छ । वर्गीकरणमा विविधता र पार्थक्य स्पष्ट छ । नेपाली लोकोक्तिले संस्कृतबाटै प्रेरणा लिन्छ । लोकोक्तिमा संस्कृतकै स्पष्ट छाप र प्रभाव छ । सूक्तिमा मौलिकता थपेर लोकोक्ति बनेको छ । मौलिकताको चिनारी **दीपो भक्षयते ध्वान्तं कज्जलं च प्रसुयते यथान्नं भक्षयते नित्यं जायते तादृशी प्रजा-**मा स्पष्ट छ । आगो खाएर(खाई) अंगार हगछ , जस्तो **खायो त्यस्तै आयो फेर खायो त गन्हायो-**मा मौलिकता बनाएर लोकले समाजलाई पस्किएको छ । **अङ्गारः शतधौतोऽपि श्वेतो नैव भविष्यति-**मा विशिष्टता छ र समसामयिक मौलिक अर्थको सुगन्ध धोएर **गाई गधा हुन्न-**मा छ अथवा **गधा धोएर बाछ्रो हुँदैन-**मा छ । यसमा **जननी जन्म भूषिच स्वर्गादपि गरियसीमा** राष्ट्र, राष्ट्रियता र मातृभूमिको प्रेम हेलिएको छ । यी जस्ता स्थानमा पनि यिनको उदाहरण मिल्न सक्छ । यसकारण यी सुरुचिपूर्ण भोजन हुन् । लोकोक्तिमा सास्कृतिक र भाषिक रूपान्तरण सहज रूपमा हुन्छ । यस सम्बन्धमा विद्वान्भिन्नै मतमतान्तर पाइन्छन् । कतिपयले विविध अर्थ बोकेका लोकोक्तिको सारगर्भितालाई अपरिहार्य तत्त्व र महत्त्वपूर्ण विशेषता ठाने । कसैले गौण भन्दै आएका छन् । कसैकसैले आलङ्कारिक भनाइलाई लोकोक्तिको विशेषता मान्दछन् । लोकोक्तिका अभिव्यक्तिगत कार्य र प्रभावकारिताका दृष्टिकोणले हेर्दा माथि उल्लेख भइसकेका हास्य, व्यङ्ग्य, विसङ्गति, विकृति, आलङ्कारिता, मार्मिकता, सम्प्रेषणीयता, प्रभावोत्पादकता, आदि यसका थप विशेषताभिन्न पर्दछन् । उक्तिको निष्पत्ति र सूत्रात्मकता आदि शोध अध्ययनको निष्कर्ष, सार र उपलब्धि हो । शोध अध्ययनका उपलब्धिहरू बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ –

- क) संस्कृत भाषाका सूक्ति र नेपाली लोकोक्ति प्रयोगमा समानान्तर रहेका छन् ।
- ख) दुवैको भौगोलिक र राष्ट्रिय परिवेश समान छ ।
- ग) सूक्ति, लोकोक्ति, उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा र ढकोसलेमा लोक समाजको प्रतिबिम्ब पाइन्छ । यिनको पृथक पृथक अध्ययन पनि हुनसक्छ ।
- घ) धार्मिक र सांस्कृतिक परिवेश समान छ ।
- ङ) दुवै भाषाहरू भारोपेली परिवारबाट विकसित भएका हुन् ।

- च) दुवैमा लिपिको समानता छ ।
- छ) दुवै भाषाका कथ्य र सन्देशमा समानता र असमानता पाइन्छन् ।
- ज) वाक्यको शैली-संरचनामा समानता र भिन्नता दुवैमा पाइन्छन् ।
- झ) यी दुवैमा भाषिक सौन्दर्यवर्द्धक तत्त्व हुन्छ ।
- ञ) विज्ञान, काव्यकार, वृद्ध र वृद्धाले वाक्यव्यवहारमा बढी प्रयोग गर्छन् ।

०००

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५४) समसामयिक नेपाली व्याकरण, काठमाडौं, कुञ्जल प्रकाशन, प्रसं ।
२. आनन्दबर्धन, (२०५१) ध्वन्यालोकः, पञ्चम संस्करण, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
३. अर्याल, कृष्णप्रसाद (१९६२ ई.) लौकिक न्यायमणिमाला, ललितपुर, जगदम्बा प्रकाशन, प्रसं ।
४. आचार्य दीक्षित, राममणि (२०२७) नेपाली उखान सङ्ग्रह, काठ, जगदम्बा प्रकाशन, प्रसं ।
५. आचार्य, ब्रतराज (२०४०) हाम्रो भाषा, ललितपुर, इन्दु छापाखाना, प्रसं ।
६. आचार्य, नारायणराम (१९५२ ई.) सुभाषितरत्नभाणगारम्, अष्टम सं. मुम्बई, निर्णयसागर, प्रसं ।
७. आचार्य शास्त्री, लक्ष्मण (१९५९ ई.) नेपाली राष्ट्रिय मुहावरा, विराटनगर, आजाद स्टोर एण्ड सरस्वती बुक डिपो, प्रसं ।
८. आचार्य, तीर्थप्रसाद (१९६०) विचित्र रत्नभाण्डागार, काठ : पाशुपत छापाखाना, प्रसं ।
९. आचार्य, मुकुन्द (२०५३) भोजपुरी उखानटुक्का, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
१०. उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३६) पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, त्रिवि, पाविके, प्रसं ।
११. कर्मा, लीलसिंह (२०५३) हाम्रो उखान र पुर्खाको बखान, काठ, सिन्धुली गढी प्रकाशन प्रसं ।
१२. कालिदास, (१९६० ई.) अभिज्ञान शाकुन्तलम्, (किशोरकेली व्याख्या), वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
१३. गतौला, महावीरसिंह (१९१७ ई.) उखानबखानको प्रवाह, काशी, दुर्गाप्रेस, प्रसं ।
१४. गुप्त, रघुराज र मैलविल जे हर्षकोवित्स (अनु) (१९८६ ई.) सांस्कृतिक माजवशास्त्र, दिल्ली, विवेक प्रकाशन ।
१५. गोर्खाली, चन्द्रप्रसाद (२०३९) डार्विनको विकासवादी सिद्धान्त, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।

१६. जवरा, पुष्करशमशेर (१९९८) नेपाली उखान र टुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश वाक्यपद्धति इत्यादिको कोष (ख२) काठ, ने.भा.प्र.स., प्रसं ।
१७. ढुङ्गाना, रामचन्द्र (२०४२) उखानको बखान, लपु, साप्र, प्रसं ।
१८. दण्डी, (१९९६ ई.) काव्यादर्शः, द्वि. सं., वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन ।
१९. दाहाल, बल्लभमणि र पराजुली, ठाकुरप्रसाद (संयो) (२०४६) अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन, काठ, त्रिवि, पाविके ।
२०. तिलारा, कुँवसिंह (१९८२ ई) उच्चतर समाजशास्त्रीय सिद्धान्त, लखनउ, प्रकाशन, प्रसं ।
२१. तिवारी, उदयनारायण (१९३९ ई.), भोजपुरी लोकोक्तियाँ, हिन्दूस्थानी प्रकाशन ।
२२. थापा, धर्मराज र सुवेदी, हंसपुरे (२०४१) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, काठ, त्रिवि, पाविके, प्रसं ।
२३. तिवारी, भोलानाथ (१९९० ई.) भाषाविज्ञान, द्विसं., इलाहाबाद, १५ थार्नहिल रोड, किताब महल ।
२४. तिवारी, शशिशेखर (१९७० ई.) भोजपुरी लोकोक्तियाँ, विहार, राष्ट्रभाषा परिषद् प्रसं ।
२५. नेपाल, ज्ञानमणि (२०४०) नेपाल निरुक्त, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
२६. नेपाल, ज्ञानमणि (२०५५) नेपाल निरूपण, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
२७. नेपाल, घनश्याम (१९९२ ई.) शैली विज्ञान, गान्तोक, आँकुरा प्रकाशन, प्रसं ।
२८. पन्त, कालिभक्त (२०२८) हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, ब्रह्म टोल, सृजना प्रिन्टर्स ।
२९. पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०३९) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
३०. पाण्डेय, त्रिलोचन (१९७९ ई.) कुमाउनी लोकसाहित्य की पृष्ठभूमि, इलाहाबाद, साहित्य भवन प्रालि, कक्कड रोड, प्रसं ।
३१. पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा) (२०३९) पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
३२. पोखरेल बालकृष्ण र अरु (सम्पा) (२०३९), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
३३. पोखरेल, माधव (२०५४) नेपाली वाक्यव्याकरण, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
३४. पराजुली, मोतीलाल (२०४९) नेपाली लोकगाथा, पोखरा, माछापुच्छे छापाखाना, प्रसं ।

३५. प्राधन, अमरमणि र प्राधन, पारसमणि, (१९५६ ई.) नेपाली चल्ती उखान, दार्जिलिङ, पी. एम. प्रधान एण्ड सन्स, प्रसं ।
३६. प्रधान, गंगाप्रसाद (१९०८ ई.) नेपाली उखानको पोस्तक, दार्जिलिङ, गोरखा प्रेस, प्रसं ।
३७. प्रधान, पारसमणि (१९६९ ई.) टिपनटापन, कालिम्पोङ्ग, भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, प्रसं ।
३८. बघेल, किरण (२०२८) सामाजिक मानवशास्त्र, मेरठ, एजुकेशनल पब्लिसर्स, प्रसं ।
३९. बन्धु, चूडामणि (२०५३) भाषाविज्ञान, काठ, साप्र, सातौं सं. ।
४०. बाबुलकर, मोहनलाल (१९६४ ई.) गाढवाली लोकसाहित्य का विवेचनात्मक अध्ययन, प्रयाग, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रसं ।
४१. भट्टराय, चूडानाथ (२०३३) नेपाली भाषा अधिगोष्ठी, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
४२. भट्टराई, रोहिणीप्रसाद (२०३१) बृहद् नेपाली व्याकरण, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
४३. भामह, (२०३८) काव्यालंकार, द्विसं., वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
४४. मिश्र, जयदेव र अरु (संपा) १९७३ ई., पूर्वाञ्चलीय लोकसाहित्य, पटना, चेतना समिति, प्रसं ।
४५. मिश्र, भुवनेश्वरनाथ (१९५६ ई.) कहावतकोष, पटना, विहारराष्ट्रभाषा परिषद्, प्रसं ।
४६. मिश्र, श्रीधर (१९७१ ई.) भोजपुरी लोकसाहित्य सांस्कृतिक अध्ययन, इलाहाबाद, हिन्दूस्थानी एकेडेमी, प्रसं ।
४७. राय शर्मा, हरिवंश (१९८७ ई.) साहित्यिक लोकोक्तिकोश, दिल्ली, राजपाल एण्ड सन्स, प्रसं ।
४८. राव, कनुमूरी वीर वेंकट लक्ष्मीनरसिंहा (१९७५ ई.) तेलुगु और हिन्दी लोकोक्तियाँ, मैसुर, भारतीय भाषा संस्थान ।
४९. रिमाल, प्रदीप (२०२८) कर्णाली लोकसंस्कृति, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
५०. विश्वनाथ (१९७० ई.) साहित्य दर्पण, दिल्ली, मोतीलाल बनारसी दास, षष्ठः सं. ।
५१. शर्मा, भ्रमकप्रसाद (२०५७) नेपाली अङ्ग्रेजी उखानकोश, सङ्खुवासभा, चैनपुर प्रसं ।
५२. शर्मा, बालकृष्ण (२०३३) नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, चौसं काशी, दूध विनायक ।

५३. शास्त्री, ढुण्डिराज (२०२५) नेपालको एतिहासिक विवेचना, वाराणसी, दूधविनायक, द्वितीय सं. ।
५४. शुक्ल, दयाशंकर (१९६९ ई.) छत्तीसगढी लोकसाहित्य का अध्ययन, मध्यप्रदेश, रामपुर, ज्योति प्रकाशन, प्रसं. ।
५५. शर्मा, दीप्ति १९७५ ई. व्याकरणिक कोटियों का विश्लेषणात्मक अध्ययन, बिहार, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, प्रसं. ।
५६. शर्मा, मोहनराज (२०४६) शब्दरचना र वर्ण विन्यास भाषा वैज्ञानिक पद्धति, दोसं काठ, पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।
५७. शर्मा, विष्णु (१९७३ ई.) पञ्चतन्त्रम्, सप्तदश सं. काशी पण्डित पुस्तकालय ।
५८. शर्मा, शोभाराम (१९८३ ई.) वर्गीकृत हिन्दी लोकोक्ति कोष, नयाँ दिल्ली, तक्षशिला प्रकाशन, प्रसं ।
५९. शर्मा भट्टराई, हर्षनाथ (सम्पा) (२०२३), नेपाली उखानटुक्का, (वाक्यांश वाक्यद्वतिसहित) काठ, शर्मा पुस्तक भण्डार, प्रसं ।
६०. श्याम्परमार, (१९७२ ई.) लोकसाहित्य विमर्श, अजमेर, कृष्ण ब्रदर्श, प्रसं. ।
६१. सचदेव, विद्याभूषण र डी. आर (१९८३ ई.) समाज शास्त्र के सिद्धान्त, तृसं, वाराणसी, किताब महल, ।
६२. सहल, कन्हैयालाल (१९५८ ई.) राजस्थानी कहावतें, भारतीय साहित्य मन्दिर, दिल्ली, प्रसं।
६३. सत्येन्द्र, (१९६२ ई.) लोकसाहित्य विज्ञान, आगरा, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, प्रसं ।
६४. सिंह, मुरलीमोहरप्रसाद (१९८५ ई.) अलंकारमीमांसा, पटना, भारती भवन, प्रसं ।
६५. सिंह विनोद, वैजनाथ, भोजपुरी लोकसाहित्य एक अध्ययन, इलाहाबाद ।
६६. त्रिपाठी, रामनरेश (१९५५ ई) हमारे ग्रामीण साहित्य, द्वितीय सं. बम्बई, नवनीत प्रकाशन।
६७. श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (१९७९ ई.) संरचनात्मक शैलीविज्ञान, दिल्ली, आलेख प्रकाशन, प्रसं. ।

६८. श्रीवास्तव स्नेही, रामस्वरूप (१९७६ ई.) बुन्देली लोकसाहित्य, आगरा, स्वजन प्रकाशन प्रसं ।
६९. उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३०) साहित्य प्रकाश, काठ, साप्र, प्रसं ।
७०. बन्धु, चूडामणि (२०५३) भाषा विज्ञानका सम्प्रदाय, काठ, अक्षर सदन, प्रसं ।
७१. बन्धु, चूडामणि (२०५२) नेपाली भाषाको उत्पत्ति, काठ, साप्र, पाँचौं सं ।
७२. प्रधान, पारसमणि, कालिम्पोङ्ग, (१९५४ ई.) भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, प्रसं ।
७३. जबरा, पुष्करशमशेर (२०५०) नेपाली उखानटुक्का कोष, काठ, साप्र, तेसं ।
७४. पोखरेल, बालकृष्ण (२०४०) राष्ट्र भाषा, काठ, साप्र, चौसं ।
७५. पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा), (२०५०) पाँचसय वर्ष, ललितपुर, साप्र, तृसं ।
७६. तिवारी, भोलानाथ (२०२०) भाषाविज्ञानकोष, वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, प्रसं ।
७७. शर्मा, मोहनराज (२०४८) शैलीविज्ञान, काठ, नेराप्रप्र, प्रसं ।
७८. श्याम्परमार, (१९६० ई.) मालवी लोकसाहित्य, इलाहाबाद, हिन्दूस्थानी एकेडेमी, प्रसं ।

परिशिष्ट १

विभिन्न स्रोतबाट संकलन गरिएका सूक्ति संग्रह

१ गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णुगुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

अर्थ- गुरु नै ब्रह्मा, गुरु नै विष्णु, गुरु नै महादेव र साक्षात्परब्रह्म स्वरूप हुन् अतः त्यस्ता श्री गुरुदेवलाई नमस्कार छ ।

२ अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

अर्थ- जसले ज्ञानरूपी अञ्जन लगाइदिएर अज्ञानरूपी अन्धकारले अन्धो भएको मानिसका आँखा उघारिदिन्छन्, त्यस्ता श्री गुरुलाई नमस्कार छ ।

३ एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिनन्दति ।

श्वानयोनिशतं भुक्त्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

अर्थ- एक अक्षरमात्रै पनि सिकाउने गुरुको जसले आदर गर्दैन भने त्यस्तो व्यक्ति शयचोटि कुकुरको जन्म लिएर पछाडि फेरि चमारको जुनिमा पैदा हुन्छन् ।

४ एकमेवाक्षरं यस्तु गुरुः शिष्यं प्रबोधयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वत्त्वा चानृणी भवेत् ॥

अर्थ- यदि गुरुबाट एक अक्षरको मात्र ज्ञानलाभ गरेको छ भने त्यसबाट ऋणमुक्त हुनकालागि सट्टामा दिइने वस्तु पृथिवीमा नै छैन ।

५ श्राव्यं सदा किं गुरुवेदवाक्यम्:

अर्थ- सधैं सुन्नलायक कुरा के हो ? गुरुको उपदेश र वेदको वाणी प्रश्नार्थक उक्ति ।

६ मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, अतिथिदेवो भव, आचार्यदेवो भव ।

अर्थ- माता पितालाई देवता मान, अतिथिलाई देवता मान, गुरुलाई देवता मान ।

७ संगच्छध्वम्, सम्बद्ध्वम्, सं वो मनांसि जानताम्

अर्थ- सँगै हिंडौ, सँगै बोलौ, हामी सबैको विचार एक होस् ।

८ सहनाववतु, सह नौ भुनक्तु ।

अर्थ- साथै सुरक्षित भएर बसौं, साथै मिलेर सबै चीजको उपभोग गरौं । सामाजिक र यथार्थवादी समसामयिक, उक्ति ।

९ तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

अर्थ- मेरो मनले कल्याणकारी कुराको चिन्तन गरौस् ।

१० मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ।

अर्थ- कसैको धनमा लालचा नगर ।

११ सत्सङ्गतिः कथय किं नकरोति पुंसाम् ।

अर्थ- सत्सङ्गतले मानिसको के चाहिं कल्याण गर्दैन ? ठूला बडा र बुद्धि भएका ज्ञानीसँग गरिने सङ्गतसँग सम्बन्धित उक्ति हो ।

१२ क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्

अर्थ- अरू गहनाहरू खिइएर जान्छन् तर प्रिय वचनरूपी गहना कहिल्यै नखिइने गहना हो ।

१३ नभवति विसतन्तुवारिणं वारणानाम्

अर्थ- कमलको डाँठले हात्तीलाई छेक्न सक्तैन ।

१४ कल्पान्तेष्वपि नप्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनम् ।

अर्थ- विद्यारूपी भित्री धन प्रलयकालसम्म पनि नष्ट हुँदैन ।

१५ वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानाभूवगमः ।

अर्थ- मूर्खको सङ्गत गर्नुभन्दा प्राणत्याग गर्नु बेस ।

१६ ज्ञानं हि तेषामधिको विशेषो

ज्ञानेनः हीनाः पशुभिः समानाः ।

अर्थ- पशु र मानिसमा भिन्नता गराउने ज्ञान हो, अतः ज्ञानले हीन छ भने त्यो मानिस भएपनि पशु हो ।

१७ साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छ्रविषाणहीनः ।

अर्थ- साहित्य, सङ्गीत आदि कलाले रहित मनुष्य पुच्छ्र र सीङ् नभएको खास पशु हो ।

१८ सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।

अर्थ- शास्त्रमा अरू सबै कुराको औषधि बताएको छ तर मूर्खको कुनै पनि औषधि छैन ।
सबको औषधि देवले रचिदियो बिसेछ कि मूर्खको (गुणरत्न)

१९ विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ।

अर्थ- जसको विवेक भ्रष्ट भएको छ, उसको पतन सैकडौँतर्फबाट हुन सक्छ ।

२० विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् । (सामाजिक यथार्थवादी उक्ति)

अर्थ- खास गरी सर्ववेत्ता विद्वान्हरूको समाजमा अशिक्षितहरूले मौन रहनु नै शोभनीय हुन्छ ।

२१ न तु प्रतिनिविष्ट मूर्खजन चित्तमाराधयेत् । (अभिमान)

अर्थ- अभिमानले चूर भएको मूर्खलाई कसैले चित्त बुझाउन सक्तैन ।

२२ ज्ञानलविदुर्विदग्धं ब्रह्मऽपि तं न रञ्जयति

अर्थ- ज्ञानको भिल्लकाले पोलेको मानिसलाई ब्रह्माले पनि बुझाउन सक्तैनन् ।

२३ अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादरो भवति ।

मलये भिल्लपुरन्धी चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥

अर्थ- अति परिचयबाट हेला हुइन्छ, लगातार गइरहनाले अनादर हुन्छ । श्रीखण्डको जङ्गलमा बस्ने भिल्लले श्रीखण्डको दाउरा वाल्दछे ।

२४ क्षमा, धनुः करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।

अर्थ- जसको हातमा क्षमारूपी धनु छ भने त्यसलाई दुर्जनले के हानि गर्न सक्तछ र ?

२५ देवे दुर्वलघातकः

अर्थ- भगवानले पनि निर्धा दुब्लालाई नै दुःख दिन्छन् । जो होचो उसका मुखमा घोचो । हे इश्वर दयाराखी मलाई अभि दुःख दे । देवकोटाको रचनाका गर्भबाट आएको)

२६ अमित गुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति,

निखिलरसायनिमहितो गन्धेणोग्रेण लशुन इव ।

अर्थ- असंख्य गुणले भरिएको वस्तु पनि एउटा दुर्गुणले गर्दा निन्दित हुन जान्छ, जस्तै आयुर्वेदीय वा औषधिको दृष्टिले अतिशय लाभकारी ठहरिएको भएपनि कडा गन्धले गर्दा लशुन सात्विक आहार गर्नेहरूका निमित्त घृणित मानिन्छ ।

२७ अव्यवस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयङ्करः ।

अर्थ- मन ठेगानमा नभएका मानिसहरू खुशी भएपनि खतरनाक हुन्छन् ।

२८ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । वाणीबाट गरिने पाँच तपस्या)

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाहुमयं तप उच्यते ॥

२९अर्थ- कसैलाई पीर नपर्ने, सत्य, मीठो र कल्याणकारी वचन बोल्नु अनि अध्ययनको अभ्यास (बानी) गर्नु यिनीहरू वाणीद्वारा गरिने तपस्या हुन् ।

३० यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजन सकाशादवगतं ।

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ।

-आफूमा घमण्ड तोडनका निमित्त भनिएको उक्ति)

जब विद्वानहरूको समागमबाट केही केही जान्न थालें अनि, आफूलाई केही नजान्ने रहेछु भन्ने ठानेर अगाडि अल्पज्ञानबाट उत्पन्न भएको जान्ने हुँ भन्ने घमण्ड, ज्वरो उत्रे भैं गरी हटेर गयो ।

३१ तावच्च शोभते मुखो यावत्किञ्चिन्न भाषते ।

अर्थ- सभामा राम्रा लुगा लगाएको मूर्ख तबसम्म मात्र गतिलो देखिन्छ, जबसम्म ऊ केही बोल्दैन । बोल्ने ढंग नभो सभा बीच हरे के भो र नि सुन्दर (गुणरत्न)

३२ मत्तामेन्द्र विभिन्न कुम्भ-कवलग्रासैकबद्धस्पृहेः

किं जीर्णं तृणमत्तिमानमहतामग्रेरः केसरी ?

अर्थ- मत्ता हात्तीको टाउको फोरेर एकै गाँस पार्ने स्वाभिमानी वनराज सिंहले भोक लाग्यो भन्दैमा सुकेका भारपात कदापि खाँदैन । आचरणमा बसेकाहरू जे पायो त्यही गर्दैनन् ।

३३ क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी नदी ।

विद्या कामदुघा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम् । (मनका विकृत रूप)

अर्थ- क्रोध भनेको कालरूपी यमराज हुन्, तृष्णा कहिल्यै पार गर्न नसकिने वैतरणी नदी हो, विद्या मनचिन्ते फलदिने कामधेनु हो, सन्तोष स्वर्गको मनोहर बगैंचा हो ।

३४ अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ (सामाजिक चेतना र राजनीति भाव)

अर्थ- यो आफ्नू, यो परको भन्ने भेदभाव, छोटो चित्त भएका व्यक्तिले मात्र गर्दछन्; तर उदारचित्त भएका महापुरुषहरूका लागि विश्वनै परिवार तुल्य हुन्छ । (विश्व परिवार ठान्ने यथार्थवादी उक्ति)

३५ अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।

गृहीत इवकेशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ (सामाजिक दृष्टान्त र उपदेश)

अर्थ- बुद्धिमान् व्यक्तिले विद्या र अर्थको उपार्जन गर्दा कहिल्यै बूढो हुन्न, कहिल्यै ३६ मर्दिन भन्ने ठान्नु पर्दछ अनि धर्म गर्दा चाहिं अहिल्यै कालले केशमा पकडिसकेको सम्भन्नु पर्दछ ।

३६ मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् । (परिश्रमिक मेहेनेत गर्नु पर्दछ, भनिएको उक्ति)

३७ अर्थ- उच्च लक्ष्यमा सफलता हासिल गर्न अधिबढेको व्यक्ति, कहिल्यै पनि सुख दुःखको परवाह गर्दैन ।

३८ आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् । (पापकाफल पूर्व कार्यका फल)

दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च ॥

अर्थ- दरिद्रीपन, रोग, दुःख, बन्धन वा कैद, कुलत यी सबै आफूले गरेका पापरूपी वृक्षका फल हुन् ।

३७. को वा दरिद्रो हि विशालतृष्णा

श्रीमांशचको यस्य समस्ततोषः ।

जीवन्मृतः कस्तु निरुद्धमो य,

किंवाऽमृतं स्यात्सुखदा निराशा

अर्थ- जस्का तृष्णाहरू विशाल छन् त्यही दरिद्र हो, जसलाई हरेक कुरामा सन्तुष्टि छ त्यही धनी हो, जो उद्योग रहित छ त्यो जिउँदै मरेको हो र कसैको आशा नगर्नु नै आनन्ददायक अमृत हो ।

३८. न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः (हात्तीको दन्त मर्दको बोली)

अर्थ- धैर्यवान पुरुषहरू एकचोटि अठोट गरिसकेको कार्यलाई बीचमा छोड्दैनन् ।

३९. महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नति कारकः । (प्रश्नार्थक उक्ति)

अर्थ- ठूला बडाहरूसितको सम्पर्कले कसको उन्नति हुँदैन र ? गिलो भात र भला मानिसले कसैको विगार गर्दैनन् ।

४०. पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ।

अर्थ- कमलको पातमा रहेको पानी पनि मोती जस्तै टल्किन्छ ।

४१. **आलस्यं हि मनुष्याणं शरीरस्थो महान् रिपुः । (विकास गर्नमा बाधा) तत्त्व मानवीय स्वभाव ।**

अर्थ- आलस्य मनुष्यको आफ्नै शरीरभित्रको महाशत्रु हो ।

४२. **अतिरभसकृतानां कर्मणामविपत्ते- (हडवडको परिणाम) भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ।**

अर्थ- ज्यादा हडवडले गरेका कार्यहरूको परिणाम “सुइराले मुटूमा घोचे” जस्तो दुःखदायी हुन्छ ।

४३. **वने रणे शतुजलाग्निमध्ये (पुण्य कर्मको फल) महाणवे पर्वतमस्तके वा । सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥**

अर्थ- घोर जङ्गलमा, रणभूमिमा, डढेलाले भेटेमा, महासागरमा पर्वतका विकट टाकुरामा, सुतेका वेलामा, वेहोशी स्थितिमा र अन्य कुनै अप्ठ्यारो स्थितिमा मानिसलाई उसले पहिले गरेका पुण्यकर्महरूले रक्षा गर्दछन् । भाग्य रहित मानिसको फल नै विपत्ति ।

४४. **प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहित स्तत्रैव यान्त्यापदः।**

अर्थ- प्रायः भाग्यहीन मानिसलाई जहाँ गए पनि उसलाई विपत्तिले पछ्याइरहेको हुन्छ ।

४५. **भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः । (हृदयको निर्णय र असल)**

अर्थ- हृदयले असल कुराको नै पक्ष लिन्छ ।

४६. **सहसा विदधीत नक्रियामविवेकः परमापदाम्पदम् ।** विचारै नपुऱ्याएको काम नतिजा विपत् ।

वृणुते हि विमृश्य कारिणं गुण लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः

अर्थ- हतपत्तमा कुनै पनि काम नगर्नु विचार नगरी काम गर्दा ठूलो विपत्तमा परिन्छ ।

४७. **न केवलं यो महतोऽवभाषते (निन्दा सुन्दाको परिणाम) शृणोति तस्मादपि योःस पापभाक् ।**

अर्थ- आदरणीय व्यक्तिको निन्दा गर्ने मात्र होइन परन्तु निन्दा सुन्ने पनि पापको भागी हुन्छ ।

४८. **प्रायः समापन्नपित्तिकाले**

धियोऽपि पुंसां मलिनी भवन्ति ।

अर्थ- दशा लाग्ने बेलामा मानिसको बुद्धिपनि बिग्रिन्छ ।

क) दशा लागेको बेलामा न भरेको बन्दुक पनि पडकिन्छ, (पुष्कर : ७७)

ख) दशो लागेको बेलामा भित्तामा लेखेको मुजुरले पनि मोतीको माला निल्छ (उही)

ग) दशै के लाग्यो दशा लाग्यो (उही : ७७)

४९. **अनुकूले यदादैवे क्रियात्या सुफला भवेत्,**

महती सत्क्रियाभिष्टफला स्यात्प्रतिकूलके ।

अर्थ- दैवले साथ दियो भने सानु कार्यको पनि ठूलो फल पाइन्छ, दैव विपरीत भएको छ भने ठूलो कार्यको पनि थोरै फल मिल्दछ । दैवले साथ दिए गोरू पनि व्याउँछ ।

५०. **त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले ।**

अर्थ- जस्तो सुकै दुःखसमयमा पनि धैर्यलाई छोड्नु हुँदैन ।

५१. **छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।**

इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न विप्लुता लोके । (धैर्यता)

अर्थ- काटिएका रूख फेरि पल्हाउँछ, खिउँदै गएको चन्द्रमा फेरि बढ्दै जान्छ, यही विचार गरेर सज्जनहरू दुःखमा केही फिक्री गर्दैनन् ।

५२. **कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । (गीताः)**

अर्थ- तिम्रो केवल कर्म गर्ने अधिकार छ, फल प्राप्तमा कदापि अधिकार छैन । (अधिकार आफ्नो हातमा छैन भन्ने उक्ति)

५३. **अपहरतुतरां शिरः कृन्तातो (धैर्यबाट विचलित नहुने सन्देश)**

मम तु मतिर्नमनागपैतु धैर्यात् ।

अर्थ- बरू यमराजले टाउको च्वाट्ट छिनाऊन् तर मेरो मन धैर्यबाट एकरत्ती विचलित नहोओस् ।

५४. **अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते । (सनातन धर्मको परिचय)**

न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः ॥

अर्थ- प्राणै त्याग गर्ने स्थिति आएपनि गर्न नहुने काम नगर्नु र गर्नु पर्ने काम चाहिँ नछोड्नु, यही सनातन (चलिआएको) धर्म हो ।

५५. **अद्यैव मे मरणमस्तु युगान्तरे वा** (नीतिका मार्गमा चलने उक्ति । आधुनिक युगमा कानुनमा उक्ति)

न्याथ्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।

अर्थ- चाहे आजै मृत्यु होस्, चाहे कैयन् वर्षपछि, तर धीर पुरुषहरू नीतिको मार्गबाट एक पाइला पनि डेग चल्दैनन् ।

५६. **किं भूषणाद् भूषणमस्तिशीलं**, (मनलाई तीर्थका रूपमा हेरिने उक्ति । शील स्वभावलाईगहना मानिएको उक्ति)

तीर्थ परं किं स्वमनो विशुद्धम् ।

अर्थ- सबैभन्दा असल गहना राम्रो शील स्वभाव हो, आफ्नो मन शुद्ध छ भने तीर्थ त्यही हो । यसमा मनोविज्ञान र चरित्र पनि सँगै आएको छ ।

५७. **परगुणपरमाणुन्यर्वतीकृत्य नित्यं** (यसमा भौतिक विज्ञान र स्वभावलाई बोकेर आएको उक्ति)

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

अर्थ- अर्काका गुणरूपी परमाणुलाई पर्वत जत्रो बनाएर भित्र मनमा हर्षित हुने स्वभावका सज्जनहरू संसारमा थोरै मात्र छन् ।

५८. **मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय स्वान्गुणान् (उत्तम मानिसका लक्षण)**

कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ।

अर्थ- मान्य जनको मान गर्नु, शत्रुसँग पनि नरम व्यवहार गर्नु । आफ्ना गुणहरूको विकास गर्नु, आफ्नू कीर्तिलाई थामेर बस्नु, दुःखीमाथि दया गर्नु यी उत्तम मानिसहरूका लक्षण हुन् ।

५९. **तेऽपि मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्तिये । (मानव नै राक्षस हुन्)**

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के नजानीमहे ॥

अर्थ- अरूको हितलाई नष्ट गरेर स्वार्थ सिद्धगर्नेहरू मानवरूपी दानव हुन् भने बेकारमा अर्काको हितमा बाधा पुऱ्याउनेहरूलाई के भन्ने ? यो प्रश्नार्थक उक्ति पनि हो ।

६०. **परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियावादिनम् । (टाढा रहन उपदेश गरिएको सूक्ति)**

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

अर्थ- सामुन्नेमा साक्खै भएर बोल्ने, पछ्याडि कैची काट्ने यस्ता मुखमा अलिकति दूध भएका विषका घैटा जस्ता मित्रहरूदेखि सधैं टाढा रहनु पर्छ ।

६१ **विभातिकायः करूणापराणां परोपकारैर्नतु चन्दनेन (शृङ्गार भन्दा परोपकार गर्ने उपदेश गरिएको उक्ति)**

अर्थ- दयालुस्वभावका मानिसहरूको शरीर चन्दनादि सुगन्धिव्य लेपन गरेर होइन परन्तु परोपकारद्वारा सुशोभित हुन्छ ।

६२. **कं श्रीनदर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः । (मृत्यु र धन स्थिर नभएकाले सोचेर अधिबढ्ने आदेश गरिएको प्रश्नार्थक उक्ति)**

अर्थ- धनले कसलाई मर्त्याउँदैन ? मृत्युले कसलाई मार्दैन ?

६३. **भवन्ति नम्रास्तरवतः फलोद्गमैः**

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्

अर्थ- रूखहरू फल लागेपछि नुहुन्छन्, त्यस्तै जति सम्पन्न भयो उति नम्र हुनु परोपकारीहरूको स्वभाव हो । भुक्छन् वृक्ष सदैव फूल फलले भारी लिएका घडी भुक्छन् सज्जन पाइ मान मनमा शेखी नराखी जति ।

६४. **यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं सपुत्रो (सच्चा पत्नी र पुत्रको स्वभाव)**

यद्भर्तुरिव सुखमिच्छति तत्कलत्रम्

अर्थ- आफ्ना असल आचरणहरूद्वारा जसले पितालाई खुशी गराउँछ, त्यही सुपुत्र हो, जसले हरतरहबाट पतिलाई प्रसनन राख्छे, त्यही सच्चा पत्नी हो ।

६५. **अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहाद्याति विनिःश्वसन् । (अतिथि सत्कारको महत्त्व)**

गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिःसहदेवताः ॥

अर्थ- जसका घरबाट सत्कार नपाएर अतिथि दुःखित हुँदै फर्कन्छ, भने त्यस्ता घरबाट सम्पूर्ण देवताहरू र पितृहरू पनि रिसाएर निस्केर जान्छन् । यस उक्तिले समाज सुधारको सङ्केत गरेको छ ।

६६. **सेवाधर्मः परमगहनः । (सेवा नै धर्म मानिएको उक्ति गहिराइसँग सम्बन्धित छ ।)**

अर्थ- सेवारूपी धर्म बडो जटिल छ ।

६७. **सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ?** (विधालाई धनसँग र अपयँशललाई मृत्युसँग तुलना गरिएको उक्ति)

अर्थ- यदि उत्तम विद्या साथमा छ भने धनको के प्रयोजन ? यदि समाजमा बदनामी छ भने मृत्यु किन चाहियो ? यो उक्तिमा समाजबाट हुने बदनामीलाई मृत्यु सरह हुन्छ भन्ने विचार प्रवाह गरिएको छ ।

६८. **तत्कोनाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ।**

अर्थ- गुणीजनहरूको जुनसुकै गुणमा पनि दुर्जनहरूले खोट लगाउँछन् ।

६९. **दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्यायालङ्कृतोऽपि सन् ।** (यसले दुर्जनका स्वभावलाई औल्याएको छ)

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥

अर्थ- राम्रा राम्रा शास्त्र पढेको भएपनि दुर्जनको संगत नगर्नु, किनभने मणिले जग्मगाएको भएता पनि सर्प डरलाग्दो नै हुन्छ । यसमा कारण बोधक संयोजकले पढेको दुर्जनको संगत र मणि भएको सर्प दुबैदेखि टाढा रहने सन्देश यो सूक्तिमा पाइन्छ ।

७०. **अकरूणत्वमकारणविग्रहः**

परधने परयोषिति च स्पृहा ।

सुजन बन्धुजनेष्वहिष्णुता

प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥

अर्थ- कसैमाथि दया नगर्नु, विनाकारण भ्रगडा गर्नु, अर्काको धन र परस्त्रीमा लोभ नगर्नु, सज्जनहरू तथा बन्धुबान्धवहरूसित ईर्ष्याभाव राख्नु, यी सब दुरात्मा अर्थात् दुष्टहरूका स्वाभाविक गुण हुन् । यस सूक्तिले दुरात्मा र दुष्टका गुणको विशेषता बताइएको छ । मानवता शून्य भएका पुरुष वा स्त्रीको लक्षण संग पनि यसको तुलना हुन्छ ।

७१. **यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहिदीनं वचः ।**

अर्थ- जो जो अगाडि देखिन्छ, उस उसका अगाडि दुःखी वचन प्रकट नगर । जो पायो उसका अगाडि बिलौना नगर्नु । अडकल गरेर आफ्ना कुरा अरूलाई बताउनु पर्छ भन्ने शिक्षा दिइएको छ । यो शिक्षासँग सम्बन्धको उक्ति हो ।

७२. **नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ।**

अर्थ- पृथिवी कल्पलता (मनचिन्ते लहरा) जस्ती छन्, त्यहाँ नाना प्रकारका फलहरू फल्दछन् । भूमि वा पृथ्वीलाई मानिसले चाहे अनुसार फल लिन सक्तछ । यसमा पृथ्वीको महत्त्व गाइएको छ ।

७३. **श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरेत् ।**

अर्थ- जसले धर्म गर्दैन भने त्यस्ले पढेर के काम ? धर्म र पढाइलाई दाज्ने काम गरिएको छ । पढाइ धार्मिक बन्नका लागि हुनु पर्दछ ।

७४. **वरं वन्द्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति**

नचाविद्वान् रूपद्रविण गुणयुक्तोऽपि तनयः ।

अर्थ- बरू पत्नी बाँधी रहोस्, बरू गर्भमा रहिरहोस् तर जति सुकै राम्रो, धनी, गुणी भएपनि अपठित छोरो न जन्मोस् । दिग्दारी पुरूषद्वारा छोरो प्रति भनिएको उक्ति हो । यसमा छोराको विद्याप्रति चिन्ता गरिएको छ ।

७५. **न बन्धुमध्ये धनहीन जीवनम् ।**

अर्थ- दाजुभाइहरूका बीचमा गरीव भएर रहनु भन्दा वनमा बस्नु जाती । गरीव हुँदा दाजु भाइबाट हेला भइन्छ । वनमा जानु भनेको धनी दाजु भाइबाट टाढा रहनु भनिएको हो ।

७६. **प्रकृतिरिवं सतववतां नखलु वयस्तेजसो हेतुः ।**

अर्थ- बलियो अर्थात् तेजस्वी हुनुमा उमेर कारण होइन तर बलवान् जाति प्रकृतिले नै बलवान् हुन्छ । बलवान् बनाउने प्रकृति हो । उमेर होइन । यसमा पनि प्रकृतिलाई नै कारण मानिएको छ ।

७७. **महतां निः सीमानश्चरित्र विभूतयः ।**

अर्थ- महान् व्यक्तिहरूका चरित्ररूपी धनको कुनै सीमा हुँदैन । यस उक्तिले चरित्रलाई उच्च महत्त्व दिएको छ ।

७८. **महान्महत्येव करोति विक्रमम् ।**

अर्थ- ठूलाले ठूलैमाथि आक्रमण गर्छ । समानसंग मात्र विरोध गरिन्छ ।

७९. **स जातो येन जातेन याति वंश समुन्नतिम्**

परिवर्तिनि संसार मृतःको वा नजायते ।

अर्थ- वंशको उन्नतिमा लाग । जन्म मृत्यु बीचको जीवनलाई सदुपयोग गर भन्ने संदेश दिइएको छ । परिवर्तनशील संसारमा को मर्देन, को जन्मिदैन ? अर्थात् जन्मिनु, मर्नु चलिरहन्छ ।

८०. **क्षण-क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।**

अर्थ- जुन बेला पनि नयाँ नयाँ लागि रहन्छ भने त्यही सुन्दरताको वास्तविक लक्षण हो । नयाँ लाग्नु संग सुन्दरता खोजिएको छ ।

८१. **प्रारब्धमुत्तमजनाः परिपालयन्ति ।**

अर्थ- उत्तम व्यक्तिहरू शुरू गरेको काम पुरा गरिछोड्दछन् । यसले पौरखीको लक्षण बताएको छ ।

८२. **व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ।**

अर्थ- आवश्यकता विनाको फल फलदायी हुँदैन । जसलाई रोग लागेकोछ उसलाई औषधिले फाइदा गर्दछ, नीरोगीलाई औषधिको के काम ?

८३. **अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ।**

अर्थ- महान् व्यक्तिहरू 'हुन्छ' भनेको कुरा पूरा गरेरै छाड्दछन् । प्राण जाओस् वचन न जाओस् ।

८४. **अहिरेवत्वहे पादान्विजानाति न संशयः ।**

अर्थ- सर्पको खुट्टा सर्पले नै देख्छ । (उ.टु. को. : १३८)

८५. **अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते । पापको मयल धर्मले धुनु (उ. टु. को : ३२)**

अर्थ- धेरै ठूला पाप र पुण्यको फल यसै लोकमा भोग्नु पर्दछ ।

८६. **असारे खलु संसारे सुखभ्रान्तिः शरीरिणाम् ।**

लालापानमिवाङ्गुष्ठे बालानां स्तन्यविभ्रमः ॥

अर्थ- जस्तो बालकहरूलाई बूढी औलो चुस्ता आएको राललाई दूध हो भन्ने भ्रम हुन्छ त्यस्तै यस असार संसारमा मानिसहरूलाई दुःखमा पनि सुखको भ्रम हुन्छ । भौतिक शरीरले भ्रमलाई सत्य सम्झन्छन् ।

८७. **अहर्निशं वर्षति वारिवाहस्तथापि पत्रत्रितयः पलाशः**

अर्थ- रातदिन पानी परेपनि पलाशका तीन पत्ती नै हुन्छन् (अरू पल्हाएर थपिदैनन्) ।
यथास्थितिवादी सोचको सजीव उदाहरण ।

८८. **अल्पविद्या महागर्वी ।**

अर्थ- थोरै पढेको व्यक्ति ज्यादा घमण्डी हुन्छ ।

८९. **अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ।**

अर्थ- विद्वान् व्यक्तिहरू पनि रजोगुण (अज्ञान) ले अन्धोभएपछि कुवाटामा पाइला हाल्छन् । (गुणको स्वभाव)

९०. **त्यजदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।**

ग्रामं जनपदस्यार्थे .....

अर्थ- कुलको भलाइका लागि एक जनालाई त्याग गर्नुपर्छ, गाउँको भलाइ हुन्छ भने कुललाई त्याग गर्नुपर्छ, राष्ट्रको भलाइका निम्ति गाउँ पनि छोड्नुपर्छ । राष्ट्रियता छ ।

९१. **आहारे व्यवहारे च त्यक्त लज्जः सुखी भवेत् ।**

अर्थ- खाने कुरामा र अन्य व्यावहारिक कुरामा समेत लाज नमान्ने व्यक्ति सुखी हुन्छ ।

९२. **सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ।**

अर्थ- शास्त्रको प्राथमिकता आचरण नै हो । सबै शास्त्रहरूमा अचरणलाई नै प्राथमिकता दिइएको छ ।

९३. **आत्मैव आत्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः ।**

अर्थ- आफैं आफ्नू बन्धु (मित्र) हो, आफैं आफ्नू शत्रु हो । आत्मा, शत्रु र मित्र दुबै हो ।

९४. **न तरत्यापदः कश्चिद्वोऽत्र मित्रविवर्जितः ।**

अर्थ- संसारमा कोही पनि मित्र (सहयोगी) विना आपत्तिबाट छुटकारा पाउँदैन । मित्रको महत्व छ ।

९५. **इदमेव हि पाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव हि ।**

इदमेव सुबुद्धित्वम् आयादल्पतरो व्ययः ॥

अर्थ- यसमा अर्थ शास्त्रको विधि र नियम छ । आमदानी भन्दा खर्च कम गर्नु नै पण्डित्याइँ हो, बढ्याइँ हो बुदिमानी हो ।

९६. **चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रियाः ।**

अर्थ- आइपर्ने विपत्तिलाई कसरी टार्ने भन्ने कुरा पहिले नै सोचिराख्नु पर्छ । भविष्य दृष्टा र दार्शनिक उक्ति

९७. **चातुर्यं लक्षणं नार्या उद्योगः नरलक्षणम् ।**

अर्थ- स्त्रीको लक्षण चतुरता हो, उद्योग पुरूषको लक्षण हो । चतुरता र उद्योगीका आधारमा नारी र पुरूष अलग पार्ने उक्ति । यसमा कार्यका भेट छ ।

९८. **उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ।**

अर्थ- गरीबका इच्छाहरू पल्लाउँदै विलाउँदै जान्छन् । (अर्थ शास्त्रमा आधारित छ)

९९. **सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।**

अर्थ- जसको मन सन्तुष्ट छ उसका लागि नपुग्दो के छ र ? (मनेविज्ञान र तृप्ति सुख)

१००. **उपानद्गुढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ।**

अर्थ- जुत्ता लगाएको मानिसका लागि पृथ्वीभरि छाला ओछ्याए जत्तिकै छ । भेद भाव थाहा नपाउने उक्ति

१०१. **उत्तीर्णे तु परे पारे नौकायाः किं प्रयोजनम् ।** (प्रयोजन संग)

अर्थ- नदी तरिसकेपछि नाउको के मतलब ?

१०२. **उद्योगे नास्ति दारिद्र्यम् ।**

अर्थ- परिश्रमीका सबै सुखैसुख । उद्योगमा दारिद्र छैन ।

१०३. **एको गुणः खलु निहन्ति समस्त दोषान् ।**

अर्थ- एउटै असल गुणले सम्पूर्ण दोषहरूलाई नष्ट गरिदिन्छ । चन्द्रमा दवाएकै छ, वेस्सरी ।

१०४. **कष्टः खलु पराश्रयः ।**

अर्थ- अर्काको आधारमा जिउनु ठूलो कष्ट हो ।

१०५. **कुकर्मान्तं यशो नृणाम्**

अर्थ- मानिसले जबसम्म कुकर्म गर्दैन तबसम्म मात्र उसको कीर्ति रहन्छ ।

१०६. **कर्मानुगो गच्छति जीव एकः**

अर्थ- एकलो जीव केवल आफ्ना शुभाशुभ कर्मलाई मात्र साथमा लिएर जान्छ ।

१०७. **क्षणत्यागे कुतो विद्या, कणत्यागे कुतो धनम् । अवस्से गोठालो, जावस्से बुहारी रहोस्से हली समाजमा काम लाग्दैनन् ।**

अर्थ- एक छिन पनि खेर फाल्यो भने कसरी विद्या प्राप्त हुन्छ ?

थोरै त होनि भनेर वास्ता गरेन भने धन कहाँबाट आउँछ ?

अर्थान् विद्यार्थीले एकछिन पनि समय खेर फाल्नु हुँदैन, धन कमाउनेले एकेक कणको सञ्चय गर्नु पर्छ ।

१०८. *मद्यपाः किं न जल्पन्ति किं न भक्षन्ति वायसाः ।*

अर्थ- रक्स्याहाहरूले के वक्तैनन् ? कागले के चीज खाँदैन ? (छाडाको उदाहरण)

१०९. *क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः ।*

अर्थ- अरू बेला उस्तै देखिएतापनि किनवेच गर्नामा त काँच काचँ नै हुन्छ ।

११०. *वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ।*

अर्थ- कागपनि कालो हुन्छ, कोइली पनि कालो हुन्छ तर जब वसन्त ऋतु आउँछ, काग कागै हुन्छ, कोइली कोइली नै हुन्छ । मानिसको आफ्नो स्वभाव मानिस संगै हुन्छ । भन्नलाई काक र कोइलको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

१११. *कालो हि दुरतिक्रमः ।*

अर्थ- काललाई कसैले टार्न सक्तैन । आयो टप्प टिप्यो मिति पुग्यो टारेरदैन त्यो ।

११२. *काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।*

व्यसने न च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

अर्थ- बुद्धिमानहरूको समय, काव्य र शास्त्रहरूको चर्चाले व्यतीत हुन्छ, मूर्खहरूको चाहिं कि सुतेर कि भगडा गरेर व्यतीत हुन्छ ।

११३. *क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महातां नोपकरणे ।*

अर्थ- महान् व्यक्तिहरूको कार्यसफलता साधनमा होइन उनीहरूको आत्मबलमा रहेको हुन्छ ।

११४. *कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता नभवति ।*

अर्थ- छोरो खराब हुन सक्छ तर आमा कदापि खराब हुँदैनन् ।

११५. *को धर्मो भूतदया ।*

अर्थ- प्राणीहरू माथि दया गर्नु नै धर्म हो ।

११६. *गृहासक्तस्य नो विद्या ।*

अर्थ- घर छोड्न नसक्नेले विद्या प्राप्त गर्न सक्तैन ।

११७. गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते न महत्योऽपि सम्पदः ।

अर्थ- जति ठूलो सम्पत्तिवाला किन नहोस् तर आदर भने सबैतिर गुणवान्को नै हुन्छ ।
सम्पत्ति वालालाई भन्दा गुणवान्को आदर हुन्छ ।

११८. गुरवो बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः

दुर्लभः सगुरुर्यो हि शिष्य चित्तापहारकः ।

अर्थ- शिष्यबाट धन थुत्ने गुरूहरू धेरै छन् तर शिष्यको मन खिच्ने गुरू दुर्लभ छन् ।

११९. गुणिनोऽपि सन्ति बहवः

गुणवेत्तारः सुदुर्लभा जगति ।

अर्थ- संसारमा गुणी व्यक्तिहरू धेरै छन् तर गुण चिन्ने मानिसहरू दुर्लभ छन् ।

१२०. अर्थात्तराणां न गुरूर्नबन्धुः

कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

अर्थ- धनमात्र चाहनेले गुरू वा बन्धु केही भन्दैन, कामातुर व्यक्तिले डर र लाज केही मान्दैन ।

१२१. दारिद्र्यं कृषिभिर्जितम् । (कृषि विषय)

अर्थ- गरीबीलाई कृषिद्वारा जितिन्छ ।

१२२. ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः ।

अर्थ- जेठा दाजु पिता बराबर हुन् ।

१२३. तेजीयसां नेदोषाय बन्धेः सर्वभुजो यथा

अर्थ- जस्तो अग्नि सर्वभक्षी भएर पनि शुद्ध नै रहन्छ, त्यस्तै शक्तिमान्, पुरुषका साना तिना त्रुटि वा दोषहरूको वास्ता हुँदैन ।

१२४. यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

अर्थ- जस्तो दन्केको अग्निले दाउराहरूलाई खरानी पारिदिन्छ, त्यस्तै ज्ञानरूपी अग्निले सम्पूर्ण कर्मलाई भस्म गरिदिन्छ ।

१२५. धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ।

अर्थ- धर्मको स्वरूप सूक्ष्म (बुझिनसक्नु) छ ।

१२६. *न च विद्यासमो बन्धुर्न च व्याधिसमो रिपुः ।*

नचापत्यसमः स्नेही नच धर्मो दयापरः ॥

अर्थ- विद्या जस्तो अरू बन्धु छैन, रोग बराबर अरू शत्रु छैन, सन्तान जति प्यारो कोही छैन, दया बराबर धर्म छैन ।

१२७. *न नश्यति तमो नाम कृतया दीपवार्तया ।*

अर्थ- बत्तीको कुरा गर्दैमा अँध्यारो हट्दैन । भाषणले मात्र देश बन्दैन ।

१२८. *नानृतात्पातकं परम् ।*

अर्थ- भुट्टा जस्तो ठूलो पाप कुनै छैन ।

१२९. *निःस्पृह्यस्य तृणं जगत् ।*

अर्थ- तृष्णा शान्त भएकालाई संसारै तृण बरार छ । (केहीमा लोभ छैन) ।

१३०. *बुद्धिर्यस्य बलं तस्य ।*

अर्थ- जसको बुद्धि छ, त्ही बलवान् हो । जसको बुद्धि त्यसको बल जसको छोरा उसको धन जसको भैसा उसको बन ।

१३१. *नियतिः केन लङ्घ्यते ।*

अर्थ- दैवलाई कसले टार्न सक्छ ?

१३२. *नैकत्र सर्वो गुणसन्निपातः ।*

अर्थ- एकै ठाउँमा सम्पूर्ण गुणहरू खाँदिएर बसेका हुँदैनन् ।

१३३. *नैराश्यं परमं सुखम् ।*

अर्थ- आशा नगर्नु परम सुख हो । सुखको लक्षण ।

१३४. *परोपदेशसमये जनाः सर्वेपि पण्डिताः ।*

अर्थ- अर्कालाई उपदेश दिने वेलामा सबै सिपालु हुन्छन् ।

१३५. *परोपकारराय सतां विभूतयः ।*

अर्थ- सज्जनहरूको सम्पत्ति परोपकारका लागि हुन्छ ।

१३६. *राजपत्नी गुरोः पत्नी मित्रपत्नी तथैव च ।*

अर्थ- राजाकी पत्नी (रानी), गुरूकी पत्नी, मित्रकी पत्नी, पत्नीकी माता (सासू) अनि जन्म दिने आमा यी पाँच सबै आमा हुन् ।

१३७. जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।

अन्नादाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥

अर्थ- जन्म दिने, मन्त्रदान दिने, विद्या दिने, अन्न दिने भयबाट रक्षा गर्ने यी पाँच सबै पिता हुन् ।

१३८. प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूराद्दस्पर्शनं वरम् ।

अर्थ- जीउमा हिलो लगाएर पखाल्नु भन्दा हिलो नछोई अलग्नै रहनु वेस ।

१३९. न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि

अर्थ- मुख वार्न नसक्ने रोगीलाई जतिसुकै औषधि खाएपनि फाइदा गर्दैन ।

१४०. पितुपूर्वार्जिता भूमिर्दरिद्रापि सुखावहा (रामायण)

अर्थ- पिता पुर्खाले आर्जेको भूमि जस्तो भएपनि प्यारो हुन्छ ।

१४१. बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।

अर्थ- बलिया इन्द्रियहरूले विद्वानलाई पनि विचलित गराउँछन् ।

१४२. बुभुक्षितः किं द्वि करेण भुङ्क्ते ?

अर्थ- भोक लग्यो भन्दैमा दुई हालते कसले खान्छ र ? प्रश्न मूलक

१४३. भिन्नारूचिहिं लोकः । (चल्ती उखान : १९५६)

अर्थ- मानिसका अलग अलग रूचि हुन्छन् ।

१४४. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

अर्थ- बन्धन र मुक्ति दुइटैको कारण मानिसको मन नै हो । (मनोविज्ञान)

१४५. विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

अर्थ- विद्वान्को परिश्रम विद्वानलाई नै थाहा हुन्छ ।

१४६. विद्याभ्यसनं व्यसनम् ।

अर्थ- विद्याभ्यासको लत नै सर्वोत्तम लत हो ।

१४७. शठे शाठ्यं समाचरेत् ।

अर्थ- दुष्टका साथमा दुष्टताकै व्यवहार गर्नु ।

१४८. सन्तोषी ब्राम्हणः शुचिः ।

अर्थ- शुद्ध ब्राम्हण त्यही हो जो सन्तोषी छ ।

१४९. समानशील व्यसनेषु सख्यम् ।

अर्थ- जससँग बानी वेहारा मिल्दछ, उसैसित मित्रता गर्नु पर्छ ।

१५०. सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्थ- बुद्धिमान् व्यक्तिले सबै नाश हुन लागेका बेला आधा छोडेर भएपनि आधा चाहिं जोगाउँछन् ।

१५१. सम्मीलने नयनयोनहि किञ्चिदस्ति ।

अर्थ- जतिसुकै धन सम्पत्ति भएतापनि आँखा चिम्लेका घरीमा केही पनि छैन ।

१५२. अध्वा जितो यानवता सर्वशीलवता जितम् ।

अर्थ- सवारीको साधन हुनेले बाटामाथि विजय पाउँछ, भने राम्रो शील भएका व्यक्तिले सर्वत्र विजय प्राप्त गर्दछ (सबैलाई जित्छ) ।

१५३. सजीवं दहते चिन्ता निर्जीवं दहते चिता ।

अर्थ- चिताले निर्जीवलाई जलाउँछ, चिन्ताले जीवितलाई नै जलाइदिन्छ ।

१५४. स्वस्थेचित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति ।

अर्थ- मन स्वस्थ छ भनेमात्र बुद्धि आउँछ, अर्थात् मानसिक अशान्ति भएका बेला बुद्धिले काम गर्दैन ।

१५५. स्थान भ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।

अर्थ- दाँत, केश, नङ मानिस यिनीहरूले आफ्नो ठाउँ छोडे भने अशोभनीय हुन्छन् ।

१५६. सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

अर्थ- सुखपछि दुःख आउँछ, दुःखपछि सुख आउँछ ।

१५७. सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थिनः कुतः सुखम् ।

अर्थ- सुख खोज्नेले विद्या पाउँदैन, विद्या चाहनेले सुख खोज्नु हुन्न ।

१५८. पठता लभ्यते विद्या त्यजता लभ्यते यशः ।

अर्थ- पढ्नेले विद्या पाउँछ, त्यागीले कीर्ति पाउँछ । त्यागबाट कीर्ति प्राप्त हुन्छ ।

१५९. अष्टानां लोकपालानां मात्राभि निर्मितो नृपः ।

अर्थ- इन्द्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, बरूण, वायु, कुबेर, ईशान यी आठ दिक्पालहरूको अंश राजामा रहन्छ ।

१६०. श्लोकेन वा तदर्धेन तदधर्धाक्षरेण वा ।

अवन्ध्यं दिवसं कुर्यात् ....

अर्थ- एक श्लोक, आधा श्लोक, त्यसको पनि आधाको पनि आधा वा एकै अक्षर पढेर भएपनि दिनलाई खालि नबिताउनु ।

१६१. सर्पो दंशति काले तु दुर्जनस्तु पदे पदे

अर्थ- सर्पले कुनै कुनै वेलामात्र डस्छ तर दुर्जनले हरेक पाइलामा डसिरहन्छ ।

१६२. रूपयौवनसम्पन्ना विशाल कुलसम्भवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥

अर्थ- रूप र यौवनले परिपूर्ण होस्, उच्च कुलमा जन्मेको होस् तापनि विद्या पढेको छैन भने त्यस्ता मानिस बास्नाहीन पलाशका फूलजस्ता काम नलाग्ने हुन्छन् ।

१६३. विद्यारूपं कुरूपाणाम् ।

अर्थ- विद्या छ भने कुरूप पनि राम्रो देखिन्छ ।

१६४. अति सर्वत्र वर्जयेत् ।

अर्थ- केही कुरा पनि अति नगर्नु ।

१६५. को विदेशः सुविधानां कः परः प्रियवादिनाम् ।

अर्थ- विद्वानहरूका लागि के विदेश ? मीठो बोल्नेहरूका लागि को पराई ?

१६६. प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तधनं स्मृतम् ।

अर्थ- परदेशमा आमा भैं पालन गर्ने विद्या, लुकेको धन हो ।

१६७. चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते,

त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ।

अर्थ- त्याग, शील, गुण, कर्म यी चार चीजद्वारा मानिसको परीक्षा गरिन्छ ।

१६८. छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ।

अर्थ- जङ्गलमा सोभा रूखहरू काटिन्छन्, बाङ्गाटिङ्गा बाँकी रहन्छन् ।

१६९. मानो हि महतां धनम् ।

अर्थ- महान् व्यक्तिहरूका लागि इज्जत नै ठूलो धन हो ।

१७०. न भावेनविना सिद्धि ।

अर्थ- भावना (साधना) विना सिद्धि प्राप्त हुँदैन ।

१७१. *निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः ।*

अर्थ- निर्लज्ज भएमा कुलीन स्त्रीहरू नष्ट हुन्छन् ।

१७१. *विद्या सर्वत्र पूज्यते ।*

अर्थ- विद्याको जहाँ पनि कदर हुन्छ ।

१७२. *कुरूपता शीलतया विराजते ।*

अर्थ- राम्रो शील स्वभावले कुरूपलाई पनि सुन्दर बनाइदिन्छ ।

१७३. *विद्यारत्नेन हीनो यः सहीनः सर्ववस्तुषु ।*

अर्थ- जो विद्यारूपी रत्नबाट बञ्चित छ भने त्यो सबै चीजबाट बञ्चित हुन्छ ।

१७४. *दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिवेज्जलम् ।*

मन्त्रपूतां वदेद्वाणीं शुद्ध) पूतं समाचरेत् ॥

अर्थ- आँखाले राम्रो हेरेर पाउ राख्नु, कपडाले राम्रो छानेर पानी पिउनु, मनले राम्रो सोचेर बोल्नु, शुद्ध मनद्वारा कार्य गर्नु ।

१७५. *राजद्वेषाद् भवेन्नाशो ब्रह्मद्वेषात्कुलक्षयः ।*

अर्थ- राजाको द्वेष गर्नाले आफैँ नष्ट हुइन्छ, ब्राम्हणको द्वेष गर्नाले वंश नाश हुन्छ ।

१७६. *न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ।*

अर्थ- बन्धुहरूका बीचमा गरीब भएर बाँच्नु ठीक छैन ।

१७७. *छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रम् ।*

अर्थ- फेदै काटिएपछि न हाँगा न पात ।

१७८. *धन लुब्धस्य नो सत्यं स्त्रैणस्य न पवित्रता ।*

अर्थ- धनमा लुब्ध हुनेमा सत्य हुँदैन, स्त्रीमा लम्पट हुनेमा शुद्धता हुँदैन ।

१७९. *आमूलसिक्तः पयसा घृतेन,*

न निम्बुवृक्षो मधुरत्वमेति ॥

अर्थ- नीमको रूख फेददेखि टुप्पैसम्म दूध र घीउले भिजाए पनि तीतै हुन्छ ।

१८०. *कामक्रोधौ तथा लोभं स्वादु शृङ्गारकौतुके ।*

अतिनिद्राऽतिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥

अर्थ- काम वासना, क्रोध, लोभ, स्वादेपन, सिंगारपटार (फेशन) खेलवाड, अतिनिद्रा, यी आठ चीजलाई विद्यार्थीले त्याग गर्नु पर्छ ।

१८१. यत्पूर्व विधिना ललाटलिखितं तन्माजितं कःक्षमः ।

अर्थ- लेखेको विधिले ललाटविचमा मेटेर मेटिन्न त्यो ।

१८२. यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।

परापवाद शस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय ॥

अर्थ- यदि एउटै कार्यबाट संसारलाई वशमा गर्ने हो भने आफ्नो वाणीलाई परनिन्दाको कर्मबाट नियन्त्रण गर्नु पर्छ अर्थात् आफ्ना मुखबाट कहिल्यै अर्काको निन्दा नगर्नु नै एउटा यस्तो कार्य हो जसबाट सबै आफूदेखि प्रसन्न रहन्छन् ।

१८३. खलानां कण्टकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ।

उपानद्मुख भङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥

अर्थ- दुर्जनलाई र तीखा काँडालाई केवल दुइटै उपायबाट ठीक गर्न सकिन्छ । कि त जुत्ताले मुखमा हान्नु कि चाहिँ तिनीहरूबाट टाढै रहनु । मुखमा हान्नु जस्तो ।

१८४. यत्सारभूतं तदुपासनीयं

हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ।

अर्थ- जस्तो राजहंसले पानीबाट दूत छुट्याउँछ त्यस्तै कुनै पनि चीजबाट सार वस्तुलाई ग्रहण गर्नु पर्छ ।

१८५. क्षीणोऽपि न त्यजति शील गुणान्कुलीनः ।

अर्थ- कुलीन व्यक्तिले जतिसुकै क्षीण भएपनि (दुःख पाएपनि) आफ्नो शील स्वभाव र गुणहरूलाई छोड्दैन ।

१८६. विनाशकाले विपरीत बुद्धिः ।

अर्थ- विनाशका बेलामा बुद्धि पनि विपरीत हुन्छ; अर्थात् दशा लागेका बेला बुद्धि विग्रन्छ ।

१८७. प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरूडायते ?

अर्थ- महलको धुरीमा बस्तेमा काग गरूड हुँदैन । अर्काले घोडा चढेको देखे र आफू धुरीमा चढेर हटहट गर्नु ।

१८८. इन्द्रोऽपि तघृतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ।

अर्थ- आफ्ना गुणको आफैँ बखान गय्यो भने अरू ता के इन्द्र पनि हलुका हुन्छन् । (गौरव घट्छ ।)

१८९. वरं प्राणपरित्यागो मानभङ्गेन जीवनात् ।

प्राणत्यागो क्षणं दुःखं मानभङ्गे पदे पदे ॥

अर्थ- वेइज्जत भएर बाँच्नु भन्दा मर्नु जाती, मृत्युमा क्षणिक कष्ट हुन्छ तर वदनाम व्यक्तिले जन्मभरि दुःख पाउँछ ।

१९०. प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।

तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥

अर्थ- मीठो वचनले गर्दा सबै खुशी हुन्छन् त्यस कारण सधैं मीठै वचन बोल्नुपर्छ । किन भने बोलीमा के को अनिकाल ? बोल्दा के खेर जान्छ र ?

१९१. स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

अर्थ- अर्काको धर्म ग्रहण गरेर बाँच्नु भन्दा स्वधर्ममा रहेर मर्नुमा कल्याण छ । किन भने परधर्म धेरै खतरनाक हुन्छ ।

१९२. जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु ध्रुवं जन्म मृतस्य च

अर्थ- जन्म लिएपछि मृत्यु निश्चित छ, मृत्युपछि जन्म निश्चित छ ।

१९३. यद्यदारचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

अर्थ- ठूला मानिसले जे जे गर्छ, अरूले पनि त्यसैको अनुकरण गर्दछन् ।

१९४. यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

अर्थ- पहिले विषजस्तो लाग्ने परिणाममा अमृत जस्तो कल्याणकारी हुने सुखलाई सात्विक सुख भनिन्छ जो मन र बृद्धिको प्रसन्नताबाट उत्पन्न हुन्छ ।

१९५. वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।

अर्थ- सृष्टिका चल अचल सबैमा ईश्वरको निवास छ भनेर बुझ्ने महात्मा संसारमा पाउन मुश्किल छ ।

१९६. अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥ (भौतिक वाडी प्रति मुखको जवाफ)

अर्थ- यी सबै प्राणी न पहिले थिए, न पछि रहन्छन् केवल बीचमा देखिएका मात्र हुन् अतः यदि कसैको नाश हुन्छ भने त्यसमा के को फिक्री ?

१९७. *सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नश्यते ध्रुवम्* । (एकताको बल)

अर्थ- 'मै हुँ' भन्ने विषधर सर्प पनि धेरै ससाना कीराहरूले धुरिएर टोकेपछि खतम हुन्छ ।

१९८. *न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा* । (आत्माको पवित्रता)

अर्थ- पानीले जति नुहाएपनि अन्तरात्मा शुद्ध हुँदैन अर्थात् पानीले भित्रको मैला पखाल्दैन ।

१९९. *निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम्* (सांसारिक मोह र गृहस्थी)

अर्थ- संसारबाट आसक्त छुटेकाहरूका लागि घरै तपोवन हो ।

२००. *सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम्* । (अभयदानको महत्व)

अर्थ- अभयदान सबैदान भन्दा ठूलो हो ।

२०१. *अङ्गमारूह्य सुप्तस्य हननं किन्तु पौरुषम्* ? (शरणमा आएकालाई मरण गर्नु हुन्छ)

अर्थ- आफ्नू काखमा सुतेकालाई मार्नमा के बहादुरी ?

२०२. *न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा* । (एकताको बल)

अर्थ- सङ्गठित दाजुभाइहरूलाई कसैले फुटाउन सक्तैन (दाजुभाई मिलेपछि कसैको केही लाग्दैन)

२०३. *यदभावि न तदभावि भाविचेन्न तदन्यथा* । (टारेर दर्दैन)

अर्थ- जो हुनु पर्नेछ त्यो हुन्छ जो नहुनेवाला छ त्यो कदापि हुँदैन अर्थात् हुनेकुरा नभई छाड्दैन, नहुने कुरा केही गरे हुँदैन ।

२०४. *वनाद्विनिर्गतः शूरः सिंहोऽपि स्यात् शृगालवत्* । (आफ्नो घर र पराइको घरमा फरक)

अर्थ- जङ्गलबाट बाहिर निस्केपछि त्यत्रो बहादुर सिंहपनि श्याल जस्तो हुन्छ, अर्थात् घरसाँढा मान्छे बाहिर निस्केपछि लुम्पो हुन्छ ।

२०५. *अनीतिपवनक्षिप्तः कार्याब्धौ सनिमज्जति* ।

अर्थ- अन्यायरूपी आँधीले हुत्याइएको मानिस कुकर्मरूपी समुद्रमा डुब्दछ ।

२०६. *वये च शौर्ये च वसन्ति सम्पदः* ।

अर्थ- सफलता प्राप्त गर्नु उमेर र आँटमा भर पर्छ । उमेर आँटको महत्व

२०७. *निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात् प्राण धारणम्* । (उचित र अनुचित छुट्याउनुपर्ने)

अर्थ- रत्न भएपनि मुखभित्र हाल्यो भने प्राण हरण गर्दछ । अर्थात् जुन कुराको पनि उचितरूपमा प्रयोग भएन भने जतिसुकै उत्तम चीज भएपनि हानिकारक हुन्छ ।

२०८. **कालिमा कालकूटस्य नापैतीश्वर सङ्गमात् ।** (स्वभाव नछोड्ने)

अर्थ- शङ्कर भगवान्को साथ पाएर पनि कालकूट विषले कालोपनालाई छोड्दैन ।

२०९. **उपदेशी हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये** (विकृत मन भएका बेलाको उपदेश काम लाग्दैन)

अर्थ- रिसाएका मूर्खलाई अर्ती उपदेश दियो भने ऊ शान्त हुनुको सट्टा भन् रिसाउँछ ।

२१०. **नासमीक्ष्य परंस्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ।** (उपदेश र अर्ती)

अर्थ- पहिले अर्को स्थान निश्चित नगरिकन आफू वसिराखेको ठाउँ नछोड्नु ।

२११. **उदरभरणमात्र केवलेच्छेः पुरुषपशोश्चः** (मानव र मानवेत्तरमा फरक)को विशेष ।

अर्थ- पेट भर्ने मात्रै उद्देश्य भएको मनुष्यरूपी पशु र पशुमा केही फरक छैन ।

२१२. **अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि**

प्रज्वालयत्यर्थमिह प्रदीपः ।

अर्थ- अन्धालाई हातैमा बत्ती राखिदिएपनि त्यसले कुनै चीजदेख्न सक्तैन अर्थात् मूर्खलाई जति ज्ञान दिएपनि व्यर्थ हुन्छ । (काम नलाग्ने संगको व्यर्थ बहस)

२१३. **वालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ।**

अर्थ- तातो दूधले मुख पोलेको बालकले दहीपनि फुकेर खान्छ अर्थात्- अगुल्टाले हानेको कुकुर बिजुली चम्किंदा तर्सन्छ । (परेपछि, चेतिन्छ, भन्ने उक्ति)

२१४. **परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।**

अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ॥ परोपकारको महत्त्व

अर्थ- व्यासजीले अठारहै पुराणमा केवल दुइ कुरा भनेकाछन्- परोपकार गर्नु पुण्य हो, अर्कालाई दुःखदिनु पाप हो ।

२१५. **किंकिं न साधयति कल्पलतेव विद्या ।** (विद्याको प्रशंसा)

अर्थ- जे चिंतायो त्यही फलदिने कल्पलहरा जस्तो विद्याबाट के चाहिं कुरा सिद्ध हुँदैन र ?

सूक्तिसञ्चयबाट साभार

परिशिष्ट २

विभिन्न विषयको प्रतिनिधित्व गर्ने लोकोक्ति (Proverbs)

- १ अज्ञानदुर्विदग्धं ब्रह्मापि जननं रञ्जयति
अर्थ : अज्ञानले ढाकिएको मानिसलाई ब्रह्माजीले पनि खुशी पार्न सक्दैनन् ।
- २ स्वदोषैभवति हि शङ्कितो मनुष्यः
अर्थ : आफ्नो दोषद्वारा मनुष्य शङ्कित हुन्छ, अथवा चोरको दारीमा कसिङ्गर ।
- ३ मृत्युरपि न शंशितो लभ्यते
अर्थ : चाहदैमा मृत्यु पाइदैन ।
- ४ आकरणात् करणं श्रेयः
अर्थ : नगर्नु भन्दा थोरै गर्नु राम्रो अथवा नहुनु मामा भन्दा कानो मामा निको
- ५ स्वयंमक्षिभङ्क्त्वाश्रुकारणं पृच्छयते
अर्थ : स्वयं आफैले आँखो फुटाइरनुको कारण सोध्ने अथवा आगो लगाएर निभाउन जाने ।
मुसा मारेर गोबर सुँघाउने
- ६ तवार्णं वस्येवतुषारशीकरैर्भवेदभीमिः कमलोदयः
अर्थ : उँटका मुखमा जिरा । हातीका मुखमा जिरा
- ७ सम्पूर्णं कुम्भो न करोति शब्दमर्धो घटो घोष मुपैतिनित्यम्
अर्थ : आधा गाग्रो पानी छ्चाल्किन्छ । भरिगाग्रो छ्चाल्किदैन अथवा थोते चना धेरै बज्छ ।
- ८ प्रसादं चिन्हानि पुरः फलानि
अर्थ : प्रशन्नको चिन्ह भएको नै अगाडि फल्दछ, अथवा हुने विरुवाको चिल्लोपात
- ९ अपरोऽयं गण्डस्योपरि विस्फोट
अर्थ : कोडमा पुनः घाउ ।
- १० निरस्त पादपेदेश एरण्डोऽपि द्रुमायते

अर्थ : रुख नभएको ठाउँमा अडिरको बोटै रुख कहलिन्छ । अथवा अडको पडको तेलको धूप ।
अन्धादेशको कानो राजा ।

११ मधु तिष्ठति जिहावाग्रे हृदि हलाहलं विषम्

अर्थ : जिब्राका टुप्पामा मह, हृदयमा हलाहल विष । मुखमा राम राम वगलिमा छुरा ।

१२ शिरसि मषीमटलं दधाति दीपः

अर्थ : वतीको मुनि अँध्यारो । दियालाले मसी धारण गर्छ ।

१३ उष्ट्राणां च विवाहेषु गर्दभाः स्वस्तिवाचकाः परस्परं प्रशंसन्ति अहोरूपमहो ध्वनिः

अर्थ : ऊटको विवाहमा गदाहा स्वस्ति वाचन गर्ने र आपस आपसमा प्रशंसा गर्दै क्या राम्रो रूप क्या राम्रो ध्वनि भनि प्रशंसा गर्नु ।

१४ पर्वता दुरतोरम्याः

अर्थ : पहाडहरू टाढाबाट हेर्दा राम्रा देखिन्छन् ।

१५ कुशकाशावलम्बनम्

अर्थ : कुश र काशलाई समाप्तनु । अथवा डुब्न लागेकालाई कसिङ्गरको सहारा

१६ निन्दन्ति कञ्चुककारं प्रायः शुष्कस्तनी नारी

अर्थ : सुकेकी स्तन भएकी नारीले चोलोलाई निन्दा गर्छे अथवा नाचन नजाने आगन टेढो ।

१७ अवतप्ते नकुल स्थितम्

अर्थ : तातेको ठाउँमा न्याउरीको वास अथवा तातेको चुल्हामा बिरालाका वास ।

१८ चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणौ प्रणयः

अर्थ : चिन्तामणिं छोडी काचमाणिमा प्रेम ।

१९ शनैःपन्था शनैः कन्थाः

अर्थ : बाटो र टाला जोडने काम विस्तारै विस्तारै ।

२० प्रथमे ग्रासेमक्षिकापातः, प्रथम चुम्बने दन्तभङ्ग

अर्थ : पहिलो गाँसमा नै भिङ्गा, प्रथम चुम्बनमा नै दाँत भाचिनु (घटना मुलक उखान)

२१ पूर्वमेन्तन्मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धिमेदसा, अनुप्रविश्य विज्ञातं यावतच्चर्म च दारूच,

अर्थ : पहाड खन्दा मूसो निस्कियो, पहिले मैले यो जाने बोसोद्वारा पूर्ण छ । मित्र पसी सबै जाने छाला र दाउरो मात्रै रित्तो रहेछ ।

२२ निः साराणां पदार्थानां प्रायेणाडम्बरो महान्

अर्थ : तत्त्व नभएको पदार्थमा धेरैजसो देखावटी हुन्छ । अथवा ठूलो दोकान फिका पकवान् ।

२३ नऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः

अर्थ : आँट गर्नेको देवताको सहारा

२४ महान्तो महदारम्भाः

अर्थ : ठूलाका ठूलै कुरा । ठूला वडाको सुरूवात ठूलो र राम्रो

२५ सर्पणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम्, अभिप्राया न सिद्धयन्ति तेनेदं धार्यते जगत्

अर्थ : सर्प, दुष्ट, मूर्ख समेत सबैदुष्ट चित्त भएकाको अभिप्रायः कहिले सिद्ध हुदैन । यो संसार यस्तैले ढाकिएको छ ।

२६ बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा

अर्थ : केवल ईश्वरको इच्छा नै बलियो । केवल दैवको इच्छा नै बलियो ।

२७ नरः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यान्नपि न पश्यति

अर्थ : मान्छे अर्काको सस्यौं जत्रो पनि दोष देख्छ, आफ्नो भने बेलजत्रो पनि दोष देख्दैन ।

अथवा आफ्नो आगको भैसी नदेख्ने अर्काको आगको जम्नो देख्ने ।

२८ कल्याणिवत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति में । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्ष शतादपि

अर्थ : मलाई कल्याण दिनेगाथा लौकिक जस्तो लाग्छ । शयवर्ष बाँच्ने मान्छेले मात्र आनन्दको अनुभव गर्छ ।

२९ सुधा धौतोऽपिनाडगारः शुभ्रतामेतिजातुचित्

अर्थ : अगार चुना र अमृतले धोए पनि कहिल्यै सेतो हुदैन ।

३० अपि गङ्गाजल स्नातो अधः केशः कुशायते

अर्थ : जाँठाले गंगाजीमा स्नान गरेपनि घोचेकै हुन्छ ।

३१ स्नेदितो मर्दितश्च रज्जुभिः परिवेष्टितः । मुक्तो द्वादशभिवर्षैः श्वपुच्छः प्रकृति गतः

अर्थ : चिल्लो पादौ मालिस गरे पनि र डोरिले सिधा बाँधेर वाह बर्ष पछि छाडे पनि कुकुरको पुच्छर प्रकृतगत बाझाको बाङ्गै हुन्छ ।

३२ स्वभावोदुरति क्रमः

अर्थ : स्वभावलाई परिवर्तन र बदल्न सकिदैन ।

३३ अरण्ये रोदनम् ।

अर्थ : जङ्गलमा रुनु । अन्धाका अगादि रुनु । आफ्ना आखा नै हराउनु ।

३४ धर्मार्थकाम मोक्षाणां मारोग्य मूलमूत्तम्

अर्थ : धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष र आरोग्य मूल उत्तम हुन् ।

३५ पत्तने विद्यमाने ग्रामेरत्न परीक्षा

अर्थ : ठूलो सहरमा बसेर गाउँका रत्नको परीक्षा गर्ने । उल्टो गंगा वगाउनु जस्तै हो । खोलो फर्किनु ।

३६ यल्लब्धं नदेव वरम्

अर्थ : जे पायो त्यही राम्रो ।

३७ ध्रुवाणि तु परित्यज्य योऽ ध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव तु

अर्थ : ध्रुवलाई छोडेर अनिश्चित वस्तुको पछिजो लाग्दछ त्यसको ध्रुव अध्रुव दुवै नाश हुन्छ । यदि निश्चित त नाश धयो भने अनिश्चितता त्यसै नष्ट हुने नै भइगो नि ।

३८ अन्यन्तं रमणीयानां सुचिरस्थापिता कृतः

अर्थ : अत्यन्त राम्रो वस्तु धेरै दिन सम्म टिक्न सकैन

३९ यादृशं क्रियते कर्मतादृशलभ्यते फलम्

अर्थ : जस्तो काम गर्छ त्यस्तै फल पाउछ ।

४० त्यया मे लुञ्चिताः केशा मयाते मुण्डितं शिरः

अर्थ : तिमिले मेरो कपाल लुछ्यौ मैले तिम्रो टाउकै चुडे

४१ वरमद्यः कपोतः श्वोमयूरात्

अर्थ : भोलि मयूर पाउनु भन्दा आज परेवै पाउनु नै राम्रो । त आइस् मोही लैजा, तेरो नोकर पठाइदे दुध दिन्छु ।

४२ अति सर्वत्र वर्जयेत् अत्यायतं छिद्यते

अर्थ : अति सबै ठाउँमा छोडनु, धेरै लामो टुकिन्छ ।

४३ वज्रं वज्रेण भिद्यते

अर्थ : वज्रले वज्रलाई काट्छ । हीराले हीरा काट्छ । फलामले फलाम काट्छ ।

४४ तवार्णवस्येव तुषार शीकरैर्भवदमीभिः कमलोदयः क्रियान्

अर्थ : शीतको कणले कमल फूलदैन । समुद्रको पानीले तिर्खा मर्दैन । ओस चाटेर पानीको तिर्खा मर्दैन ।

४५ न पादपोन्मूलन शक्ति रहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य

अर्थ : हावाको वेगले रुख उखेल्छ, तर उडाउन सक्तैन । फुकेर पहाड ढल्दैन । फुकेर पहाड उड्न सक्तैन ।

४६ शूरानहि विकथन्ते

अर्थ : वीरहरुले कुराहरु मात्र गर्दैनन् । जुन बाँदल गर्जन्छ, त्यो वर्सदैन । जो भुक्तछ, त्यसले टोक्दैन ।

४७ इतो व्याधस्ततोवटी

अर्थ : एकातिर बाँध अर्कातिर भित्र ।

४८ सुवर्णे सौरभं पुनः, रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन

अर्थ : सुनमा सुगन्ध

४९ यक्षानुरूपो बलिः

अर्थ : यक्ष अनुरूपको बलि । जस्तो देवता उस्तो पूजा ।

५० यादृशी शीतलादेवी तादृशः खरवाहनः

अर्थ : जस्ती शीतला देवी उस्तै गदाहा वाहन

५१ नहि तापयितु शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया

अर्थ : भारपातलाई अंगालो हाल्दा र बाँचन समुद्रको पानी तताउन सकिदैन ।

५२ नकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते

अर्थ : कामदेवको व्यापारलाई कुराद्वारा भन्न सकिदैन । प्यार अन्धो हुन्छ ।

५३ गच्छतः खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः

अर्थ : हिडदै गरेको काँही काँही लड्छ । गर्दै गरेको काम भूलवश काँही काँही सफल हुन्छ ।

५४ पश्यति पित्तोपहतः शशि शुभ्रं शङ्खमपि पीतम्

अर्थ : कमलपित्तका रोगीले चन्द्रमा जस्तो सेतो शङ्खलाई पनि पहेलो देख्छ ।

५५ सर्वस्वार्थ समीहते

अर्थ : सबैले आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्न चाहन्छन् ।

५६ सुस्थितः सर्व सुखिनं पश्यति

अर्थ : व्यवस्थित मान्छेले सबैलाई देख्छ ।

५७ अत्यादार शङ्कनीय

अर्थ : धेरै आदर शङ्कालु हुन्छ ।

५८ दुश्चाल्या शिला, दुष्करं कर्म

अर्थ : चलाउन नसक्ने ढुङ्गा । गर्न नसक्ने काम ।

५९ पतनान्ता समुच्छ्रयाः

अर्थ : अग्लो खस्छ । घौडा चढ्ने लड्छ ।

६० आम्रश्च सिक्ताः पितरश्चःतृप्ताः, ग्राम गच्छन् तृणं स्पृशाति

अर्थ : आँप सिञ्चित हुँदा पितृ पनि तृप्त हुन्छन् । एकपन्थ दो काज । एक बोटो दुई काम ।

६१ सुस्थितः सर्व सुखिनं पश्यति

अर्थ : आफु सुखि त सबै सुखि ।

६२ नहि बालस्य मुखे शोभन्ते प्रगल्भवाचः

अर्थ : वच्चाको मुखमा ठूलठूल कुरा सुहाउदैन ।

६३ वन्धन भ्रष्ट्रौगृह कयोतश्चिल्लया मुखे निपतितः

अर्थ : बधनबाट (पिजराबाट) फुस्केको घरको परेवा चिलको मुखमा पर्यो ।

६४ रत्न व्ययेन पाषाणं कोही रक्षितुमिच्छति

अर्थ : रत्नको व्यय (खर्च) गरेर ढुङ्गेको रक्षा कसले गर्न चाहन्छ ?

६५ कण्टकेनैव कण्टकमुद्धयते

अर्थ : कांडाले काडै निकाल्दछ । काडाद्वारा काडै निकालिन्छ ।

६६ नहिबन्ध्या विजानाति गुर्वीप्रसव वेदनाम्

अर्थ : वच्चा नपाएकाले छोरा छोरी पाउदाको व्यथा के जानोस् ।

६७ सर्वः कान्तमात्थीयं पश्यति

अर्थ : सबैले मन परेकालाई आफ्नै सम्झन्छ ।

६८ गात्रं शिवत्रेण दुर्भगम्

अर्थ : कुष्ठले शरीरलाई नराम्रो पार्दछ ।

६९ अर्थैः कार्याणि सिद्ध्यन्ति सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति

अर्थ : धनले सबै कार्य पूर्ण हुन्छन् । सबै गुण पैसामा गएर टुङ्गिन्छ ।

७० सर्व बलवतां स्वकम्

अर्थ : बलवान्को लागि सबै आफ्नो हुन्छ । जसको लाठी उसको भैंसी ।

७१ कःपरः प्रियवादिनाम्

अर्थ : मीठो बोल्नेका लागि कोही पनि पराही हुँदैन । मीठो बोल्दा सबै आफ्ना हुन्छन् ।

७२ न वानरो वेष्टन मर्हति गर्दभोवा वर प्रवहणंबोढम्

अर्थ : बाँदरले लुगा लगाउदैन । गदाहाले दुलहीको दोली बोक्दैन ।

७३ अशक्तास्तद् पदंगन्तुं ततोनिन्दां प्रकुर्वते

अर्थ : त्यो ठाउँमा पुग्न नसक्नेले बसेर निन्दां गर्दछ । माथि चढ्न लाग्नेको तल बसेर खुट्टा तान्छ ।

७४ नृत्यदि पिनाक पाणौ सर्वे नृत्यन्ति भूतबेतालाः

अर्थ : यथा राजा तथा प्रजा । जस्ता राजा (उस्तै, त्यस्तै) प्रजा । शिवजी नाच्दा सवै भूतप्रेतहरु नाच्छन् ।

७५ सुस्थे चित्ते बुद्धयः संस्फुरन्ति

अर्थ : स्वस्थ चित्तमा बुद्धिको विकास हुन्छ ।

७६ क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिवति तद्रसम्

अर्थ : दीर्घ सूत्रीको रस समयले खाइदिन्छ ।

७७ न ददाति न भुङ्क्ते

अर्थ : नदिन्छ न खान्छ । नाङ्गाले न नुहाँदछ न नुहाउन दिन्छ । बादरले के जानोस् अदुवाको स्वाद । बादरले न आफ्नो घर बनाउछ न अर्कालाई बनाउन दिन्छ ।

७८ न भेकः कोकनदिनी किंजल्कास्वाद को विदः

अर्थ : भ्यागुताले कमल केसरको स्वाद काहाँ पाएर जानोस् । बन्दरले के जानोस् अदुवाको स्वाद ।

७९ संशयमनारुहा नरोभद्राणि पश्यति । संशय पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥

अर्थ : संदेह प्राप्त नगरीकन मनुष्यले राम्रा कुरा कसरी देख्न सक्छन् । फेरि संशय प्राप्त गरेर यदि वाच्यो भने राम्रा कुरा देख्छ ।

८० न हि अरणिरुदीते दिक्पराधीन वृत्तिः

अर्थ : के सूर्य पूर्व दिशा नभए उदाउन सक्तैन ?

८१ अपथे पदमर्पयन्ति हिश्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः, घनाम्बुना राजपथे हिपिच्छिदले, क्वचिद् बुधैरप्य पथेन गम्यते ।

अर्थ : विद्वानहरुले पनि राम्रो बाटोमा पाइला राख्छन् । वर्षाको पानीले चिल्लो भएको राजमार्गमा कहिले काँही र बुधिमान व्यक्तिले पनि नराम्रो बाटो हिड्छन् ।

८२ परोपदेश पाण्डित्यम्

अर्थ : अर्कालाई उपदेश दिन सबैलाई सजिलो हुन्छ ।

८३ नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तातगच्छति

अर्थ : राम्रो काम गर्नेको कहिल्यै दुर्गति हुन्न ।

८४ तृष्णानां बन्धिना सहवैरम्

अर्थ : भाारपातको अगारसंग वैरी । समुद्रमा बसेर गोही संग दुश्मनी ।

८५ अहिरेव अहेः पादान् विजानाति न संशयं

अर्थ : सर्पले नै सर्पको खुट्टा देख्छ । यसमा शङ्का छैन ।

८६ विक्रीते करणि किमडकुशे विवादः

अर्थ : हात्ती बेचेपछि अड्डुशसंग के को भगडा ?

८७ संघे शक्तिः कलौ युगे

अर्थ : कलियुगमा एकताको नै विजय हुन्छ । एकता नै बल हो ।

८८ नृत्यन् वने कपाली कस्य स्याद् रञ्जको लोके

अर्थ : जङ्गलमा नाचै गरेको शिवजीबाट कस्को मनोरञ्जन होला ।

८९ धनशा जीविताशा च जीर्यतो ऽपि न जीर्यति । आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान्

॥

अर्थ : धनको आशामा वाच्नेहरूका आशा बुढो भएर पनि बुढो हुँदैन । हेराजा आशा नै बलवान हुन्छ । शल्यले पाण्डवलाई जित्ने छ ।

९० प्रत्यक्षे हेतु वचन निरर्थकम् प्रत्यक्षं किं प्रमाणम्

अर्थ : साम्नेमा देखिएका चिजलाई कुनै अनुमानको आवश्यकता पर्दैन ।

९१ छिन्न हस्ते वध्ये पुरतः पलायिते वदति, धर्मो मे भविष्यतीति

अर्थ : बधिकले वध गर्ने योग्य पुरुष हात काटिएर अण्डाबाट भागेपछि, “मलाई धर्म हुनेछ भनेर भन्छ” । (मिश्र वाक्य)

९२ एक कपोत्योतः शतशः श्येना सुधामि धावन्ति अम्बरमावृत्तिशून्यं हर हर शरणं विधे करुणा

अर्थ : एक अनारबाट सय विमार

९३ हरेरघद्वारे शिव शिव ! शिवानं कलकलः

अर्थ : हे हरे ! हे शिव ! आज ढोकामा श्यालहरूको आवाज सुनिन्छ ।

९४ अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तस्तु गृहभञ्जने

अर्थ : म घर बनाउन सक्तिन तर घर भत्काउन सकदछु ।

९५ इतो व्याघ्रस्ततो ऽवटी

अर्थ : यता बांघ उता ठूलो खाल्टो । इतर कुआं उधर खाई ।

९६ नातन्त्री वाधते वीणा नाचक्रो वाप्तते रथः, कुड्यं विना न चित्रम् ।

अर्थ : विना तार वीणा बज्दैन । विना चक्र रथ हिड्दैन । भित्तामा चित्र लेख्न सकिदैन ।

९७ आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे

अर्थ : आप सोद्धा कोइरालाको कुरा गछ्छ । आग्राको कुरा गर्दा गाग्राको कुरा बुभ्छ ।

९८ नहि वरविघाताय कन्योद्वाहः

अर्थ : वरलाई मार्नका लागि कन्याको विवाह गरिदैन ।

९९ देवस्य कोपोऽपि वरेण तुल्य

अर्थ : देवताको रिस वर तुल्य हुन्छ ।

१०० देवं विक्रीयोत्सवं करोति

अर्थ : देवतालाई बेचेर खुशीयाली मनाउँछ ।

१०१ जनाननेकः करमयिष्यति

अर्थ : अर्काका जवान कसले पकरन सकतछ ।

१०२ मुखमस्तीति वक्तव्यं दशहस्ता हरितकी

अर्थ : मुख छ भन्दैमा बोल्नु पर्छ । दश हातको हरो हुन्छ भन्नु जस्तै हो । (ढकांसले)

१०३ स्थूलेषु कः प्रत्यय

अर्थ : ठूलो हुने वित्तिकै कोही शक्तिशाली हुदैन । मोटोमा के विश्वास ?

१०४ काकिन्या कुबेरायते

अर्थ : कनिकाले कुवेर बन्छ ।

१०५ नहि गोधा सर्पणादबहिर्भवति

अर्थ : गोहोरो घिसिदैमा सर्प हुँदैन ।

१०६ शिरसि निहितां प्रजमन्धो धुनोत्यहि शङ्कया

अर्थ : वाँदरको शिरमा टोपी सुहाउँदैन । ढाकाका टोपीलाई गोहेलाका फूल । (प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त)

१०७ अप्रतिषिद्धं तनुमतं भवति

अर्थ : निषेध नगरिएको तर मन परेको सिद्ध हुन्छ । चूपीको नाम राजी ।

१०८ मौनं स्वीकार लक्षणम्

अर्थ : नबोल्नु नै स्वीकारको लक्षण हो ।

१०९ निरीक्षते केलिवनं प्रविष्टः क्रमेलकः कण्टक जाल मेव

अर्थ : करीरको वनमा पसेको ऊटले काँढा मात्रै खोज्दछ ।

११० क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः । क्रमेलकः कष्टकलम्पटस्तम् ।

अर्थ : नरम चिज खोज्नेले कडा चिजको निन्दा गर्दछ । ऊँट काडांमा मात्र आशक्त हुन्छ ।

१११ वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि मे विनष्टम्

अर्थ : गएको थियो रोजा छुटाउन नमाज पो गलामा पयो । साऊँ खाने चुत्को व्याँज पनि फूत्को । व्याँज खोज्दा साँउ नै हरायो । (आर्थिक)

११२ महता वंशेन लट्वाकृष्यते

अर्थ : पहाड खन्दा मूसा निस्क्यो । प्रयास ठूलो फल सानो ।

११३ काश्मीरजस्य कटुता ऽपि नितान्त रम्या

अर्थ : केशरको पिरोपना पनि अत्यन्त राम्रो हुन्छ ।

११४ वादी भद्रं पश्यति

अर्थ : भगडालुको भगडा गर्न संगै मतलव । भगडालुले राम्रो कुरा देख्ने ।

११५ आकण्ठजल मग्नो ऽपिश्वा लिहत्येव जिहवया

अर्थ : घाँटी सम्म डुवेर पनि कुकुरले पानी जिभ्राले नै चाट्छ ।

११६ मारणाय गृहीतोऽङ्ग च्छेदं स्वीकरोति

अर्थ : मार्नलाई समातेकोले वरु अङ्गभङ्ग हुन मान्दछ ।

११७ जाताऽपत्या पतिं द्वेषि

अर्थ : पाउन लागेकीले पतिसंग भगडा गर्छे । सुत्केरीले पति संग भगडा गर्छे ।

११८ अहोरन्धो पनि पातिनोऽनर्था भवन्ति, छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्ति

अर्थ : अनर्थैमा अनर्थै वृद्धि हुन्छ । प्वालबाट खसेका अनर्थ धेरै हुन्छन् । प्वालमा अनर्थ धेरै हुन्छन् ।

११९ नाग्निरग्नौ प्रवर्तते

अर्थ : आगोमा आगो लाग्दैन । डदलोभा डेढेलो लाग्दैन ।

१२० भये सर्वेहि विभ्यति

अर्थ : भएमा सबै डराउँछन् ।

१२१ दण्डेन प्रशमः यान्ति

अर्थ : लौराले सबै शान्त हुन्छन्

१२२ उपस्थितस्य गतिश्चिन्तनीया

अर्थ : उपस्थित हुनेको गतिविचार गर्नु पर्दछ ।

१२३ प्रयो गच्छति यत्र भाग्यरहित स्तत्रैव यान्त्यापदः

अर्थ : अभागी जाहा जान्छ त्यहाँ नै धेरै जसो आपत्ति आउँछन् ।

१२४ क्व भोगमान्नोति नभाग्य भाग्जनः

अर्थ : भाग्यमानी मान्छेले काँहा भोग्न पाउदैनर !

१२५ तरुणीकच कूवः निचः कौटिल्यं नैव विजहाति

अर्थ : तेरुणीको कपाल भै नीच व्यक्तिले टेढो पनलाई कहिल्दै छोड्दैन ।

१२६ दुर्दरा यत्रवक्तार स्तत्र मौन हि शोभनम्

अर्थ : मूर्खको सभामा विद्वानको के काम । जाहाँ भ्याँगुताहरु बस्छन् त्यहाँ चूपरहनु नै राम्रो हो ।

१२७ अकृतीपद्रवः कश्चिन्महानपिन पूज्यते

अर्थ : वाङ्गो औलो विना घिउ निक्लदैन । उपद्रो नगर्ने कुनै पनि महान् व्यक्ति पूजित हुदैन ।

१२८ पाणिनाहि निकृष्टापि जन्मभूमिः पराप्रिया

अर्थ : सानो भएपनि आफ्नो जन्मभूमि अन्यन्त प्यारो हुन्छ । (राष्ट्रियता र देशप्रेम)

१२९ पश्यस्य द्रौज्वलग्नदपुनः पादयोरघः

अर्थ : पहाडमा आगो बलेको चाहि देख्ने छौ । नदी चाँहि गोडाको फेदमा छ त्यो देख्नेनौ ।

१३० पादप्रक्षाल नाद्धि पङ्कस्यद्वारादस्पर्शनवरम्

अर्थ : हिलामा टेकेर परवाल्नु भदा हिलै नछुनु राम्रो

१३१ नहि कठोर पण्ठी कस्यकुरङ्ग शावकः प्रतिभटो भवति

अर्थ : कठोर सिंहसंग मृगको वच्चा प्रतिस्पर्द्धि हुन सकदैन । कहा राजा राम कहा गने भडारी । (प्राथमीक स्रोतबाट प्राप्त)

१३२ भक्ष्यभक्षकयोप्रीतिर्विपत्ते रेव कारणम्

अर्थ : भक्ष र भक्षकको प्रेम आपतिकै कारण हुन्छ ।

१३३ श्वः कार्यमध कुर्वीत

अर्थ : भोलिको काम आजै गर ।

१३४ अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकेन गच्छति

अर्थ : नहिडे गरुड पनि एक पाइलो पनि सदैँन ।

१३५ आवेष्टितो महा सर्पेश्चन्द्रनं किं विषायते

अर्थ : सर्पले वेरिएको श्रीखण्ड के विष नै बन्नसक्तछ ।

१३६ जले मज्जति सा नौका छिद्रं यत्र तु वर्तते

जलमा त्यही ढुङ्गा डुब्दछ जस्मा प्वाल छ ।

१३७ चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च

अर्थ : सुख र दुःख चक्र भै घुमि रहन्छन् ।

१३८ कुशि क्षितस्यकारोरेकं सन्धिसो रन्यच्च्यवते

अर्थ : राम्रोसंग तालिम नभएको कारिगरले एउटा मिलाउन खोज्दा अर्को विग्रन्छ ।

१३९ मर्कटस्य सुरापानं ततोवृश्चिक दंशनम् । तन्मध्ये भूत संञ्चारो यद्वात्तद्वा भविष्यति ॥

अर्थ : बाँदरले रक्सी पिउनु, त्यसपछि विच्छिन्ने टोक्नु, त्यसमा भूत लाग्नु, यो हुन्छ कि त्यो के हुन्छ थाह छैन ।

१४० अङ्गुली ग्रहणे नैव जारहस्तः प्रसर्पति

अर्थ : बुढी औलो समातैमा जारको हात भाग्दछ ।

१४१ उद्यन्तरविं सर्वो ऽपिजन उपतिष्ठते

अर्थ : उदाइ राखेको सूर्यलाई सबैले नमस्ते गर्छन् ।

१४२ अनुक्तमप्यूहति पण्डितोजनः

अर्थ : न भनेका कुरालाई पनि पण्डितले बुझ्छन् । जुँगा चले कुरा बुझे । (प्राथमिक स्रोत)

१४३ परेड्ङ्गतज्ञानफला हि बुद्धय

अर्थ : जसको बुद्धि अर्काले औल्याएको ज्ञान नै फलछ ।

१४४ प्रधान मल्लनिवर्हणम्

अर्थ : मुख्य पहलमानलाई मार्नु ।

१४५ श्रेयसि केन तृच्यते

अर्थ : कल्याणमा केले तृप्त भइन्छ ।

१४६ किं भुङ्क्ता किञ्च रक्षतु

अर्थ : के खाने के रक्षा गर्ने ।

१४७ भूमौस्थितस्य पतनाद् भयमेवनाऽस्ति

अर्थ : भुइँमा बसेकोलाई खस्ने डर हुँदैन ।

१४८ नरत्नमन्विष्यति मृग्यते हितत्

अर्थ : रत्नले खोज्दैन रत्नलाई खोजिन्छ । खोलो धाउँछ, कि तीर्खा धाउँछ । (प्राथमिक स्रोत)

१४९ सर्व सगन्धेषु विश्वसिति

अर्थ : सबैले गन्ध भएकालाई नै विश्वास गर्छन् ।

१५० चक्षुषि सर्वे भावा निहिताः

अर्थ : आँखामा नै सबै भाव लुकेका छन् ।

१५१ जङ्गम जीणोद्यानम्

अर्थ : पुरानो बगैचामा जङ्गम (भाडी) हुन्छ ।

१५२ स्वयमागता लक्ष्मीस्त्यज्यमाना शपति

अर्थ : आफै आएकी लक्ष्मीलाई त्याग गर्ने वालालाई श्राप दिन्छ ।

१५३ उपस्थित श्रेयो ऽवमानी

अर्थ : उपस्थित भएको कल्याण अभीमानी हुन्छ ।

१५४ पूर्वविधीरितं श्रेयो दुःखेन परिवर्तते

अर्थ : पूर्व जन्मको भाग्यले भेटाएको श्रेयदुःखले परिवर्तन हुन्छ ।

१५५ आख्याहि भद्रे प्रिय दर्शनस्य नगंगदतः पुनरेति कूपम् ।

अर्थ : हे कल्याण कारिणी प्याराका दर्शनको कुरा गर । गंगाजीले दिएको कुवाँको पासमा फेरि आउदैन ।

१५६ नहि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्ते नापि

अर्थ : हुने हुनामी कसले टार्न सक्छ ।

१५७ रञ्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति

अर्थ : १. डोरी छिन्दा कसले घडालाई समात्न सक्छ ।

२. भीर लड्ने गाईलाई रामराम मात्र भन्न सकिन्छ, काँध थाप्न सकिदैन (लाक्षणिक अर्थ)

१५८ प्रयच्छते नैवचदश्यमान खारीं सचूर्णस्य पुनर्ददाति

अर्थ : अगाडि देखिएको घ्याम्पोलाई दिदैन । धूलोपिठो भएकालाई फेरिदिन्छ ।

१५९ नहि शक्यं दैव मन्यथा कर्तुमभि र्युक्तेनापि दैव

अर्थ : ठूलाठूला विद्वानले पनि भाग्यलाई बदल्न सकेनन् ।

१६० सतिदीपे ब्यवधान दोषेणान्धकारमनु भवति

अर्थ : १. दियो हुँदाहुँदै व्यवधानको दोषले अन्धकारको अनुभव गर्छ ।

२. वत्तीको मुनि अध्यारो

१६१ स्वप्न मोदकैर्न युज्यते ग्रामो पनि मन्त्रणम्

अर्थ : स्वप्नमा देखेका लडु विपनामा भेटिदैन । गाँउलाई चाहे निमन्त्रण दिन्छ ।

१६२ काष्ठ कलहः

अर्थ : काठको भगडा ।

१६३ अनागतसुखाशया प्रत्युपस्थित सुख त्याग

अर्थ : आउनेवाला वच्चाको आशामा काखको वच्चाको हेला ।

१६४ मिष्टान्नस्य प्रलोभेन उच्छिष्टं भुज्यते नरैः । लोभ पापस्य कारणम् ।

अर्थ : जुठो खानु मिठाका लोभले ।

१६५ श्रेयांसि बहुविघ्नानि

अर्थ : कल्याणमा धेरै विघ्न हुन्छन् ।

१६६ दुरधीता विषविद्या

अर्थ : नपढेपछि विद्या पनि विष हुन्छ ।

१६७ नश्यन्ति बहुनायका

अर्थ : १. धेरै नायक भएभने नाश हुन्छ ।

२. जैरानी मैरानी कोभने कुवाको पानी ।

३. धेरै बिराली मुसा नमारी ।

१६८ मुण्डे मुण्डेमतिर्भिन्ना

अर्थ : टाउको टाउको बुद्धि बेग्लै हुन्छ ।

१६९ दशाननोऽहरत् सीतां बन्धनंतु महोदधे

रावणले सीता हरण गर्यो, समुद्र बाधियो । एउटाले पछि अर्काले पिटाइ खायो । एउटा बिराउने शाखा पिराउने ।

१७० लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं प्रान्पोति बन्धमथदक्षिण सिन्धु राज

अर्थ : रावणले रामकी पत्नीलाई हरण गर्यो, दक्षिणमा समुद्रले बन्धन प्राप्त गर्यो ।

१७१ पयोगते किं खलुसेतु बन्धः निर्गते नीरे सेतु मेषा चिकीर्षति

अर्थ : पानि सिद्धिए पछि समुद्रलाई किन बाध्न खोजनु ।

१७२ आत्म श्लाघीन शोभते

अर्थ : आत्मप्रशसा गर्न सुहाउदैन ।

१७३ परस्य नियोग चर्चा नकार्या

अर्थ : अर्काले नियन्त्रण गरेको चर्चा नगर्नु ।

१७४ नहि कस्तुरिका मोदः शपथेन विभाव्यते

अर्थ : कस्तुरिको सुगन्ध क्रिया खाएर पनि जानिदैन ।

१७५ पुरुषानुरुपो व्यवहारः

अर्थ : मान्छे अनुसार व्यवहार ।

१७६ विलुन नासिकस्येव यदवदादर्श दर्शनम् प्रायः

सम्प्रति को पाय सन्मार्गस्यो पदेशनम्

अर्थ : हारने जुवारीको को सिक्छ ? अन्धालाई अन्धा भन्नु चिढाउनु नै हो ।

१७७ आम्रैर्लब्धं जम्बीरैर्व्यायितुम्

अर्थ : आपले पायो ज्यामिरले खर्च गर्यो ।

१७८ प्रभुचित्तमेव हिजनोऽनु वर्तने

अर्थ : मालिकको चित्त अनुसार अरुजन चल्छन् ।

१७९ नप्त जीर्ण भयाद् भ्राताभोजनं परिहीयते

अर्थ : हे भाइ ! अजीर्णको भयले भोजन छोडिदैन ।

१८० यवाः प्रकीर्णा न भवति शालमः

अर्थ : जौ छरिदा धान उम्रदैन ।

१८१ सहसिल्यबर्गे रूपासिंत नहि गुञ्जाफलमेति सोष्मताम् ।

अर्थ : पुसे जाडोमा वाँदरले राती गेडी खेलाउदैमा तातो आउदैन ।

१८२ सुखंचमे शयनञ्चमे (शुक्ल यजुर्वेद)

अर्थ : मलाई सुख पनि होस् शयन पनि होस् ।

१८३ सुखमास्ते निःस्पृह पुरुषः

अर्थ : केही इच्छा नगर्ने मान्छे सुखसंग बस्छ ।

१८४ उत्पतितोऽपि हिचणकः शाक्त किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम्

अर्थ : भुट्टा उफ्रिएको चनाले के हाडी फोर्न सक्दछ ?

१८५ एकश्चणक उत्पतन्न भ्राष्ट्रं भङ्क्तु शक्त

अर्थ : उफ्रिएको एउटा चनाले भाडोलाई फोर्न सक्तैन ।

१८६ नहि चूडामणिः पादेप्रभवामीति बध्यते

अर्थ : शिरमा लगाइने शिरबन्दी गोडामा लगाइदैन ।

१८७ हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः

अर्थ : हित हुने र मनपर्ने वचन दुर्लभै हुन्छ ।

१८८ अस्थाने यत्न

अर्थ : न चाहिने ठाउँको परिश्रम

१८९ वृद्धा वेश्या तपस्विनी

वेश्या बुढी भएपछि तपस्विनी हुन्छे ।

१९० सर्वोऽपिनवो वरो लज्जातुरो भवति

अर्थ : सबै नयाँ दुलाहा लज्जालु हुन्छन् ।

१९१ सर्वेपदा हस्तिपदे निमग्ना

अर्थ : सबै पाइला हात्तीका पाइला भित्र पस्छन् ।

१९२ अधिकस्याधिकं फलम्

अर्थ : धेरैको धेरै फल

१९३ उष्णोदहति चाङ्गारः शीत कृष्णायते वरम्

अर्थ : तातो कोइलाले पोल्छ, चीसो कोइलाले हातलाई कालो पार्छ ।

१९४ मदीय भक्तेन विलसन् महमेवद्रुत्सि

अर्थ : मेरो भातले पालिएको छस् ! म माथिद्रोह गर्छस् ! (आश्चार्य र आदेश)

१९५ न स्त्री चलित चरित्रानिम्नोन्नमवेक्षते

अर्थ : चञ्चल चरित्र भएकी आइमाइले निचो र उचो हेर्दिन ।

१९६ मौनं सर्वार्थ साधनम्

अर्थ : चुप रहनु नै सबै प्रयोजन सिद्ध गर्नु हो ।

१९७ अकृद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत् कृद्धस्यकीदृशम्

अर्थ : नरिसाएका बेला यस्तो मुख छ, भने रिसाएका बेलामा कस्तो होला ? (प्रश्नवाचक)

१९८ एकस्य जायते प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते

अर्थ : एउटाको प्रेम हुन्छ, अर्काको चाहि प्राण जान्छ । (संयुक्त वाक्य)

१९९ कुल्माष भोजी लवङ्गोद्गारी

अर्थ : गहत खाएर ल्वाङ्को डकार ।

२०० अंके चेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतं ब्रजेत्

अर्थ : घरमै मधु पाइन्छ भने पर्वततिर दौडनु को के अर्थ । (ऋगवेद)

घरमै मधु पाइन्छ भने जङ्गलमा दौडनु को के अर्थ छ र !

२०१ एकांलज्जां परित्यज्य त्रैलोक्य विजयी भवेत् नग्नस्य किं हीयते

अर्थ : (क) लाज छोडेर तीनै लोकको विजयी भयो ।

(ख) नाङ्गोले के छोप्नु छ र !

२०२ नैस्त्रै गुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः

अर्थ : तीनै गुण नभएको बाटामा हिड्नेलाई के विधि के निषेध ।

२०३ सर्ववैमूर्खमण्डलम्

अर्थ : सबै मूर्ख मण्डली

२०४ यस्मिन् कुलेत्वमुत्पन्नो गजस्तत्र नहन्यते

अर्थ : जुन कुलमा तँ जन्मेको होस् त्यहाँ हात्ती मारिदैन । (मिश्र वाक्य)

२०५ अपेथोदकेषु तडागेषु बहुतर मुदकं भवति

अर्थ : वारह सालको अचार । वारह वर्षको दिसा पनि काममा आउँछ ।

२०६ सूची प्रवेशे मुसलं प्रवेश

अर्थ : पहिले सियो पसाउने अनि मुसल पसाउने । (संयुक्त वाक्य)

२०७ शिरसि निहितां स्रजमन्धो धुनोत्यहिशङ्कया

अर्थ : टाउकामा राखेको मालालाई सर्पको शङ्काले हल्लाउँछ ।

वाँदरको शिरमा टोपी सुहाउदैन ।

२०८ कोष्ठः क्व नीराजना

अर्थ : श्याँलको कहाँ आरती ।

२०९ गोमूत्र मात्रेण पयो विनष्टं तक्रस्यगोमूत्र शतेन किंस्यात्

अर्थ : गोमूत्र मात्रले दुध नाश भयो, शयकडौं गोमूत्रले मोही के होला ।

२१० हतोवृत्ताद् हतोजनः

अर्थ : चरित्र नष्ट भयो भने मान्छे पनि गयो । चरित्र गयो भने सबै थोक गयो ।

२११ यावत्ज्जीवेत् सुखः जीवेत् ऋणंकृत्वा घृतं पिबेत्

अर्थ : जहिले सम्म बाचिन्छ, सुखसंग वाँचियोस् ऋण गरेर भएपनि छिउँनै पिओस् । (मिश्र वाक्य)

२१२ आहारे व्यवहारे च त्यक्त लज्ज सुखी भवेत्

अर्थ : आहार र व्यवहारमा लाज नमान्ने सुखी हुन्छ ।

२१३ पण्डितोऽपि स्वदेशस्थो नपूज्यत्वेन मन्यते

अर्थ : पण्डितपनि आफ्नो गाउँमा बस्यो भने पूज्य मानिदैन । नजिकको तीर्थ हेला ।

२१४ किमिष्टमन्नं खरसूकराणम्

अर्थ : गदाहा र सुगुरलाई कुन मिठो अन्न ।

२१५ किमलभ्यं प्रसन्ते भगवती श्री निकेतने

अर्थ : भगवान् नारायण खुशी भए के पाइदैन ।

२१४ ग्रामनाशायकुञ्जरः

अर्थ : ग्राम नाश गर्नका लागि हात्ती ।

- २१५ जामाता दशमो ग्रह
अर्थ : ज्वाईं दशौं ग्रह हो ।
- २१६ दया मांसाशिन कुशः
अर्थ : मासु खाने मान्छेलाई दया कहाँबाट आउँछ ।
- २१७ नवावाणी मुखे मुखे
अर्थ : जति मुख त्यति कुरा ।
- २१८ न सुवर्णे ध्वनिस्यादृक् कांस्ये प्रजायते
अर्थ : कांसोमा जस्तो शब्द हुन्छ सुनमा त्यस्तो शब्द हुदैन ।
- २१९ यदि दैवात्फलनाऽस्ति छाया केन निवार्यते
अर्थ : यदि भाग्यवश फल छैन भने छाया कस्ले हटाओस् ।
- २२० न बालस्य शोभन्ते प्रगल्भवाचः
अर्थ : बच्चाले ठूलो ठूलो कुरा गर्न सुहाउदैन । छोटि मुख बडि बात ।
- २२१ नष्टे मूले नैव शाखा नपत्रम्
अर्थ : जरै काटिए पछि हाँगा र पात कहाँ रहन्छन् । न रहे बास न बजे बासुरी ।
- २२२ केतकी गन्ध माघ्राय स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः
अर्थ : केतकीको गन्ध सुघेर भ्रमराहरु आफै जान्छन् ।
- २२३ अतिद्रुतवाहिनी सरिद नित्या
अर्थ : छिटो हिड्ने नदी चाडै सुक्छन् ।
- २२४ यस्याऽस्ति वित्तं सनरः कुलीनः
अर्थ : जसको धन छ त्यही कुलीन मानिन्छ । (मिश्र)
- २२५ असति व्यये सर्वे धनिनः
अर्थ : खर्च नगर्ने सबै धनी हुन्छन् ।
- २२६ सर्वेषांशिरसिपदं बलोदधुराणाम्
अर्थ : बलियाले सबैको टाउकोमा टेक्छ । जसको लाठी उसको भैंसी ।

- २२७ सुखः दुःखान्यनु भूय शोभते
अर्थ : सुखः दुःख चाहि अनुभव गरेर नै जानिन्छ ।
- २२८ जाग्रतो विजय सदा
अर्थ : जाग्नेको सधै जित हुन्छ ।
- २२९ वाचैव परमैश्वर्य वाचैव प्राण
अर्थ : वचन नै ठूलो सम्पत्ति हो वचन नै प्राण संझ्ट हो । थुतुनो र मुतुनु जोगाउनु ।
- २३० न स्पृशति पल्वलाभ्यः पञ्जरशेषोऽपि कुञ्जरः
अर्थ : स्याना दहको पानी हाडछाला भएको बुढा हात्तीले पनि छुदैन ।
- २३१ आभुषणां वरं कर्णोत्पुनः लौह कुण्डलः
अर्थ : गहनाले कान राम्रो देखिन्छ । फलामको गहना लाउनु भन्दा नलाउनु राम्रो ।
- २३२ निर्वाण दीपे कि मुतैल दानम्
अर्थ : निभेको वत्तीमा तेल हालेर के काम ।
- २३३ पञ्चभिर्मिलितै किञ्चज्जगतीहन साध्यते
अर्थ : पाँचवटा मिलेपछि, जे पनि गर्न सकिन्छ ।
- २३४ पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपाः
अर्थ : वासी फललाई भ्रमराले छोड्दछ ।
- २३५ यद्यपि शुद्धं लोक विरुद्धं नाचरणीयम्
अर्थ : शास्त्र सिद्ध कुरो पनि लोक विरुद्ध छ भने नगर्नु ।
- २३६ क्यास्तः क्वनिपतितः
अर्थ : के सोचे के भयो ?
कहाँ छ कहाँ खस्यो ?
- २३७ परभुक्ते हि कमले किमलेर्जायते रतिः
अर्थ : अर्काको कमल खाएपछि, पालुवामा नै प्रेम हुन्छ ।
- २३८ पडकोहिनभसिक्लिप्रः क्षिप्तः पतति मूर्धनि

- अर्थ : आकाशमा हिलो फाल्दा आफ्नै टाउकामा पर्दछ ।
आकाशमा थुक्दा आफ्नै मुखमा पर्दछ ।
- २३९ पाणौपयसादग्धे तक्रं फूत्कृत्यपामरः पिवति
अर्थ : हातमा दुधले पोल्थो भने मूर्खले मोहीलाई फुकेर पिउँछ ।
- २४० प्रासाद शिखरस्योऽपि काकः किं गरुडायते
अर्थ : घरका धूरीमा काग वस्तैमा के गरुडबन्न सक्दछ ?
- २४१ भिक्षको भिक्षुकं दृष्ट्वा श्वानवद् घुर्घरायते
अर्थ : भिखारीले भिखारीलाई देख्दा कुकुर भै गुरगुराउछ ।
- २४२ मातृ जङ्घा हि वत्सस्यस्तम्नी भवति बन्धने
आमाको जाडमा वसेको बच्चा आमाको जाङ्गनै बाँध्नका लागि किलो हुन्छ ।
- २४३ पवनः परागवाही रथ्यासुवहन् रजस्वला भवति
अर्थ : फुलको कण गल्लीमा उडाएर लाँदा वाटामा धूलैधूलो युक्त हुन्छ । अथवा रजस्वला हुन्छ ।
- २४४ भूयोऽपि सिक्तः पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेती
अर्थ : घिउँ र दुधले सिंचिएको नीम कहिल्यै गुलियो हुन सक्तैन ।
- २४५ दरिद्र कन्थयैवतुष्यति
अर्थ : गरिब व्यक्ति थाडनाले नै सन्तुष्ट हुन्छ ।
- २४६ यादृशास्तन्तवो नूनं तादृशो जायते पट
अर्थ : जस्तो धागो त्यस्तै कपडा
- २४७ जठरं को न विभर्ति केवलम्
अर्थ : केवल आफ्नो पेट कसले भर्दैन ?
- २४८ मुष्टिकायै चपेटिका सन्नद्धा
अर्थ : मुडकी देखाउनेलाई थप्पड देखायो । इटाको जवाब पत्थरले दिनु ।
- २४९ वातेवाति कदम्ब पुष्प सुरभौ केन प्रतारिष्यते

- अर्थ : हावा चलेको वेलामा कदमको फुलको सुगन्धलाई कसले रोक्न सक्तछ ।
- २५० शक्तयो नियतावारि वैद्युताग्निं तु हन्ति किम्
अर्थ : पानीले विजुलीको आगोलाई निभाउन सक्तैन ।
- २५१ श्यालको गृह नाशाय
अर्थ : सालो घरको विनाशको लागि हुन्छ ।
- २५२ स्पृशन्नपि गजो हन्ति
अर्थ : हात्तीले छोए पनि मान्छे माछ ।
- २५३ समीरणो नोदयिता भवेति व्यादि श्यते केन हुता शनस्य
अर्थ : हावा चाँहि आगाको प्रेरक हुन्छ ।
- २५४ दाता दद्यादथाध्यक्षस्योदरार्तिः प्रजायते
दाताले दियो भने खाने मर्छ पेट फाट्छ ।
- २५५ निन्दन्तिकञ्चुककार प्रायः शुष्क स्तनी नारी
अर्थ : कुर्ता सिउने मान्छेलाई कपडा सिउने मान्छेले आफना स्तन नमिलेको कारण हकाछ ।
- २५६ पश्येह भधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये
हेर ! मौरीको सङ्कलन गरिएको मह अरुले हर्दछन् ।
- २५७ बहुभिरधि क्रियमाणंकार्यं मध्य एव निपतति
अर्थ : धेरैले गर्न थालिएको काम बीचैमा टुट्छ । साधे बाजे ।
- २५८ न ह्यजाते पुत्रे नाभधेय करणम्
न जन्मेको पुत्रको के नाम राख्नु । छोरो पाउनु कहिले कहिले कोको बन्नु अहिले ।
- २५९ पाषाणे मृगमदलेप
ढुङ्गामा कस्तुरी लेप गर्नु के काम् ।
- २६० अजातपक्षः कपोतपोतः श्येनमुड्डीन मुपदिशति
अर्थ : पखेटा नउमेको परेवाका बच्चाले बाजलाई उड्न सिकाउनु ।

- २६१ न सुक्षितोऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारुह्यनरीतर्ति
 अर्थ : नसिकाइएको नर्तकको छोरा उसका काँधैमा आफै नाँच्छ ।
- २६२ निजसदन निविष्टः श्वान सिंहायते किम्
 अर्थ : आफ्ना घरमा कुकुरै बलियो ।
- २६३ स्वकेगृहे कुकुरोऽपि चण्डो भवेत्
 अर्थ : आफ्ना घरमा कुकुर पनि डरलाग्दो हुन्छ ।
- २६४ दोषा अपि गुणायते प्रायो विभव शालिनाम्
 अर्थ : दोष पनि गुण बन्दछन् वैभव शालीहरुको ।
- २६५ अन्धस्य सुन्दरी लाभः
 अर्थ : अन्धालाई सुन्दरी पाएर के काम । अन्धालाई ऐना ।
- २६६ गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरन्धराः
 अर्थ : हात्तीहरु हिलामा दुब्दा हात्तीले नै उद्धार गर्छ ।
- २६७ प्राधुणिक हस्तेन सर्प मारयति
 अर्थ : बन्दुक हातमा भएकाले सर्पलाई मार्छ ।
- २६८ अहो दुरन्ता बलवद् विरोधिता
 अर्थ : बलियासंग विरोध गर्दा पार लाग्दैन ।
- २६९ प्रत्मासन्न विपत्ति मूढ मनसां पौयोमति क्षीयते
 अर्थ : आपत्ति आइपर्दा बुद्धि नभएकाको प्राय बुद्धि भ्रष्टहुन्छ ।
- २७० सर्वस्य द्वे सुमती कुमती संपदापत्ति हेतु
 अर्थ : सबैको सुमती र कुमती आपत्ति र विपत्तिका कारण हुन् ।
- २७१ नहि कमलिनी दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते गजः
 अर्थ : हात्तीले कमललाई देख्यो भने गोहीको वास्ता गर्दैन ।
- २७२ भ्रमर संवाद इति वसन्तावतार सर्वस्व किं चूतप्रसवो नावतं समितव्य

अर्थ : भ्रमराहरुले दुःख दिन्छन् भनेर वसन्त ऋतुको आगमनको सर्वस्व भएको आँपमा मञ्जरीले के न सजाउने ?

२७३ पयं पानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम्

अर्थ : सर्पलाई दुध पिलाउनु केवल विष दढाउनु मात्र हो । दुध पान गरी सर्प खाली विष वढाउँछ ।¹

२७४ गंगाजलं जलं तेषांयैर्न पीतं जलान्तरम् ।

तदा जायन्ते गुणा यदा गुणिभि गृहयन्ते मलया चल चन्दनम् ।

अर्थ : जसले बाहिरको पानी पिएका छैनन् त्यसका लागि गंगाजल पानी हो, गुणीहरुले भलयाचल चदनको वास्ना ग्रहन गर्दछन् त्यति बेला मात्र गुणहरु जाडा हुन्छन् । (मिलित वाक्य)

२७५ वचने का दरिद्रता

अर्थ : बोल्नमा के कन्जुस्याइँ गर्ने । बोल्नमा किन दरिद्री ।

२७६ चदनस्य पादुका परिभोग

अर्थ : चन्दनको खराउ बनाएर भोग गर्ने ।

२७७ अनिर्ज्ञातानि देवतान्याष्यवधूयन्ते

अर्थ : नचिनेका देवता पनि अपमानित हुन्छन् ।

२७८ प्रत्येतु कस्तदयदि दूरवृत्तम् ।

अर्थ : पिठ्युं पछाडि कसले देख्छ र !

२७९ नग्नस्य कि हीयते

अर्थ : नाङ्गाको के सकिन्छ ?

२८० नैषस्थाणो र पराधोपदेतमन्धोन पश्यति

अर्थ : देखिदैन त हुङ्गाको के दोष । अन्धाले देख्ने भने ठूटोको के आपराध ।

---

¹ पुष्कर : १३०

- २८१ तदैव वाहास्तव नृत्यगीतं
अर्थ : तिम्रो नै वाहन तिम्रै नृत्य गीतमा ।
- २८२ मुरारेरपरः पन्थाः
अर्थ : मुरारीको अर्कै बाटो हुन्छ । (अकर्म वाक्य)
- २८३ किंहीन कुसुमं सहकार पादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते
अर्थ : फूल नभएको आँपको बुटोको भ्रमरीहरुले के सेवा गर्छन ?
- २८४ ते हिनो दिवसा गताः
अर्थ : ती दिन हामीहरुका गए । (सर्वनाम)
- २८५ छेदऽपि चन्दनतरु सुरभी करोति मुखकुठारस्य
अर्थ : प्वाल पार्दा पनि चादनको रुखले बञ्चरोको मुखलाई सुगन्धित गर्छ ।
- २८६ निर्धनता प्रकाममपरं षष्ट महापातकम्
अर्थ : गरीबी सबन्दा ठूलो दुर्भाग्य हो । गरीबी ठूलो अभिशाप हो ।
- २८७ सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति (आर्थिक)
अर्थ : सबैगुणहरु रुपैयाँमै गएर टुङ्गिन्छन् ।
- २८८ क्षितितलाद गगन उत्पदनम्
अर्थ : पृथ्वीबाट आकाश निस्कनु ।
- २८९ वासपादपविसंस्थूलतया पक्षिण इतस्ततोऽपि आहिण्डन्ते ।
अर्थ : बसेको रुख भाचिन लाग्दा चराहरु यताउत भागछन् ।
- २९० किं कालमवेक्षते स्नेह
अर्थ : प्रेमले के ? कालले समयलाई पर्खन्छ ! (कालमहिमा)
- २९१ चुताङ्कुरं विचिवन्वन्त्यां पिपिलाकाभिर्दष्टम्
अर्थ : आँपको मुजुरा टिप्न जाँदा कमिलाले टोक्यो ।
- २९२ नखरो ऽश्वगतिमुत्सहते न वायसो हंसगतिमुत्सहते

- अर्थ : गदहा घोडाको जस्तो गतिमा हिड्न सक्तैन । काग पनि हाँसको गति जस्तो गर्नसक्तैन । पूर्वि गदहा पश्चिमी चाल ।
- २९३ प्रथममेव वदतो व्याघात
अर्थ : आफूले बोलेको आफै काटियो
- २९४ मृतोऽपिको नाम पुनध्रियेत
अर्थ : मरेको मानिस कहिले बाँचत छ ?
- २९५ दीपइवमन्द स्नेहः स्तोकं स्तोकं पुनः प्रीति
अर्थ : ढीयोभै मन्द चिल्लो थोरै थोरै प्रेम । (उपमा अलङ्कार)
- २९६ निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्ग दर्शक
अर्थ : रातिमा चन्द्रमा अस्ताएपछि बाटो देखाउनेबाला दुर्लभ छ ।
- २९७ बहुदोषा हि शर्वरी
अर्थ : रातिमा धेरै खतरा हुन्छ ।
- २९८ स्वकेगेहे कुक्कुरोऽपि चण्डो भवति
अर्थ : आफ्नै घरको कुकुर पनि बलियो हुन्छ ।
- २९९ गुणः खल्वनुराग कारणं न बलात्कार
अर्थ : गुण नै प्रेमको कारण हो, बलात्कार होइन ।
- ३०० प्रायेणात्र विलोक्यते परिभव त्रासः सजातीयताः
अर्थ : प्राय जसो यहाँ देखिन्छ, हारको डर सजातीयता ।
- ३०१ अहिद्रष्टो हि दामापि क्रमितु नप्रगल्भते
अर्थ : सर्पले टोकेको मान्छेले दाम्लो पनि नाघ्न सक्तैन ।
- ३०२ अपनीयतापखेदं मरुकरिणी पद्मिनीतोये तत्पम शेवला मोनिर्माथे कर्मठी भवति ।
अर्थ : जुनथालमा खान्छ उही थाल हगछ । दुष्ट आलिसान कहिलै मान्दैन जुन पातमा खान्छ उही पातमा छेद गर्छ ।
- ३०३ सुकुमारः खलु कामिनी परिग्रह

- अर्थ : महिलालाई फकाउन नै कमजोरी हो । (शिष्ट यौन)
- ३०४ मृत्पतां निष्परिभवां को भुङ्क्ते नृप मन्दिर
अर्थ : अपमानित भएर राजदरवारमा पनि कसले नोकरी गर्दछ ।
- ३०५ छाया मात्रानु कारेण किंनडपुण्ड्रकायते
अर्थ : खालि छाया उडनाले मात्रै गदहा कहिले बाघ बन्दैन । गदहा धोयेर गाई हुदैन ।
- ३०६ दुर्बुद्धं सुबुद्धं भवति (द्विबद्धंसुबुद्धं भवति) (व्यवहारिक नेपाली)
अर्थ : दुइटा ठाउँमा बाधिएको धेरै वलियो हुन्छ ।
- ३०७ कोऽर्थी गतो गौरवम्
अर्थ : माग्ने को गहुगो हुन्छ ?
- ३०८ आत्मार्थे पृथिवीं व्यजेत्
अर्थ : आफ्नो लागि पृथ्वी नै छोडिदिनु ।
- ३०९ कुक्कुट्याः प्रथमअधं पाकाय द्वितीयमर्धं प्रसवाय
अर्थ : कुखुरीको पहिलो आधाभाग पकाउनका लागि आधाभाग वच्चा पाउनका लागि ।
- ३१० शृङ्गलानां सभा मध्ये कथं हस्तिपतिर्वसेत्
अर्थ : श्यालहरुको सभाको बीचमा हात्तीको स्वामी कसरी बसोस् ।
- ३११ स्फूलिङ्ग दग्धः पुरुष स्पृशत्यपि मर्णिचिरात्
अर्थ : दूधले डढेको पुरुष मोही पनि फुकिफुकि पिउन्छ ।
- ३१२ स्वर्गायति न परिहास कथा रुणद्धि
अर्थ : हसी मजाबाट स्वर्गको ढोका बन्द हुदैन ।
- ३१३ उपुमान् शब्द कामः
अर्थ : खुरचे कुराबाट मजा लिन्छ ।
- ३१४ परायत्ततया वित्तं पशोरप्युपतप्यते
अर्थ : पराधीनताले पशुको पनि चित्त दुःख्छ । (राजनीति)
- ३१५ प्रचुर पादपान्तरचारिणी कोकिला स्वभावखरं बिल्व पादप माश्रिता

- अर्थ : धेरै रुखहरु चार्ने कोइली स्वभावले रुखो भएको बेलका रुखमा बस्छे ।
- ३१६ दीर्घसूत्रता नाम कार्यान्तर मुत्पादयति
अर्थ : कामको ढिलाइले अर्को काम उत्पन्न गर्छ । (श्रम)
- ३१७ कामायमान काम यन्ते स्त्रिय
अर्थ : कामुक पुरुषलाई देखेर स्त्रीहरुले पनि त्यसैलाई चाहान्छन् ।
- ३१८ गुणवान् खलु गुणवतां सन्निकर्षः
अर्थ : गुणीहरुको सङ्गत गुणी नै हुन्छ । (सत्सङ्गत)
- ३१९ तुषैरपि परिभ्रष्टा न परोहन्ति तन्दुला
अर्थ : भूस नभएको चावल उम्रदैन । (कृषि)
- ३२० नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिका सङ्क्रमणम्
अर्थ : नदीलाई छोडेर (पारगरेर) मृग तृष्णामा धाउनु
- ३२१ कालोहि सकृदम्बेति यन्नरं काल काक्षिणम्
अर्थ : समय एकपटक आउँछ पखदैन । मौका आउँछ पखदैन त्यसमा चुक्ने वडो मूर्ख हो । (कवितामय उक्ति)
- ३२२ सत्यमपि तत्त्व वाच्ययदुक्तमसुखावहे भवति
अर्थ : साचो तत्त्व कुरा जो सुनियो त्यो सुख दिनेवाला हुदैन ।
- ३२३ शत्रवोऽपिहितायैव विवदन्न परस्परम्
अर्थ : शत्रुहरु पनि हितको लागि परस्परमा समाजमा भगडा गर्छन् । (कुराकानी)
- ३२४ घृतः परकीयकैर्हस्तैः शिखण्डिके अच्छ भल्लुकः
अर्थ : अर्काको हातबाट समातिएको ।
- ३२५ घृत परकीयकैर्हस्तैः शिखण्डिके अच्छ भल्लुकः
अर्थ : अर्काको हातबाट समातिएको भालुलाई वहरुपियाले दियो ।
- ३२६ क इदानी शरीर निर्वापभित्री शारदीः ज्योत्स्नाँ पटान्तेन वारयति

- अर्थ : को अहिले शरीर बनाउने वाला शरद ऋतुको चन्द्रमाको चाँदनीलाई कपडाले छेउले कसले छेक्छ ।
- ३२७ एक हस्तेन तालिका न प्रपद्यते
अर्थ : एक हातले ताली बज्दैन ।
- ३२८ दुराधि रोहिन्याशा
अर्थ : हाय ! क्या ठूलो उमेद थियो
- ३२९ ऊष्माऽपि वित्तजो वृद्धि तेजो नयति देहिनाम्
अर्थ : धनको गर्मीले मानिसलाई अभिमान बढाउछ ।
- ३३० वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात्
अर्थ : बुढोको सबै मित्र हुन्छन् ।
- ३३१ यस्य खनित्रं तस्यैव गृहखननम्
अर्थ : जस्को खन्ती त्यसैको घर खन्नु ।
- ३३२ मुण्डितेऽपि श्मश्रुणिन तक्रलाभ
अर्थ : तेलीले कसम खायो फेरि पनि पानीमै हात धोयो । (व्यवसाय)
- ३३३ स्कन्धेनाऽपि वहेच्छत्रुन् कार्यमा साध बुद्धिमान्
अर्थ : बुद्धिमानले काम परेपछि शत्रुलाई पनि काँधमा बोक्नु हुनु पर्दछ । मौकामा शत्रुको पनि सेवक । कोइली कागको पुत्र हुन्छ सानो छदातक । (नैतिक)
- ३३४ केतकीगन्ध माघ्राय स्वयं गच्छन्ति षटपदा
अर्थ : केतकी फूलको गन्ध सुँघेर स्वयं भ्रमरा आँउछन् ।
- ३३५ जाग्रतो विजयः सदा
अर्थ : जाग्नेको सधैँ विजय हुन्छ । (नेपाली)
- ३३६ यादृशी भावनायस्य सिद्धि भवति तादृशी
अर्थ : जसको भावना जस्तो छ सिद्धि पनि त्यस्तै हुन्छ । (मिश्र वाक्य)
- ३३७ यद्यपि शुद्धं लोक विरुद्धं नाचरणीयम्

- अर्थ : यद्यपि शुद्ध छ तर लोक विरुद्ध छ भने त्यो काम नगर्नु ।
- ३३८ पुरुषानुरूपो व्यवहार ।
अर्थ : मान्छे अनुसारको व्यवहार । शठे शाठ्यं । (नेपाली)
- ३३९ यादृशास्तन्तु वोनूनं तादृशोजायते पटः
अर्थ : जस्तो धागो त्यस्तै कपडा ।
- ३४० वाते वातिकदम्बपुष्प सुरभौ केन प्रतारिष्यते ?
अर्थ : हावा चलेपछि कदम्बको फूलको सुगन्ध कसैले फैलाउनु पर्छ ? हावा नचली पात हल्लदैन ।
- ३४१ अङ्गुल्यग्रे करिवर शतम्
अर्थ : हातको टुप्पामा सयवटा हात्ती । (ढकोसले)
- ३४२ तृणेन कार्य भवतीश्वराणाम्
अर्थ : शक्तिशालीहरुलाई तृनले पनि काम गर्छ ।
- ३४३ जाना भिनागेन्द्र तवप्रभावं कण्ठस्थितो गर्जासि शङ्करस्य
अर्थ : हात्तीहरुका राजा तिम्रो प्रभाव मैलेजान्दछु ! शङ्करको गलामा बसेर गर्जना गर्छौं ।
- ३४४ भिनत्यन्यान् मणीन् वज्रो नान्परत्नानि तं पुनः
अर्थ : बज्रले अरु मणिहरुलाई फोर्छ अरु रत्नले बज्रलाई फोर्न सक्दैन ।
- ३४५ अभूषणां वरं कर्णो नपुनर्लोह कुण्डलः
अर्थ : फलामको कुण्डल लाउनु भन्दा गहना नलाएको कान ठीक । बाँघ भोको भए पनि घाँस खाँदैन ।
- ३४६ संदशेन नव मालिक पचयः
अर्थ : बन्दुकबाट मच्छर मारनलागे ।
- ३४७ पातायितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्न पिठरम्
अर्थ : बिल्लि दूध रुडछ, समालिन सक्दैन । (दूधको साछी बिरालो)
- ३४८ दुराधिगम परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम्

- अर्थ : बिनाहात हलाएर मुखमा माड लाग्दैन ।
- ३४९ ससुहृद् व्यसने यः स्यात्
अर्थ : दुःख परेको बेलामा जसले साथ दिन्छ त्यही मित्र हो ।
- ३५० इष्टापत्तिः
अर्थ : आपत्ति मन परेकै छ । अन्धो के चाहान्छ आँखा ।
- ३५१ सौम्य ! भारसर्मतव्यो यो भर्तु शक्यते सुःख
अर्थ : राम्रो भार त्यही बोक्नु पर्दछ जसलाई बोक्ता सुख हुन्छ ।
- ३५२ इन्द्रो ऽपिलघुतांयाति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणै
अर्थ : आफ्नो गुणको आफै प्रशंसा गर्‍यो भने इन्द्रपनि सानै हुन्छ ।
- ३५३ दोषा अपिगुणायन्ते प्रायो विभव शालिनम्
अर्थ : वैभव शालीहरुको धरैजसो दोष पनि गुण नै हुन्छ । छैनन् शङ्करको नाङ्गो मगन्ते भेष निन्दित ।
- ३५४ पाषाणो मृगमदलेप
अर्थ : ढुङ्गोमा कस्तुरी दल्नु ।
- ३५५ यत्र विद्वज्जनोनाऽस्ति श्लाध्यस्तत्राल्पधीरपि
अर्थ : जहाँ विज्ञान छैनन् व्यहौ थोरै बुद्धि भएका मान्छे पनि प्रशंसनीय हुन्छन् । टपटुइया पनि हुन्छ मूर्ख मध्ये प्रतिष्ठिता ।
- ३५६ मूर्खोदण्डेन साध्यते
अर्थ : मूर्ख लौरोले मात्र तह लाग्छ । ढोर गवार शूद्र पशु नारी । ये सब ताडनके अधिकारी (तार्न) ।
- ३५७ अल्पीयसि महानाडम्बरः
अर्थ : नजानेको मानिसमा धेरै आडम्बर हुन्छ ।
- ३५८ हे औदासीन्य भस्मानि अविधानम्
अर्थ : असर्फीको लुटेर कोइलामा छाप हान्ने ।

- ३५९ वरं तत्कालोपगता तित्तिरी न दिवसान्त रिता मयूरी
 अर्थ : अर्का अर्का दिनमा भेटिने मयूरी भन्दा तत्कालै भेटिएकी तित्री नै राम्रो ।
- ३६० नहेयकस्य पणकस्याथेनियोगः पुरुष सहस्रस्य युक्त
 अर्थ : एक पैसा पाउनका लागि हज्जारौ मान्छे नियुक्ति गर्नु ठीक छैन ।
- ३६१ पिठरंज्वलदतिमात्रं निजपाश्वरानेव दहतितराम्
 अर्थ : आगोका आडमा रहेकाले आगो आफ्नो आडमा भएकालाई पनि जलाउँछ नै ।
- ३६२ चिन्तनीया हि विपदामा दावेव प्रतिक्रिया
 अर्थ : विपत्तिको प्रतिक्रिया पहिले नै विचार गर्नु ।
- ३६३ किन्तया क्रियते लक्ष्म्या या विपत्ति निबन्धनम्
 अर्थ : त्यो लक्ष्मी वा वैभवको के काम जो विपत्तिको कारण हुन्छ ।
- ३६४ विपत्ति न दुषिताऽति भूमिः
 ३६५ मर्दले केहि बाँकी राख्त्तैन । मरता क्या नही करता ।
- ३६६ बुभूक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्
 अर्थ : भोकाएको मान्छेले केही पनि संभ्रिदै न ।
- ३६७ नहि पत्र नौकया वर्षानदी सुप्रतीर्यते
 अर्थ : कागजको नाउँले पार लाउदैन अथवा कागजको डुङ्गाले भेल भएको नदी तर्न सकिदैन ।
- ३६८ इतः प्राप्तस्ततो गतः
 अर्थ : यता पाइयो उता गयो । अन्ध पिसे कुता खाए ।
- ३६९ एकैकं विन्दुपातेन क्रमशः पूर्यतेघटः
 अर्थ : थोपा थोपा राख्नाले क्रमशः घडा भरिन्छ ।
- ३७० परसम्पत्या टोप दर्शनम्
 अर्थ : अर्काको सम्पत्तिले धाक देखाउनु ।
- ३७१ शौचशुनोऽपि प्रियम्

- अर्थ : सुग्घर कुकुरलाई पनि मन पर्छ ।
- ३७२ स्मरतिनापकार
अर्थ : उपकारलाई संभ्रदैत ।
- ३७३ ध्रुवं फलन्ति पापानि
अर्थ : पाप धुरीवाट कराउँछ अथवा अवश्य पाप फलिभूत हुन्छ ।
- ३७४ तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्
अर्थ : तातोपछिमात्र फलाम जोरिन्छ । अथवा तताएको फलाम जोडनका लागि योग्य हुन्छ ।
- ३७५ वरमेकाहतिः काले नाकाले लक्ष कोटय
अर्थ : मौकामा हानेको एकै चोट श्रेष्ठ छ । वे मौकामा हानेको लाखौं र करौडौं चोट केहि काम छैन ।
- ३७६ प्रर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमार्मवर्षाति
अर्थ : प्रभुका लागि सबै समान अथवा जति बाँदल धेरै थोरै पूर्ण भए पनि जतासुकै वर्षन्छ ।
- ३७७ अङ्कुरा एवं वृक्षी भवन्ति
अर्थ : टुसानै रुख हुन्छन् (बन्दछन्) ।
- ३७८ नहि बालस्य मुखे शोभन्ते प्रगल्भ वाचः
अर्थ : वच्चाको मुखमा ठूला ठूला कुरा सुहाउदैन ।
- ३७९ गुणिनमुपसर्पन्ति सर्वे
अर्थ : सबै जना गुणीको पासमा जान्छन्
- ३८० पवनः परागवाहीरथ्यासु वहन् रजस्वलो भवति
अर्थ : फूलको सुगन्ध उडाउने हावा गल्लीमा धूलाले युक्त हुन्छ ।
- ३८१ मुक्तवा बलिभुजं काकी कोकिलेरमते कथम्
अर्थ : कौवाले छोडेकी कौवी कोइलीसंग किनरमाउथी ।

- ३८२ नीचश्लाग्यपदंप्राप्य स्वामिनं हन्तु मिच्छति
 अर्थ : छोटे मानिसले ठूलो पद पायो भने आफ्नै मालिकलाई मास्न खोज्छ ।
- ३८३ काक मांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पतदपि दुर्लभम् । भक्षितेनाऽपिकिन्तेन येनतृप्तिर्नजायते ॥
 अर्थ : एक त अपवित्र कौवाको मासु त्यसमा पनि कुकुरको जुठो, त्यसैलाई पनि पाउन कठिन । त्यही खानाले पनि तृप्ति हुँदैन भने त्यो किन खाने । नखाउँ भने दिन भरिको शिकार। खाउँ भने कान्छा बाबुको अनुहार ।
- ३८४ शस्त्राघाताम तथा सूची मुख वेदनायादृक्
 अर्थ : हतियारले काटेको घाउँ त्यति दुख्छैन जति सियो जस्तो मुखले घोचेर बोलेको दुख्छ । हातले कुट वरु मुखले नकुट ।
- ३८५ कृशेकस्यास्ति सौहृदम्
 अर्थ : कमजोरसंग कसले मित्रता राख्छ । दुब्लोमा कसले प्रेम गर्छ ?
- ३८६ सितेहिजायेतशितेः सुलक्ष्यता
 अर्थ : गुणमा परेको अवगुण सजिलै संग देखिन्छ । सेतामा पसेको कालो भै ।
- ३८७ गते शोकोनिरर्थकः
 अर्थ : काम विग्रेपछि शोक गर्नु बेकार छ ।
- ३८८ चौरापराधान्माण्डस्यव्यनिग्रहय
 अर्थ : चोरको अपराधले माण्डव्य ऋषि समातिए । गरने कोही मरने कोही ।
- ३८९ अव्यवस्थित चित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्कर
 अर्थ : अव्यवस्थित चित्र भएको मान्छेको खुशी पनि डरलाग्दो हुन्छ ।
- ३९० सम्पदो महतामेव महतापद चापदः
 अर्थ : सम्पत्ति पनि ठूलालाई नै हुन्छ । आपत्ति पनि ठूलैलाई हुन्छ ।
- ३९१ अन्धस्यान्धानुलग्नस्य विनिपातः पदेपदे
 अर्थ : अन्धाले अन्धालाई समान्ता पाइला पाइलामा लड्छ ।
- ३९२ याचनान्तं हि गौरवम्

- अर्थ : नमाग्नु नै सबभन्दा ठूलो कुरा हो । माग्यो कि आब्रुक गयो ।
- ३९३ पत्यु प्रत्यप कर्तुमशक्ता गृहिणी बालमेव ताऽयति
अर्थ : दुलहाको प्रतिकार गर्न नसक्ने आइमाईले बच्चालाई कुट्छे ।
- ३९४ अवकरे घनसारा वसेक
अर्थ : फोहोरमा कपूर मोल्नु ।
- ३९५ श्यायदि क्रियते राजा स किंनाशनात्युपानहम्
अर्थ : कुकुरलाई यदि राजा बनाइ दियो भने के त्यसले जुत्ता चाट्दैन ?
- ३९६ बलाद् गले लगन्ति धूर्ताः
अर्थ : धूर्तहरु गलामा लाग्छन् ।
- ३९७ अपकारं स्मरन्ति नोपकार
अर्थ : अपकारलाई संझिन्छ, उपकारलाई संझिन्न । (सयुक्त वाक्य)
- ३९८ पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्ताऽपिनष्टः
अर्थ : छोराको इच्छाले देवताको सेवा गरी श्रीमान् नै नष्ट । ब्याज खाने चुत्को साउँ पनि फुत्को ।
- ३९९ अयसासह बहिरपिताड्यते
अर्थ : फलामसंगै आगो पनि पिटिन्छ ।
- ४०० आत्मन (आलनो) मुख दोषेण वध्यन्ते शुकसरिफाः
अर्थ : आफ्नो मुखको दोषले शुगा र मैना बन्धनमा पर्दछन् ।
- ४०१ कोडेस्थित्वाऽऽश्रय प्रध्वंसनम्
अर्थ : काखमा बसेर त्यसैलाई नास गर्नु ।
- ४०२ लोप्त्रेण सूचितस्य कुम्भीलकस्य अस्ति प्रति वचनम्
अर्थ : कहिले कहिले आफ्नो गुणनै मुसिबत बन्न जान्छ ।
- ४०३ विषं भवतु भावाऽस्तु फटाटोपो भयङ्करः

अर्थ : विष होस् नहोस् हावभाव नै डरलाग्दो हुन्छ । वनका बाँघले खाओस् नखाआस्
मनका बाँघले खान्छ ।

४०४ आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे

अर्थ : आँप सोधेथ्यो कोइरालो भन्छ । एउटा सोध्यो एउटा भन्छ ।

४०५ मुखरस्तत्र हन्यते

अर्थ : अगाडि सरेर बोल्ने त्यहि मारिन्छ ।

४०६ क्रियाहिवस्तूपहिता प्रसीदति

अर्थ : फलले युक्त क्रिया नै सफल हुन्छ ।

परिशिष्ट ३

Proverb

Proverb, prŏv'ûrb, a short, pithy saying that expresses a truth or gives wise advice. Most popular proverbs have a widespread application, and may reflect experiences or opinions shared by people of many nations and languages. The Englishman John Heywood (1497? – 1580?) wrote a book of proverbs containing this one, "Better one byrde in hand than ten in the wood." Miguel de Cervantes (1547-1616), a Spaniard, expressed the same thought in this way, "A bird in hand is worth two in the bush." Among other proverbs of Heywood adapted by Cervantes are:

Let every man look before he leaps.

You cannot eat your cake and have your cake.

A gift-horse should not be looked in the mouth.

Make hay while the sun shines.

A great many of Heywood's proverbs had appeared earlier in the works of other writers who undoubtedly had recorded them as folk expressions of unknown authorship. The moral, or appended lesson, of a fable usually is a proverb the truth of which the fable has illustrated. For example, the fable of the slow tortoise who eventually defeats the fast rabbit in a race has as its moral this proverb: "Slow and steady wins the race." The Old Testament Book of Proverbs contains wise sayings that have been handed down through centuries.

Some Familiar Proverbs

A stitch in time saves nine.

Birds of a feather flock together.

Familiarity breeds contempt.

One good turn deserves another.

Practice what you preach.

For Younger Readers.

Kelen, Emery. Proverbs of Many Nation (Lothrop, Lee & Shepartd, 1966).

Opoku, K. A. Speak to the Winds : Proverbs from Africa (Lothrop, Lee & Shepard, 1975).

Proverbs, the 20th book of the Old Testament. It is also called the Proverbs of Solomon because King Solomon sometimes is credited with writing at least part of its eight sections. The first section of the book is called "In Praise of Wisdom"; the eighth praises the good and efficient wife.

Many of the moral precepts, exhortations to a virtuous life, and wise sayings are characteristics of the "wisdom literature" of ancient countries bordering the Mediterranean. Some of these may be traced to an Egyptian book of about 1000 B.C., The Wisdom of Amenemope.

Sayings from the Book of Proverbs

He that spareth his rod hateth his son.

Wine is a mocker, strong drink is raging.

Pride goeth before destruction, and haughty spirit before a fall.

Answer a fool according to his folly.

A good name is better than precious ointment.

परिशिष्ट ४

विभिन्न कृतिबाट सङ्कलन गरिएका सूक्ति (Good Saying)

१. अक्रमेणानुपायेन कर्मरम्भी न सिध्यति

अर्थ : विना क्रम र युक्तिविना सुरु गरिएको काम सफल हुँदैन ।

२. अकालमेघवद् वित्तमकस्मादेति याति च

अर्थ : धन सम्पत्ति अकाल समयमा परेको पानी भै अचानक आउँछ र जान्छ पनि ।

३. अक्षोभ्यनैव महतां महत्त्वस्य हि लक्षणम्

अर्थ : महापुरुषहरूको व्याकुलता नहुनु नै महानताको लक्षण हो ।

४. अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति

अर्थ : न हिडिकन गरूडपनि एक पाइलो पनि चल्दैन ।

५. अगुणस्य हतं रूपम्

अर्थ : गुण नभएको मान्छेको रूप वेकार छ ।

६. अङ्गमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम्

अर्थ : काखमा सुतेको मान्छेलाई मारेर के वीरता ।

७. अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति

अर्थ : पूण्यात्माहरूले स्वीकृत गरिएको प्रतिज्ञालाई पूर्ण रूपले पालन गर्दछन् ।

८. आकण्ठजलमग्नोऽपि श्वा लिहत्येव जिह्वया

अर्थ : घाँटीसम्म डुब्दा पनि कुकुरले पानी चाटेकै हुन्छ ।

९. आचारः कुलमाख्याति

अर्थ : आचारले नै त्यसको कुल बताउँछ ।

१०. आचारः परमो (प्रथमो) धर्मः

अर्थ : सदाचार सबभन्दा ठूलो धर्म हो ।

११. आचारहीनं न मुनन्ति वेदाः

अर्थ : आचार नभएकालाई वेदले पनि पवित्र गर्न सक्तैन ।

१२. आज्ञा गुरूणां त्वविचारणीया

अर्थ : गुरुहरूका आज्ञा विचारै नगरि पालन गर्नु ।

१३. आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति

अर्थ : आफू भै सबै प्राणीहरूलाई जसले देख्छ, त्यसले नै देख्छ ।

१४. आत्मानै नैव जानन्ति दर्वी पाकरसं यथा

अर्थ : डाडुले पाकेको पदार्थको स्वाद थाहा पाउदैन त्यस्तै आफूलाई जान्दैन ।

१५. इच्छानिरोधस्तपसः सुचिह्नम्

अर्थ : इच्छाहरूलाई रोक्नु नै तपस्याका लक्षण हुन् ।

१६. इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति

अर्थ : चाहेको जस्तो सम्पत्ति कहिले कसलाई हुन्छ ।

१७. इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः (नैषधिय चरित्र)

अर्थ : यता पनि चुक्यो उता पनि चुक्यो ।

१८. इतः कूपस्ततस्तटी

अर्थ : यता इनार उता नदी

१९. इतो लाभस्ततः क्षतिः

अर्थ : यताबाट लाभ उताबाट हानि ।

२०. इतो मुक्तस्ततो बद्धः

अर्थ : यताबाट छुट्यो उता पक्कियो ।

२१. इतोऽन्धकूपस्ततो दन्दशूकः

अर्थ : यता अंध्यारो कुवा उता अजिङगर

२२. ईर्ष्या हि विवेकपरिपन्थिनी

अर्थ : ईर्ष्या नै विवेकको शत्रु हो ।

२३. ईश्वराणां हि विनोदरसिकं मनः

अर्थ : धनीहरूको मन विनोदी र रसिक हुन्छ ।

२४. उत्तिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरात्रिवोधत

अर्थ : उठ, जाग, श्रेष्ठलाई पाएर ज्ञान प्राप्तगर ।

२५. उत्पत्तावेव रोगस्य क्रियते ध्वंसनं सुखम्

अर्थ : उत्पत्तिमा नै रोगलाई नास गर्नु सुख नै हो ।

२६. उत्तमानां तु मर्त्यानाम् अवमानात् परं भयम्

अर्थ : उत्तम पुरुषहरू अपमानदेखि धेरै डराउछन् ।

२७. उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता

अर्थ : हित चाहने व्यक्तिले उपस्थित भएको शत्रुको उपेक्षा गर्नु ।

२८. उत्तमानां स्वभावोऽपि परदुःखासहिष्णुता

अर्थ : अर्काको दुःखलाई सहन गर्न सक्नु नै श्रेष्ठ व्यक्ति वा पुरुष को स्वभाव हो ।

२९. उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः

अर्थ : निश्चित रूपमा मनुष्यहरू खुसीयालीलाई मन पराउछन् ।

३०. उत्साहैकधने हि वीरहृदये नाप्नोति खेदोऽन्तरम्

अर्थ : उत्साह नै धन ठान्ने वीरहरूको हृदयमा दुःखका लागि कुनै ठाउँ छैन ।

३१. ऋतवक्ता, गुणवक्ता, हितवक्ता च दुर्लभः

अर्थ : सत्य बोल्ने, गुणकर तथा हित बोल्ने वाला दुर्लभ हुन्छ ।

३२. ऋद्धिभिश्चित्तविकारिणी

अर्थ : ऐश्वर्यले चित्तलाई विगारिदिन्छ ।

३३. ऋणकर्ता पिता शत्रुः

अर्थ : ऋणलाई दिने बाबु शत्रु हो ।

३४. एक एव चरेनित्यं सिद्धयर्थमसाहायकः

अर्थ : कसैको साहायताविना पनि एकलै नै आत्मसिद्धिका लागि प्रयत्न गरौस् ।

३५. एकचित्ते द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति

अर्थ : दुइटाको चित्त एउटै मिल्यो भने असाध्य के हुन्छ र जे पनि गर्न सकिन्छ ।

३६. एकलक्ष्ये सर्वसिद्धिर्लक्ष्याधिक्येन काञ्चन

अर्थ : एउटै लक्ष्य भयो भने सबै सिद्धि हुन्छ । लक्ष्य धेरै भयो भने कुनै काम सिद्धि हुँदैन ।

३७. एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा

अर्थ : एक पुण्य दोस्रो फल । एक पन्थ दो काज । एक काम दुइटा कार्य सिद्धि हुन्छ ।

३८. एकेनैव कुपुत्रेण मलिनं जायते कुलम्

अर्थ : एउटै कुपुत्रले कुल मलिन हुन्छ ।

३९. एकोऽप्याग्रयणीनोऽपि लक्ष्मीं प्राप्नोति सत्त्ववान्

अर्थ : एकलो निराक्षय भए पनि मनोबल भएका व्यक्तिले लक्ष्यलाई प्राप्त गर्न सक्छ ।

४०. एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः

अर्थ : धेरै गुणमा एकलो दोष त्यहाँ हराउँछ । जस्तै चन्द्रमाका किरणमा चन्द्रमाको दाग ।

४१. औचित्यं गणयति को विशेषकायः

अर्थ : ठूलो शरीर भएकाले के उचित के अनुचित विचार गर्छ ?

४२. क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते

अर्थ : सफल भएपछि दुःखले मनुष्यमा नवीनता ल्याइदिन्छ ।

४३. कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्यआहितः

अर्थ : मेरो दाहिने हातमा पुरुषार्थ छ भने बायाँ हातमा विजय ।

४४. क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान् कुलीनः

अर्थ : कुलमा उत्पन्न भएको व्यक्तिले कमजोर अवस्थामा पनि शील र गुणलाई छोड्दैन ।

४५. कृतध्ने विहितं कार्यं कर्तारमपि पीडयेत्

अर्थ : उपकार नसम्भन्ने व्यक्तिमा गरिएको कार्यले उपकार गर्नेलाई पनि दुःखदिन्छ ।

४६. क्रोधः करोति मोहान्धमपि दीक्षामुपाश्रितम्

अर्थ : रिसले पढेलेखेका मानिसलाई पनि अज्ञानताले महान्ध बनाउँछ ।

४७. क्षालयत्रपि वृक्षाधिं नदीवेगो निकृन्तति

अर्थ : नदीको वेगले रूखको जरालाई पखाल्दा पखाल्दा रूखलाई ढलाउँछ ।

४८. क्रुद्ध विधौ भजति मित्रममित्रभावम्

अर्थ : भाग्य विप्रियो भने भित्र पनि शत्रु हुन्छ ।

४९. खलसङ्गेन किं नाम न भवत्यनिष्टम्

अर्थ : दुर्जनको सङ्गत के अनिष्ट कारक हुँदैन ?

५०. खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

अर्थ : दुष्टले अर्काको सस्यु बराबरको दोष पनि देख्छ, आफ्नो वेलबराबरको दोष देख्छ पनि नदेखे जस्तो गर्छ ।

५१. खटाटोपो भयङ्करः

अर्थ : सर्पको फुत्कार नै डरलाग्दो हुन्छ ।

५२. गृहमेतद् विलक्षणम्

अर्थ : घरनै विचित्र छ ।

५३. गृहे या पुण्यनिष्पत्तिः साध्वनि भ्रमतः कुतः

अर्थ : गृहस्थीमा जुन पुण्य गरिन्छ । सन्यासमा त्यो हुँदैन । घरमा या बसेर जो पुण्य गरिन्छ । बाटामा घुमेर त्यो कहाँ पाइन्छ ?

५४. ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्

अर्थ : गाउँको भलाईका लागि कुलै त्याग गरौं ।

५५. ग्रावाणोऽप्यार्द्रतां सम्यग् भजन्त्यभिमुखे विधौ

अर्थ : चन्द्रमा अगाडि भए भने सुकेको घाँस पनि चिसो हुन्छ ।

५६. गतं शोचन्त्यपण्डिताः

अर्थ : वितेको कुराको शोच गर्नु हुँदैन । मुखले वितेको कुरामा चिन्ता गर्छन् ।

५७. गतस्य शोचनं नास्ति

अर्थ : वितेको कुरा सोच्नु ठीक छैन ।

५८. चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च

अर्थ : सुख दुःख रथको चक्र भै घुमी रहन्छन् ।

५९. चकारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः

अर्थ : चक्रको सोइलो भै भाग्यको पडिक्त हिडिरहन्छ ।

६०. चक्षुःपूतं न्यसेत् पादम्

अर्थ : आँखाले हेरेर मात्र पाइला राख्नु ।

६१. चतुर्वर्गरिपुः क्रोधः, क्रोधः स्वपरनाशकः

अर्थ : धर्म, अर्थ काम, मोक्षको रिस हो र रिसले आफू र अर्कालाई पनि नास गर्छ ।

६२. चन्दनदाहः शमीरक्षा

अर्थ : चन्दन डडाएर शमीकोरक्षा गरोस् ।

६३. चम्कास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः

अर्थ : योग्यले योग्यको सम्मान पायो भने चम्कन्छ ।

६४. चपलौ किल शूराणां रणे जयपराजयौ

अर्थ : युद्धमा वीरको जीत या हार अनिश्चित हुन्छ ।

६५. चाण्डालोऽपि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्

अर्थ : चण्डाल मनुष्य पनि धेरै धन छ भने पूज्य हुन्छ ।

६६. चित्तमेतदमलीकरणीयम्

अर्थ : यो चित्तलाई स्वच्छ गर्नुपर्छ ।

६७. छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति

अर्थ : धेरै छिद्र भएकामा अनर्थहरू धेरै हुन्छ ।

६८. ज्येष्ठभ्राता पितुः समः

अर्थ : जेठो दाइ बाबु समान ।

६९. ज्ञानकर्मसमायुक्तः पदमाप्नोति पुरुषः

अर्थ : ज्ञान र कर्मले युक्त भएको पुरुषले उत्तम पद पाउँदछ ।

७०. ज्ञानादेव तु वैराग्यं जायते येन मुच्यते

अर्थ : ज्ञानद्वारा नै वैराग्य हुन्छ जसद्वारा मुक्त भइन्छ ।

७१. ज्ञानस्याभरणं क्षमा

अर्थ : ज्ञानको गहना क्षमा हो ।

७२. जठरं को न विभर्ति केवलम्

अर्थ : केवल आफ्नो पेट मात्र कसले भर्दैन ।

७३. जपतो नास्ति पातकम्

अर्थ : जप गर्नेलाई पाप लाग्दैन ।

७४. जरन्नपि गजः कक्षां गाहते किं हरेः शिशोः

अर्थ : बुढो हात्तीपनि के शेरको बच्चा वरावरको गर्न सक्तछ ।

७५. जरा रूपं हरति

अर्थ : बुढापा सुन्दरताको नाशक हुन्छ ।

७६. जरास्थंस्य हि यौवनम्

अर्थ : यौवन चाहि वृद्धताको मुखमा छ ।

७७. भ्रटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः

अर्थ : विद्वानले अर्काको आशय तुरून्त जान्दछन् ।

७८. तृष्णावधिं को गतः

अर्थ : तृष्णाबाट पार कसले पायो ?

७९. तृष्णैका तरुणायते

अर्थ : तृष्णा कहिल्यै बुढी नभएर तरुणी नै बसी राख्छे ।

८०. त्यागेनैवामृतत्वं हि प्राप्तुं शक्यं मनीषिभिः

अर्थ : त्यागद्वारा नै विद्वानहरूले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तछन् ।

८१. त्यजन्त्युत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि न सत्पथम्

अर्थ : उत्तम प्रकृतिका व्यक्तिले वरू प्राण त्याग्लान्, सत्यको बाटो छोडदैनन् ।

८२. त्यजेदेकं कुलस्यार्थे

अर्थ : कुलको रक्षाको लागि एउटालाई छोड्नु ।

८३. त्यागाज्जगति पूज्यन्ते पशुपाषाणपादपाः

अर्थ : त्यागद्वारा नै पशु, ढुङ्गा र रूखहरू संसारमा पूजिन्छन् ।

८४. त्रिभुवनविषये कस्य दोषो न चास्ति

अर्थ : तिनै लोकमा कसको दोष छैन ?

८५. वृढं विमृश्य कर्तृणां सदा वदनमुज्ज्वलम्

अर्थ : राम्रो विचार गरेर कामगर्नेहरूको मुख सधै उज्ज्यालो हुन्छ ।

८६. द्रव्येण सर्वेवशाः

अर्थ : धनले सबै अधीन वा वशमा हुन्छन् ।

८७. दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्र अनुग्रहः

अर्थ : सबै प्राणीहरूको कृपा गर्नु नै दया हो ।

८८. दया मांसाशिनः कुतः ?

अर्थ : मासु खानेहरूमा दया कहाँ हुन्छ ?

८९. दयितं जनः खलु गुणीति मन्यते

अर्थ : प्यारालाई सबैले गुणी सम्झन्छन् ।

९०. दरिद्रता धीरतया विराजते

अर्थ : दरिद्रता चाहि धैर्यले शोभित हुन्छ ।

९१. दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्

अर्थ : भ्यागुताहरू जहाँ वक्ता छन् त्यहाँ चुप लाग्नु न राम्रो ।

९२. दशाननोऽहरत्सीतां बन्धनं च महोदधेः

अर्थ : रावणले सीतालाई हरण गर्नाले समुद्र बाँधियो ।

९३. दातुर्जिता कीर्तिरयाचकेन

अर्थ : दाताको कीर्ति अयाचकले जित्यो ।

९४. ध्रुवं फलाय महते महतां सह संगमः

अर्थ : ठूलाको सङ्गत त निश्चित फलदायी हुन्छ ।

९५. ध्रुवाः परमेशनियमाः

अर्थ : परमात्माको नियम अटल छ ।

९६. धनमूलाः क्रियाः सर्वाः

अर्थ :सबै काम धनका अधीनमा छन् ।

९७. धनं सर्वप्रयोजनम्

अर्थ :सबभन्दा ठूलो प्रयोजन धन हो ।

९८. धनाह्यो रक्षति प्राणान् निर्धनस्त्यक्तुमिच्छति

अर्थ : धनी मान्छे बाँचन चाहान्छ गरीब मर्न खोज्दछ ।

९९. धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेतत्

अर्थ : बुद्धिमानले धन र जीवन अर्काको निम्ति लगाओस् ।

१००. धर्मक्षयकरः क्रोधः

अर्थ : रिसले धर्मनास गर्दछ ।

१०१. धर्ममूला सदा श्रियः

अर्थ : सम्पत्तिको मूल सदा धर्माचारण नै हो ।

१०२. न्यायां वृत्तिं समाचरेत्

अर्थ : जीविकोपार्जन न्याय अनुसार गर्ने ।

१०३. न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं नं धीराः

अर्थ : न्यायका बाटाबाट विद्वानहरू एक पाइलो पनि बिचलित हुँदैनन् ।

१०४. नृपे मूढे नयः कुतः

अर्थ : मूर्ख राजामा न्याय कहाँबाट ? अन्धेर नगरी चौपट राजा । टकासेर भाजी टका सेर खाजा ।

१०५. न्यूनायेऽधिकव्ययः

अर्थ : थोरै आमदानी धेरै खर्च ।

१०६. नृत्यति पिनाकपाणां नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतालाः

अर्थ : शिवजी नाच्ता अरु भूत बेताल पनि नाच्छन् ।

१०७. न भेकः कोकनदिनी किञ्जल्कास्वादकोविदः

अर्थ : भ्यागुताले रातो कमलको केसरको स्वाद के जानोस् ।ढाकाका टोपीलाई गुहेलाकोफूल ।

१०८. न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्

अर्थ :सत्य भएपनि अप्रिय नबोल्नु

१०९. न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते

अर्थ : कस्तुरीको गन्ध कसम खाएर हटाउन सकिदैन ।

११०. न यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा

अर्थ : जो हुन सक्तैन त्यो हुँदैन जो हुने वाला छ त्यो टार्न सकिदैन ।

१११. न हि कश्चिन्नजं तक्रम्लमित्यभिभाषते

अर्थ : कसैले पनि आफ्नो मोहीलाई अमिलो भन्दैन ।

११२. प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा

अर्थ : लुकेको चिजलाई पनि चेष्टाले बताउछ ।

११३. प्रजानामपि दीनानां राजैव सद्यः पिता

अर्थ : राजानै दीनजनप्रजाहरूको तुरून्त पालन पोषण गर्ने पिता हुन् ।

११४. प्रज्ञाबलं च सर्वेषु मुख्यं कार्येषु साधनम्

अर्थ : बुद्धिबल नै सबै कामहरूमा मुख्य साधन हो । बुद्धि बल हो ।

११५. प्रणामान्तः सतां कोपः

अर्थ : प्रणामले नै सज्जनको कोप समाप्त हुन्छ ।

११६. प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः

अर्थ : पूज्यहरूको उल्टो पाल्टो हुनु कल्याणको बाधक हुन्छ ।

११७. प्राणव्ययाय शूराणां जायते हि रणोत्सवः

अर्थ : युद्धको मेला शुरवीरको प्राण नाशकका लागि हुन्छ ।

११८. प्राणिनां हि निकृष्टापि जन्मभूमिः परा प्रिया

अर्थ : सानै भएपनि आफ्नो जन्मभूमि प्राणीका लागि अत्यन्त प्यारो हुन्छ ।

११९. प्राणेभ्योऽप्यर्थमात्रा हि कृपणस्य गरीयसी

अर्थ : कन्जुसका लागि थोरै धन पनि प्राण भन्दा प्यारो हुन्छ ।

१२०. प्राणैरपि हि भृत्यानां स्वामिसंरक्षणं व्रतम्

अर्थ : आफ्नो प्राण दिएर पनि स्वामीको रक्षा गर्नु सेवकको धर्म हो ।

१२१. प्राप्नोतीष्टमविक्लवः

अर्थ : धीरले चाहेको कुरा पाइन्छ ।

१२२. फलं भाग्यानुसारतः

अर्थ : भाग्यानुसार फल पाइन्छ । फल भाग्यको अनुसार हुन्छ ।

१२३. फलं हि मोक्षो योगस्य

अर्थ : योग साधनको फल मोक्ष हो । लौकिक सम्पत्ति मोक्षको साधन होइन ।

१२४. बलाश्रितानुरोधेन किं न कुर्वन्ति साधवः

अर्थ : आश्रितहरूको आग्रहमा (अनुरोधमा) सज्जनले के के गर्दैनन् ।

१२५. बलवद्भ्यो हि सर्वेभ्यो मृत्युरेव महाबलः

अर्थ :सबै बलवान भन्दा बलियो मृत्यु हो ।

१२६. बधिरस्य गानम्

अर्थ : बहिराका सामने गाउनु । बहिरालाई गाना ।

१२७. बधिरस्य गीतम्

अर्थ : बहिरालाई गीत सुनाउनु । बहिरालाई गीत ।

१२८. बधिरान्मन्दकर्ण श्रेयान्

अर्थ : बहिरो हुनु भन्दा कम सुन्नु राम्रो ।

१२९. बन्धुः को नाम दुष्टानाम्

अर्थ : दुष्टहरूको बन्धु को ?

१३०. बन्धुरप्यहितः परः

अर्थ : अहित नगर्ने बन्धु पनि शत्रु हो ।

१३१. बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति

अर्थ : इन्द्रियको समूहले विद्वानलाई आकर्षण गर्छ ।

१३२. बलवतो नैकत्र शासनम्

अर्थ : बलवानको एकै ठाउँमा शासन हुँदैन ।

१३३. भक्त्या हि तुष्यन्ति महानुभावाः

अर्थ : ठूला व्यक्तिहरू भक्तिले प्रशन्न हुन्छन् ।

१३४. भक्ष्यमाणो निरुदयः समेरुरपि हीयते

अर्थ : निरन्तर खर्च गर्नाले सुमरूपवत समानको सम्पत्ति पनि नथप्ता नष्ट हुन्छ ।

१३५. भजन्ति वैतसीं वृत्तिं मानवाः कालवेदिनः

अर्थ : औसरवादी भएर समयानुसार चल्नेवाला व्यक्ति वेद वाँसको जस्तो आचरण गर्दछन् ।

१३६. भद्रकृत्प्राप्नुयाद्भद्रमभद्रं चाप्यभद्रकृत्

अर्थ : राम्रो काम गर्नेले राम्रो फल नराम्रो काम गर्नेले नराम्रो फल ।

१३७. भद्रस्य भद्रम्

अर्थ : राम्राको राम्रो काम ।

१३८. भद्रमभद्रं वा कृतमात्पनि कल्प्यते

अर्थ : राम्रो वा नराम्रो काम गरे भने आफै घट्छन् ।

१३९. भद्रो भद्रे खलः खले

अर्थ : राम्रोसंग राम्रो दुष्टसंग दुष्टता (नेपाली लोकोक्ति) । जस्तालाई तस्तै ।

१४०. भये सीमा मृत्युः

अर्थ : भयको सीमा मृत्युतक छ ।

१४१. भर्तृमार्गानुसरणं स्त्रीणां च परमं व्रतम्

अर्थ : पति हिडेको बाटामा हिड्नु नै स्त्रीहरूको ठूलो धर्म हो ।

१४२. भवन्ति क्लेशबहुलाः सर्वस्यापीह सिद्धयः

अर्थ : यो संसारमा सबै सिद्धिहरू कष्टले मात्र सहाय हुन्छ ।

१४३. मद्यपस्य कुतः सत्यम्

अर्थ : रक्सी खानेको सत्यता कहाँसम्म ।

१४४. मधुरविधुरमिश्राः सृष्टयो हा विधातुः

अर्थ : राम्रो र नराम्रो मिसिएको विधाताको सृष्टि छ ।

१४५. मतिरेव बलाद् गरीयसी

अर्थ : बल भन्दा ठूलो बुद्धि हो । (नेपाली)

१४६. मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम्

अर्थ :सबैले आफूलाई अरूभन्दा राम्रो भन्दछ ।

१४७. मर्कटस्य सुरापानं ततो वृश्चिकदंशनम्

अर्थ : एक त बाँदरले रक्सी खानु, त्यसमाथि विच्छिले टोक्नुलाई ।

१४८. महानपि प्रसंगेन नीचं सेवितुमिच्छति

अर्थ : ठूलाले पनि आइपुग्यो भने सानाको सेवा चाहि गर्न चाहन्छ ।

१४९. मनुर्भव

अर्थ : मनुष्य बन । हे मनुष्य बनो । मनुष्य, मनुष्य बन ।

१५०. यत्रास्ति लक्ष्मीर्विनयो न तत्र

अर्थ : जाहाँ लक्ष्मी छन् त्यहाँ नम्रता हुँदैन ।

१५१. यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया

अर्थ : जस्तो मन छ, त्यस्तै बोल्छ, जस्तो बोल्छ, त्यसै गर्छ ।

१५२. यथा देशस्तथा भाषा

अर्थ : जस्तो देश त्यस्तै भाषा । जस्तो देश त्यस्तै भेष (नेपाली) । जस्तो देश त्यस्तै बोली ।

१५३. यथा बीजं तथाङ्कुरः

अर्थ : जस्तो बीउं त्यस्तै अङ्कुर । जस्तो बीउं त्यस्तै टुसो ।

१५४. यथा वृक्षस्तथा फलम्

अर्थ : जस्तो रूख त्यस्तै फल ।

१५५. यथा शक्त्यतिथेः पूजा धर्मो हि गृहमेधिनाम्

अर्थ : शक्ति अनुसार पाहुनाको सेवा गर्नु गृहस्थहरूको धर्म हो ।

१५६. यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम्

अर्थ : जस्तो ओषधि मिठो हुन्छ त्यस्तै हितचाहि दुर्लभ ।

१५७. रक्षतं हि भवेत्सर्वं नृपेणात्मनि रक्षिते

अर्थ : आफ्नो रक्षा गर्ने राजाले सबैको रक्षा गर्छ ।

१५८. रसोपविद्धः सन् धातुर्यथा याति सुवर्णताम्

अर्थ : रससिद्ध पाराले वेधिएको धातु सुन बन्दछ ।

१५९. रम्यं हारि न कस्य वा

अर्थ : राम्रोले कसको मन हर्दैन । (नेपाली)

१६०. रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि

अर्थ : पहिले गरिएका पुण्यले मनुष्यको रक्षा गर्दछ ।

१६१. रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नश्यति

अर्थ : रत्नले दीयाको ज्वालालाई बतासले निभाउन सक्तैन ।

१६२. रत्नव्ययेन पाषाणं को हि रक्षितुमर्हति

अर्थ : रत्न खर्च गरेर ढुङ्गालाई कसले राख्न चाहान्छ ।

१६३. रणे योद्धप्रवृत्तस्य शत्रुशस्त्रात्तु किं भयम्

अर्थ : रणभूमिमा युद्ध गर्न तत्पर भएकालाई शत्रुको हतियार देखि के को डर ।

१६४. रागद्वेषाधिकारात्चासूयेर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति

अर्थ : रागद्वेषबाट असूया इर्ष्या भाव र लोभ आदि दोष पैदा हुन्छन् ।

१६५. लक्ष्मीर्यस्य गृहे स एव भजति प्रायो जगद्वन्धताम्

अर्थ : जसको घरमा लक्ष्मी छन् प्रायः लोकमा त्यही नै पूज्य हुन्छ ।

१६६. लाभानां श्रेय आरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा

अर्थ : सर्वोत्तम लाभ आरोग्य हो । सर्वोत्तम सुख सन्तुष्टि हो ।

१६७. लाभालाभयोः समः

अर्थ : लाभ र हानि बराबर (नेपाली) ।

१६८. लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः

अर्थ : विधिद्वारा लेखिएको मेटाएर मेटाउन सकिदैन ।

१६९. लोकान्न निन्देत्तद् ब्रतम्

अर्थ : अर्काको निन्दा नगर्नु त्यही नै व्रत हो ।

१७०. लोके गुरुत्वं विपरीतता वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति

अर्थ : संसारमा गहूगो अथवा हलुङ्गो आफूले सोचे जस्तै नै लैजान्छ ।

१७१. लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति

अर्थ : आँखा नभएकालाई ऐना के काम ?

१७२. लोभः पापस्य कारणम्

अर्थ : लोभ नै पापको कारण हो ।

१७३. व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्

अर्थ : नित्य व्यायाम गर्नेलाई विरुद्ध भोजन पनि पचछ ।

१७४. व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते

अर्थ : व्यवहार नै बलवान हुन्छ । त्यसले धर्मचाहि निर्बल हुन्छ ।

१७५. वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वांगे दुर्जनस्य च

अर्थ : वृश्चिकको पुच्छरमा विष हुन्छ, दुर्जनको पुरै शरीरमा विष हुन्छ ।

१७६. श्वः कार्यमद्य कुर्वीत

अर्थ : भोलिको काम आजै गर ।

१७७. श्रद्धया देयम् अश्रद्धया अदेयम्

अर्थ : श्रद्धाले दिनु, श्रद्धा नभए नदिनु ।

१७८. श्रद्धया सत्यमाप्यते

अर्थ : श्रद्धाले साँचो पाइन्छ ।

१७९. स्वयं वर्धस्व

अर्थ : आफैँ बढ ।

१८०. स्वस्ति भूमे नो भव

अर्थ : ए ! भूमि हाम्रो लागि कल्याणकारिणी बन ।

१८१. स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव

अर्थ : राम्रो बाटामा सूर्य चन्द्रभैँ हिडौँ ।

१८२. हृदि सर्व प्रतिष्ठितम्

अर्थ : सबै कुरा हृदयमा नै हुन्छ ।

१८३. हृदिस्थाः देवताः सर्वाः

अर्थ : सबै देवता हृदयमा बसेका छन् ।

१८४. हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलस्य जलाञ्जलिः

अर्थ : आमाको हातले छोई दिनु प्यासालाई पानी पिलाउनु जस्तो हो ।

१८५. हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः

अर्थ : ठूलो व्यक्तिको अनादर मानिसहरूको सबै अभ्युदयको नासि दिन्छ ।

१८६. हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रावर्जयन्त्यपः

अर्थ : हंसले दुध पिउछ त्यसमा मिसिएको पानी लाई छोड्छ ।

परिशिष्ट ५

महाकवि उदयानन्द अर्जेलका केही सूक्तिहरु(यसको वर्णविन्यास भानुभक्तभन्दा अगाडिको छ)

१. अंग्रेज पस्ता भारतको अवस्था

सुजादौला टुट्यो मरकट पसी दिल्ली त खुट्यो

गुलाम्कादर नादर बनि नृपति बलबन्तसंग फुट्यो

बडो हित् कस्मिल्ली मरकट पसी फेरि त फुट्यो

पच्यो भिल्ली मिल्ली अडिनकन किल्ली बुझि उठ्यो ॥

चेत्सिं भित्र चनारगदपर अड्या, सर्जाम बम्बै गया

कस्मिल्लीकन खोजिखोजि चहुवर्जन्ले जगत्सेठ् भन्या ?

हिष्टिन् दिल्लीमहाँ पिटाइ दुँडुला मुख्यारि प्यादा पन्या ।

वात्साहाकन गादि राखि तनको दौलथ् त हात्मा गया ।

२. नाच र कुस्ती

कतै खुप् नविन् कस्विका नाच नाचन्या

कतै दण्डले जम् गरी आँग भाँचन्या ।

कतै बेस गत्का पटक् क्यै त बाँचन्या

कतै लड्डु खान्या कतै रोटि साँचन्या ॥

भन्यो और नबाफ्ले - अखाडा किया है

भन्या वर्जवान्ले - दुयक् हाथ् लिया है ।

लडोगे, भन्यो - वर्भन्या - मर्जि चाहय्

लरो, वर्भन्यो - खुप् लन्या वाह् अछ्छा हय् ॥

भन्दै रह्यो दुइ लन्यो खुप भो तमासा

यवन् गिन्यो र सँगिको परि हात्तमाचा ।

नवाफ् भयो खुस पहाडिमहाँ त फाँचा

सिक्का दियो र त भन्यो यह ज्वान खासा ॥

३. जात एक कि अनेक

हड्डा रोम् चमडा पवन् वदनमैञ् कट्टा जहान्पर् पडे

येकी हय् वर जात भाँत बिचमैञ् कैसे तु बह्मा बडे ।

भन्दा ब्राह्मणले भन्या जगतमेञ् माता भगिन्पर् खडे

हो के व्याह करो बरोबर बुभो बेकुप् पडे हो खडे ॥

४. जोगीको भेस

गेला हातमहाँ छ दक्षिण त्रिशूल् वर्र्कध भोली तसल्

बाघ् दाँत् सेलि उना सुना छवि जटाल् लम्बी लटा भन् असल् ।

कम्बर्बन्दि छ मुञ्जसेलि श्रुतिमा दर्शन् हिराका असल्

सर्वागाङ्ग विभूति गेरु अचला कठ्पाउ जडित् छन् असल् ॥

५. रोपाइँको रमभ्रम

एक आइ नृपका अधि नाच्यो ।

चौध पाउ पछिलाइ त साँच्यो ।

नाचि नाचि सब अंग त भाँच्यो ।

लक्ष दौइ रुपया खुप फाँच्यो ॥

कीर्ति राखि भर बेसजिलाको

दाँति ताँति घर बेसजिलाको ।

खानु रस् छ पछि बेस हिलाको ।

लड्डु भारि भिलि खाउनु लाको ॥

६. एकता र धर्मव्यवस्था

पशुपति शिवजीको तीर्थ खूला गराऊँ

छलि कपटि ति भोट्या पक्रि काबू धराऊँ

ललितपतनमाहाँ भूप ठर्रा भराऊँ

अबर नृपति मर्नन् धर्मपत्रै गराऊँ ॥

७. राजाको हत्या र सराप

रानी गैरह बुड्मती जब गया औसर् बताया तहाँ

तिन् लाठ्या पसि बेस् कटारि नृपमा धस्ता कराया महाँ

तम्रो संगुत जो गरुन् धरणिमा नास्तिक् हवन् वर्तहाँ ।

निस्सन्तान् घरफुट् गरुन् अगति भै भन्त्या सराप् भो तहाँ ॥

८. अपशकुन

सालिक् हाँसिरह्या चलिन् ति अचला वर् रात्रिका बिचमहाँ

गैया रोइ कराइ हूँ गरिरह्या सेनाकि मुख्मुख्महाँ

आँधीभौरि विहारि खुप् गरि चल्या छन् सैन्य जाहाँ जहाँ

व्येहक् दम्पतिका चल्यो र भगरा लक्पक् सहर भो तहाँ ॥

९. राजा हाँसका गोठाला

भन्न्या ठिक्क रहेछ गौरुगसहित् वर् छैन मज्लिस् तहाँ

राजा हाँस चढाइ हिंड्नु बुझि त्यो आश्चर्य भो मन्महाँ ।

बारीभिन्न छ बाग ताल संगमा लौहो छ यक् हात्महाँ

भुत्ता छन् संग तालखुची र पटुका लस्कन्छ हर्दम् तहाँ ॥

१०. नूनको मुर्दा

देख्दाश्चर्य भयो र छक् भइगजौ शिर्बाहु पेट् पाउ कल्

मुर्दा ठिक्क बनाइ साथ मुडुला रोदन् पिहत्को नकल् ।

कात्रो हालि त बुर्कि छर्कि त डगर् मास् धान चौबाट छल्

छर्दै दौड लिदै नजर् चहुदिशा क्यै पाठ् कयाको नकल् ॥

११. जित्नेको पछि लाग्ने

लडाजिमा धन् व्यरथा नफाल्या

हासहुस् गन्या ज्यान् परिवार पाल्या ।

गौरुड् त हौं बात त यो नफाल्या

जो जित्तछौ हामि त सोहि भाल्या ॥

१२. रानीले पाथी जीरा भरिन्

हाँसी रित्ते लोकमाता रमायी

तर्जुत् हित्का सुन्थरीया भरायी

त्यारी सद्धैं बाहुलीले जमायी

पाथी जीरा येक ज्यूनार लायी ॥

१३. गोरखामहोत्सव

तखत् गोरखामा भरुन् पालटोला

सिसा भाड तस्वर् सबै गर्नु खोला ।

चुडामन् गजुर्का लयन् पालजोला

पटाङ्गिन् उज्याला हउन् (हुस्न) होला ॥

गुलेनार भर् चाँदनी सम्म थुम्का

सबै ढाकि चार्वर अवर्मन्त्र हुम्का ।

हुनन् बेस मण्डप् थिया छानि घुम्का

हजा (रन् हउन्) दान् वसन् कूमकुम्का ॥

अतर् कुस्तुरी वर् गुलाफ्पानि जस्मा

वनारस् त नस्का रहुन् खुस्वि रस्मा ।

ल (ग्या) राखि पत्थर्कला पाल तस्मा

सवै देशका चिज् खडा राख्नु वस्मा ॥

ठाम्ठाम् राखि बढाइँ बारुद असल् पत्थरकलाले गरुन्

सब्वै कस्वि त भै तखत् दिनदिनै नाच्गान गर्दै रहुन् ।

दध्यक्षत्-जलपूर्ण कुम्भ फलफुल् स्तम्भादि माला असल्

गर्नन् प्रोहित फौज ज्वान सबका वर् लालवाला तसल् ॥

आराम्छन् घरघर्महाँ भनि भनी यै बात गर्नु तसल्

आरामै सब ज्वान छन् संगमहाँ भक्तै त चल्छन् असल् ॥

शृङ्गार भै कुलका वधू घरघरै भूपभाव जान्या धरुन्

आफ्ना यारकि आरती घरघरै सजमि त्यारी गरुन् ।

वर् काम्का कटुवाल छन् डगरमा घण्टापथै ठिक् धरुन्

तोरन् ध्वज् वर मार्ग सुद्ध चहुँवर् भण्डा पताका भरुन् ॥

१४. गान बजान र प्रशस्ति

तस्तै वर् नगरा बढाइँ चहुँवर् लख्नु मिरा वीण ली

गढ्वाला त हिरा सितार कर दि नाच्छन् जहाँ तान ली ।

नौलखी रघुनाथ राइ बिचमा दस् पुस्तका वर्ण ली

शक्तिवल्लभ चक्रपाणि त जहाँ ऽभिषेक् र आशीष दी ॥

१५. नायिकावर्णन

भू ठिक् ऐंच धनू नयन् शर पनी मोहन् निशाना हनू

सुण्डा जंघ् शुक्तुण्ड नाशिक बनी भक्छन् सबै वर मनु ।

पंखा हाथ कटी हरी परजनी तोता छ बोली तनु

पैहन् भूषण पूर्ण छन् शरिरमा नानी कसोरी भनु ॥

१६. गुप्तचरी

पैल्लै चिवा पचिस भै त लिजौ भलायौं

गेडा निचोरि रसिमा रस बेस लायौं ।

तिग्गा र छाती वर जंघमहाँ नपाजौं

लाजौं सहरबिच पस्यौं र भन्यौं रमाजौं ॥

यस्तै तौर लिजौ र पाण्डवि गती क्यै गल्लिमा क्यै पस्यौं ।

लम्जुङ् कास्कि र गोरखा नृपतिका क्यै बात् चुक्यौं क्यै फस्यौं

हाम्रो पालन कान्तिपुर तखतमा होला कि भोट् गै नस्यौं

भन्दै चौबिस भूपका सुजन हौं भन्छौं दशामा खस्यौं ॥

१७. नगरकोटी र नागाको चाला

क्यै वाराणसिका लिन्या नस असल् क्यै चौरिपंखा तसल्

पान्दान् क्यै त जुता र सेरसिहरा आसातलक् मोफसल् ।

लिन्छन् क्यै वर ताँन गानरसका वैताल्कथाका कसल्

विसिख्खा दश वर कुमार् रसकथा भाव् राखि गर्छन् असल् ॥

हमेस् दिन्महाँ पन्ध्रबिस् सैय्ल हुन्छन्

नगर्कोटि नागा सधै वस्त्र धुन्छन् ।

मधेस्का रुपैया त क्यै गाँठि फुन्छन्

जमा तब् करेगे भनी बात सुन्छन् ॥

१८. चौतरियाको योग्यता

चारौतर्फ निसाफ न्याय थितिका वेदशास्त्र जान्छ्या असल्

भारत् चाँणक भागवत् शिवकवच् पदलिङ्गशास्त्रै तसल् ।

कोशु ज्योतिस् रित कण्ठमा गरि फसल् पन्हा गन्याका कसल्

चौतारा बनि भूपका सुहृदजन् भक्छन् जहाँ सो असल् ॥

१९. गोरखाली स्त्रीपुरुषको पढाइ र योग्यता

गीता चाँणक कण्ठमा छ जनका सब्बै सिपाही महँ

घोक्या शास्त्र त कण्ठ भो जब भन्या सो मिल्छ दर्जा तहाँ ।

भारा गैरहका पियारिजन वर् छोरा सहित्का कहाँ

भक्छन् पुस्तक सारदा भन्नि सबै छन् ज्यान गोखामहाँ ॥

गोठाला पनि खेलको रित गरी पञ्चाङ्ग गन्या जहाँ

लात्त्रा हानि तवल् सघाइ खुकुरी सब्ले भिन्याका तहाँ ।

२०. गलेरु दुर्घटनामा परे

नागर्कोटि गलेरुले संगमहाँ बन्दुक् भन्याको थियो

लाग्यो रञ्जकमा भडाक् पलत्रिता गै गोलि शिर् चोट् दियो ।

लाग्यो चोट तडाक् गियो जमिनमा स्वै गै रगत् क्यै पियो

उत्तानै परि त्यो मयो छिनमहाँ सो दैव लीला थियो ।

(ज्ञानमणि नेपालको , आदि कविका समस्याबाट साभार गरिएको हो)

ISSN : 2362-5146

MEDHA

A Multidisciplinary Peer Reviewed Research Journal

मेधा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

महेंद्र मोरङ आदर्श बहुमुखी क्याम्पस
विराटनगर
संजन्य : मोरंग व्यापार संघ
वि. सं. २०६६

Volume: V

No.:1

July 2018

Tribhuvan University

Mahendra Morang Adarsha Multiple Campus

Biratnagar, Nepal

ISSN: 2362-5146

MEDHA

A Multidisciplinary Peer Reviewed Research Journal

Volume: V

No.:1

July 2018

Advisor-in-Chief/Patron

Baburam Timalsena
(Campus Chief)

Advisors

Prof. Dr. D.N. Chaudhary
Prof. Dr. Nandalal Shah
Prof. Dr. Vedraj Acharya
Prof. Dr. Devi Bahadur Thapa
Prof. Mahendra Narayan Yadav
Prof. Dr. Narendra Dhakal
Prof. Dr. Saroj Nepal
Dr. Sushil Adhikari
Dr. Achut Raj Kattel
Dr. Ajay Bhjattarai
Dr. Narendra Chaudhary

Executive Editor

Dr. Jiwan Kumar Dhakal

All the correspondences should be addressed to:

Executive Editor

MEDHA - A Multidisciplinary Peer Reviewed Research Journal

MAHENDRA MORANG ADARSHA MULTIPLE CAMPUS

Biratnagar, Ph.: 021-471791, 9842091203

E-mail:timilsinababuram4@gmail.com, jiwandhakal2013@gmail.com

CONTENTS

TITLE	PAGE
1. An Art of Writing a Paragraph <i>Achut Raj Kattel, Ph.D.</i>	1
2. Satisfaction of Patient with Nursing Care Admitted in Surgical... <i>Adhikari, T.R.; Ph.D.</i>	4
3. Study on Seasonal Variations of Physico-Chemical Characteristics... <i>Ganesh Bahadur Thapa</i>	14
4. Management Education in Nepalese Context: Key Factor for Mobilizing... <i>Hari Prasad Acharya</i>	23
5. Development and Historical Path of a Society <i>Jit Bdr. Katuwal</i>	31
6. Significance of Internet Uses in Research Work: A survey... <i>Jiwan Kumar Dhakal (Ph.D.)/Sitaram Chamlagain</i>	36
7. A Survey on Applications of Surfactants and Their Investigation... <i>Neelam Shahi, Ajay Bhattarai</i>	46
8. Female submissiveness in Taslima Nasrin's <i>Lajja</i> <i>Rajan Dutta</i>	54
9. Male Genitalia of Some Species of <i>Catharsius Hope...</i> <i>Rajendra Prasad Yadav</i>	60
10. Welfare Assessment of Wild Mammals in Mini Zoo of Jamunxhadi... <i>Ram Chandra Adhikari</i>	64
11. On Normed Spaces <i>Satya Narayan Sah</i>	72
12. Diversity of medicinal plants in Jalthal forest of Jhapa district <i>Tilak Prasad Gautam</i>	74
13. Study of Surface Tension of Sodiumdodecyl Sulphate in Presence... <i>Tulasi Prasaad Niraula and Pritee Kumari Keshari</i>	80
14. Relevant Literature Review on Liquidity Management <i>Dr. Umesh Rijal</i>	89
15. Nutritional Diets of Coldwater Fishes <i>Vinod Kumar Mahaseth</i>	97
१६. लोकोक्ति र समाज <i>बाबुराम तिमल्सेना, प्रा. डा. दिवाकर प्रधान</i>	१०३
१७. सुनसरी जिल्लाको बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमको अवस्था, राष्ट्रिय खोप ... <i>तुलसा देहाल</i>	१०८
१८. विनिर्माणवादी संरचना पद्धतिमा र नेपाली उखान <i>डा. शिवप्रसाद पौड्याल</i>	११४

लोकोक्ति र समाज

बाबुराम तिमल्सेना, प्रा. डा. दिवाकर प्रधान*
भारतीय भाषा विभाग, काशी हिन्दू विश्व विद्यालय वाराणसी

सार :

लोकोक्ति लोक सम्मतिबाट स्वीकार गरिएका अपौरुषेय सूक्ति हुन् । यी छोटकरीमा व्यक्त गरिएका हुन्छन् । लोक सम्मति र लोकोक्ति एउटै हुन् । वेदबाट आएका सूक्त संस्कृतबाट आएका लोकोक्ति हुन् । यी ज्ञात अज्ञात कवि कलाकारबाट सार वाक्यका रूपमा समाजबाटै उत्पादन भएका कथन लोकोक्ति हुन् । जस्तो, ब्रह्माणं केशवं रूद्रं भेद भावेन मोहिताः पश्यन्त्येकं न जानाति पाखण्डो महता जनाः । 'भेद भावेन मोहिता' ले समाजलाई भेद भाव गर्नु हुँदैन भन्ने सन्देश यसले दिइएको छ । धनादेव धनं रक्षेत् - पैसाले पैसा तान्छ । धनले धन तान्छ । धनादेव शूक्ति हो र पैसाले पैसा तान्छ लोकोक्ति हो ।

मशकस्य वलं कियत् = भेडाको लाठी घुँडासम्म, मर्दस्य वाक्यं शकटस्य चक्रं नित्यं तक पुरो धावती धावतीह = मर्दको बोली गाडीको पहियाँ अगाडि नै बढ्छ । धर्ममूलं न शुष्यति - धर्मको जरा सधैं हरियो हुन्छ । पत्रं पुष्यं फलं नास्ति, देव्य पूजा कथं भवेत् = फूल न पाती देवी हा हा ।

यी सबै सामाजिक लोकोक्तिहरू हुन् । यिनको संक्षीपमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : पहेली, विशिष्टता, संरचना, लक्ष्यार्थ, वाक्यांश, व्यञ्जनार्थ, क्रियामूल, क्षधितं, तृप्त, कण्ठश्री

परिचय

लोकका उक्ति लोकोक्ति हुन् । लोकोक्तिहरू संरचनामा र आकारमा सारै छोट्टा हुन्छन् । कुरा पुग्ने गरी भनिने कथन लोकोक्ति हुन् । यसमा शब्द, पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्यका सन्दर्भ र प्रसङ्ग आधारमा एउटै लोकोक्तिबाट अनेक अर्थ लगाएका हुन्छन् । लोकोक्तिहरू भाषामा भन्दा साहित्यिक र काव्यिक सन्दर्भमा रमाएका हुन्छन् । अभिधा भन्दा लक्षणा र लक्षणा भन्दा व्यञ्जनाबाट लोकोक्ति बढी छन् र त्यही आधारमा परिचित हुन्छन् ।

उद्देश्य

लोकोक्तिको प्रयोग समाजले गर्छ । समाजको उद्देश्यका आधारमा यी बोलचालमा आउँछन् । सप्रसङ्ग र सन्दर्भका साथ लोकका चेतना र अवचेतना बोकेर समाजलाई प्रेरित र प्रभावित गर्दै आएका हुन्छन् । यिनको उद्देश्य, प्रकृति र जीवनसँग हुन्छ । मनुष्यका कार्य व्यपार, परिस्थिति र

आचरणका सम्बन्धमा प्रयोक्ता सजक र सचेत भई लोकोक्तिको प्रयोग गर्न चाहान्छन् ।

प्रकृति र जीवनसँग हुन्छ । मनुष्यका कार्यव्यापार, परिस्थिति र आचरणका सम्बन्धमा प्रयोक्ता र सर्जकहरू सचेत भई लोकोक्तिको प्रयोग गर्न चाहान्छन् ।

समस्या

१. लोकोक्ति र टुक्काको भेद के के हुन् ?
२. लोकोक्तिको समाजमा के महत्त्व छ ?
३. गीतात्मक लोकोक्ति भनेका के हुन् ?
४. लोकोक्तिमा यमक कसरी पर्छ ?
५. लोकोक्तिको सामाजिक महत्त्व कस्तो छ ?

लोकोक्तिको महत्त्व

परमब्रह्ममा विश्वास गर्ने र प्रकृति र पुरुषमा विश्वास गर्ने आधुनिक मानिस भन्दा पहिले लोकोक्ति जन्मेका हुन सक्छन् । परमब्रह्मका उक्ति

वेदका वाणीहरू हुन् ! संस्कृतका वाङ्मयहरूले उपदेश, निर्देश र अर्तीले भरिएका हुन्छन् । यिनको लोकव्यवहारमा ठूलो महत्त्व छ । यसको उत्पत्ति, श्रोत, विषय, संरचना र भावहरू "असतोमा सद्गमय तमसो भा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतं गमय" को हुंकार र फुत्कार गर्दै यी आफ्नै बलबुताले पनपदै आएका छन् । यिनले मानिसलाई सदाचारी र अनुशासित बनाउँछन् । कर्म, उपासना र ज्ञान पस्किएर सभ्य र भव्य, संस्कारित हुन् सिकाउँछन् । अल्पज्ञ जीवलाई शिक्षित जीवका रूपमा परिभाषित र स्थापित गराउँछन् । सूक्त, मन्त्रबाट लोकोक्तिको उत्पादनमा वृद्धि भएको हो । धार्मिक, विश्वास, दाइर्शनिक चिन्तन अध्यात्मका गहन विचारहरू यसमा छरिएर रहेका हुन्छन् । आचारशास्त्र, नीतिशास्त्र, मनोविज्ञान, पुराणका मिथक, इतिहास, पुराकथा, परिकथा, गाथा, कला, विज्ञान आदि छटाले यी घमघट्ट सजिएका हुन्छन् । यी निगमात्मक र आगनात्मक ज्ञानमा हेलिएका हुन्छन् । लोकोक्ति र सूक्तिका गर्भमा प्राकृतिक सौन्दर्य, भावनात्मक सामञ्जस्य, वैश्विक चैतन्यबोधको गीपान र सरणिहरू लोकोक्तिमा गुञ्जिएका हुन्छन् । संस्कृत वाङ्मयको लोकोक्ति मन परेको सन्तान हो । यिनीहरू अंग्रेजीका Foklar हुन् । यी Foklar हरूमा संस्कृतबाट भावनात्मक रूपमा अनुवाद भए पनि शब्दार्थमा अंग्रेजीसँग अनुवाद हुन सक्तैनन् । यी संस्कृतका सूक्तिहरू तत्सम भएर आए पनि कथ्यमा नेपाली जिब्रोकाँ भइसकेका हुन्छन् । यसकारण भाषा, साहित्यमा यी उम्दा र जिवित छन् । यिनको अध्ययन हुनु ठूलो महत्त्व छ ।

लोकोक्ति र टुक्कामा भेद

लोकोक्ति दुवै लोकोक्ति हुन् । संरचना, कार्य र अर्थका आधारमा लोकोक्ति र टुक्कामा भेद पाइन्छ । लक्ष्यार्थका आधारमा लोकोक्ति र टुक्काको समानता पाइन्छ । वाक्यात्मक कार्य र संरचनाका आधारमा यी भिन्न छन् । टुक्का र पहिली लोकोक्तिकै अङ्ग हुन् । तापनि प्रयोग र अर्थको विशिष्टता हेर्दा यी दुवै भिन्न छन् । पुष्कर शम्शेरले वाक्यांश र कार्यका आधारमै छुट्टयाएर उनले दुइटा टुक्का हुनेलाई

लोकोक्ति र दुइटा टुक्का नहुनेलाई टुक्का भने टुक्काहरू टुक्का हुँदैनन् । यिनको क्रियापद हुँदैन । लोकोक्तिमा वाक्यात्मक संरचना हुन्छ । कतै वाक्यमा क्रियाको लोप हुन्छ कतै हुँदैन । तर क्रिया लोप भए स्थानमा पनि वाक्यको पूर्ण अभिव्यक्ति दिएको हुन्छ । टुक्का वाक्यांश हुन् । यिनी क्रियासँग उनिएर प्रयोग हुन्छन् । लोकोक्ति सधैं अर्थिन्छन् । टुक्का वाक्यमा प्रयोग भए पछि मात्र अर्थिन्छन् । तापनि लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थ चाँहि आश्यात्मक अर्थ हो । टुक्का र टुक्काका अन्यमा 'नु' जोडिन्छ । यी नु जोडिएर क्रियामूल बन्दछन् । पराजुलीले एउटाको काम हुँदा अर्काको कामभयाँ भने लोकोक्ति हुन बताउँछन् । एउटा मात्र छ । एउटा काम दर्शाउँछ भने त्यो वाक्यांश वा टुक्का हुन्छ भनेका छन् । जस्तो तृप्त-वदति पर्वत वारे रवादाव, क्षुधितः कथयति पर्वतवारे खादाव- अघाएको हुन्छ डाँडा परि खाउँ, भोकाएको भन्छ, डाँडा वारी खाउँ- He that is warm thinks all are so² यो लोकोक्ति हो । माथिको खादावसम्म एउटा टुक्का र भाव खादावमा अर्को टुक्का गरेर दुइटा टुक्का छन् । त्यसकारण यो लोकोक्ति हो । टुक्का-सुनमा सुगन्ध, हावामा महल बनाउनु, मुखलानु, गोला फुलाउनु, आँखा सन्काउनु, यी टुक्का हुन् । यी क्रियान्वित हुने गर्छन् । यिन्का अन्त्यमा 'नु' लाग्न पनि सक्तछ ।

एउटै सम्मलन काम देखिनेहरू टुक्का वा वाक्यांश नै हुन् । जस्तो, भिगामारी बोसो भिक्ने, मरेको बाँधको जुघा तान्ने, कमिनीको कण्ठ श्री जस्तो लाग्नु, हुट्टियाउँले सागर थामे भै, हँसिया जस्तो सोभो भै, प्रयोग गरी दृष्टान्त दिइएकालाई पछिल्लिर क्रियापद, विशेषण, आदि रहेको नरहेको र विचारै नगरी वाक्यांश भित्रै राखने चलन छ । मरेको भोलिपल्ट दुई दिन यसमा जोडिन सक्तैन । यो लोकोक्तिमा राख्न उपयुक्त हुन्छ । लोकोक्तिको निर्माण अभिधाबाट हुन्छ । तर व्यञ्जन मूलाध्वनि लोकोक्तिको आशय नै हो । यिनै आधारमा लोकोक्तिमा व्यञ्जना शक्तिको प्रधानता हुन्छ । उक्तिको प्रयोगले

¹ पुष्कर शम्शेर, नेपाली उखान टुक्का कोष, पाँचौ, ललितपुर, साभ्ना प्रकाशन, २०६६ पृ. १०१

² पुण्य, ने.सं.श., २०६७ : ५५७

अभिव्यक्तिमा चमत्कार आउँछ । दृष्टान्तले वाणीमा गहकिलो ओजता थपी दिन्छ ।

टुक्कामा व्यञ्जना भइरहनु आवश्यक पर्दैन । यी दुवैका वीचमा रमाइलो अन्तर छ । टुक्कालाई संस्कृतले वाक्धारा भन्छ । हिन्दी र उर्दूले मुहावरा भन्छ । अंग्रेजले Idioms भन्दछन् । नेपालीले टुक्का र टुक्का भन्दछन् । नेपालीभाषीले टुक्काहरू पौल रूपमा प्रयोग गर्दछन् । संस्कृतका वाक्धारासंग

नेपाली टुक्काको शोध हुन सक्तछ । नेपालीमा टुक्का एक पदीय र अनेक पदीय पाइन्छन् ।

- एक पदीय
१. गाई जात्रे (हास्यास्पद)
अनेक पदीय
१. आँखाको नानी (लक्ष्यार्थ)
२. मुख लाग्नु,
३. गाला फूलाउनु,
४. सुडो पसानु ।

लोकोक्ति र टुक्काको निम्ना आधारमा भिन्नता देखाउन सकिन्छ ।

लोकोक्ति	टुक्का
१. लोकोक्ति पूर्ण वाक्य हुन् ।	१. टुक्का वाक्यांश हुन् ।
२. स्वतन्त्र अर्थ हुन्छ ।	२. स्वतन्त्र अर्थ हुँदैन । क्रियासंग अन्वित हुँदा मात्र अर्थ हुन्छ ।
३. भन्नु पर्ने अभिव्यक्ति संक्षिप्त, रसिलो मीठो, चिटिक्क परेको मौलिक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने खूबी हुन्छ ।	२. टुक्काहरू वाक्यमा गासिए पछि मात्र सार्थकता पाउँछन् ।
४. व्यञ्जना अर्थको प्राधान्यता हुन्छ । एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा रूपान्तरित हुन सक्छन् ।	४. प्रयोगद्वारा नै अर्थबोध हुन्छ । एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा रूपान्तरण हुँदैनन् ।
५. रसिलो र मीठो भाव वाक्यमा प्रयोग गर्दा हुन्छ ।	५. भावको तीक्ष्णता, संक्षिप्तता र प्रभावकारीता बढी हुन्छ ।
६. शब्द परिवर्तनको कम संभावन रहन्छ ।	६. कुनै कथलाई प्रकट गर्दा प्रभाव कारिताका निमित्त शब्दको प्रयोग हुन्छ ।
७. भाषाका अभिव्यक्तिमा भिन्नता पाइन्छ । क. निरस्त पादप देशे एरण्डोऽपि दुमायते ख. यत्र विद्रतजनो नास्ति तत्र मूर्खोऽपि पूज्यते क. रूख नभएको स्थानमा एरण्डो पनि रूखै मानिन्छ । ख. अड्को पड्को तेलको धूप (भाषा भाषामा फरक)	७. टुक्काहरू रूपायित हुन्छन् । आँखा लाग्नु /लाग्छ /लाग्यो /लाग्ला लागेछ आदि रूपायित हुन्छन् ।
८. लोकोक्ति साहित्य र नीतिमा आउँछन् ।	८. व्याकरणका नियमका आधारमा परिवर्तन हुन्छन् ।
९. दृष्टान्त दिदा र कुरा कानीका सन्दर्भमा आउँछन् ।	९. अनुक्रम मिलेका कार्यव्यापारमा मात्र आउँछन् ।
१०. लोकोक्तिको अभिधा अर्थ शान्त भएपछि लक्षणा र व्यञ्जना अर्थमा यसको अस्तित्व हुन्छ ।	१०. साधारण अर्थभन्दा बेग्लै विलक्षण अर्थ रूपमा आएका हुन्छन् । वाक्यमा प्रयोग पछि विशिष्ट अर्थ हुन्छ ।

मानव सेवा र लोकोक्ति

मानव सेवासँग सम्बन्ध राखेर लोकोक्ति रचना गरिएका हुन्छन् । भेदभाव गर्ने अर्ती, उपदेश, सरसल्लाहा, दिने उद्देश्यले लोकोक्ति भाषामा आउँछन् । 'भेद भावेन मोहिता' र पश्यन्त्येको नजानाति पाखण्डो महता जनाः यो अष्टादश पुराण दर्पणमा उल्लेख भएको लोकोक्ति हो । (अष्टादश पुराण दर्पण १९५० : ५०) यस सूक्तिले मानव समाजमा तै ठूलो, तै सानो, तै धनी, तै गरीब, तै कुलीन भन्नेलाई पाखाण्डो भनेको छ । बृहत् शब्दकोशलले पाखण्डो भनेर वेद विरुद्ध आचरण र व्यवहार गर्नेलाई भन्दछ । सम्प्रदायमा लागेकाहरूको वढी भेद बुद्धि हुन्छ । गलत व्यवसाय गरी आर्थिक उपाजन गर्नेहरू पनि ढोंगी मै हुन् । देखावटी पाठ पूजा गर्ने आडम्बरी हुन् । जात, जाति, वर्णसङ्करलाई फुटाएर राजनीति गर्नेहरू ढोगी नै हुन् । धोका दिने, धूर्तता र चिप्लाकुरा गर्ने पाखण्डो हुन् । देवताहरूलाई पनि ठूलो र सानो भन्ने भेद बुद्धि भएका मनुष्य सबै

पाखण्डी हुन् । अर्काले राम्रो गर्दा पनि पहेंला आँखाले हेर्नेहरू पाखण्ड कै दर्जा भित्र पर्दछन् । सफा चिबलाई फोहेर देखेले मानव सेवा गर्न सक्तैन । मर्दा, पर्दा, आपदमा, क्रान्तिमा, मुद्दा, मसानमा साथ दिनेहरू मानव सेवी हुन् । जस्तो मानव सेवामा समर्पित लोकोक्ति संस्कृत श्रोतबाट पनि आएको छन् ।^३ जस्तो, मर्दा, पर्दा, आपत्तमा अनि क्रान्तिमा मिलने बन्धु हो जान मुद्दामा र मसानमा ।

संस्कृत	नेपाली
१. त्रिभुवनमुपकारिश्रोणिभिः ^४ पयिणन्तः सन्ति सन्तः कियन्त	१. अर्काको हित घिउसमान (क.को.२००९,१४३)
२. पडिक्त भेदो न कारयेत ^५	२. पडिक्त भेद नगरोस्
३. पडिक्त भेदः शिवाय न ^६	३. पडिक्तले मानवको कल्याण गर्दैन
४. परोपकाराय पुण्याय	४. परोपकार पुण्यका लागि नै हो ।

भौगोलिक भेदका गीतात्मक लोकोक्ति

गाउँखाने कथा, लोकोक्ति वाग्धारा र चुटकिला साहित्य विधाका यी रसासिक्त परिकार हुन् । जस्तो खान्या कर्ममा भया भैसी लोष्टी हो के - दूध खाने कर्ममा भए भैसी लडी मथ्यो (वलीयसी केवल मीश्वरेच्छा)^७ यो कर्णाली अञ्चल तिरको लोकोक्ति हो । कर्णालीमा लोकोक्तिलाई आहाना र मिहिना भन्दछन् । यस लोकोक्तिले मान्छे गरीब, असहाय, दुःखी हुनुमा अरू कोही न भएर आफ्नै भाग्य, नियति र कर्मदोषीको कारणले हुन्छ । आपदविपतमा देवले पनि हेर्दैन । चार खुट्टेको धन गन्दै नगन भन्ने भनाई पूर्वतिर निकै चर्चित छ । यी दुबै भनाईहरू बेला बेलामा मानिसले पालेका पशुहरू अचानक रोगाउँछन् र मृत्यु हुन्छ । त्यसले पशुहरूका धनी पीडित हुन्छन् । ग्लानि युक्त कारुणिक भाव यस्ता उक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । यदि मेरो कर्ममा दूध खान लेखेको भए मेरो भैसी भीरबाट खसेर मर्ने थिएन भन्ने गीतात्मक भाव लोकोक्ति बनेर आएको छ । साग छरे पालुङ्को छरे गाउँको मुखियालाई कही गए सुख छैन कर्म दुखियालाई (दुःखीद्वारा भनिएको गीत, व्य लोकोक्ति) ।

यमक भएको लोकोक्तिको विश्लेषण

कर्णालीमा जाति विशेषलाई व्यङ्ग्य गर्दा यस अलङ्कार लोकोक्तिमा पर्छ । जस्तो, "हसकय ठसमय, ठाकुन्या मदय" यो कथनले ठकुरी जातिलाई व्यङ्ग्य गरेको छ । यसैलाई पूर्वतिर यसरी व्यक्त गरेको हुन्छ । -

१. बाहिर बाहिर नैन सुत भित्र भित्र भैसा सुत (यमक)
२. बाहिर बाहिर टाइफिटिङ्ग भित्रभित्र जुम्राको मिटिङ्ग
३. बाहिर बाहिर ठूलो किस्ने भित्र भित्र कोदो पिस्ने
४. बाहिर बाहिर लोकतन्त्र भित्र भित्र ठग तन्त्र

यी लोकोक्तिमा प्रयोग गरिएको महत्त्वपूर्ण भाव व्यञ्जनामा मिठास छ र सलल बगेको छ । प्रथम लोकोक्तिमा त र त मा यमक पर्छ । ६ ओटा ओष्टय वर्ण छन् । भने आठ ओटा दन्त्य वर्ण एउटा र लोकोक्तिमा परेका छन् । दुइटा स्थानमा संयुक्त 'त्र' वर्णको प्रयोग भएको छ । अतिकण्ठ्य ध्वनि 'ह' दुई ठाउँमा प्रयोग छ । त्र मा

^३ मोतीराम बम, कर्णालीको लोक जीवन, नेपाल सेन्चुरी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिसिङ्ग, २०६७ पृ. ४३

^४ ज्वालाप्रसाद मिश्र, अष्टादश पुराण, १९९० पृ. ५०

^५ लेखनाथ पोड्याल, ठूलो वर्णमाला २०२० पृ. १५

^६ पूर्ववत कहावत कोश २००९ पृ. १४३

^७ मोतीराम बम, कर्णालीको लोक जीवन, नेपाल सेन्चुरी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिसिङ्ग २०६७ पृ. ४३

रहेका दृश्य 'र' र बाहिर द्वित्वको रूपमा र वत्स्य वा मूर्धन्य ध्वनि हो । मूर्धन्य ध्वनिलाई नेपालीले वत्स्यै भित्र राखिएका छन् । 'र' लाई वत्स्य वर्णमै राखने गरिएको छ । संस्कृतमा 'र' ध्वनि मूर्धन्य ध्वनि हो । यसै आधारमा अरू लोकोक्तिको पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

समाजले समाजका मानवीय स्वभावलाई लोकोक्ति मार्फत उपहार दिएका छन् । बाहिर इज्जत धान्न मुस्किल परेका मानिसका आर्थिक पक्षलाई लोकोक्तिले उजागर गरेका हुन्छन् । माथिका उक्तिमा वृत्यनुप्रास पनि छ । यी लोकोक्तिमा धनी गरीबका चेतना सलबलाएका छन् । समाजलाई शिक्षा दिएका छन् । मानिसका सुखदुःख, मर्मव्यथा, कटाक्ष, व्यङ्ग्यहरू रसासित भएर सलबलाएका छन् । लोकोक्तिमा लोकभित्रका युगौदेखिका इतिहास र उपमा, दृष्टान्त, धोचपेचहरू प्रेरणका रूपमा मान्यता पाएका छन् ।

निष्कर्ष

यद्यपि लोकोक्तिमा परापूर्व कालका अनुभव, अनुभूति, अनुकरण र अनुशरण गरेर समाजको प्रयोगशालामा छोटी, जाँची समाजलाई नै फिर्ता दिएका हुन्छन् । भाव र भाषाले लोकोक्तिको सरल, सहज र शैली निर्माण गरेको हुन्छ । समय सापेक्ष मौलिकता ग्रहण गर्दै यी सम्पन्नशाली भएका छन् । यिनलाई ओजस्वी, परिष्कृत र विकसित बनाउनका लागि लोकोक्तिले गीतात्मक स्वरूप ग्रहण गर्दछन् । साहित्यिक भाव उमार्नका लागि यिनको लेख्य र कथ्य प्रयोग नितान्त आवश्यक छ । प्रस्तुत गरिएका लोकोक्तिमा भौगोलिकताको गन्ध छ । जातीयताको छिपछिपे रसले सिञ्चित छन् । वर्ग, वर्ण, समुदाय र क्षेत्रीयताको आधारमा लोकोक्तिका वान्कीहरू स्वतस्फूर्त रूपमा वीउँ विजनका रूपमा समाजमा छरिएर रहेका हुन्छन् । जहाँ जस्तो बोलिन्छ, लोकोक्ति त्यस्तै प्रकारका हुन्छन् । पूर्व पश्चिमका आर्थिक विपन्नता र सम्पन्नतामा लोकोक्ति रमाएका हुन्छन् । भौगोलिक विषयताको भाषिक भेदको चित्र लोकोक्तिमा कोरिएको हुन्छ । स्थानीय भेद अनुसारको समाज, जाति व्यवहार, प्रवृत्ति, आचरण र नियतिको विम्ब प्रतिविम्बलाई लोकोक्तिले स्पष्ट र सुहाउदिलो किसिमले विश्लेषण गरेका हुन्छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

- १ पुष्कर शम्शेर, (२०६६) नेपाली उखान टुक्का कोष, पाँचौ, ललितपुर साभना प्रकाशन ।
- २ वम मोतीराम, (२०६७) कर्णालीको लोक जीवन, नेपाल, सेन्चुरी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिसिङ्ग

- ३ शास्त्री, शिवप्रसाद भारद्वाज, (२००७ ई.) अशोक संस्कृत हिन्दी अंग्रेजी, शब्दकोश, अशोक प्रकाशन दिल्ली
- ४ वृहत् शब्दकोश, २०४० पृ. ११४८
- ५ मोतीलाल पराजुली मोती र गिरी जीवेन्द्र (२०६८) नेपाली लोकसाहित्यको रूपरेखा, ललितपुर साभना
- ६ बन्धु, चूडामणि, (२०५८) नेपाली लोक साहित्य, सं. एकता बुक्स, काठमाण्डौ, नेपाल
- ७ तिवारी, शशिशेखर, (२०२७) भोजपुरी लोकोक्तियाँ विहार राष्ट्र भाषा परिषद्, पटना, विहार
- ८ सहल, कन्हैयालाल, (१९५८ ई.) राजस्थानी, कहावते एक अध्ययन, दिल्ली
- ९ उप्रेती, कुन्दनलाल, (१९७१-२०० ई.) लोक साहित्य के प्रतीयमान सं. भारत प्रकाशन मन्दिर, सुभाषरोड, अलिगढ
- १० दुवे सत्यनारायण (२०१४ ई.) लोक साहित्यकी रूपरेखा शारदा पुस्तक भवन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, पुनिवासैय रोड, इलाहाबाद
- ११ कोइराला, कुलप्रसाद (२०५६) नेपाली मैथिली उखानको तुलनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, त्रि.वि.वि.

ब्यक्तिगत विवरण

नाम : बाबुराम तिमिल्सिना
स्थायी ठेगाना : वडका दियाले-५, खोटाङ्ग, दिक्तेल
अस्थायी ठेगाना : विराटनगर महानगरपालिक १२, मोरङ्ग
जन्म मिति : २०१८/०८/१५
नागरिकता : नेपाली
धर्म : हिन्दू

शैक्षिक विवरण

तह	श्रेणी	वर्ष	शैक्षिक संस्था
पूर्व मध्यमा	द्वितीय	ई. १९८०	सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि.वि. वाराणसी
उत्तर मध्यमा	द्वितीय	ई. १९८२	सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि.वि. वाराणसी
शास्त्री	द्वितीय	ई. १९८४	सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि.वि. वाराणसी
आचार्य	प्रथम	ई. १९८७	सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि.वि. वाराणसी
स्नातक शिक्षा	पास	२०५१	त्रि.वि.वि., काठमाडौं
स्नातकोत्तर नेपाली	द्वितीय	२०४१	त्रि.वि.वि., काठमाडौं
मराठी डिप्लोमा	ए	२०१५	बी एच् यु, भारत

प्रकाशन

- बाबुराम तिमिल्सेना, प्रो.डा. दिवाकर प्रधान (२०१७ ई.) नेपाल र मराठी भाषाका वर्ण र शब्दको तुलनात्मक अध्ययन, Research Highlights, Future Fact Society, Varanasi (U.P) India, vol IV No. 4, page 71
- बाबुराम तिमिल्सेना, (२०१६ ई.) उपनिषद् साहित्य र यसको तुलनात्मक एक अध्ययन, Samajiki Sandarsh, Future Fact Society, Varanasi (U.P), page 46
- बाबुराम तिमिल्सेना, (२०१६ ई.) प्रहरका तप्कना कवितामा अनेक विचार: एक दृष्टि, Varanasi Management Review, vol III, No. 4, page 80
- बाबुराम तिमिल्सेना, (२०१६ ई.) अस्वत्थामा नाट्यकाव्यको संक्षिप्त अध्ययन, Research Highlights, Future Fact Society, Varanasi (U.P) India, vol IV No. 4, page 107
- बाबुराम तिमिल्सेना, (२०१८ ई.) लोकोक्ति र समाज, मेधा, म.मो.आ.ब. क्याम्पस, vol V No. 1, page 103

गोष्ठी र कार्याशाला

- वैश्विक पदृश्य और प्रवासी हिन्दी साहित्य दिनाङ्क १०,११,१२, जनवरी २०१६ (अन्तराष्ट्रीय संगोष्ठी)
- RESEARCH METHODOLOGY IN AREA STUDIES, 03 TO 10TH OCTOBER, 2015.
- हिन्दी साहित्य में सास्कृतिक संवेदना और मूल्यबोध, अन्तराष्ट्रीय संगोष्ठी एवम् भारतीय लेखक- शिविर मे साहित्य मे अधुनिकता की अवधारणा और प्रचलन शीर्षक मे आलेख प्रस्तुत दिनाक १४।०१। २०१६ का दिन
- Workshop on research methodology, Tribhuvan University Office of the Rector, From Ashad 9-11, 2070.

Place: Varanasi

(Baburam Timalsina)

Date:

स्वर्गीय मातापितामा समर्पित

**Copyright © Faculty of Arts
Banaras Hindu University, Varanasi,
India, 2019
All Rights Reserved**

Enrolment No.: 370935

Approved

Prof. Diwakar Pradhan

Supervisor

Forwarded

Prof. Diwakar Pradhan

Head

Department of Indian Languages

Faculty of Arts

Banaras Hindu University

Varanasi-221005

2019

UNDERTAKING

I, **Baburam Timalisina**, hereby, certify that the work embodied in this Ph.D. thesis is my own bonafide work carried out by me under the supervision of Prof. Diwakar Pradhan from 3rd April 2014 to 22nd February 2019 at Banaras Hindu University.

I, hereby, supplicate my thesis titled "संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन एवं विश्लेषण" for the award of Ph.D. degree. The matter embodied in this Ph.D. thesis has not been submitted for the award of any other degree/diploma.

Date:

Place: Varanasi

(**Baburam Timalisina**)

Annexure – E
(See Clause XIII.2(b) (iii))

CANDIDATE’S DECLARATION

I, **Baburam Timalisina**, (Enrollment no. 370935), hereby, certify that the work embodied in this Ph.D. thesis is my own bonafide work carried out by me under the supervision of **Prof. Diwakar Pradhan** for the period of 3rd April 2014 to 22nd February 2019 at Department of Indian Languages, Banaras Hindu University, Varanasi. The matter embodied in this Ph.D. thesis has not been submitted for the award of any other degree/diploma.

I declare that I have faithfully acknowledged, given credit to and referred to the researchers wherever their works have been cited in the text and the body of the thesis. I further certify that I have not willfully lifted up some other’s work, para, text, data, results, etc. reported in the journals, books, magazines, reports, dissertations, thesis, etc. or available at websites and included them in this Ph.D. thesis and cited as my own work.

Date:

(Baburam Timalisina)

Place: Varanasi

CERTIFICATE FROM THE SUPERVISOR

This is to certify that the above statement made by the candidate is correct to the best of my knowledge.

(Prof. Diwakar Pradhan)
Supervisor and Head

Department of Indian Languages
Banaras Hindu University

(Signature of the Head of the Department with seal)

Annexure – F
(See Clause XIII.2(b) (iii))

PRE-SUBMISSION SEMINAR COMPLETION CERTIFICATE

This is to certify that **Mr. Baburam Timalina**, (Enrollment no. 370935), a bonafide research scholar of the Department of Indian Languages, has successfully completed the pre-submission seminar requirement which is a part of his Ph.D. programme. The thesis entitled “संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन एवं विश्लेषण” embodies the results of his investigation conducted during the period he worked as research scholar under the supervision of Prof. Diwakar Pradhan. His pre-submission was conducted on dated 14th February, 2019 and he was permitted to supplicate his thesis on the aforesaid topic.

Date:

Place: Varanasi

(Signature of the Head of the Department)

Department of Indian Languages

Faculty of Arts

Banaras Hindu University

Annexure – F

(See Clause XIII.1(c) and XIII. 2(b) (iv))

COURSE WORK COMPLETION CERTIFICATE
(Pre-Ph.D. Course Work Compliance of UGC Regulations, 2009)

This is to certify that **Mr. Baburam Timalisina**, a bonafide research scholar of this Department, successfully completed the course work requirement, which is a part of his Ph.D. programme.

Date:

Place: Varanasi

(Signature of the Head of the Department)

Department of Indian Languages

Faculty of Arts

Banaras Hindu University

Annexure – G

COPYRIGHT TRANSFER CERTIFICATE

Title of the thesis: “संस्कृत सूक्ति र नेपाली लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययन एवं विश्लेषण”

Candidate’s Name : **Baburam Timalina**

COPYRIGHT TRANSFER

The undersigned hereby assigns to the Banaras Hindu University all rights under copyright that may exist in and for the above thesis submitted for the award of the Ph.D. degree.

Date

(Baburam Timalina)

Note: However, the author may reproduce or authorize others to reproduce material extracted verbatim from the thesis or derivative of the thesis for author’s personal use provided that the source and the University’s copyright notice are indicated.